

SVEUČILIŠTE U RIJECI

FILOZOFSKI FAKULTET U RIJECI

SVEUČILIŠNI POSLIJEDIPLOMSKI DOKTORSKI STUDIJ
“POVIJEST I DIJALEKTOLOGIJA HRVATSKOGA JEZIKA”

NOSITELJ/NOSITELJI STUDIJA:

Samanta Milotić Bančić

**JEZIČNE INTERFERENCIJE U
GRŠKOVIĆEVU ZBORNIKU**

DOKTORSKI RAD

Mentor: prof. dr. sc. Milan Mihaljević

Komentor: prof. dr. sc. Sanja Zubčić

Rijeka, 2022

UNIVERSITY OF RIJEKA
THE FACULTY OF HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES
POSTGRADUATE DOCTORAL STUDY PROGRAMME
„HISTORY OF CROATIAN LANGUAGE AND
DIALECTOLOGY“

Samanta Milotić Bančić

**THE LANGUAGE OF GRŠKOVIĆ
MISCELLANY**

DOCTORAL THESIS

Rijeka, 2022.

Mentor rada: prof. dr. sc. Milan Mihaljević

Komentor rada: prof. dr. sc. Sanja Zubčić

Doktorski rad obranjen je dana _____ u/na _____

_____, pred povjerenstvom u sastavu:

1. _____

2. _____

3. _____

4. _____

5. _____

SADRŽAJ

1. UVOD	8
2. METODOLOŠKE POSTAVKE	11
2.1. Odabir korpusa, dosadašnja istraživanja i opis rada.....	11
2.2. Cilj, hipoteze, metodologija istraživanja.....	14
3. DRUŠTVENO-POVIJESNI OKVIR	19
3.1. Tropismenost i trojezičnost na hrvatskome području.....	22
3.2. Slavenski književni jezik na našem području.....	24
3.3. Jezično stanje u 16. st. na hrvatskome području.....	26
3.4. Interferiranje u tekstovima.....	29
3.4.1. Čakavsko-crkvenoslavenske i crkvenoslavensko-čakavske interferencije.....	30
3.4.2. Kajkavske interferencije u zbornicima 15. i 16. st.	33
3.5. Jezik i sadržaj zbornikâ 16. st.	37
3.6. Zborničko štivo 15. i 16. stoljeća.....	39
4. GRŠKOVIĆEV ZBORNİK IZ 16. STOLJEĆA	42
4.1. Sadržaj <i>Grškovićeva zbornika</i>	42
5. JEZIČNE ZNAČAJKE GRŠKOVIĆEVA ZBORNIKA	47
6. GRAFIJA I FONOLOGIJA	49
6.1. Uvod.....	49
6.2. Grafijske i fonološke osobitosti.....	54
6.2.1. Vokalizam.....	54
6.2.2. Konsonantizam.....	87
6.2.3. Fonetsko-fonološki kajkavizmi.....	106
7. MORFOLOGIJA	112
7.1. Morfologija glagolskih oblika.....	112
7.2. Jednostavni glagolski oblici.....	113
7.2.1. Infinitiv i supin.....	114
7.2.2. Present.....	115

7.2.3. Imperativ	121
7.2.4. Aorist	122
7.2.5. Imperfekt	125
7.2.6. Glagolski prilozi (Participi)	127
7.2.7. Glagolski pridjevi	129
7.3. Složeni glagolski oblici	131
7.3.1. Perfekt	131
7.3.2. Futur prvi	133
7.3.3. Pluskvamperfekt	134
7.3.4. Futur drugi	135
7.3.5. Kondicional	136
7.3.6. Udvajanje suglasnika	138
7.4. Imenice	140
7.4.1. Imenice muškoga roda o-/jo- promjene	143
7.4.2. Imenice a/ja-promjene	155
7.4.3. Imenice o/jo-promjene srednjega roda	164
7.4.4. Imenice i-promjene ženskoga roda	170
7.4.5. Imenice i-promjene muškoga roda	173
7.4.6. Imenice muške u-promjene	174
7.4.7. Imenice v-promjene	176
7.4.8. Imenice n-promjene	177
7.4.9. Imenice t-promjene	179
7.4.10. Imenice r-promjene	179
7.4.11. Imenice s-promjene	180
7.5. Zamjenice	182
7.5.1. Uvod	182
7.5.2. Lične zamjenice	183
7.5.2.1. Lična zamjenica prvoga lica u jednini	184
7.5.2.2. Lična zamjenica prvoga lica u množini	187
7.5.2.3. Lična zamjenica drugoga lica u jednini	189

7.5.2.4. Lična zamjenica drugog lica u množini.....	191
7.5.2.5. Zamjenica trećeg lica.....	192
7.5.3. Pokazne zamjenice.....	193
7.5.4. Povratna zamjenica sebe, se.....	198
7.5.5. Upitne zamjenice kto, što (nekto, nešto, ništože, niktože).....	200
7.5.5.1. Nepalatna zamjenica kto.....	200
7.5.5.2. Distribucija oblika <i>kto</i> i <i>gdo</i>	201
7.5.6. Zamjenica <i>ki</i> , <i>ka(ja)</i> , <i>ko(je)</i>	202
7.5.6.1. Palatna zamjenica što.....	205
7.5.6.2. Distribucija stegnutih i nestegnutih oblika.....	208
7.5.7. Anaforička i odnosna zamjenica <i>i(že)</i> , <i>je(že)</i> , <i>ja(že)</i>	208
7.5.8. Posvojne zamjenice (moj, moja, moje; tvoj, tvoja, tvoje; svoj, svoja, svoje; naš, naša, naše; vaš, vaša, vaše).....	209
7.5.9. Zbirna zamjenica <i>vššš</i> , <i>všse</i> , <i>všsa</i>	210
7.6. Pridjevi.....	212
7.6.1. Uvod.....	212
7.6.2. Tvorba.....	212
7.6.3. Komparacija pridjeva.....	213
7.6.3.1. Komparativ.....	213
7.6.3.2. Superlativ.....	214
7.7. Brojevi.....	215
7.7.1. Glavni brojevi.....	215
7.7.2. Redni brojevi.....	221
7.8. Nepromjenjive vrste riječi.....	222
7.8.1. Prijedlozi.....	222
7.8.2. Prilozi.....	234
7.8.2.1. Mjesni prilozi.....	237
7.8.2.2. Načinski prilozi.....	241
7.8.2.3. Vremenski prilozi.....	245
7.8.2.4. Količinski prilozi.....	253
7.8.3. Veznici.....	257

7.8.3.1. Usporedni (parataktički) veznici u hrvatskome crkvenoslavenskom jeziku	258
7.8.3.2. Zavisni (hipotaktički) veznici.....	259
7.8.4. Čestice.....	260
7.8.5. Uzvici	262
8. NEKOLIKO NAPOMENA O SINTAKSI I LEKSIKU GRŠKOVIĆEVA ZBORNIKA 263	
8.1. Nekoliko napomena o sintaksi	263
8.2. Napomene o leksiku.....	265
9. ZAKLJUČAK	270
10. POPIS LITERATURE	272

1. UVOD

Hrvatska se književnost i pismenost od srednjega vijeka do renesanse razvijala usporedno sa stvaranjem hrvatskoga književnog jezika. Kako bi književno djelo moglo doprijeti do čitatelja kojima je namijenjeno, trebalo je biti napisano na njima razumljivu jeziku (Budak-Raukar 2006: 425). Taj jezik nije bio starocrkvenoslavenski, odnosno crkvenoslavenski hrvatske redakcije. Do 15. stoljeća taj jezik već odavna zauzeo mjesto na polici pismenih književnih jezika, onih koji se u živome govoru nikada ne upotrebljavaju. Narodni jezik od 12. stoljeća nadalje sve više ulazi u književnost (počevši još od Bašćanske ploče), ali u lijepoj književnosti nije potpuno istisnuo crkvenoslavensku inačicu. Ona je opstala kao stilska inačica višega stupnja, za kojom pisci posežu kako bi svojim djelima dali veću književnu vrijednost pod stijegom tradicije.

Svakako je prijelomno razdoblje 15. stoljeće. Osim što se hrvatskoglagoljski književni jezik sve brže razvija, a književnost je sve plodnija, mijenjaju se i sastavnice koje čine taj jezik. U beletristici se događa nešto vrlo zanimljivo. Već miješani narodno-crkvenoslavenski i crkvenoslavensko-narodni (tj. čakavsko-crkvenoslavenski i crkvenoslavensko-čakavski jer je čakavština bila prvim hrvatskim književnim jezikom) poprima u svoju strukturu i elemente kajkavskoga i štokavskoga jezika¹. Takav miješani jezik blizak je svakom hrvatskom čitatelju jer sadrži elemente svačijeg idioma. Hrvatskoglagoljska rukopisna književnost u 15. i 16. stoljeću upravo zbog toga i cvate te je negativan utjecaj zbog pojave tiskarstva na nju zanemariv. Hrvatskoglagoljska se književnost 15. stoljeća zbog toga razvija i u rukopisu i u tisku.

Isto se događa i u hrvatskoj latiničkoj književnosti, osim što se ona bazira na hrvatskome narodnom jeziku s tri inačice, bez crkvenoslavenskoga jezika koji je bio i ostao tradicijska sastavnica glagoljičkih tekstova. Vremenom i društvenim previranjima mijenja se i jezična slika hrvatskoga područja. Bolesti, kuga, te migracije zbog turskih ratovanja (Krbavska se bitka odvila tek desetljeće nakon tiskanja naše prve tiskane knjige 1483.) mijenjaju jezičnu sliku te se granice štokavštine proširuju.

¹ "Čakavskim narječjem govorilo se na široku prostoru od Istre prema Pokuplju i Pounju u unutrašnjosti, te duž istočnog Jadrana i njegova otočja do poluotoka Pelješca. Sjeverno od čakavskog područja nalazila se zona kajkavskog narječja i to od Pokuplja prema Dravi i Muri, a u savsko-dravskom međurječju na istok do Ilove. I napokon, istočno od Pounja, a na jadranskoj obali od Cetine do Boke kotorske, prostiralo se područje štokavskog (zapadnoštokavskog) narječja." (Budak-Raukar 2006: 425).

U latiničkoj književnosti to znači da štokavština polako počinje biti važnim čimbenikom književnoga jezika. Nastaje baza za stvaranje tronarječne osnove i zajedničkog jezika Hrvata koji će se napokon usustaviti nekoliko stoljeća kasnije.

U hrvatskoglagoljskoj književnosti, međutim, jezična je osnovica još uvijek amalgam (staro)crkvenoslavenskoga i čakavskoga jezika, uz kajkavske i, ponegdje, štokavske elemente. Pojava tiska te potvrđivanje glagoljaške liturgije papinskim dekretima razvija glagoljašku književnost u 15. stoljeću do njezina vrhunca (Tomić 2014: 132). U 16. se stoljeću ta književnost nastavlja razvijati, no narodni elementi svih triju hrvatskih inačica ulaze sve više u njezin sastav. Štivo različitih žanrova širi se u narodu, a među ostalima vrlo su popularni i glagoljaški zbornici. To su zbirke različitih priča, apokrifnih evanđelja, mirakula, vizija, legendi i pjesama, koje su često bile namijenjene glasnom čitanju u javnosti. Zbornici su bili tadašnja beletristika i sadržavali su različito neliturgijsko štivo (koje je u nekim zbornicima bilo i svjetovnog karaktera, iako rjeđe). Zbornici koji su odražavali jezik toga vremena, 16. stoljeća, imaju više narodnih elemenata u svojim tekstovima, no neki su bili prepisivani iz starijih matica pa sadržavaju više arhaičnih elemenata u jeziku. Jedan je od takvih zbornika i onaj *Grškovićev*, nastao na polovici 16. stoljeća. Dosad se o njemu nije mnogo pisalo, no pokušat ćemo to ovim radom ispraviti.

U radu ćemo se pozabaviti jezičnim interferencijama u *Grškovićevu zborniku*. Interferencija se u jeziku odnosi na proces preuzimanja elemenata jednog jezika u drugi, najčešće kao posljedica blizine dvaju jezika, ili čak bilingvizma. Interferencije su u tekstovima 15. i 16. stoljeća česte, a mogle su biti slučajne ili namjerne (odnos među jednima i drugima isti je kao onaj između redakcija i recenzija starocrkvenoslavenskoga jezika). Zborničko štivo pisano je mješovitim jezikom iz nekoliko razloga, o čemu ćemo više reći u sljedećim poglavljima. *Grškovićev se zbornik* iz 16. st. nalazi u knjižnici HAZU. Riječ je o rukopisnome djelu opsega 192 folije, odnosno 10 sveščića po 20 listova. Kodeks je oštećen vodom pa neki od listova nisu čitljivi, a neki su izgubljeni: nestalo je prvih 5 numeriranih listova i jedan nenumerirani sa samoga početka zbornika, zatim jedan list u desetom sveščiću između 174. i 175. folije te jedan na kraju, nakon 192 folije (Štefanić 1970: 45). Vjeruje se da je kodeks pisao jedan pisar, kurzivnom glagoljicom koja u početku nije

isuviše uredna i ujednačena, dok su kasnije stranice ispisanje ljepšim i urednijim rukopisom.

Jezik zbornika je mješovit. Iako je to prijepis iz starije matice, svaki je dio jezično drugačiji od ostalih, a neki su jezično arhaičniji od drugih. Mjesto nastanka nije poznato, no smatra se mogućim da je nastao u Istri zbog više čakavskih elemenata u nekim tekstovima (*Čtenie s(ve)t(a)go Ivana e(van)j(e)lista o priš(a)sti g(ospod)ni na zemlu, Ot` skončanê sveta, Čti ot suda, O(t) muk` kako e` kazal s(ve)ti Mihovil s(ve)tomu Pavlu muke i prkatorie kapitul`...`), no neki su tekstovi izrazito crkvenoslavenski (Čtenie svete Marie o mukah`, Čtenie s(ve)tago Ivana zlatousta oca našego poučenie za suetnu žizan`...`), a u nekima nalazimo i neke kajkavske osobine. Problem je, doduše, kako „definirati“ je li nešto kajkavizam u tekstovima iz 15. i 16. st. Ono što danas smatramo kajkavizmom, nije to moralo biti u 16. stoljeću, a isto tako, nešto što smatramo čakavizmom nije nužno isključivo čakavizam. Velik je broj leksema koji potječu iz zajedničke, čakavsko-kajkavske baštine. Iako su čakavski i kajkavski idiomi već od 12. stoljeća izdiferencirani, sve do 14. stoljeća čakavština i kajkavština nisu se toliko razlikovale, posebice na kopnu gdje je dolazilo do preplitanja (Hercigonja 1983: 353). U tekstovima zbornikâ toga vremena kajkavizmi su se često namjerno rabili u tvorbi kontaktnih sinonima² ili u druge stilske svrhe. Svakako je vidljivo i u rečenicama *Grškovičeva zbornika* da se kajkavizmi koriste namjerno, ili u stilske svrhe ili radi povećavanja recepcije teksta (kako bi tekstovi bili čitani na širem području).*

Nadamo se da ćemo u analizi *Grškovičeva zbornika* moći istražiti sve sastavnice njegova jezika te tako otkriti količinu elemenata triju jezičnih sastavnica i utvrditi čega ima više te koji su dijelovi iz *Grškovičeva zbornika* jezično noviji, a koji stariji.

² “Sinonim je riječ koja se glasovnim sastavom razlikuje od druge s kojom ima isto ili blisko značenje.” (Anić 1998: 1052) Kontaktni su sinonimi leksemi od kojih jedan pripada standardnomu jeziku, a drugi dijalektu ili žargonu, iliti pak oba pripadaju različitim dijalektima/žargonima.

2. METODOLOŠKE POSTAVKE

2.1. Odabir korpusa, dosadašnja istraživanja i opis rada

Znanstveni radovi koji su se dotakli *Grškovićeve zbornika* iz 16. st. uglavnom su proučavali njegove tekstove s književne, tj. stilističke strane. Temeljita jezična analiza na tekstovima *Grškovićeve zbornika* nije provedena. Polazeći od toga, namjera nam je napraviti iscrpnu jezičnu analizu tekstova toga zbornika, imajući na umu vrijeme nastanka zbornika, ali i stariju jezičnu baštinu na čijoj su osnovi tekstovi nastali. Šesnaesto je stoljeće razdoblje procvata glagoljaške produkcije, posebice na području tiskarstva. S obzirom na to da je *Grškovićeve zbornik* rukopisno djelo, dio istraživanja posvetit ćemo i njegovoj grafiji, odnosno iscrpnijoj analizi kurzivne glagoljice kojom je pisan.

Jezik tekstova 16. stoljeća raznolik je zbog miješanja starocrkvenoslavenske jezične tradicije i interferencija narodnoga jezika u prijepise starijih tekstova. Pisari su često namjerno unosili inovacije u prijepise starijih tekstova, no te su interferencije nerijetko unesene vrlo nesustavno. Često se u tekstovima u istoj rečenici mogu pronaći starocrkvenoslavenski oblici riječi kao i oni mlađega postanja, s provedenom glasovnom promjenom (primjerice, u rečenici može istovremeno stajati i riječ sa zabilježenim jatom, ali i riječ s provedenom vokalnom transformacijom i ikavskim odrazom jata, ili npr. stariji oblik priloga *tagda*, ali i novije *tada*). U takvim primjerima treba razlučiti kojih je oblika više, odnosno koji su češći. Analizom mlađeg jezika možemo pokušati dokučiti koji je bio pisarov jezik i posljedično, gdje je rukopis nastao. Zbog svih tih postavki, odabir *Grškovićeve zbornika* činio nam se logičnim korakom ka detaljnijem istraživanju hrvatskoga jezika 16. stoljeća.

Kako smo prije spomenuli, *Grškovićeve* se *zbornikom* jezikoslovci nisu previše bavili. Kratku je jezičnu i sadržajnu analizu napravio Vjekoslav Štefanić u *Glagoljskim rukopisima Jugoslavenske akademije* (Štefanić 1970: 45-52). Štefanić se nije detaljnije pozabavio jezikom *Grškovićeve zbornika*, već je samo dao kratak opis sadržaja i nekih jezičnih osobitosti (refleks jata, prisutnost nekih čakavskih ili starocrkvenoslavenskih karakteristika). Za tekst *Čtenie svetago Ivana Hrstitela kako e prišal v Ad* Štefanić nabraja nekoliko primjera miješanja crkvenoslavenskoga i čakavskoga izraza te navodi da je u Mihanovićeve *Homilijaru* pronađen analogan

tekst (HAZU III C 19). U apokrifnoj priči *Čtenie svetago Ivana Evanjelista o prišasti Gospodni na zemlu*, što je zapravo priča o Apokalipsi, Štefanić (Štefanić 1970 : 45-46) nabraja neke primjere očuvanog slogotvornoga / te napominje da je refleks jata ikavski, uz nekoliko ekavizama. Slijedi apokrifna priča o kraju svijeta za koju Štefanić smatra da je starijeg jezičnog tipa, uz puno crkvenoslavenizama i ekavski refleks jata. Tekst *Čtenie svete Marie o mukah* prema Štefaniću ima više crkvenoslavenskih elemenata, a napominje i da se sličan tekst nalazi u *Petrisovu zborniku*. Sljedeći tekst u zborniku, Pavlova *Apokalipsa*, ima više čakavskih elemenata, a jezik je ekavsko-ikavski. Štefanić spominje i postojanje kajkavske zamjenice *kaj*. To je jedna od jezičnih pojava koju su jezikoslovci povezivali s kajkavskim naslojavanjem, no nije sigurno jesu li takve interferencije bile namjerne i u svrhu stvaranja hibridnoga jezika ili je riječ o osobinama nekih čakavskih govora sjevernoga dijela Istre. Takve je zaključke moguće donijeti tek nakon analize cjelokupnoga korpusa.

Štefanić se u sljedećim priložima osvrnuo samo na kratke napomene o refleksu jata pojedinog priloga te na odnos crkvenoslavenskih i čakavskih elemenata, uz transliteraciju prve i posljednje rečenice teksta. Na kraju svoje kratke analize Štefanić zaključuje da je *Grškovićevo zbornik* napisan u drugoj polovici 16. st., vjerojatno na području Istre. Navodi da je tekst ortografski i grafijski osebujan, no ne pojašnjava dodatno koje su to osobitosti. Iako Štefanić nije naveo mnogo jezičnih podataka, njegova je analiza *Grškovićeve zbornika* najiscrpnija dosad napisana. Ostali filolozi koji su se pozabavili *Grškovićevim zbornikom*, učinili su to tek usput, najčešće u usputnoj napomeni kod analize drugih tekstova toga vremena.

U radu Johanna Reinhardta, *Nauk sinu Vičerdovu u hrvatskoglagoljskoj književnosti* (2012: 211-232), Reinhart obrađuje spomenuti tekst pronađen u *Grškovićevo* i *Petrisovu zborniku*. U radu nema iscrpne jezične analize, tek poneka fonološka i morfološka napomena jer se autor bavio ponajviše tekstološkom raščlambom. Reinhart je pisao i o jednom mirakulu iz *Grškovićeve zbornika* (GZ, HAZU VII 32) u radu *Kombinacija dvaju mirakula u hrvatskoglagoljskom rukopisu* (2010: 669-686), gdje je analizirao povezanost mirakula iz *Grškovićeve* i *Petrisova zbornika* sa sličnim mirakulom iz talijanske srednjovjekovne književnosti.

Stjepan Damjanović pozabavio se kajkavskim naslojavanjima u svojim djelima o hrvatskoglagoljskim tekstovima (Damjanović 1984 i 2008). U nekim se svojim

radovima osvrnuo na interferencije u hrvatsko-crkvenoslavenskome, iako se nije posebno dotakao *Grškovićeve zbornika* već samo naveo neke skupne karakteristike hrvatskoglagoljskih spomenika 15. i 16. stoljeća. Tim i takvim interferencijama pozabavio se nadalje u poglavlju “Staroslavenski i starohrvatski u hrvatskim srednjovjekovnim tekstovima” u knjizi *Povijest hrvatskoga jezika, sv. 1. (Srednji vijek)*. U tom je poglavlju obradio korpus spomenika (*Vinodolski zbornik, Petrisov zbornik, Kolunićev zbornik, Kolunićev korizmenjak, Tkonski zbornik, Žgombićev zbornik, Red i zakon zadarskih dominikanki, Grškovićeve zbornik, Šibenska molitva, Cantilena pro sabbatho i Povaljska listina*) među kojima je analizirao i jezične interferencije u *Grškovićeve zborniku*. Damjanović tumači jezik tih spomenika kroz jezičnu analizu na fonološkoj razini (jat, slogotvorni sonanti, jerovi, jednačenja po mjestu tvorbe, suglasnička skupina *žd*, stara suglasnička skupina *čr*, rotacizam, asimilacije, problem geminata, supostojanje *f/p*, promjena *s > š* u tuđicama) te na morfološkoj razini (sličnosti i razlike između crkvenoslavenskih i čakavskih nastavaka u paradigmama). Posebnosti su toga razdoblja i sve prisutnija kajkavska naslojavanja pa je Damjanović i njih obradio na fonetsko-fonološkoj, morfološkoj i leksičkoj razini. Iako se Stjepan Damjanović pozabavio i *Grškovićeve zbornikom* u toj analizi, nije to učinio isuviše iscrpno jer je *Grškovićeve zbornik* tek jedan manji dio korpusa njegove jezične analize.

Književnopovijesnim i tekstološkim istraživanjima (biblijski i hagiografski tekstovi, apokrifi) srednjovjekovnih hrvatskoglagoljskih tekstova bavila se Vesna Badurina-Stipčević, koja je izradila transliteraciju i transkripciju tih tekstova u latiničkim kritičkim izdanjima. Jedno je od područja njezina istraživanja i tekstološko istraživanje glagoljskih brevijara, misala i zbornika, od kojih je analizirala i *Grškovićeve zbornik*. Taj joj je zbornik bio izvorom za tekstološko istraživanje hrvatskoglagoljskoga prijevoda biblijskoga teksta “Knjiga o Esteri” (Badurina-Stipčević 2012). Autorica se bavila tekstološkim pitanjima u *Grškovićeve zborniku*, no nije se posebno dotakla fonologije i morfologije.

Grškovićeve su se zbornika u svojim radovima dotakle i Ana Kovačević, Sandra Sudec (vjenčano prezime Požar) i drugi, često u usporedbi sa *Žgombićevim* i *Petrisovim* zbornikom, no bez detaljnije analize jezika *Grškovićeve zbornika*. Sofija Gadžijeva, Ana Kovačević, Milan Mihaljević, Sandra Požar, Johannes Reinhart,

Marinka Šimić i Jasna Vince autori su knjige *Hrvatski crkvenoslavenski jezik* (Gadžijeva et al. 2014) u čijem je opsežnome korpusu i *Grškovićev zbornik*. U knjizi je iznesena analiza hrvatskoga crkvenoslavenskoga jezika na grafemskoj, fonološkoj, morfološkoj, sintaktičkoj i leksičkoj razini.

Hrvatskoglagoljske je tekstove 15. i 16. st. istraživao i Eduard Hercigonja (Hercigonja 1973), često s naglaskom na njihove kajkavske elemente.

Međutim, nitko se od navedenih autora nije sustavno pozabavio jezikom *Grškovićeva zbornika* te s određenom sigurnošću utvrdio mjesto njegova nastanka, broj pisara, odredio grafičke i grafetičke osebnosti, fonološke, morfološke, sintaktičke i leksičke značajke te omjer jezičnih interferencija u tekstovima zbornika.

U ovome radu najprije ćemo ukratko opisati tekstove koji se nalaze u *Grškovićevu zborniku*, a zatim ćemo ponešto reći i o grafetičkim obilježjima kurzivne glagoljice u *Grškovićevu zborniku* (obilježja pisma i linijski ustroj, znak za *jeri* i „i“, desetično „i“, znak za poluglas, slovo „f“). Slijedi fonološka analiza (*jat*, slogotvorno *r* i *l*, vokalizacija poluglasa, prednji i stražnji nosni samoglasnik, suglasnička skupina *žd*, stara suglasnička skupina *čr*, rotacizam, sekundarna jotacija, druga palatalizacija, jednačenja), morfološka analiza (imenice, pridjevi, zamjenice, glagoli, participi i prilozni, prijedlozi, brojevi, veznici, uzvici), sintaktičke napomene (crkvenoslavenska sintaksa, čakavski sintaktički elementi, kajkavski sintaktički elementi) te leksičke napomene (čakavske leksičke interferencije, kajkavske leksičke interferencije, leksički crkvenoslavizmi: preslavizmi, moravizmi...).

2.2. Cilj, hipoteze, metodologija istraživanja

Cilj je ovoga rada jezičnom analizom te interpretacijom grafičkih i grafetičkih osobitosti kurzivne glagoljice u *Grškovićevu zborniku* omogućiti hrvatskoj filologiji utvrditi porijeklo i značaj jednog slabo istraženog zbornika različitog srednjovjekovnog štiva te time dokazati sljedeće hipoteze:

1. Zbog svojih jezičnih karakteristika (čakavizmi i mogući kajkavizmi), *Grškovićev se zbornik* smješta u Istru, što naglašava važnost istarskih pisara i prepisivača za hrvatsku jezičnu tradiciju.
2. Iako je rukopis isprva neujednačen, pretpostavlja se da je zbornik pisao jedan pisar.
3. Istraživanje jezičnih interferencija može nam prikazati jezičnu *koinè* na tom prostoru u 15. i 16. stoljeću.

Kod analize jezika glagoljskih zbornika 15. i 16. stoljeća javlja se problem odabira ispravne metodologije. Kako je riječ o tekstovima *miscellanea*, ključno je odabrati pravilnu metodologiju istraživanja, uvijek uzimajući u obzir ciljeve koje želimo postići. To su tekstovi mješovitoga jezika i građe. Jezik je mješovit na različit način od teksta do teksta (osim ako je riječ o zbornicima kao što je *Kolunićev*, koji je tematski i jezično jedinstven jer je nastao na jednom predlošku, no to nije slučaj s *Grškovićevim zbornikom* i drugim sličnim zbornicima, koji su prepisivani iz predložaka različita vremena i mjesta nastanka, pa čak i kroz duži period vremena i, neki od njih, od različitih pisara), a mješovita je i građa (neki su tekstovi neliturgijski, ali djelomično vezani uz liturgiju pa je u njima prisutnija "viša", crkvenoslavenska inačica jezika, dok su drugi svjetovnije naravi pa je u njima više narodnih elemenata). Tekstovi zbornika 15., a posebice 16. stoljeća sadrže tri književnojezične varijante (Hercigonja 1983: 297-301): crkvenoslavenski hrvatske redakcije, prijelazni tip crkvenoslavensko-narodnoga jezika te narodni jezik (koji, posebice nakon kraja 15. stoljeća i povećanih migracija zbog turskih osvajanja, osim čakavske komponente, uz povremene kajkavizme, sadrži sve više štokavizama). Uzimajući to u obzir, valja imati na umu da odabir iste metodologije koju bismo odabrali za analizu monografske studije, možda ne bi dao očekivane rezultate.

Uzmemo li, za dokazivanje jedne postavke, nasumce primjere iz cijeloga zbornika kao da se radi o jedinstvenome djelu, nećemo dobiti širu sliku i prikaz jezičnoga stanja u pojedinim njegovim dijelovima, koji su, tehnički gledano, svaki za sebe posebno djelo te ih je uputno tako i istraživati. Naime, od teksta do teksta jezik se može toliko razlikovati na svim svojim jezičnim poljima (fonologija, morfologija, sintaksa, leksik) pa i prema vremenu i mjestu nastanka, da se nikako ne može odrediti jedna jedinstvena baza i naslojavanje. Svaki od tih tekstova, ukoliko je uzet iz

drugog predloška, ima vlastitu jezičnu bazu, bio to crkvenoslavenski ili narodni jezik, odnosno, vlastiti omjer naslojavanja. Neki tekstovi, koji su nastali na području miješanja idioma, primjerice čakavskoga i kajkavskoga narječja (sjeverni dio istre ili blizina ozaljskoga područja), imaju određeni omjer tih jezičnih elemenata u tekstu, dok tekstovi u kojima je podloga čakavska, a naslojavanje tek težnja ujedinjenju jezičnih idioma u zajedničku *koiné* (koja je bila sveopće prisutna u 16. stoljeću), imaju sasvim drugačiji omjer elemenata. Analiziramo li jezik zbornika kao jezičnu cjelinu, nećemo doći do zaključka o mogućem predlošku ili mjestu/vremenu nastanka određenoga teksta u zborniku te time nećemo dobiti jezičnu sliku svakog zborničkog priloga posebno.

S druge strane, razlučimo li zbornik na njegove sastavnice te *metodom parcelacije* (Hercigonja 1983: 299) analiziramo svaki prilog zasebno, dobit ćemo detaljniji uvid u jezičnu sliku tekstova toga vremena. Takva bi analiza, međutim, iziskivala isuviše vremena i bila bi preopširna za potrebe ovoga rada. Prikladnije bi bilo analizu pojedinačnih dijelova ostaviti za manje znanstvene radove u kojima bismo se nekim jezičnim detaljima mogli bolje posvetiti. S obzirom na to da je naša tema jezik jednog zbornika, valjalo bi uzeti u obzir cjelovitost zbornika kao zasebnu jezičnu komponentu. Iako jezično različiti, svi su prilogi u zborniku dio jedne cjeline. Analiziramo li tu cjelinu *metodom sinteze*, dobit ćemo potpuniji uvid u jezik beletristike toga vremena. To, naravno, ne znači da zanimljivosti u zasebnim tekstovima nećemo spomenuti ili da nećemo, u kratkim crtama, dati jezični opis pojedinih priloga, posebno s obzirom na iste ili slične tekstove u drugim zbornicima toga vremena.

S obzirom na to da se istraživanje radilo na korpusu tekstova u *Grškovićevo zborniku*, najprije ćemo *deskriptivnom metodom* predstaviti ključna pitanja u dosadašnjim istraživanjima te navesti moguće drukčije smjerove u kojima će ići ovo istraživanje. U početnom ćemo dijelu istraživanja grafetičkom analizom pokušati dokučiti na koji je način oformljena kurzivna glagoljica te kako je došlo do bilježenja minuskulnoga „i“. Ta će nam analiza pružiti i neke grafološke podatke o broju pisara u *Grškovićevo zborniku*³. Analizirat će se i interpretirati oblik slova, istražiti i zabilježiti znakovi za poluglas te ima li bilježenje točaka ponad slova i jezičnu osim grafetičke vrijednosti; zabilježiti ćemo ligature i kratice te ustanoviti kakve su title (ili drugi

³ Vjekoslav Štefanić smatra da je riječ o jednom pisaru, iako postoje razlike u rukopisu na početku zbornika i na njegovu kraju.

znakovi) korištene u njihovu pisanju. *Metodom analize* i proučavanjem svih grafetičkih sredstava doći ćemo do spoznaja o načinu bilježenja pravopisnih znakova u tekstovima *Grškovićeve zbornika*.

U središtu će istraživanja ipak biti fonološki i morfološki opis jezika *Grškovićeve zbornika*. Glagoljički će se tekst transliterirati u latinicu te će se provesti analiza svih čitljivih i neoštećenih dijelova.

Analizom fonološke razine utvrdit ćemo koji je odraz jata u svakom od tekstova zbornika te ustanoviti odnos između grafema i fonema kod poluglasova, jata, *ĵ* i *č* (Žagar 2015) Korpus riječi u kojima se pojavljuje ikavsko-ekavski (ili ekavsko-ikavski) odraz jata analizirat ćemo kontrastivnom metodom i pravilom Meyera i Jakubinskog utvrditi je li uistinu riječ o ikavsko-ekavskome (ili ekavsko-ikavskome) govoru ili raznolikost u odrazu jata proizlazi iz sporadičnoga miješanja elemenata u hibridnome jeziku. *Metodom analize* istražiti ćemo odraz praslavenske skupine **dj*, sudbinu slabih i jakih jerova, odraz prednjega i stražnjega nosnog samoglasnika te *kvantitativnom* i *komparativnom metodom* utvrditi čestotu čakavskih (i to kojih govora) odraza i onih crkvenoslavenskih. Proučit ćemo rezultate glasovnih promjena i usporediti ih s rezultatima istih promjena u čakavskim govorima kako bismo utvrdili koliko je fonoloških karakteristika u zborniku narodno (čakavsko ili kajkavsko), a koliko starocrkvenoslavensko.

Metodom sinteze ćemo nadalje prikupiti primjere i pokušati sastaviti potpune imeničke, zamjениčke i pridjevske paradigme te razlučiti koliko je ostataka starih crkvenoslavenskih paradigmi ostalo u jeziku *Grškovićeve zbornika*. Provjerit ćemo u kojoj je mjeri prisutna dvojina, kao i alterniraju li u istim riječima i padežima i crkvenoslavenski i hrvatski nastavci. Kod zamjenica ćemo posebnu pozornost posvetiti supostojanju crkvenoslavenskih i narodnih oblika (*az/ia; zač, ča...*), koji se pojavljuju i u pridjeva (*našego/tvoega*). Jednostavne ćemo glagolske oblike analizirati i *kontrastivnom metodom* usporediti kako bismo utvrdili čestotu njihova pojavljivanja u zborniku, kao i čestotu starih i novih nastavaka. Složene ćemo oblike također analizirati i sastaviti paradigme te kontrastivno utvrditi čestocu njihova pojavljivanja u tekstovima. Proučit ćemo i nepromjenjive vrste riječi i utvrditi koje su glasovne promjene u njima provedene (npr. jaka čakavska vokalizacija: *kadi, va...*), kao i nose li prevagu crkvenoslavenske ili čakavske riječi.

Kontrastivnom će se i *sinkronijskom metodom* rezultati istraživanja na svim poljima kasnije usporediti s rezultatima jezičnih analiza drugih hrvatskoglagoljskih tekstova toga razdoblja (*Petrisov zbornik*, *Žgombićev zbornik*), kao i starijih tekstova (dijakronijska metoda).

S obzirom na to da *Grškovićev zbornik* još nije bio potpuno jezično obrađen, jezična bi analiza mogla bolje pokazati kakav je bio jezik 16. stoljeća na tome području. Utvrdimo li da je *Grškovićev zbornik* još jedan u nizu zbornika prepisivanih u Istri, to nam potvrđuje važnost istarskih pisara i prepisivača u glagoljaškoj tradiciji. Analizom jezika možda se može dokučiti i porijeklo pisara/prepisivača.

Moguć je znanstveni doprinos ovoga istraživanja velik, posebice promatramo li jezik *Grškovićeve zbornika* u kontekstu povijesnoga razvoja hrvatskoga jezika, čakavsku i glagoljašku baštinu te analizu korpusa dijakronijske dijalektologije. Ova, dosad nedovoljno istražena tema, znanstveno je vrlo relevantna i zanimljiva te korisna budućim znanstvenicima filolozima.

3. DRUŠTVENO-POVIJESNI OKVIR

U kasnome srednjem vijeku u Istri još je uvijek snažan utjecaj Mletaka, iako je kroz kasno 14. i rano 15. stoljeće Venecija sudjelovala u nekoliko ratova, uglavnom s istarskim markgrofovima. Sredinom 15. stoljeća mletački dužd postaje istarskim markgrofom, čime se zaoštrava borba Venecije s Habsburgovcima. U ratu koji slijedi, kao i u onom Uskočkome stoljeće kasnije, Istra pretrpjela velike gubitke u ljudstvu.

No ratovima uzrokovana razaranja nisu jedina koja su uzrokovala opadanje broja stanovnika u Istri. Epidemije bolesti, posebice kuge, harale su hrvatskim područjem, a ni Istra nije bila toga pošteđena. Od 14. do 16. stoljeća broj se epidemija kuge povećavao te je u 16 stoljeću zabilježeno da se epidemija pojavila 16 puta, dok se epidemija malarije razbukala još u 15. stoljeću (Darovec 1996, Gruber, 1924). Bolesti i ratna stradanja nisu jedini odnosili živote. Bile su tu i tihe bolesti, siromaštvo i neimaština, uzrokovane nerodnim godinama i prirodnim nepogodama uništenim usjevima. Takvo, opustošeno područje Istre, Mlečani i Habsburgovci naseljavali su stanovništvom izbjeglim pred Turcima. Osmansko je carstvo u 15. i 16. stoljeću osvajalo krajeve Hrvatske, Dalmacije, Bosne, Hercegovine, Albanije i Crne Gore te su izbjeglice s tih prostora naseljavale istarske krajeve. Osim tih doseljenika, Mlečani i Habsburgovci su ondje naselili i stanovnike drugih regija. To je, došljačko stanovništvo, utjecalo na jezik i kulturu istarskoga poluotoka. Posljedica toga bila je da se opustošena Istra napučila novim stanovništvom, mahom s drugih područja, što je promijenilo njezinu jezičnu sliku⁴.

Još od pokrštanja Hrvata u 9. st., Crkva se na ovome području razvija u okvirima zapadne liturgije, tako da uvođenje slavenskoga bogoslužja nije bilo lako (Budak-Raukar 2006: 72-73). Glagoljica vrlo polako preuzima primat od latinice te u 11. stoljeću, zahvaljujući feudalnoj rascjepkanosti (Budak-Raukar 2006: 73), započinje širenje glagoljaškog utjecaja od sjevernog Jadrana na druge hrvatske krajeve. Pokrštanje je krenulo iz različitih središta te je to i razlog razlika među glagoljaškim krajevima. Južnije od Neretve i u Dalmaciji prevladavao je istočni utjecaj, dok je u tadašnjoj Hrvatskoj prevladavao zapadni utjecaj (Budak-Raukar 2006: 74).

⁴ Više u *Istarskoj enciklopediji*: <http://istra.lzmk.hr/clanak.aspx?id=2182>, 3. ožujka, 2019.

Iako su se u ranijim zapisima o glagoljici i glagoljašima konstantno provlačile teze o materijalnom i duhovnom siromaštvu glagoljaša⁵, Hercigonja napominje da je to protivno spoznajama koje imamo o bogatstvu glagoljaške knjige i glagoljaškog tiskarstva uopće (Hercigonja 1983: 169-180). Za glagoljaše se dugo tvrdilo da su bili slabo obrazovani te da su zbog svoje neobrazovanosti bili bliži narodu nego svojoj braći, latinskim svećenicima. Čak i pojava prve glagoljske tiskane knjige, *Misala po zakonu rimskoga dvora* iz 1483., tek tridesetak godina nakon izuma tiska, nije mnoge uvjerila u obrazovanost glagoljaša, već su taj, tiskarski napredak, pripisali sveeuropskom napretku u tiskarstvu u tom periodu. No glagoljašima se ipak, u novije vrijeme, priznaje poznavanje iste osnovne literature za niže svećenstvo kao i onim svećenicima latinske provenijencije, te zasigurno, procvat glagoljaškoga tiskarstva ne bi bio moguć u toj mjeri i kvaliteti da glagoljaši nisu bili učen i obrazovan kler⁶. Zaista, i Jagić, nakon svih svojih kritika glagoljašima, priznaje da valja imati na umu kako je glagoljaško tiskarstvo začeto među prvima u Europi, a *Prvotisak* je, kao i prve *inkunabule*⁷, bio izrazito grafički dotjeran, a jezično vrlo pravilan (Hercigonja 1983: 172). I glagoljaške su rukopisne knjige kaligrafijom i iluminacijama bile vrlo uspješne izrade, a njihova se ljepota i vrijednost može usporediti, prema Anđelku Badurini, s onom europskoga književnoga kruga toga vremena (A. Badurina 1980: 33-34).

⁵ Hercigonja spominje zapise filologa o glagoljici i glagoljaštvu s kraja 19. i početka 20. stoljeća: Vatroslava Jagića i njegovu *Historiju književnosti naroda hrvatskoga i srpskoga* (1867.) te *Hrvatsku glagoljsku književnost* (1913.), Ivana Broza i njegove *Crtice iz hrvatske književnosti*, sv. II (1888.), Đuru Šurmina i *Povijest književnosti hrvatske i srpske* (1898.) te Milorada Medinija i *Povijest hrvatske književnosti u Dalmaciji i Dubrovniku I*, (1902.). U tim zapisima, svi oni, gotovo istim riječima "časte" glagoljaše pridjevima kao što su "neuki", "siromašni" i "nevoljni", dok o njihovoj djelatnosti pišu da je "zapuštenost i siromaštvo bilo krivo nenapredovanju bogoslovske literature" (Broz 1888: 50), da glagoljaši "zaostajahu u naobrazbi za svojim latinskim drugovima" (Broz 1888: 52), da oni "nemahu ni škola ni druge sprave" za svoj rad (Medini 1902: 5), koji, pak ocjenjuju slabim i nekvalitetnim, s obzirom na to da nisu imali "pristupa u hram nauke" (Jagić 1913: 16) te da je njihova glagoljaška književnost bila "vrlo slaba i mršava duševna hrana" (Jagić 1913: 32) (sve prema: Hercigonja 1983: 169-171).

⁶ Pogledamo li samo grafite iz 15. i 16. stoljeća koji se nalaze na zidovima istarskih crkvice, vidjet ćemo da glagoljski grafiti stoje paralelno s (rjeđim!) grafitima zapisanima na latinici od kojih su neki bili na latinskome jeziku. Znamo li da su te grafite urezali glagoljaški đaci pri učenju slova tijekom svoje izobrazbe, moramo uočiti da su onda očito bili podučavani i u latinskome jeziku i pismu.

⁷ *Inkunabule* su prve europske tiskane knjige, nastale u razoblju od pedesetak godina nakon izuma tiskarstva (točnije, do 1500., ili prema drugima, do 1501. godine). Naziv potječe iz latinskoga izraza *in cunabulis*, što znači "u kolijevci". Prve *inkunabule* su, dakle, "knjige u pobjojima". U svijetu je poznato oko 40 000 *inkunabula*, a posebno su, po kvaliteti i ljepoti, zapažene one talijanske. Hrvatskoglagoljskih je *inkunabula* šest: *Misal po zakonu rimskoga dvora*, prva hrvatska tiskana knjiga (1483.), *Brevijar po zakonu rimskoga dvora* (1491.), *Ispovid* (1492.), *Baromićev brevijar* (1493.), *Senjski misal* (1494.), *Spovid općena* (1496.). (Damjanović 2011: 277).

Niti napisi o glagoljaškom siromaštvu nisu sasvim točni. Nemamo, naime, zapisa o starijim razdobljima glagoljaške djelatnosti koji bi nam detaljnije predočili materijalno stanje glagoljaškoga klera na našem području. Podatci o glagoljašima u 16. stoljeću govore nam o sve većoj oskudici i siromaštvu glagoljaškoga klera. No te podatke valja staviti u kontekst vremena: brojne bitke u 15. i 16. stoljeću te bolesti poput kuge i malarije uzrokovale su opustošavanje nekih područja i prenapučenost drugih.⁸ Seobe stanovništva uzrokovale su i seobu glagoljaškoga klera te se, u nekim mjestima (kao, npr. na otoku Krku) na malome području našlo isuviše glagoljaških popova u odnosu na malen broj stanovnika. Takav nesrazmjer uzrokovao je siromaštvo i glad među glagoljašima (Štefanić 1960: 11).

Glagoljaši su, zbog svoje bliskosti sa slavenskim pukom⁹, kao i zbog izrazite povezanosti glagoljice i crkvenoslavenskoga jezika kao književnojezičnoga odraza narodne pismenosti i književnosti, strastveno branili liturgiju na narodnome jeziku, a opirali se svemu tuđemu (ne samo latinskome jeziku, već i svakomu nametnutomu jeziku književnosti i liturgije)¹⁰. U tim su se nastojanjima, iako vjerski pripadnici iste crkve kao i njihovi oponenti, glagoljaši često našli na meti napada i progona zbog svoje odlučnosti da dokažu da je slavenski jezik jednakovrijedan latinskomu, grčkomu i hebrejskomu za održavanje liturgije. Javlja se i težnja nekih svećenika da otkriće glagoljice pripišu svetome Jeronimu, dajući joj time legitimitet koji samo jedan općeprihvaćeni i zaslužni svetac može dati. S takvom "pozadinom", smatrali su, veća je vjerojatnost da se glagoljica, a samim time i starocrkvenoslavenski jezik, prihvate kao jezik i pismo bogoslužja koji imaju ista prava i vrijednosti kao i latinski ili grčki jezik, tj. bogoslužje na grčkome ili latinskome jeziku. Neki su se svećenici, zanoseći

⁸ "Predodžba o siromaštvu i kulturnoj zaostalosti glagoljaša, stvarana na osnovi citiranih činjenica i situacija karakterističnih za period nazadovanja u 16, 17. i 18. st., nekritički je, dakle, prenijeta u znanstvenu literaturu 19. i 20. st. kao opća značajka,... Zbog ovakve generalizacije jednog relativno kasnog stanja, koje je *neopravdano proglašeno tipičnim*, postepeno je formirana iskrivljena slika i onog razdoblja u historiji glagoljaštva (12-16. st.) kada je ono predstavljalo značajan društveno-gospodarski i duhovni potencijal na jednom dijelu našeg narodnog prostora." (Hercigonja 1983: 279)

⁹ Dokaz tomu je i jedan od glagoljskih grafita u crkvi sv. Antuna pustinjaka u Barbanu gdje je na jednom od grafita ostao zabilježen potpis seljaka Bratonje, koji je, očito, poznavao glagoljicu i znao se njome služiti. Poučavanje i učenje glagoljaškog pisma nisu glagoljaši, dakle, rezervirali samo za svećenstvo. (Milotić Bančić 2016)

¹⁰ Štefanić je zapisao primjer odlučnosti u čuvanju glagoljice u liturgiji koji se događao nakon 15. stoljeća u Rijeci. Svećenički kler je svojim trudom i zauzimanjem za slavenstvo u liturgiji, postigao da se i nakon Guttenbergova izuma tiskarskoga stroja 1455. glagoljica i glagoljanje na riječkome području održalo, usprkos jakom utjecaju latinskoga bogoslužja kod talijanskih feudalnih gospodara. Siromašni kler i obični puk uspjeli su održati svoj narodni jezik i pismo u liturgiji (usp. Vjekoslav Štefanić, "Glagoljica u Rijeci", *Zbornik "Rijeka"*, Matica hrvatska, Zagreb 1953., str. 403).

se tom tezom, natjecali kasnije i u tome da dokažu slavensko porijeklo svetoga Jeronima¹¹.

Potreba i poriv glagoljaša da osnaže slavenski puk održavanjem mise na crkvenoslavenskome jeziku i prevodeći knjige na glagoljicu, usprkos napadima i progonima na popove glagoljaše¹², dosegla je vrhunac u razdoblju renesanse, kad se, želići se približiti puku širega govornoga područja, u glagoljaške tekstove unosilo i elemente štokavskoga i kajkavskoga jezika. Od prvotnoga panslavenskoga polazišta, hrvatska književnost se u 16. stoljeću, i ona na latinici i ona na glagoljici, okreće svehrvatskome čitatelju, ujedinjujući elemente svih triju jezika (čakavskoga, štokavskoga i kajkavskoga) i stvarajući tako, nekoliko stoljeća prije ilirizma, sjeme začetka nacionalne svijesti koje će tek u 19. stoljeću procvasti u pravi narodni preporod.

3.1. Tropismenost i trojezičnost na hrvatskome području

Na našem su području stoljećima suobitavala tri pisma i tri jezika. Latinica je bila u uporabi od najranijeg doba, čim su Hrvati prihvatili kršćanstvo. Koristila se za liturgijsku, ali i svjetovnu uporabu. Problem je, međutim, bio taj što se njome nisu mogli bilježiti specifično slavenski glasovi, kao npr. č, ć, đ, š, ž. Tako da je njezina uporaba ostala dijelom ograničena na djela pisana latinskim jezikom, a ona pisana narodnim jezikom imala su raznolika grafijska rješenja za spomenute glasove. Svaki je pisac imao svoja rješenja, a neki su i sami imali po nekoliko različitih rješenja za bilježenje istoga glasa. Od 9. pa sve do 14. stoljeća povećava se polako broj spomenika i tekstova pisanih glagoljicom pa latinica polako pada u drugi (ili treći) plan, no od 14. stoljeća nadalje latinica ponovno preuzima prevlast te sve do ilirskoga pokreta i sredine 19. stoljeća ostaje neujednačena. Ilirski pokret ujedinio je Hrvate politički, jezično, ali i grafijski te prihvaćanjem gajice 1835. (Jonke 1971) Hrvati napokon dobivaju svoje općeprihvaćeno nacionalno latiničko pismo.

¹¹ Oko toga se, kao i nekih drugih pitanja, povelu debata između Barbanca Petra Stankovića (1771.-1852.) i talijanskog jezikoslovca Francesca Marije Appendinija (1768.-1837.). U svojim se pismima Appendiniju Stanković pozivao na Jeronimovo istarsko podrijetlo i iznosio svoje dokaze toj tvrdnji, no ti su dokazi bili neuvjerljivi. (Pliško - Milotić Bančić 2013)

¹² "Metodijeva smrt znači i prestanak organizirane slavenske Crkve u Moravskoj. Metodijev sufragan Wiching žurno je otišao u Rim, ocrnio već mrtvoga Metodija i slavensko bogoslužje kod Stjepana V, koji je te godine izabran za papu. U rano proljeće 886. Metodijevi su učenici, u odsutnosti Svatopluka, zlostavljani, zarobljeni i otjerani iz Moravske." (Žitija 1998: 12).

Glagoljicu su Hrvati dobili preko solunskih misionara Ćirila i Metoda u 9. stoljeću. Moravski knez Rastislav, kako bi učvrstio svoju vlast, odlučuje kako bi bilo potrebno Slavenima osmisliti vlastiti jezik i pismo. Latinica, kojom su se dotad koristili oni rijetki koji su je poznavali, nije bila primjerena za šire mase i bilježenje narodnoga jezika i njemu posebnih, palatalnih glasova. Rastislav upućuje molbu bizantskom caru Mihajlu, koji mu šalje dvojicu Grka, Ćirila i Metoda, da osmisle Slavenima novo pismo i jezik. Ćiril Filozof, nazvan tako zbog svoje učenosti i elokventnosti kojom je izvojevao pobjedu u brojnim debatama s neistomišljenicima (Damjanović 2002: 11), potaknut Mihajlovim riječima¹³ osmišljava novo slavensko pismo koje bazira na novoosmišljenom književnom slavenskom jeziku, koji danas nazivamo staroslavenskim ili starocrkvenoslavenskim. Brojne su teorije o nastanku glagoljice (Žagar 2013: 56 - 93), no danas je općeprihvaćena ona koja autorstvo pripisuje Konstantinu Ćirilu, koji ju je kao originalno slavensko pismo osmislio (Katičić 1996: 185–198) oko 863. godine¹⁴.

Latinski jezik, prvi pisani jezik koji se na ovom području koristio, bio je ograničene uporabe jer je bilo vrlo malo onih koji su ga poznavali i mogli se njime služiti. Bio je jezikom književnosti još od ranog srednjeg vijeka i to većem broju djela od onih napisanih hrvatskim jezikom. U doba humanizma, cijelo 15. i 16. stoljeće prevladavao je na književnom polju. Bio je i službenim jezikom Hrvatskoga sabora do 23. listopada 1847. No, latinski je oduvijek bio jezikom elite i nije bio dovoljno raširen i potvrđen u narodnoj uporabi.

Starocrkvenoslavenski jezik povezujemo s djelovanjem sv. braće Ćirila i Metoda, a njegov nastanak s drugom polovicom 9. stoljeća (Damjanović 1984: 24–25). Tim su jezikom najprije prevedene liturgijske knjige (najprije Biblija), a potom i one svjetovnoga karaktera. U takvu vrstu svjetovnoga štiva ubrajamo i zbornike. No novi vijek donosi i porast broja tekstova pisanih na narodnome jeziku.

Narodni hrvatski jezik ulazi u uporabu postupno, razvijanjem svjetovne vrste književnosti i tekstova pravne prirode. Taj je narodni jezik baziran na čakavskoj

¹³ „Nije stoga nikakvo čudo što se car Mihajlo 862. godine, kada su stigli poslanici moravskoga kneza Rastislava da zamole da im da nekoga tko će njihov narod poučavati na slavenskom jeziku, obratio Konstantinu i Metodu riječima: 'Vi ste Solunjani, a svi Solunjani čisto slavenski govore...,' (Nav. djelo, str. 10.)

¹⁴ Glagoljica je već bila vjerojatno osmišljena kao su Ćiril i Metoda krenuli na svoju moravsku misiju 863., tako da se pretpostavlja da je glagoljica zapravo izumljena godinu dana ranije, 862. godine.

osnovici pa ga nazivamo još i čakavskim narodnim jezikom. Njime su zapisani neliturgijski pravni i beletristički tekstovi koji su bili namijenjeni širim masama. Naravno da se i u takvim tekstovima moglo pronaći crkvenoslavenizama, kao što se i u crkvenoslavenskim tekstovima moglo pronaći narodnih elemenata. Razina tih elemenata rasla je u tekstovima do 16. stoljeća pa se, proučavajući tekstove tog razdoblja, može uočiti namjerno (uz slučajno) unošenje elemenata druge inačice.

3.2. Slavenski književni jezik na našem području

Staroslavenski, ili starocrkvenoslavenski¹⁵, kako ga često nazivaju ne bi li se u samome nazivu naglasila njegova namjena, prvi je slavenski književni jezik. Nastao je u 9. stoljeću težnjama Svete braće da Slaveni dobiju jedinstveno zajedničko pismo i jezik na koji bi se mogle prevoditi liturgijske i druge knjige te održavati misa. Jezik je to zasnovan na jednom od dijalekata općeslavenskoga jezika, točnije dijalektu solunskih Slavena, s obzirom na to da su Grci Ćiril i Metod najbolje poznavali taj dijalekt. Stvarajući Slavenima novi jezik i pismo, braća su nas zadužila uvođenjem pismenosti i književne tradicije na tadašnje cijelo slavensko područje.

Starocrkvenoslavenski je nastao oko 862. godine pa bismo očekivali prve prijevode i knjige upravo krajem toga stoljeća¹⁶. No sačuvanih spisa iz toga razdoblja nema, već se prvi spisi javljaju u 10. i 11. stoljeću. Te spise, kao najizvorniju inačicu starocrkvenoslavenskoga jezika, nazivamo starocrkvenoslavenskim kanonom¹⁷. Proučavatelji crkvenoslavenskoga jezika svoj korpus nalaze upravo u kanonu starocrkvenoslavenskih tekstova jer su ta djela većim dijelom jezično uniformirana, odnosno sadrže zajedničke elemente općeslavenskoga jezika toga vremena. Ti

¹⁵ Poznat još pod nazivima *crkvenoslavenski*, *starobugarski*, *staromakedonski* ili *općeslavenski jezik*. Svaki od tih termina nosi određenu vrijednost, no danas se uglavnom najviše rabe staroslavenski (kao opći pojam) i starocrkvenoslavenski (koji naglašava da je riječ o jeziku liturgije). Termini crkvenoslavenski i općeslavenski imali su uže značenje: prvi je označavao mlađu inačicu starocrkvenoslavenskoga jezika, a drugi zajednički slavenski jezik toga razdoblja koji obuhvaća više elemenata od književne mu verzije. Nazivi pak starobugarski i staromakedonski rjeđe su se rabili i to uglavnom na spomenutim područjima.

¹⁶ Vjekoslav Štefanić (Štefanić 1969: 5) smatra da su Hrvati morali imati neku svoju "malu" književnost i pismenost i prije pokrštavanja te za to pronalazi temelje u slavenskim glosama u latinskim knjigama.

¹⁷ Kanon je strogo pravilo učenja ili stvaralačkog rada, ono što se po tradiciji i običajima smatra bitnim, obveznim; norma. Može značiti također i pravilo koje je propisala najviša crkvena vlast te popis religioznih knjiga koje Crkva priznaje. (Anić 1998: 389).

tekstovi, u pravilu, sadrže dosta grecizama, što je razumljivo s obzirom na to da su nastali prevođenjem s grčkoga, ali nisu to jedini grecizmi. U živome slavenskome govoru toga vremena postojali su i “prirodni” grecizmi, koje su Slaveni, posebice na solunskome području, rabili u svakodnevnom smislu (*angelъ, evangelije, trapeza*) (Damjanović 2002: 37). Širenjem tog književnoga jezika, dolazilo je do miješanja sa drugim slavenskim govornim jezicima (kasnije i njihovim pisanim inačicama) pa se i taj kanonski jezik počeo mijenjati i u njega su počeli ulaziti elementi tih jezika (kao i latinskoga, koji je bio jezikom kulture na nekim od slavenskih područja).

U tekstovima nastalima od 12. stoljeća nadalje, uočavamo pojavu većih razlika među tekstovima nastalim na različitim jezičnim područjima: počinju se razlikovati *recenzije* i *redakcije*¹⁸. Na hrvatskome području, prvi takvi tekstovi potječu iz 11. stoljeća, iako imamo podatke da su Hrvati i ranije došli u kontakt s ćirilometodskim nastojanjima. Hrvatska redakcija crkvenoslavenskoga¹⁹ jezika, odnosno hrvatski crkvenoslavenski jezik, jezik je kojim su pisani brojni tekstovi od 11. stoljeća nadalje. Hrvatska redakcija crkvenoslavenskoga jezika sadrži neke jezične elemente koji su nastali prirodnim promjenama u hrvatskome jeziku. Znanstvenici se slažu da je riječ o sljedećim promjenama: izjednačavanje poluglasova (u hrvatskoglagoljskim se tekstovima uglavnom bilježio samo *jor*), stražnji nazal izjednačio se s glasom *u*, a prednji s glasovima *e* ili *a*, *jery* je izjednačen s glasom *i*, grafem “šta” odrazio se u hrvatskoglagoljskim tekstovima kao *šč* ili *ć*, a starocrkvenoslavenski je *jat* dao ikavski, ekavski ili jekavski odraz (Damjanović 1984: 35). S druge strane, hrvatski je crkvenoslavenski čuvao i neke klasične općeslavenske elemente, kao npr. čuvanje razlike u uporabi aorista (razine odnosa svršenosti/nesvršenosti), čuvanje starine kod imeničke i zamjениčke sklonidbe dok se pridjevska pomlađuje, čuvanje participa itd. (Damjanović 2002: 38). Slavenski se književni jezik, tj. hrvatski crkvenoslavenski, rabio u liturgijskim tekstovima jer su oni bili viša stilska inačica od govornoga jezika.

¹⁸ Oba termina označavaju unošenje elemenata određenog slavenskoga jezika u kanonski starocrkvenoslavenski, no prvi termin označava namjerno mijenjanje teksta (s ciljem pomlađivanja starije inačice), a drugi slučajno, nehotečno mijenjanje.

¹⁹ Redakcije se počinju formirati već u 12. stoljeću s obzirom na to da su se u različitim slavenskim područjima počele javljati sve veće razlike u govoru pa, posljedično, i u pismu. Dok su recenzije značile namjernu “modernizaciju” tekstova, redakcije smatramo spontanim mijenjanjem jezika u pismu.

Narodnim su se čakavskim jezikom, s druge strane, pisali pravni tekstovi²⁰, a mješavinom tih dviju “normi” beletristika.

Petnaesto stoljeće donosi neke promjene. Dok je do 15. stoljeća temelj pismenosti (dakle, i književnosti) bio hrvatski crkvenoslavenski jezik, od 15. stoljeća, kroz društveno-povijesnu prizmu ratova, bolesti i migracija, mijenja se i jezična slika književnoga jezika pa temeljem postaje narodni jezik (Vončina 1997: 9). Time se, zapravo, ne umanjuje važnost hrvatskoga crkvenoslavenskog jezika, već samo naglašava rast važnosti narodnoga jezika u svim svojim segmentima, tj. u svim idiomima. Povećava se broj tekstova na čakavskom te čakavsko-kajkavskom jeziku, kao i na štokavskom. Kajkavski elementi ulaze u književnost od 15. stoljeća (vjerojatno već krajem 14. st.), u težnji stvaranja zajedničkoga književnog jezika svih Hrvata (Damjanović: 1984: 23). Sve su to živi narodni jezici koji su u to vrijeme bili u upotrebi na nekom od hrvatskih područja. Nadalje, u 15. stoljeću, hrvatski latinisti pišu latinskim jezikom, no taj je jezik brojnim Hrvatima bio nepoznat.

3.3. Jezično stanje u 16. st. na hrvatskome području

Priroda je jezika da se stalno mijenja i prilagođava. Promjene u jeziku događaju se spontano, često uzrokovane jezikom samim, ali i njegovom sredinom koja se povijesno mijenja: “Posljedice su jezičnih dodira različite: jednom je to jezična asimilacija, drugi put jezično miješanje, zatim kalkovi, posuđenice raznoga tipa itd.” (Damjanović 1984: 38). Dakle, jezik se mijenja iz endogenih i egzogenih razloga: unutrašnji su razlozi glasovne promjene koje se s vremenom u jeziku razvijaju te ga mijenjaju, zatim analogije i slično, a vanjski razlozi blizina drugih jezika i njihovo miješanje (u to ubrajamo i seobe naroda, naseljavanje, ratovanje i okupaciju), prilagodbe posuđenica i prevedenica i dr. Bitno je zapamtiti da na razvoj jezika utječu podjednako svi ti faktori te da su promjene koje se u jeziku dogode ireverzibilne.

Miješani jezici postoje otkad je jezika u kontaktu, no to ne znači da se jezici mješaju u jednakom omjeru. Uvijek je jedan jezik supstrat, drugi adstrat. Onaj jezik čijih je elemenata više, “glavni” je jezik, a onaj čijih je elemenata manje, samo je

²⁰ “U hrvatskoglagoljskim tekstovima supostoje dvije norme: norma općeslavenskoga književnog jezika i norma čakavskoga književnog jezika. Autori jednom pišu u skladu s prvom (npr. liturgijski tekstovi), drugi put u skladu s drugom (npr. pravni tekstovi).” (Damjanović 1984: 17).

manji dio novoga, miješanoga jezika. Znamo li da se miješanje događa uvijek kod jezika u kontaktu (a većina je jezika u nekom kontaktu s nekim drugim jezikom), možemo zaključiti da u svijetu gotovo i nema “čistih” jezika. Elementi drugoga jezika najprije ulaze u jezik primatelj na leksičkoj razini, koja je najotvorenija primanju i davanju. Mnogi se jezici miješaju upravo samo na toj, najotvorenijoj razini²¹. Kod mnogih jezika miješanje se kasnije proširuje i na druge razine.

Šesnaesto je stoljeće iz više razloga prijelomno u povijesti hrvatskoga jezika. Renesansni su autori ostavili u hrvatskoj književnosti velik trag, ne samo po svojim književnim ostvarenjima, već i po zametcima usustavljanja jednog jedinstvenog zajedničkog jezika Hrvata, čiji su temelji postavljeni već u 16. stoljeću (Kapetanović 2011: 77). Među piscima se javlja težnja da u svoj vlastiti idiom utkaju elemente drugih dvaju idioma, uvijek imajući na umu da ti elementi budu općeprihvaćeni i rašireni. Čakavski kao tradicijski narodni književni jezik poprima natruhe kajkavskog i štokavskog jezika, a omjer se tih elemenata razlikovao od pisca do pisca. Isto se događa i kod pisaca na štokavskome području te kasnije na kajkavskome. Renesansni pisci osjećaju duh zajedništva i prenose ga na vlastita djela, pokušavajući i jezično ostvariti to zajedništvo. Poslanice koje tada izmjenjuju pisci poput Hektorovića (čakavština) i Nalješkovića (štokavština) zorno prikazuju težnju i namjeru da se ti idiomi međusobno povežu i stvore zajedničku *koiné* (Kapetanović 2011: 78). Iako je u nekim tekstovima do miješanja dijalekatnih elemenata došlo spontano (zbog područja na kojem je djelo nastalo, a nalazi se na granici dvaju idioma), pisci 16. stoljeća takve elemente namjerno unose u svoja djela, pokušavajući se time približiti širem krugu čitateljstva i povezati se s “braćom” koja pišu na, njima razumljivom, drugom hrvatskom idiomu. Štokavština i čakavština su se jezično ispreplitale još u 15. stoljeću te, iako tekstove različitih narodnih jezika dijelimo na različite književnojezične tipove, čitateljstvo tih dviju inačica bilo je isto te ih ne možemo dijeliti na dvije različite književnosti (Kapetanović 2011: 78).

Iako čakavština kao književni jezik počiva na temeljima starohrvatskoga jezika, u 16. stoljeću dolazi do promjena u jezičnom prostiranju hrvatskih idioma, što silno

²¹ “Jedni misle da o miješanju možemo govoriti čim se međusobno djelovanje dvaju jezika, ili djelovanje jednoga jezika na drugi, dodirnulo bilo kojeg dijela jezične strukture, drugi tvrde da se o “miješanju” može tek onda govoriti kad su dodirnuti fonološki ili morfološki sustav.” (Damjanović 1984: 39).

utječe na status čakavskoga kao hrvatskoga narodnog jezika. Kraj 15. stoljeća donosi veliko pustošenje uzrokovano navalom Turaka, a nakon epidemijâ kuga i malarije te nakon Krbavske bitke 1493., sve je više migracija štokavskoga stanovništva prema zapadu. Početkom 16. stoljeća, pustošenje nakon 1526. i Mohačke bitke dodatno širi štokavsko stanovništvo na zapad, u mjesta gdje je, većinom čakavsko stanovništvo, iselilo ili pomrlo pod naletom kuge. Do 16. stoljeća čakavski se areal prostirao od Korčule i Lastova prema sjeveru, na sjevernom dijelu kopna od Istre i granice sa slovenskim dijalektima, prema istoku i jugoistoku od Une, Dinare, Cetine do zapadnog Pelješca (Lisac 2009; Brozović 1963; Kapetanović 2011). Sve se to nakon turskih osvajanja promijenilo. Čakavski se prostor sužava, a ondje gdje čakavština opstaje, ona bitno mijenja svoj karakter pod utjecajem došljakčkoga štokavskoga. Nastaju novi dijalekti, a čakavština kao književni jezik polako gubi primat zbog sve veće rasprostranjenosti štokavštine te, posljedično, zbog širenja štokavštine kao književnoga jezika. Ta se, štokavska književnost, svakako oslanja na čakavsku i starohrvatsku tradiciju, no unosi i nove elemente koji iz književnog jezika istiskuju neke starohrvatske oblike.

Čakavština u 16. stoljeću nije, naravno, zamrla, no s obzirom na to da se njezina granica stubokom promijenila, možemo promatrati čakavsko književno stvaralaštvo kao književnost dvaju jezičnih tipova: kajkavsko-sjevernočakavskog i štokavsko-južnočakavskog tipa (Brozović 1973: 132; Kapetanović 2011: 82). Taj odnos "sjevera" i "juga" nastavljat će se u hrvatskoj književnosti i jeziku sve do ilirizma i uspostave hrvatskoga standardnog jezika. Taj je odnos utjecao i na glagoljsku književnost 16. stoljeća. Nju vezujemo uz sjeverozapadni književni kompleks gdje se daljnja glagoljaška djelatnost i nastavlja sve do 18. st. Kroz tu djelatnost, stvara se poseban hibridni čakavsko-kajkavski književnojezični tip i prije formiranja ozaljskoga književnog kruga. Glagoljaške su, kao i protestantske težnje, bile usmjerene ka stvaranju zajedničke čakavsko-kajkavske *koiné*, dok se na jugu, u štokavsko-južnočakavskom kompleksu, takve namjere ne događaju (Kapetanović 2011: 83). U južnom je arealu do miješanja čakavštine i štokavštine došlo spontano ili pod utjecajem književne tradicije, ne zbog političko-jezičnih težnji ka ujedinjenju, koje se kasnije protežu sve do u 19. stoljeće.

U glagoljaškoj književnosti, osim stvaranja hibridnog čakavsko-kajkavskog (ponegdje i i natruhama štokavskog) jezika, važan je i oslonac na glagoljašku književnu tradiciju, odnosno, na crkvenoslavenski jezik. To je jezik hrvatske redakcije s ponekim inovacijama, a provlači se kroz glagoljašku književnost u različitim omjerima. Neki su tekstovi toga razdoblja više narodni, dok su neki više crkvenoslavenski. Čak i latinički tekstovi toga razdoblja posežu za ponekim crkvenoslavenizmom, ali ne kao oznakom višega stila već kao tradicijskim književnim elementom (Kapetanović 2011: 114). Još se u srednjem vijeku vrlo dosljedno upotrebljavaju različiti jezici kao oznaka različitog stila. U liturgiji se rabila crkvenoslavenska inačica jezika, u pravu narodni jezik, a u beletristici (a pod time smatramo sve neliturgijske tekstove koji su rijetko bili odista svjetovne naravi) mješavina crkvenoslavenskog i narodnog jezika. Uzmemo li u obzir da je i sam narodni jezik toga vremena bio mješovit, odnosno da se stvarala hibridna čakavsko-kajkavska i štokavsko-čakavska inačica narodnoga jezika, moramo zamijetiti da je jezik beletristike u 16. stoljeću odista morao biti zanimljiv.

3.4. Interferiranje u tekstovima

Interferiranje²² se javlja kao osobitost tekstova 16. stoljeća, ne samo onih glagoljskih, posebice u odnosu na čakavsko-štokavski jezični tip koji je uočen u pisaca na području Dalmacije i Dubrovnika te kasnije i čakavsko-štokavsko-kajkavski tip koji se javlja osnaživanjem kajkavske književnosti na sjeveru (Hercigonja 1983: 303). Hrvatski je protestantizam kod pisaca potaknuo težnju ka stvaranju zajedničkoga jezika, zajedničke *koiné* kao simbola ili nastavka političkim težnjama Hrvata prema ujedinjenju. U 16. su stoljeću ti pokušaji tek u začetku, no kroz književna se djela sustavno umeću jezični elementi drugog idioma u različitom omjeru. Interferiranje nas upućuje da je jedan od jezika u takvom suodnosu bio jezikom-bazom, a drugi jezik (ili jezici) nadgradnjom. U neliturgijskim se tekstovima 16. stoljeća mogu pronaći najrazličitiji omjeri takvih interferencija. To je specifično upravo za zbornike 16. stoljeća koji su, u stvari, zbirke različitih tekstova, nastalih u

²² "Interferencija, *lingv.* utjecaj elemenata jednog jezičnog sustava na drugi (npr. dvaju jezika u procesu učenja)". (Anić – Goldstein 2007: 264). R. Filipović interpretira interferenciju kao lingvističko preklapanje (*overlap*) kad se dva sustava upotrebljavaju simultano za jedan lingvistički element (Filipović 1971: 91).

različito vrijeme, na različitim područjima i iz različitih predložaka. Ponekad je nemoguće utvrditi je li neki element bio dijelom piščeva (pisarova) materinskog idioma ili ga je pisar preuzeo iz prijepisa kojim se koristio.

U glagoljaškim se zbornicima kod interferiranja može uspostaviti jedna konstanta: u svim tekstovima prisutan je element crkvenoslavenskoga jezika hrvatske redakcije. Taj je jezik u liturgiji bio "višom" inačicom te je u neliturgijskoj književnosti predstavljao oslanjanje na tradiciju i davanje legitimiteta tekstovima neliturgijske naravi koji su proizašli iz liturgije (razni apokrifi, hagiografije, legende, mirakuli). U tekstovima preuzetima iz starije matice takav je omjer veći pa možemo reći da je ondje crkvenoslavenski jezik baza, a narodni jezik (jezici) nadgradnja. Narodni jezik u nadgradnji tu je uvijek čakavski književni jezik, koji je često prošaran kajkavskim ili štokavskim elementima. Analiziramo li te elemente i stavimo li ih u omjer, možemo, donekle, utvrditi mjesto nastanka zbornika, ili pak mjesto nastanka predložaka koji su poslužili u stvaranju zbornika. Tek usporedbom istih tekstova u različitim zbornicima možemo dokučiti koliko je elemenata vlastitog idioma, redigirajući i recenzirajući starije tekstove, u tekst zbornika unio sâm pisar.

3.4.1. Čakavsko-crkvenoslavenske i crkvenoslavensko-čakavske interferencije

Upravo su takvim, "mješovitim" jezikom, napisani hrvatskoglagoljski zbornici 15. i 16. stoljeća. Ti su tekstovi pisani posebnim amalgamom. Kao i latinički tekstovi toga razdoblja, i oni glagoljički odražavaju tendencije toga vremena da se oformi određen „mješovit“ jezik, odnosno zajednička *koinè*. U crkvenoslavenske tekstove vremenom ulazi sve više čakavskih elemenata (a dijelom i kajkavskih, kao naslojavanje), a u tekstove pisane čakavskim, narodnim jezikom, ulaze starocrkvenoslavenski elementi kako bi tekstovima dali određenu „uzvišenost“. Ispreplitanje narodnog hrvatskoga jezika s crkvenoslavenskim elementima i obrnuto, ispreplitanje crkvenoslavenskih elemenata (kao dio književne tradicije) s čakavskim narodnim jezikom, događalo se na svim jezičnim razinama te je to uistinu pravi mješovit jezik.

Kako smo napomenuli, i kajkavski su elementi (a ponegdje i štokavski, no to je rjeđe) interferirali u čakavsko-crkvenoslavenske tekstove te u crkvenoslavensko-

čakavske. Stjepan Damjanović jezično miješanje crkvenoslavenskoga i narodnih elemenata tumači pojmom *bilingvizam*²³, tj. *dvojezičnost*, s obzirom na to da mnogi znanstvenici smatraju bilingvizam preduvjetom svakom jezičnom miješanju (Damjanović 1984: 39). No nisu svi znanstvenici takvoga mišljenja. Milan Mihaljević jasno razlikuje termine *bilingvizam* (i *trilingvizam*) i *diglosija* (Gadžijeva et al. 2014: 18-22; Mihaljević 2011: 229-238), smatrajući da ne možemo govoriti o trojezičnosti na hrvatskim prostorima u pravome smislu, već samo u onom tehničkom. Riječ je o funkcionalnoj distinkciji jezika pri čemu se svaki od njih upotrebljava u točno određenoj funkciji i jezičnoj situaciji. Crkvenoslavenski se, prema Mihaljeviću, nije mogao izjednačiti s latinskim, iako su se oba jezika koristila u liturgijske svrhe. Da je između crkvenoslavenskog i narodnog hrvatskog jezika postojala posebna spona, dokazuje i to što je jezik u rubrikama, uputama te na marginama bio upravo hrvatski, a njegova je „viša“, liturgijska inačica bila hrvatski crkvenoslavenski. Takav odnos narodni jezik nema s latinskim jezikom te možemo reći da je, umjesto *trilingvizma*, u stvarnosti postojao *bilingvizam* (latinski i hrvatski jezik). Uporabu različitih inačica, one više i one niže, Mihaljević naziva *diglosijom* (crkvenoslavenski i narodni jezik), potaknut činjenicom da je diglosija tip dvojezičnosti u kojem se u nekoj sredini upotrebljavaju dvije varijante istog jezika (npr. govorni i književni). Osnovna je razlika ona u funkcionalnoj razlikovnosti dviju inačica. Narodna se inačica do druge polovice 14. stoljeća rabila samo u pravnim spomenicima, oslanjajući se na njihovu usmenu tradiciju (Gadžijeva et al. 2014: 19). Hrvatski crkvenoslavenski, koji je dotad bio isključivo jezik liturgije i književnosti, krajem 14. stoljeća počinje u svoju književnu inačicu poprimati elemente čakavskoga te, kasnije, i kajkavskoga narodnog jezika. S obzirom na to da je time beletristika dobila svoju hibridnu jezičnu inačicu, može se smatrati da tada na snagu stupa *triglosija*: narodni jezik u pravnim spomenicima, hrvatski crkvenoslavenski u liturgiji te hibridni crkvenoslavensko-čakavski (i kajkavski) u beletristici (ibidem: 19). Od polovice 16. stoljeća crkvenoslavenski se počinje javljati samo u liturgiji, a glagoljička i latinička beletristika na četiri književnojezična tipa: čakavski, kajkavski, štokavski i hibridni (ozaljski).

U 15. i 16. stoljeću crkvenoslavenski je pisani jezik onaj koji je u pasivnoj uporabi te nije razgovornim, živim jezikom. Iako je to književni jezik koji se već

²³ „Bilingvizam je redovno upotrebljavanje dvaju različitih jezika u govornoj praksi pojedinca ili zajednice; dvojezičnost.” (Anić 1998: 58).

stoljećima rabio u pismu kroz književnu tradiciju, a ne u živome govoru, njegov je utjecaj na živi narodni jezik, upravo zbog svoje tradicije, uvijek prisutan.

Uvođenje narodnih elemenata u crkvenoslavenske tekstove moglo je biti slučajno ili namjerno²⁴. Pisar je, naime, prepisujući tekst iz starije inačice, mogao posegnuti za “modernijim” izrazom kako bi osvježio tekst i učinio ga pristupačnijim širem krugu ljudi. No, također, isto se moglo dogoditi i slučajno. U tekstovima takve vrste nalazimo, primjerice, u istoj rečenici lekseme sa zabilježenim izvornim jatom i one sa zabilježenim ikavskim odrazom jata. Iz toga se može zaključiti ili da se pisaru potkrala pogriješka pa je u brzini pisanja zapisao izraz onako kako bi ga (vjerojatno) i izgovorio, tj. s ikavskim odrazom, ili da je u tekst namjerno unio elemente kojima je izražavao svoju jezičnu pripadnost²⁵.

No nisu se samo u crkvenoslavenskim tekstovima mogli naći narodni elementi. Ima i obrnutih slučajeva, no oni se nisu dogodili iz istoga razloga. Uvođenje crkvenoslavenskih elemenata također se moglo dogoditi namjerno ili slučajno. Ukoliko je pisar namjerno odlučio unijeti crkvenoslavenski element, to je bilo stoga što je crkvenoslavenska inačica jezika bila biranim književnim izrazom te nosila veću razinu književne tradicije. Takvo unošenje elemenata druge inačice imalo je često i stilsku namjenu. Primjerice, u istome se tekstu mogu pronaći osobne zamjenice i u liku *azъ* i u liku *ja*, no s ciljem razlikovanja teksta koji govori Bog i onoga koji govori čovjek. Bog će o sebi govoriti višom inačicom, rabeći crkvenoslavenski lik zamjenice *azъ*, dok će čovjek za sebe upotrijebiti narodni oblik *ja*.

Unošenje sve većeg broja elemenata drugoga idioma bilo u narodne, bilo u crkvenoslavenske tekstove, nije se zaustavilo samo na tim dvama jezicima; vremenom su u tekstove prepisivači počeli unositi i elemente kajkavskoga narodnoga jezika. Takvo unošenje često nazivamo i naslojavanjem jer se na mješovit crkvenoslavensko-čakavski i čakavsko-crkvenoslavenski jezik tek “nataložio” tanak sloj kajkavizama. Uvođenje je kajkavskih elemenata često samo na leksičkoj razini,

²⁴ “Kod hrvatskih glagoljaša imamo posla s dvojezičnošću drugoga tipa. Oni miješaju sustave samo manjim dijelom zbog nepoznavanja, a većim dijelom namjerno i s određenom funkcionalnom usmjerenošću.” (Damjanović 1984: 40).

²⁵ „I dok je kod namjernih odstupanja namjera više ili manje prepoznatljiva, kod nenamjernih nije moguće biti tako rezolutan jer kao što pisaru/kompilatoru/prevoditelju može u diskurs gotovo kao omaška ući značajka njegova govora, tako isto je moguće i da on unosom tih značajki svjesno izražava pripadnost nekom govoru i da je ona rezultat svjesnoga odstupanja od norme na jednak onaj način na koji S. Damjanović (2002: 121) reinterpreтира stariji termin *redakcija*.“ (Zubčić 2015: 100)

no ima interferiranja i na ostalim jezičnim razinama. Često je teško razaznati jesu li, primjerice, neke od fonoloških značajki čakavske ili kajkavske, s obzirom na to da čakavština i kajkavština imaju mnogo zajedničkih obilježja, no tada se treba posebno osvrnuti samo na one jezične značajke koje su svojstvene isključivo jednome od tih idioma²⁶. Lakše je, donekle, uočiti naslojavanje štokavizama koje se može pronaći u nekim djelima (primjerice Hrvojevu misalu), no takvo je interferiranje po širini i intenzitetu manje od onog čakavskoga ili kajkavskoga tipa u crkvenoslavenski jezik (Hercigonja 1983: 366).

3.4.2. Kajkavske interferencije u zbornicima 15. i 16. st.

Kako smo prije spomenuli, tekstovi 16. stoljeća, i oni latinički, kao i oni glagoljički, bili su tekstovi mješovitoga jezika. Uvijek je tu bila prisutna određena baza i određena nadgradnja. U latiničkim je tekstovima pisanima na narodnome jeziku baza bila čakavski ili štokavski jezik, a u glagoljskim tekstovima crkvenoslavenski ili narodni jezik. Taj je narodni jezik bio i sam "mješovit", bilo zbog mjesta gdje je tekst nastao (prostori na granicama idioma gdje je i u govoru dolazilo do miješanja), bilo zbog namjernog unošenja elemenata drugoga idioma u jezik kako bi taj tekst bio čitan na širem području. Kajkavsko-čakavsko interferiranje moglo se dogoditi svjesno, a u tom slučaju to povezujemo s nastankom hibridnog književnojezičnog tipa koji se razvio u 15./16. stoljeću na frankopanskim posjedima.

Nisu, međutim, svi tekstovi miješanoga tipa koji su nastali namjernim unošenjem kajkavskih elemenata u čakavske i čakavsko-crkvenoslavenske baze nastali na frankopanskom području. Iako često pri pomisli na hibridni književnojezični tip pomislimo na ozaljski krug, takvi, miješani tekstovi, nastajali su i ranije, već na početku 15. stoljeća. Već su tada pisci s različitih jezičnih područja unosili elemente drugih književnih jezika u svoja djela, stvarajući tako poseban jezik književnosti svojstven upravo tom autoru. Takva unošenja elemenata bila su uglavnom na leksičkoj i fonološkoj razini, a omjer elemenata razlikovao se od pisca

²⁶ "Dakako, općeslavenski književni jezik genetički je srodan s čakavštinom i kajkavštinom, pa postoji niz slučajeva kada nije lako ustanoviti pripada li što ovome ili onome sustavu. Ipak, na svakoj od jezičnih razina imamo dovoljno osobina koje možemo označiti ili kao samo hrvatskočakavske ili kao pripadajuće samo općeslavenskom književnom jeziku." (Damjanović 1984: 40).

do pisca. U tekstove su svjesno unijeti elementi triju književnojezičnih tipova, čakavskog, štokavskog i kajkavskog, s ciljem stvaranja zajedničkog miješanog jezika, jezične *koiné*. No, mnogi znanstvenici smatraju da se u nekim tekstovima može zaključiti da je do interferiranja došlo upravo zbog jezičnih dodira, dakle slučajno, te da su pisari i sami bili govornici miješanoga idioma koji se govorio na granici čakavštine i kajkavštine²⁷. Takvi se tekstovi nerijetko pripisuju upravo istarskim pisarima, posebno onima sa sjevernog dijela Istre.

Kajkavizmima se u glagoljskoj književnosti filolozi počinju baviti još u drugoj polovici 19. stoljeća. Prvi je o tome pisao Vatroslav Jagić 1868. godine upozorivši na kajkavizme u *Petrisovu zborniku*, kasnije Matija Valjavac piše o kajkavskim elementima u *Kolunićevu zborniku* 1892. godine (Damjanović 1984: 151) te Franjo Fancev 1925. (Hercigonja 1983: 305-306). Oni su već rano upozorili na kajkavske natruhe u crkvenoslavensko-čakavskim tekstovima, no dugo je potrajalo dok se netko time pomnije pozabavio. Tek u šezdesetim godinama prošloga stoljeća Vjekoslav Štefanić u *Glagoljskim rukopisima otoka Krka*²⁸ uz paleografsku i tekstološku analizu pobliže pojašnjava neke jezične osobitosti krčkih zbiraka, svrćući čitatelju posebnu pozornost na kajkavizme u njima. Tek nekoliko godina kasnije Eduard Hercigonja u *Glagoljskoj verziji pune redakcije Pavlove apokalipse iz Oxfordskog kodeksa*²⁹ upozorava na važnost postojanja kajkavskih elemenata u hrvatskoglagoljskim tekstovima kao na početak stvaranja književnojezične *koiné* prije djelovanja Ane Katarine Frankopan Ozaljske³⁰ u drugoj polovici 16. stoljeća (Hercigonja 1983: 307) te formiranja ozaljskoga književnojezičnoga kruga u 17. stoljeću. On se ponajviše dotakao kajkavizama u hrvatskoglagoljskoj književnosti, (Hercigonja 1983: 303–387;

²⁷ "S jedne strane takvu bismo dvojezičnost mogli okarakterizirati kao knjišku, no pritom uvijek moramo imati na umu da kajkavsko-čakavsko interferiranje može biti također posljedica svjesnog nastojanja, ali ne smijemo ispustiti iz vida ni mogućnost da su na čakavsko-kajkavskoj granici stvarane prelazne zone i da su elementi prirodnog miješanja mogli biti bar poticaj, ako ne i uzroci, za miješanje u pisanim tekstovima." (Damjanović 1984: 40–41)

²⁸ Vjekoslav Štefanić: *Glagoljski rukopisi otoka Krka*, Djela JAZU 51, Zagreb, 1960.

²⁹ Eduard Hercigonja: *Glagoljska verzija pune redakcije Pavlove apokalipse iz Oxfordskog kodeksa MS. Can. lit. 414*, Radovi Staroslavenskog instituta, knj. 6, Zagreb, 1967., str. 209-255.

³⁰ Ana Katarina Frankopan Zrinski rođena je 1525. u Ozlju i bila je suprugom Nikole Zrinskog Sigetskog. Osim za vjeru i crkvu, zauzimala se za hrvatski jezik i kulturu. Godine 1560. izdala je hrvatski prijevod molitvenika *Raj duše*, inspirirajući time svoga sina Jurja za osnivanje hrvatske tiskare 1574. godine, u kojoj su se tiskale hrvatske (kajkavske) knjige. Svojim je djelovanjem postavila temelje u razvitku ozaljskoga književnojezičnoga kruga u kojem je, stotinu godina kasnije (1661.), njezina imenjakinja Ana Katarina Frankopan Zrinski (1625. - 1673.) izdala, također molitvenik, *Putni tovaruš*. (B. Novak 2013).

Hercigonja 1973: 169–245), osobito onima u *Petrisovu zborniku*, za koji je uočio da sadrži najviše kajkavizama u odnosu na druge hrvatskoglagoljske zbornike.

Tražimo li uzrok pojave kajkavizama u jeziku književnosti 15. i 16. stoljeća, trebamo uzeti u obzir rukopise u kojima se ti elementi pojavljuju, vrijeme u kojem se to događa, mjesta nastanka tih rukopisa, omjer kajkavskih elemenata u rukopisima, te društvene pojave koje su to (osim jezičnih) mogle potaknuti. U zbornicima 15. i 16. stoljeća nalazimo kajkavske elemente u različitim omjerima. Hercigonja navodi da se najranije javljaju u Vinodolskome zborniku s početka 15. stoljeća, najviše kroz upitno-odnosnu zamjenicu *kaj*: "... jest nam trebi razumeti *kai* nam skazuje zvezda, *kai* li tri slnca, *kai* studenac zlat, *kai* li mir..." (Hercigonja 1983: 311-313). Milan Mihaljević pisao je o pojavi uzročnoga veznika *zakai* u svome radu o *Prvome beramskom (ljubljskom) brevijaru* s kraja 14. stoljeća (Mihaljević 2016: 26) tako da možemo pojavljivanje kajkavskih naslojavanja u hrvatskoglagoljskim tekstovima pomaknuti na kraj 14. stoljeća. Zamjenicu *kaj*, uz njezin čakavski i štokavski ekvivalent, nalazimo i u *Petrisovu zborniku* iz 15. stoljeća: "I reku jemu anjeli vražji ki ga budu držali: čto se žalostiš ubogi človeče, i *kai* se mećeš i *zač* trepećeš." (Hercigonja 1983: 314-317). U ovome je primjeru vidljivo da je pisarova (ili piščeva) namjera bila naglasiti trojezičnost toga književnog jezika, dakle, elementi triju tadašnjih jezika unijeti su namjerno, obraćajući se širokom čitateljstvu. Primjeri kao što su *čto*, *zač* i *kai* zapravo su *kontaktni sinonimi*. U takvim su tekstovima kontaktni sinonimi često korišteni, a radi se o uporabi dvaju (ili više) različitih leksema koji imaju isto značenje. Ti leksemi pripadaju različitim narodnim jezicima, ili pak narodnome jeziku i crkvenoslavenskoj inačici (GZ: *gore* i *halmi* f. 17v).

U *Petrisovu je zborniku* više kajkavizama, najčešće na leksičkoj razini, a zbog brojnih kajkavskih elemenata neki smatraju da je nastao negdje na ozaljskome području: "... a glas tvoj vele *potulen*...", "... sin *nor* pečali mat'r svoju", "... *bantuj*³¹ se

³¹ Usp. *bantovati* 'uznemiravati' u, npr. *Moje drago serce*, oprostajnome pismu Petra Zrinskoga Ani Katarini Zrinskoj, ozaljskome tekstu iz 16. st. Ovaj se hungarizam mogao u 15. stoljeću pronaći i na čakavskome području, posebice u pravnim tekstovima, no od 16. mu se stoljeća prostor uporabe sužava na sjever, na kajkavski prostor (Hercigonja 1983: 358-359).

mudrostju...”, “... poidi v špot tvoj zli k luciferu...”, “... naigoršemu *hlapcu*³² ugoditi ne more...” i dr. (Hercigonja 1983: 314-317). U *Kolunićevu zborniku* iz 15. stoljeća zabilježen je primjer “... *želiju* sidit na pridnih mesteh...” (Hercigonja 1983: 325-326), a u *Tkonskome* s početka 16. stoljeća: “... čini *kai* mu na misal pride...” (Hercigonja 1983: 327). U *Žgombićevu zborniku* također je nekoliko kajkavskih primjera, uglavnom leksičkih: “... kako est mladei prosil svoega *moistra*...”, “... edna nemudra *norica* poče esti...” (Hercigonja 1983: 328).

U *Grškovićevu zborniku* nalazimo, također, uglavnom leksičke kajkavizme. To je ponajprije stoga što čakavska i kajkavska fonologija i morfologija imaju zajednički dio pa je ponekad teško znati što pripada čakavštini, a što kajkavštini. Načelno se uzima da upitno-odnosna zamjenica *kaj* pripada kajkavštini, no to tako ne tumačimo u modernoj dijalektologiji. Danas dijalektolozi znaju da je za određivanje pripadnosti jednoga govora nekome dijalektu i narječju potrebno poznavati više elemenata toga govora. Zamjenica *kaj* nas možda na prvi pogled upućuje na kajkavštinu, no danas znamo da je to zamjenica koja se može naći i u nekim čakavskim govorima. Ostale su osobine tih govora čakavske pa sporadične kajkavizme poput zamjenice *kaj* smatramo proizvodom jezikâ u kontaktu. Neki sjevernočakavski ekavski govori, primjerice, čuvaju dosta starih fonoloških i morfoloških karakteristika kao kajkavština (ekavski refleks *jata*, čuvanje završnoga slogovnog *l*, obezvučivanje zvučnih suglasnika na kraju sloga, protetsko *v* u nekim riječima itd.). Zato kod određivanja je li nešto kajkavizam ili čakavizam valja imati na umu da postoji i čakavsko-kajkavsko zajedničko naslijeđe pa te primjere ne svrstavamo u kajkavizme.

Također, ne treba zaboraviti da dio istarskih čakavskih govora graniči s notranjskim slovenskim govorima te da kod jezikâ u kontaktu dolazi do posuđivanja. Zbog toga neki filolozi koji su se dotakli *Grškovićeva zbornika* smatraju da je zbornik, zbog prisutnosti kajkavskih elemenata, nastao negdje u Istri. Stoga ne čudi da u *Zborniku* nalazimo zamjenicu *kaj*: “... *kai* ste dobra učinili...” (f. 27v), “...*kai* dnem ili noćiju budemo činili...” (f. 30v). No ne pojavljuje se samo zamjenica *kaj* u *Grškovićevu zborniku*. Ima primjera kajkavske tvorbe komparativa: “...*vekša* sila est’ i *vekše* dobro s bogom’...”, *slaiše* (f. 180v) te kajkavskih leksema: “... i *kače* i *žabe* i

³² U ovome navodu u prilog postojanju kajkavizama vjerodostojnije ide primjer tvorbe superlativa pridjeva *loš* (*naigorši*), nego leksem *hlapac* (*sluga*, *šegrt*), koji se može čuti i u čakavskim govorima u Istri koji nisu u blizini kajkavskoga govornog područja (npr. jugozapadni istarski govori).

škorpie kuščere...” (f. 25), “... *norim* i tlstim pametiju...” (f. 69), “... i zato *tretič* poreče...” (f. 95), “... *meči* izoštreni...” (f. 25), “... Ništar s *vumom*’ ni grišniku...” (f. 43v) itd.

Osim u zbornicima, kajkavske se natruhe mogu pronaći i u nekim fragmentima te listinama iz 15. stoljeća, kao što su, npr. *Listina pisana u Modrušama* (1463.), *Listina Bernardina Frankapana* (1497. i 1498.), *Kastavski statut* (1490.) itd. Ti zapisi potvrđuju da je već puno prije ozaljskoga kruga u glagoljskoj književnosti namjerno stvaran hibridni čakavsko-kajkavski narodni jezik, koji se od 16. stoljeća, nakon velikih migracija stanovništva, počeo proširivati i štokavskom sastavnicom, doduše, u manjoj mjeri. Takav jezik, blizak čitatelju, služi približavanju neliturgijske književnosti masama. Crkvenoslavenska sastavnica u tim tekstovima donosi starinu, tradiciju te je često rezervirana za opis i obraćanje “svetih” likova smrtnicima. Ona predstavlja uzvišenu inačicu koja stvara poveznicu s tekstovima nastalima koje stoljeće prije (dakle, s mrtvom tradicijom) te s liturgijskom komponentom na koju se oslanja. Narodni se pak jezik, onaj čakavski i čakavsko-kajkavski (ili čakavsko-kajkavsko-štokavski), obraća izravno čitatelju, povezujući se s njime.

3.5. Jezik i sadržaj zbornikâ 16. st.

U 16. je stoljeću hrvatskoglagoljska književnost već pisana u širokom rasponu tema i različitih namjena, od liturgijske (misali, brevijari, rituali, psaltiri), katehetske (katehetski priručnici), beletrističke (zbornici različitih štiva) do pravne (pravni spomenici) (Dürriegl 2007: 8). Zbornici³³ sadrže različite tekstove, koje je sastavljač i pisar toga zbornika uvrstio u nj po svom nahođenju. Riječ je o beletrističkom štivu, no nije to naravno beletristika kakvu imamo danas. Tadašnji su glagoljski zbornici sadržavali tekstove čiji su glavni likovi bili često sveci ili članovi svete obitelji, no priroda je tih tekstova bila malko više romantizirana. Svetačke hagiografije sadržavale su žive i nakićene opise, prikazujući svece kao srednjovjekovne heroje koji čine velika čuda. Sveta obitelj se, s druge strane, u apokrifima često prikazivala prilično “zemaljskom”, sa svojim ljudskim vrlinama, ali i manama. Primjerice, tako u Čteniu Marije po mukama Marija, vidjevši grešnike koji se u paklu muče (a grijesi im

³³ Zbornik je knjiga s više različitih tekstova, studija ili rasprava ob. povezanih općom temom ili svrhom. (Anić 1998: 1369).

nisu bili toliko veliki) komentira: “Bolje se nekada čovjeku i ne roditi”. Takvi, kontroverzni tekstovi, čtenia, prenja, žitija i apokrifna evanđelja, nisu bili primjereni za liturgijsku uporabu: nisu se baš u potpunosti podudarali s naukom Crkve. No, našli su svoje mjesto u lijepoj književnosti koju je čitalo šire pučanstvo.

Žanrovi koji su se u njima mogli pronaći bili su *žitija*, *legende*, *alegorije*, *sermoni*, *prenja*, *govorenja*, *čtenia*, *vizije*, *mirakuli* itd. *Žitija* su, uz *legende*, manje ili više povijesno točni životopisi svetaca, odnosno hagiografski tekstovi. *Alegorije* su tekstovi “skrivena”, “druga” značenja, odnosno “proširene metafore” (Dürriegl 2007: 31). *Sermon* je teško definirati jer se često preklapa s drugim žanrovima, no može ga se usporediti s dramskom pripoviješću (ibidem). *Prenja* su sadržavala elemente pripovjedne proze i dramskih oblika, a vjerojatno su se naglas čitala pred publikom (ibidem, 42). *Vizije* su predstavljale “putovanja” duše kroz pakao, čistilište i raj (ibidem, 103). *Čtenie* je jedan od najčešćih žanrova, a njegova je definicija dosta općenita jer je pojam mnogoznačan. *Čtenie* je često u naslovu upućivalo na autora, a strukturom je bilo slično *žitiju* (ibidem, 82-84). *Govorenje* se odnosi na raspravu ili propovijed, a naslov će upućivati na temu (ibidem, 92-93). *Mirakuli* su svetačka čuda, često nakićena i pretjerana te nepotvrđena od službene Crkve.

Zbornici, kao beletrističko štivo šire uporabe, pisani su također miješanim jezikom. No takvo je miješanje nešto slojevitije od onog u ostalim hrvatskoglagoljskim tekstovima. U njima dolazi do interferiranja triju inačica: ona hrvatske redakcije crkvenoslavenskoga jezika (ponekad s više inovacija u fonologiji, sintaksi i leksiku nego u liturgijskim tekstovima), ona prijelaznoga tipa jezika (u kojem se u različitoj čestoti, od teksta do teksta, miješaju elementi crkvenoslavenskoga i narodnoga jezika) te u onoj narodnoga jezika (čakavskoga te čakavsko-kajkavskoga, uz prisutne crkvenoslavenizme, dok je štokavski književni jezik rjeđe interferirao u čakavsku inačicu) (Damjanović 1984: 17).

Analiza jezika zbornika predstavlja dakle izazov u smislu razgraničavanja crkvenoslavenskih od čakavskih te od kajkavskih elemenata. Kako smo već naveli, crkvenoslavenski elementi koji su nosili veću razinu informacije, u takvim su slučajevima bili oni koji su se u potpunosti razlikovali od čakavskih narodnih (za takvu analizu ne uzimamo u obzir elemente koji bi im bili zajednički), kao što su i oni kajkavski bili upravo oni koji su se razlikovali u potpunosti od čakavskih. “Uvođenje

reprezentativnih crta kajkavštine znači početak koncepcije o miješanju narječja kao temelju zajedničkog jezika svih Hrvata. Ta će koncepcija biti podržana u nastojanjima hrvatskih protestanata sredinom 16. stoljeća i u djelatnostima ozaljskoga jezično-književnoga kruga.” (Damjanović 1984: 23).

No nije to jedini razlog uvođenja kajkavskih elemenata u čakavsko-crkvenoslavenske tekstove. Mnogi smatraju da su neki kajkavizmi mogli spontano ući, kroz govor autora zbornika, i u njegovo pero. Ukoliko je autor bio porijeklom sa sjevera Istre, vjerojatno je u svoj pisani jezik unosio elemente koji su u njegov govor došli iz susjednih notranjskih (kajkavskih) govora. Takvo bi miješanje bilo prirodno i nenamjerno, no mi se ipak priklanjamo tezi da su ti elementi unešeni namjerno, s društvenom i jezično-političkom svrhom ujedinjenja triju tadašnjih jezika (čakavskog, kajkavskog, kasnije i štokavskog). Ista je situacija bila i na području latiničke književnosti, gdje je to, u vidu hibridnih tekstova ozaljskoga književnojezičnoga kruga, bilo mnogo vidljivije jer su latinički tekstovi pisani gotovo isključivo narodnim jezikom te je, uz čakavštinu i kajkavštinu, ondje prevagu imala štokavska inačica jezika.

3.6. Zborničko štivo 15. i 16. stoljeća

Već se krajem 14. stoljeća, a onda sve više u 15. stoljeću glagoljska književnost žanrovski obnavlja pod utjecajem europske nabožne i svjetovne književnosti, u toj mjeri da je glagoljsko zborničko štivo preživjelo skroz do 18. stoljeća (Hercigonja 2006: 218). Iako je već prošlo čitavo stoljeće od izuma tiska, rukopisni tekstovi u 15. i 16. stoljeću i dalje se šire, a po brojnosti rukopisnih zbornika vidljivo je da potreba za rukopisnom knjigom ne jenjava. *Vinodolski zbornik* iz 15. stoljeća najstariji je zbornik u kojem su zamijećeni kajkavski elementi, najviše upitno-odnosna zamjenica *kaj*.

Već smo spomenuli *Petrisov zbornik*, u kojem je Eduard Hercigonja zabilježio najviše kajkavizama. *Petrisov* je *zbornik* dobio ime po jednom od svojih vlasnika s otoka Krka, koji ga je posjedovao u 19. st., kanoniku Josipu Antunu Petrisu. Datira iz 1468. godine, a čuva se u Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici u Zagrebu. Najviše se njime bavio i o njemu pisao akademik Eduard Hercigonja, kojemu je analiza *Petrisova zbornika* bila temom doktorske disertacije. Pisan je od strane trojice pisara

lijepom kurzivnom glagoljicom, no ne zna mu se podrijetlo. Zbog prisutne kajkavštine u čakavsko-crkvenoslavenskome jeziku smatra se da mu je domovina Istra ili ozaljsko područje. Sadrži zanimljive enciklopedijske i apokrifne tekstove pa čak i traktate, recepte te dijelove srednjovjekovnih svjetovnih romana (jedan je od njih i roman *Troja*). Zbog svog obima (700 stranica) “predstavlja jedinstvenu antologiju tekstova iz raznih razdoblja i izvora obilježenu iznimnom raznovrsnošću i slojevitošću sadržaja” (Hercigonja 2006: 219) te ga smatramo važnim izvorom za istraživanje srednjovjekovne književnosti.

Kolunićev zbornik iz 1486. ime je dobio po svom prepisivaču Ambrozu (Brozu) Koluniću. Čuva se u knjižnici Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Zagrebu. Na 127 listova ispisani su čakavski tekstovi s kajkavskim i crkvenoslavenskim interferencijama, uglavnom korizmene propovijedi te raspravu o sedam smrtnih grijeha. Za tisak je pripremljen i objavljen 1892. u Zagrebu u knjižari HAZU.

U 16. stoljeću kajkavština i dalje sustavno ulazi u zborničke tekstove. Primjer toga je i *Tkonski zbornik* iz 16. st. Na 170 listova, odnosno 340 stranica papira, ispisani su tekstovi lijepom kurzivnom glagoljicom. Napisan, kako se smatra, od dvije ruke, zbornik sadrži velikim dijelom apokrifne tekstove, ali i pjesme, propovjedi, prikazanja, itd. Godine 2001. Slavomir Sambunjak uredio je i objavio knjigu *Tkonski zbornik, hrvatskoglagoljski tekstovi iz 16. stoljeća*, u kojoj se, uz transliteraciju zbornika, nalaze i popratni tekstovi.

Nastanak *Žgombićeva zbornika* mnogi, zbog njegovih jezičnih osobitosti, kao i spominjanja istarskih toponima, smještaju u istočnu Istru. Ivan Milčetić ga je pronašao 1882. godine u knjižnici franjevačkoga samostana u Dubašnici na otoku Krku. Milčetić ga je nazvao po čovjeku koji mu ga je poklonio, gvardijanu Benku Žgombiću. Na 125 listova ispisani su tekstovi u tri dijela, svaki od različita pisara i nastao u različitom vremenskom periodu: najstariji (ujedno i najveći dio zbornika) datira iz razdoblja 1520. – 1530. godine; drugi dio oko 1540. godine; treći, najmlađi dio, oko 1582. godine (Požar 2017: 56). Najstarijem dijelu ne zna se mjesto nastanka, no pretpostavlja se da bi to mogla biti Istra. Drugi je dio možda nastao u Roču (Požar navodi da je tako pretpostavio Ivan Milčetić), a najmlađi je dio (koji obuhvaća prvih deset listova zbornika) prepisan u Mošćenicama (Požar 2017, Sudec 2012). Drugi dio zbornika značajan nam je zbog toga što sadrži i tekst hrvatskoga

Lucidara u kojem se spominju Istra i Učka. Pismo je kurzivna glagoljica, a jezične značajke koje variraju od teksta do teksta daju nam naslutiti da su predlošci bili iz različitih izvora. Danas se zbornik čuva u Arhivu HAZU.

Grškovićev zbornik, kako smo prije i spominjali, nastao je u drugoj polovici 16. stoljeća. Smatra se da ga je pisao jedan pisar, a predlošci su, kao i kod Žgombićeva zbornika, bili iz različitih izvora, što se očituje u različitim jezičnim značajkama. Ipak, količina crkvenoslavenizama daje naslutiti da su predlošci bili iz starije jezične građe. *Grškovićev zbornik* napisan je na 192 folije papira, u 10 sveščića po 20 listova. Nekoliko je prvih listova izgubljeno, jedan nedostaje u desetom sveščiću kao i jedan na kraju. Jedan je dio listova također oštećen od vode i prljav pa se ne mogu svi iščitati. Osnova zbornika je većim dijelom čakavska, uz crkvenoslavenske i, ponegdje, kajkavske interferencije (Štefanić 1970: 45).

Uz spomenute zbornike u 15. i 16. stoljeću javljaju se i neki drugi, manje značajni, kao i neki fragmenti i listine, koji odražavaju isto jezično stanje kao i u zbornicima koje smo opisali.

4. GRŠKOVIĆEV ZBORNİK IZ 16. STOLJEĆA

Za ovaj se zbornik pretpostavlja da je pisan u drugoj polovici 16. stoljeća, no građa mu je nešto starija. Vjerojatno je prepisivan iz starije matice te se jezik u nekim dijelovima više temelji na crkvenoslavenskoj inačici nego na narodnoj. Neki elementi u grafiji i ortografiji imaju određene posebnosti (Štefanić 1970: 51). Narodni jezik kojim je pisan, posebice u nekim svojim dijelovima, zbog kajkavskih natruha u čakavski književni jezik može nas uputiti na Istru kao mjesto nastanka (zbog dodira čakavštine i kajkavštine). Zbornik je pronađen u Vrbniku na Krku te kupljen za Hrvatsku akademiju znanosti i umjetnosti 1934. godine. Kupio ga je profesor Stjepan Ivšić od tadašnjeg župnika Ivana Grškovića (po njemu je Grškovićev zbornik i dobio naziv). Na dodatnom je listu pop Vinko Premuda naknadno dopisao glagoljicom i latinicom: *Grškovićev zbornik iz XVI vijeka* te dalje na kurzivnoj glagoljici *Posrěďstvomy popa Vinka Premudi kupi Jugoslověňska Akademiě* (Štefanić 1970: 52).

Među ostalim zbornicima svoga vremena *Grškovićev* se ne ističe toliko jezikom, no s obzirom na to da je u njemu ponajviše starija jezična građa te da dosad nije bio sustavno i u potpunosti jezično istražen, njegova bi nam analiza mogla pokazati odnos staroga i novoga u jeziku zbornikâ 16. stoljeća, odnosno prikazati koji su to jezični elementi književne tradicije koji u pisanome jeziku 16. stoljeća još uvijek postoje. Grafička i grafetička analiza zbornika također mogu dati neke nove informacije o razvoju kurzivne glagoljice u 16. stoljeću, s obzirom na to da je ovaj zbornik (vjerojatno) pisao samo jedan pisar. Sadržaj *Grškovićeve* nam je *zbornika* također od određene važnosti: *Ivanova Apokalipsa* koja se u njemu nalazi jedini je takav tekst u hrvatskoglagojskoj književnosti (Štefanić 1970: 45).

4.1. Sadržaj *Grškovićeve zbornika*

Grškovićev zbornik, kao i drugi zbornici toga vremena sadrži različite srednjovjekovne tekstove. Dio njih čine apokrifne priče i legende. Apokrifi (priče i evanđelja nepotvrđeni od Crkve), u to vrijeme vrlo popularno štivo, prikazivali su živote Marije, Isusa i ostalih svetaca na vrlo "zemaljski" način. Za razliku od

aristokratske vizije Isusa u kasnome srednjem vijeku³⁴, apokrifna djela Isusa, kao i Mariju, prikazuju prizemnije, bliže njihovoj ljudskoj prirodi (ne zaboravimo da je Isus Bog i čovjek u jednoj osobi!). Upravo zbog tog približavanja likova njihovim čitateljima, takva apokrifna djela odražavaju novovjekovno stanje čovjeka koji, nakon otkrića Amerike, otkrića novih znanosti, postaje okrenut sebi. Renesansa dostiže svoj vrhunac u 16. stoljeću, a tada, nimalo slučajno, vrhunac dostiže i glagoljaška pismenost i književna produkcija, posebno tekstova svjetovnije naravi.

U *Grškovićevu* je zborniku nekoliko apokrifnih tekstova (legenda). U apokrifnoj poslanici o nedjelji, *Epistoliē s(ve)te nedile* (17. f. 59^v - 65^v), dosta je crkvenoslavenskih elemenata, kao što su zamjenica *az* te čestica *že* i prijedlog *nine*, iako ima čakavskih elemenata, kao što je vokalizacija poluglasa u prijedlogu *va* i osobnoj zamjenici u D jd. *mani*. Apokrif o Marijinu životu *Ot zakonih' gospoe* (18. f. 65^v - 67) prikazuje Bogorodicu kao plemenitu i poštenu ženu, s detaljnim vanjskim opisom. Takvi su opisi karakteristični za renesansne tekstove, kada ženska vanjština i njezin opis postaju jednako važni, ako ne i važniji, od opisa unutrašnjih osobina (sjetimo se detaljnog opisa Marulićeve *Judite*, nastale na početku 16. stoljeća). Sličan se tekst nalazi i u *Petrisovu zborniku*, no ima dosta razlika.

Apokrif o rajskome drvetu (koje je naposljetku bilo ono drvo na kojem je Isus bio razapet) *Kako Adam' bi spuen' z raē* (22. f. 73^v - 74^v), u sličnoj se formi može pronaći u *Oksfordskom zborniku Can. lit.* 414 f. 34, a pisac ga dovodi u vezu s tekstom *Historia scholastica* Petra Comestora (Štefanić 1970: 48).

U *Apokrifnoj priči o dvanaest petaka* (24. f. 78 - 80; isti se tekst nalazi u *Tkonskome zborniku*) donosi se pouka o važnosti posta petkom. Tekst je potvrđen u više glagoljskih i ćiriličkih tekstova.

³⁴ Pogledajmo samo platno poznatoga slikara 15. stoljeća, Piera della Francesce, *Bičevanje Krista*. Isus vezan i bičevan stoji u pozadini s otuđenim izrazom lica, kao da nije prisutan. Pa i u novovjekovnom prikazu Isusa na platnu Paola Veronesea iz 1562./63., *Svadba u Kani*, Isus je predstavljen kao aristokrat odvojen od naroda. Na slici se nalazi iznad običnog puka koji pije vino izravno iz bačve, zajedno sa psima. Taj, aristokratski Isus, odjeven u skupi baršun i obrubljen zlatom i srebrom, daleko je od onog Isusa koji se žrtvovao za narod. (usp. Dario Fo 2003: 90 - 109, 372 - 376)

Legenda o svetome Petru, *Čti od grišnoga rataě* (31. f. 125^v - 126^v), ima vjersku pouku, a legenda o svetoj Margariti, *Ot pokaeniě grihov'* (32. f. 126^v - 129^v), govori o svetici koja je natjerala đavla da odgovara na njezina pitanja.

U zborniku se nalaze i legende o knezu u opoziciji s grješnim svećenikom, *Razumiti istlmaćenie ot g(ospod)a* (34. f. 132^v - 135^v). Jednu od tih legendi nalazimo u *Tkonskome i Žgombičevu zborniku*, a drugu samo u *Žgombičevu*.

U ikavsko-ekavskoj legendi o caru Juliju, *Blagovešćenie na božić* (36. f. 141^v - 145^v), govori se o Božiću i simbolici vezanoj za Božić. Apokrifna legenda *Čtenie na efifaniju naućenie plku* (39. f. 151 - 156^v) govori o bijegu Svete obitelji u Egipat i ostalim događajima iz Isusova ranog djetinjstva.

Apokrifni tekst o Marijinoj smrti *Čtenie ot' vzneseniě svete Marie kako e vznesena na nebesa nad liki anelskie* (45. f. 167^v - 171) istovjetan je onome u *Vinodolskome zborniku* (Štefanić 1970: 50). Zbornik sadrži i nepotpunu legendu o monahu koji je jedino naučio molitvu Zdravo Marijo, dok se cjelovit tekst te legende može pronaći u *Vinodolskome zborniku* (Štefanić 1970: 51).

Legenda o fratra Justinu kojega je Marija spasila, kao i legenda o čovjeku zatranom u jami koji je također spašen zahvaljujući Bogorodici, nalaze se u tekstu *Na dan s(veta)go Gargura* (51. f. 178 - 179). Poznati apokrif o Kajinu i Abelu, *Čtenie ot' Abela i Kaina* (53. f. 180 - 182^v), prikazuje Abela kao pravednika, a oca Adama vrlo utučenog nakon njegove smrti.

Apokrifi o kraju svijeta, *Ot' skončaně sveta* (4. f. 15^v - 17) i *Čti ot suda, Kapitul 2* (5. f. 17 - 17^v), proriče rođenje Antikrista od oca đavla i majke časne sestre. Apokrifna vizija o hodanju Marije po mukama, *Čtenie svete Marie o mukah'* (6. f. 17 - 23^v) i *Kap(itu)l 2 o(t) muk'* (7. f. 23^v - 24^v), čiji se sličan tekst može pronaći u *Petrisovu zborniku*, govori o Mariji koja obilazi grešnike u paklu i to ju toliko potrese da moli Boga da ih pomiluje (Štefanić 1970: 46).

Osim apokrifa i legendi, u zborniku nalazimo i apokalipse, homilije, vizije, liturgijske pouke, katekizamske tekstove i slično, kao i tekst *Cvět od kreposti* (ili *Cvět vsake mudrosti*) (16. f. 55^v - 59^v). Takav se tekst nalazi i u *Žgombičevu zborniku*. Za

razliku od teksta iz *Žgombičeva zbornika*, u *Grškovičevu se zborniku* nalaze samo odlomci *Cvėta od kreposti*.

Apokalipsa u alegoričnom tumačenju nalazi se u tekstu *To se pristoi čtati* (54. f. 182^v - 185). Iste se tekst može pronaći i u *Tkonskome i Petrisovu zborniku*. *Grškovičev zbornik* sadrži i apokrifnu Ivanovu Apokalipsu, *Čtenie s(ve)t(a)go Ivana e(van)j(e)lista o priš(a)sti g(ospod)ni na zemlu* (3. f. 10 - 15^v). Taj je tekst jedino ovdje potvrđen u hrvatskoglagoljskoj književnosti.

Homilija³⁵ o mucu Isusovoj, *Se est složenie muki božie ot' četirih' evanelist' tu dobro razumii. U nedilu cvitnu* (28. f. 91 - 118), sadrži čakavske i kajkavske osobine, a isti je tekst pronađen u *Kvarezialu* Šimuna Grebla s kraja 15. st. (Štefanić 1970: 49). U zborniku se nalazi i homilija o uzašašću Boga u nebo, *Na vznesenie g(ospo)dn'e čti* (40. f. 156^v - 159), homilija na Duhove *Na petikosti* (41. f. 159 - 161^v), propovijed o kralju Asueru i kraljici Vasti *Na prestavlenie b(ogo)r(od)ice i na blagovešćenie ee* (koji se može pronaći i u *Vinodolskome zborniku*; 46. f. 171 - 174),

Grškovičev zbornik sadrži još propovijedi: *Čtenie s(ve)tago tela* (42. f. 161^v - 163^v), *Ot roistva blaženie divi Marie čti* (43. f. 163^v - 165), *Ot poz(d)ravljeniē bogoridice* (44. f. 165 - 167^v), te govore *S(ve)ti Ivan' krstitel' govori*, *Čtenie s(ve)tago Ivana zlatousta oca našego poučenje za suetnu žizan'* (56. f. 189 - 192^v), *Čtenie s(ve)tago Ivana H(rsti)t(e)la kako e priš(a)l v a[d]* (2. f. 1^v - 9^v), *O skoro minučem' žitii kapitul'* (10. f. 29^v - 34), *Ot pokaēniē k(a)p(itu)l* (12. f. 36 - 37^v), *O žitii dobrom* (11. f. 34^v - 35^v), *Govor na Uzašašće Isusovo* (19. f. 67 - 69), *Čtenie b(la)ž(e)nago Makarie o ishodi duš' tu razumii* (23. f. 74^v - 78), *Se est' skazanie ot' s(ve)te mise* (25. f. 81 - 82), *Tela H(rsto)va čtenie* (35. f. 135^v - 141^v) itd.

U *Grškovičevu se zborniku* nalaze i *mirakuli* (čudesi): *Mirakul s(ve)te Marie čti* (20. f. 69 - 71^v), *Ot' ispovidi srama mirakul* (21. f. 71^v - 73^v) te drugi tekstovi, poput: *O(t) muk' kako e kazal's(ve)ti Mihovil s(ve)tomu Pavlu muke i prkatorie kapitul' 3* (8. f. 24^v - 28), *Ot slavi raiske kapitul* (9. f. 28 - 29^v), *K(a)p(itu)l'* (13. f. 37^v - 40^v), *S(ve)ti Ivan' krstitel' govori* (14. f. 40^v - 52^v), *To esu s(ve)te svetbe crikvene* (15. f. 52^v - 55^v), *Počine 12 udov' s(ve)te rimske crikve razumii tu* (27. f. 88^v - 91), *Istalmačenje otčenaša* (29. f. 118 - 120^v), *Čtenie na uskrišenje g(ospod)ne* (37. f.

³⁵ Homilija je vrsta propovijedi.

145^v - 148), *Čtenie na obrizanie gospodne* (38. f. 148 - 151), *Ot poz(d)ravleniē bogorodice* (44. f. 165 - 167^v), *Kapitul od vrimen' gospoinih* (47. f. 174 - 174^v), *Vpiše edan meštar' ki pisaše obrazi s(ve)tih'* (49. f. 175 - 175^v), *Na očišćenie bogorodice Čtenie* (50. f. 175^v - 178), *Se est' sedam' prošan' gospodina b(og)a ke est' sam' gospodin b(og) svoimi usti govorel'* (51. f. 179 - 179^v), *Počine vele lip kapitul i koristan* (55. f. 185 - 189).

Zbornik sadrži i tekst *Nauk sinu Vičerdovu* (33. f. 130 - 132), koji nudi praktične moralne poruke u obliku razgovora Vičerda i njegova sina (Štefanić 1970: 49). Isti se tekst nalazi i u *Petrisovu zborniku*, samo druge redakcije, a o njemu je pisao Johannes Reinhart (Reinhart 2012) koji je zaključio da je riječ o izvornom književnome djelu, bez predloška, te da mu je izvor vjerojatno negdje u Istri.

U nekoliko dijelova, u *Grškovičevu su zborniku* zapisani i ulomci *Cvėta od kreposti* koji prenose važne moralne poruke o važnosti kreposti, a osim tih ulomaka zbornik sadrži i razne katekizamske tekstove (26. f. 82^v - 88^v), čija se verzija može pronaći u Vinodolskome zborniku (Štefanić 1970: 49).

5. JEZIČNE ZNAČAJKE GRŠKOVIĆEVA ZBORNIKA

Kako smo već napomenuli, književna djela na našem području od 15. st. pisana su trima jezicima. Hrvatski crkvenoslavenski jezik je liturgije i važnijih liturgijskih djela, dok je hrvatski narodni jezik bliži puku te obilježava djela pučkoga karaktera, najčešće oficije i lekcionare ili djela pravne prirode (razvodi, oporuke i sl.). Postoji tu i treća skupina djela, koja stremlji približavanju jezika širem čitateljstvu, ali s težnjom da djelo ne izgubi legitimitet starije, više jezične inačice (crkvenoslavenski). Takva su djela, poput molitvenika i zbornika, bila namijenjena čitanju izvan liturgije, ali crkvenoslavenski elementi u njima oslanjali su se na književnu tradiciju ranijih razdoblja.

Jezik glagoljskih zbornika iz 15. i 16. stoljeća zanimljiv je, s jezične strane, zbog svojega miješanog jezika, odnosno različitih verzija toga miješanoga jezika u različitim zbornicima. Zbornici poput *Petrisova* (15. st.) ili *Tkonskoga zbornika* (16. st.), koji su nastali prije *Grškovićeve* ili u njegovo vrijeme (a koji po postanju pripada u 16. stoljeće), obilježeni su ispreplitanjem jezičnih značajki knjiškoga, crkvenoslavenskoga jezika i govornoga, narodnog jezika. Takav jezik nazivamo hibridnim jer je miješanje elemenata većim dijelom izvedeno hotimice. Sastavljač, odnosno prepisivač zbornika, često je koristio različite predloške kako bi sastavio svoje djelo. Ti su predlošci različita vremena postanka i različita mjesta nastanka te su, samim time, jezično bivali vrlo različitim. Sastavljač bi svjesno mijenjao zastarjeli jezik u njegovu moderniju inačicu ili, pak, prilagođavao jezični izričaj jednoga govora drugome govoru (govoru sastavljača ili govoru naručitelja, možda). Takvo bi, svjesno mijenjanje teksta, na mnogim mjestima zbog brzine prepisivanja ili nemara izostalo, pa bi na tim mjestima ostao oblik iz starijega predloška. Tako nalazimo različite oblike iste riječi unutar istoga teksta (npr. 3. l. jd. impf. *biše* i *běše*). O kvaliteti prepisivača ovisila je i kvaliteta prilagođenoga teksta.

Osim "osuvremenjivanja" teksta od strane prepisivača, jezičnu raznolikost tekstova zbornika uzrokovala je i potreba prilagodbe tekstova pučkoj uporabi i korištenju više elemenata narodnoga jezika. Neki od tekstova predložaka bili su namijenjeni liturgiji te su stoga sadržavali već ustaljene jezične konstrukcije starijih liturgijskih tekstova (tj. više crkvenoslavenskih elemenata), dok su drugi tekstovi novijeg podrijetla te su i jezične konstrukcije novije, tj. preuzete iz narodnoga jezika. Također, mnogi su prepisivači prepisivali dijelove tekstova kroz duži period vremena

te ih naknadno uvezivali: tako su se u istome zborniku našli tekstovi različitog podrijetla, različitog karaktera i, možda, prepisani od strane više različitih prepisivača.

Razdoblje 15. i 16. stoljeća vrijeme je i procvata književnosti na narodnim jezicima te je takva tendencija uzrokovala i povećanje kvantitete narodnih elemenata u tekstovima zbornika.

Postavljanje tih značajki u određeni omjer, kako bi se odredio točan odnos crkvenoslavenskoga i narodnoga jezika u tome razdoblju, bio bi težak i kompliciran zadatak bez točno određenih smjernica koje bi te jezične značajke mogle opisati. Anica Nazor je još 1963. (Nazor 1963: 68—86) postavila jezična mjerila za određivanje granice između crkvenoslavenskoga jezika hrvatske redakcije i hrvatskoga narodnoga jezika te time omogućila pouzdanije proučavanje tekstova iz 15. i 16. st., ali i ranijih razdoblja (s obzirom na to da su se određene jezične značajke i ranije javljale u nekim tekstovima). Nazor je ponudila kriterije razlikovanja crkvenoslavenskih elemenata od elemenata iz narodnoga jezika. S obzirom na to da su se već u 12. st. počele javljati neke fonološke inovacije koje su kasnije oformile hrvatsku redakciju crkvenoslavenskoga jezika, u jeziku zbornika iz 15. i 16. st. Nazor predlaže da se pozornost usmjeri na morfološke i leksičke inovacije (uz fonološke).

6. GRAFIJA I FONOLOGIJA

6.1. Uvod

Jezik kakav danas poznajemo mijena je sam po sebi. Današnji oblici nastali su kao rezultat jezičnih promjena kroz više stoljeća (pa i koje tisućljeće) razvoja, od općeslavenskog pa sve do današnjeg suvremenog hrvatskog jezika, u svim njegovim današnjim sustavima i varijantama.

Te su promjene prije svega fonološke naravi, nastale razvojem i mijenjanjem glasova u samome jeziku te glasovnim alternacijama. Fonološke promjene nadalje često izazivaju i one morfološke, uz neizbježan međutjecaj jednih morfoloških oblika na druge. Glasovne su promjene, kao i sve jezične promjene, neobrativne. Pojavljuju se u jeziku kad se za njih otvori mogućnost ili potreba te svojom pojavom mijenjaju fonološki sustav toga jezika. Povijest je svakoga jezika definirana neprekinutim slijedom tih neobrativih promjena.³⁶

Današnji se hrvatski fonološki sustav razvio iz zapadnog južnoslavenskog prajezika, iz triju dijalekatnih grupa, *panonske* (kajkavski dijalekti), *primorske* (čakavski dijalekti), i *dinarsko-raške* (zapadno i istočnoštokavski dijalekti). Iz današnje perspektive te skupine dijalekata svrstavamo u hrvatska narječja jer se geografski i politički nalaze na području Republike Hrvatske. Valja imati na umu da, naime, takav geografski i politički poredak nije oduvijek bio prisutan na ovome području. Hrvatske su granice kroz stoljeća mijenjane, a na umu treba uvijek imati i to da jezične i državne granice nisu uvijek istovjetne. Kajkavski su hrvatski govori nastali iz iste skupine kao i slovenski govori te su im vrlo slični, iako su se kroz političku odvojenost tijekom zadnjih desetljeća pojačale i njihove razlike. Isto je sa štokavskim hrvatskim govorima koji se jezično nalaze unutar skupine štokavskih govora koji se prostiru i kroz nekoliko drugih susjednih država s područja bivše Jugoslavije. Čakavski su govori nekad obuhvaćali veći dio današnjeg hrvatskog područja, ali im je područje tijekom 15. i 16. stoljeća smanjeno pojavom kuge i malarije te doseljavanjem novoga (štokavskoga) stanovništva u bijegu od turskih osvajanja.

³⁶ Stjepan Babić, Dalibor Brozović, Milan Moguš, Slavko Pavešić, Ivo Škarić, Stjepko Težak: Povijesni pregled, glasovi i oblici hrvatskoga književnog jezika; HAZU, Globus, Zagreb, 1991.

Sve te političke i društvene promjene utjecale su na razvoj hrvatskoga jezika kroz stoljeća. Starohrvatski jezik zapisan na *Bašćanskoj ploči* razlikuje se od suvremenih hrvatskih idioma, iako im je još uvijek vrlo sličan. Stupanj razlike povećao se upravo zbog fonoloških i morfoloških promjena u jeziku kroz zadnje tisućljeće.

Prvi slavenski književni jezik, staroslavenski, dolazi na naše prostore vjerojatno nakon Metodove smrti, protjeravanjem njegovih učenika čime su oni nastavili širiti ćirilometodsku doktrinu na slavenske zemlje. Iako Hrvatima dotad nepoznat, staroslavenski, koji je nastao na solunskome dijalektu, za njih je predstavljao razumljivu i blisku inačicu njihova narodnog jezika. Ulaskom staroslavenskoga jezika u liturgiju Hrvatima se, kao i ostalim Slavenima, otvaraju vrata pismenosti i kulture na temelju kojih se počeo razvijati i njihov narodni jezik, koji već od 12. stoljeća polako ulazi u staroslavenske tekstove, a od 12. stoljeća pojavljuje se i hrvatska redakcija crkvenoslavenskoga jezika. Hrvatski elementi u to redakciji vremenom jačaju da bi hrvatski narodni jezik, vremenom, potisnuo starocrkvenoslavenski iz uporabe, ograničivši mu najprije uporabu na liturgiju, da bi ga i iz te domene, naposljetku, istisnuo. Od 16. stoljeća povećava se broj tekstova na narodnome jeziku, pismenost i književnost jačaju, zahvaljujući i razvoju tiskarstva pola stoljeća ranije.

Govoreći o hrvatskome ili narodnome jeziku toga vremena, shodno bi bilo upamtiti nekoliko važnih činjenica. (Staro)hrvatski jezik kojim je pisana *Bašćanska ploča* (kao i ranija *Valunska* te *Krčki natpis* i ostali epigrafski i rukopisni spomenici 11. i 12. stoljeća) nije standardni hrvatski jezik kojim se danas služimo u javnoj uporabi te ga učimo u školama. Današnji se hrvatski standardni jezik zasniva (dogovorom) na štokavskoj bazi uz elemente drugih dvaju narječja. Tadašnji je hrvatski jezik, naravno, bio drugačiji. Ono što danas nazivamo narječjima, kroz jezičnu se povijest (a jezično gledano i danas) smatralo različitim jezicima, čakavskim, kajkavskim i štokavskim. Upravo su ti prvi starohrvatski spomenici, iako sadržavaju elemente starocrkvenoslavenskoga jezika, bili napisani hrvatskim jezikom toga vremena, koji je bio čakavski. Tako da, proučavajući razvoj hrvatskoga jezika, moramo na umu imati njegove konkretne organske sastavnice, odnosno razvoj dijalekata i narječja u hrvatskome jeziku.

Čakavski se, odnosno hrvatski narodni jezik, razvio, kako smo prije i napomenuli, iz primorske skupine zapadnog južnoslavenskog prajezika. U prvih se nekoliko stoljeća svoga razvoja natjecao s crkvenoslavenskim u uporabi u tekstovima svjetovne

tematike, da bi se od 14. stoljeća na sjeveru počeli javljati i tekstovi sa štokavskom osnovicom. Južni su tekstovi nastavili razvijati čakavski književni izričaj, koji je polako dobio prevagu u beletrističkoj literaturi. U tekstovima pravnog sadržaja već je ranije iznio pobjedu, predstavljajući narodu bližu i jednostavniju inačicu književnoga jezika, koja je za jednoznačnost i razumljivost izraza u pravnim dokumentima bila od izrazite važnosti.

Ljudski je jezik promjenljiv, stalno se razvija i stalno je pod nekim utjecajem. Ti su utjecaji, jezični i izvanjezični, često isprepleteni do te mjere da ih je teško razlučiti. Jezik se mijenja pod utjecajem svojih govornika, njihovih migracija i jezičnih dodira, ali i pod utjecajem jezične tradicije, pisane i usmene riječi koja mu je prethodila. Sukladno tome, jezikoslovci su već u 18. stoljeću³⁷ skovali naziv „jezično miješanje“ i „miješani jezici“, no opseg tog nazivlja do danas ostaje slabo razjašnjen. Je li „miješani“ jezik onaj u kojemu su posuđenice? Jer ako je to tako, opreka „čisti“ i „miješani“ jezik prestaje postojati. Svaki svjetski jezik prema takvoj je odredbi – miješani. Neki jezikoslovci smatraju da ne možemo svaki inojezični utjecaj na neki jezik smatrati „jezičnim miješanjem“ već da za to postoje određeni kriteriji³⁸. Većina drži da bi za potvrdu „miješanog“ karaktera jezika valjalo potvrditi fonološko i morfološko interferiranje, s obzirom na to da se leksičke interferencije u svakome jeziku, zbog otvorenosti leksičke jezične razine, najlakše pojavljuju. Jezični izričaj obaju sustava, i latiničkih i hrvatskoglagoljskih tekstova, već od 15. stoljeća pokazuje osobine „miješanoga“ jezika. No što zapravo znači „miješani jezik“?

Stjepan Damjanović se u svojim djelima pozabavio „miješanim“ izrazom crkvenoslavenskih tekstova te zaključio da: „Hrvatskoglagoljski tekstovi 15. stoljeća, koji su predmet našeg proučavanja, nesumnjivo udovoljavaju uvjetima da ih se nazove 'miješanima' jer u ogromnoj većini konstituirani su tako da se u njima isprepleću hrvatskočakavski sustav s općeslavenskim književnim jezikom³⁹, i to na svim jezičnim razinama, a nije rijetko ni kajkavsko naslojavanje.“⁴⁰ Pomoć u razlučivanju omjera naslojavanja u hrvatskoglagoljskim će nam tekstovima dati teorija

³⁷ v. Rudolf Filipović, *Kontakti jezika u teoriji i praksi*, Školska knjiga, Zagreb, 1971., str. 91.

³⁸ v. Stjepan Damjanović: *Tragom jezika hrvatskih glagoljaša*, Znanstvena biblioteka Hrvatskog filološkog društva, Sveučilišna naklada Liber, Zagreb, 1984., str. 38-39.

³⁹ Općeslavenski književni jezik drugi je naziv za starocrkvenoslavenski jezik.

⁴⁰ Stjepan Damjanović: *Tragom jezika hrvatskih glagoljaša*, Znanstvena biblioteka Hrvatskog filološkog društva, Sveučilišna naklada Liber, Zagreb, 1984., str. 39.

jezika kroz termine *dvojezičnost*, tj. *bilingvizam*.⁴¹ Najveći broj jezikoslovaca smatra da je bilingvizam preduvjet svakom jezičnom miješanju. U tom bismo slučaju jezično miješanje morali smatrati rezultatom svjesne uporabe različitih (horizontalno ili vertikalno) jezičnih sustava. Preneseno na našu problematiku, jezično miješanje u hrvatskoglagoljskim tekstovima dolazi u obliku vertikalnog miješanja više (starocrkvenoslavenske) i niže (hrvatske/čakavske/narodne) inačice jezika, te horizontalnog miješanja jezika na granicama jezičnih dodira (čakavština – kajkavština). Problem nastaje onda kada se u hrvatskoglagoljskome tekstu pojavljuje kajkavsko naslojavanje za koje ne možemo potvrditi da je nastalo zbog fizičkih jezičnih dodira dvaju sustava na istome jezičnom području. Takvo naslojavanje moglo bi biti horizontalno, ali i vertikalno. Unošenje kajkavskih elemenata u hrvatskoglagoljski tekst moglo se ostvariti slučajno (interferencijom piščeva jezika u jezik predloška), ili namjerno. Pisar je mogao pribjeći namjernom stvaranju jezične *koiné* koja bi predstavljala „modernu“ inačicu jezika hrvatskoglagoljskih tekstova 15. i 16. stoljeća s biranim, stilistički opravdanim, izborom interferencija, koje za svrhu imaju cilj stvaranja zajedničkoga jezika ili pak samo dinamizaciju teksta. Nerijetko su se u tu svrhu upotrebljavali *kontaktni sinonimi*, bilo fonološki ili leksički (rjeđe morfološki)⁴². Takva jezična miješanja, koja zapravo obiluju sinonimima, možemo pronaći u svim latiničkim i glagoljičkim tekstovima na svim trima jezicima 15. i 16. stoljeća⁴³.

Elementi kajkavskoga jezika u hrvatskoglagoljskim tekstovima predstavljaju u određenoj mjeri jezikoslovni problem. Koliki je omjer kajkavskih elemenata u tim

⁴¹ Stjepan Damjanović: *Tragom jezika hrvatskih glagoljaša*, Znanstvena biblioteka Hrvatskog filološkog društva, Sveučilišna naklada Liber, Zagreb, 1984., str. 39.

⁴² Postojanje kontaktnih sinonima istraživači često povezuju s namjernim interferencijama u jeziku, polazeći od latiničkih pisaca koji su na isti način unosili elemente drugih dvaju književnih jezika u svoja djela, sve u namjeri stvaranja zajedničkoga jezika. Pisci toga vremena su na taj način željeli povećati čitalačku publiku te je dio stvaranja književne *koiné* toga vremena uključivalo i maniru uporabe sinonimike u latiničkim, ali i hrvatskoglagoljskim djelima. I Eduard Hercigonja na isti način tumači te elemente u hrvatskoglagoljskim tekstovima, polazeći od Vramčeva književnog izričaja: „Na pitanje zašto Vramec nije htio pisati jezikom koji bi se zasnivao na govoru jednoga kraja nije teško odgovoriti. On je želio da ga razumije što veći broj čitalaca. To pokazuju brojni sinonimi (...) Prihvatajući taj zaključak, držim da svako buduće razmatranje konsekvenci koje iz njega proizlaze mora biti u svezi s činjenicom da istovjetna - po čestoti i funkciji - upotreba sinonima predstavlja izražajnu maniru dijela glagoljaških pisaca 15.-16. st. i to pretežito upravo onih za čije je rukopise karakterističan specifičan knjiški, čakavsko-kajkavsko (cksl) hibridni jezik. Jer to je, konačno, još jedan relevantan (i konkretan) činilac onog jezično-književnog kontinuiteta koji ponovno upućuje na glagoljašku književnost kao oslonac počecima hrvatske kajkavske knjige.“ (Eduard Hercigonja: „Kajkavski elementi u jeziku glagoljaške književnosti 15. i 16. stoljeća“, *Croatica V-5*, str. 184.)

⁴³ U hrvatskoglagoljskim se tekstovima, u različitome omjeru, isprepliću starocrkvenoslavenski, čakavski i kajkavski narodni jezik, dok se u latiničkim isprepliću sve tri književne inačice narodnih jezika (čakavskoga, kajkavskoga i štokavskoga).

tekstovima, možemo zaključiti jedino razlučivanjem kajkavskih od čakavskih jezičnih crta, što nije uvijek jednostavno. Ono što bi nam u istraživanju mogla biti okosnica i konstanta, jest samosvojnost i normiranost starocrkvenoslavenskoga jezika, iako ni to nije uvijek jednoznačno. Neki od jezičnih elemenata pripadaju i starocrkvenoslavenskoj i čakavskoj jezičnoj tradiciji. Isto tako, neki tzv. kajkavski elementi također mogu pripadati dvama sustavima, kajkavskom i čakavskom. Tada ih ubrajamo u zajedničku čakavsko-kajkavsku jezičnu baštinu.

Hrvatski latinički tekstovi 15. i 16. stoljeća sadržavaju (namjerne) interferencije nastale u težnji stvaranja zajedničkoga jezika. Elemente drugih (književnih) jezika u takvim tekstovima možemo promatrati upravo iz tog ugla, književnopovijesno, a nikako dijalektološki, iako ti književni jezici imaju dijalektološku komponentu (u današnjem smislu). Riječ je, dakako, o apstraktnim sustavima te ih stoga možemo proučavati samo kao dio povijesti hrvatskoga književnog jezika.

U hrvatskoglagoljskim je tekstovima toga doba drugačiji slučaj. U njima je osnovica uvijek ili crkvenoslavenska ili čakavska, s nešto manjim omjerom naslojavanja manjinske komponente, a u nekima i kajkavskoga jezika. Takav je sustav teže razlučiti jer se sastoji od vertikalnog naslojavanja (niže inačice u višu ili obrnuto) i horizontalnog (naslojavanje kajkavske komponente u čakavski narodni jezik), kako smo prije i napomenuli. Ono što je sigurno jest da je u toj interferenciji kajkavština uvijek manjinska komponenta. Ostala se dva sustava, crkvenoslavenski i čakavski, izmjenjuju u prevazi od teksta do teksta čak i u istome zborniku.

To je miješanje toliko različito da ih, prema fonološkoj i morfološkoj analizi, možemo svrstati u crkvenoslavensko-čakavske i čakavsko-crkvenoslavenske. Osobine tih dviju skupina tekstova mogu biti sasvim različite, osobito ako uzmemo u obzir današnju raznolikost čakavskoga narječja. Naravno, današnji je dijalektološki sustav zasigurno pretrpio mnoge promjene od 15. stoljeća naovamo, ali, uzimajući u obzir arhaičnost čakavskoga narječja (naspram, npr. štokavskoga), možemo pretpostaviti i mnoge sličnosti s čakavskim jezikom 15. i 16. stoljeća. No i tu moramo oprezno te ne možemo ni čakavski narodni jezik izjednačavati s njegovom književnom inačicom jer veću dijalektizaciju pretpostavljamo upravo u govornome jeziku, dok onaj književni čuva tradicionalniju strukturu i normu.

Razlučivanje kajkavskih od zajedničkih čakavskih i kajkavskih jezičnih značajki, također može biti vrlo teško. U narednim ćemo poglavljima temeljito analizirati te elemente te pojasniti zašto neke pribrajamo ili ne pribrajamo zajedničkoj čakavsko-kajkavskoj baštini.

6.2. Grafijske i fonološke osobitosti

Razvojni put crkvenoslavenskoga jezika možemo pratiti i kroz razvoj pisma. Na tom je području prevladavala glagoljica te, analizirajući razvoj glagoljice od *Ročkog abecedarija* (cca 1200. god.) nadalje, možemo utvrditi koji su glasovi u određenom razdoblju postojali, a koji se izgubili ili se izjednačili s drugim glasom. Pismo je uvijek slijedilo jezik (ne obrnuto) te je tekstološkom analizom lako utvrditi fonemski sastav jezika u određenom razdoblju. Promjene u broju grafema možemo povezati s pojavama u jeziku, ali treba imati na umu da je glagoljica pismo stvoreno za starocrkvenoslavenski jezik te da ni ona nije u potpunosti odgovarala čakavskom fonemskom sustavu.⁴⁴

Hrvatski je crkvenoslavenski do 16. stoljeća pretrpio određene promjene, da bi u 16. stoljeću, kad je *Grškovićev zbornik* i nastao, sadržavao dvadeset osam fonema⁴⁵. Konsonantski je sustav poznao, ne računajući na glas *f*, dvadeset i dvije jedinice, dok je vokalni sadržavao šest samoglasnika. To je šest jedinica manje od prvozapisanog glagoljičnog sustava par stoljeća ranije⁴⁶.

6.2.1. Vokalizam

U 16. stoljeću crkvenoslavenski jezik sadržava određeni broj vokalnih i konsonantskih jedinica. Vokalizam⁴⁷ u 13. stoljeću obuhvaća sedam jedinica (*i, e, ě, ə, a, o, u*), da bi

⁴⁴ v. Povijest hrvatskoga jezika, knj. 1.: Srednji vijek, Croatica, Zagreb, 2009., str. 294.

⁴⁵ v. Povijest hrvatskoga jezika, knj. 1.: Srednji vijek, Croatica, Zagreb, 2009., str. 299.

⁴⁶ Prvi zapisani (i potpuni) glagoljični abecedarij na hrvatskome tlu jest *Ročki abecedarij*, koji je sadržavao 34 jedinice, a datiramo ga oko 1200 godine, u razdoblje formiranja uglate glagoljice.

⁴⁷ „Otvornici ili vokali glasovi su pri čijem je oblikovanju otvoren, slobodan prolaz zračnoj struji. (...) Otvornici se prema smjeru jezika naprijed ili natrag dijele na prednje, središnje i stražnje. Hrvatski su prednji otvornici *i* e *ie*, stražnji *o* *u*, a središnji je *a*. U hrvatskom se pojavljuje i jedan središnji otvornik, prateće šva, koje se pojavljuje uz sve izdvojeno izgovorene zatvornike.“ (Zrinka Jelaska: *Fonološki opisi hrvatskoga jezika. Glasovi, slogovi, naglasci*. Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb, 2004., str. 38.)

se do 16. stoljeća šwa izgubio iz sustava. Konsonantski je sustav ostao isti od 12. do 16. stoljeća: osam je zvonačnika⁴⁸ ili sonanata (*m, n, n', r, l, l', v, j*), od čega su tri nosnika⁴⁹ ili nazala (*m, n, n'*), a pet približnika⁵⁰ ili aproksimanata (*r, l, l', v, j*). Šumnika (zajedno s glasom *f*) je petnaest (*p, t, k, b, d, g, (f), s, š, h, z, ž, c, ć, č*), od čega šest tjesnačnika⁵¹ ili frikativa (*(f), s, š, h, z, ž*), šest zapornika⁵² ili okluziva (*p, t, k, b, d, g*) te tri afrikate⁵³ ili slivenika (*c, ć, č*).

6.2.1.1. Nosni samoglasnici, *jeri* i *i*

Vokalnim su transformacijama već do 12. stoljeća stražnji i prednji nosni samoglasnik izgubili svoju nekadašnju nazalnost, čime su se izgubili kao posebni fonemi i izjednačili se s drugim glasovima. Stražnji se nazal u većini govora izjednačio s glasom *u* (u nekim čakavskim govorima i s *o* ili *a*), a prednji se izjednačio s glasom *e* (u nekim se čakavskim govorima nakon palatala odrazio kao *a*⁵⁴). Ti se grafemi ne

⁴⁸ „Zvonačnici su osjetno zvonki, odnosno čujni glasovi. (...) Zvonki se glasovi još zovu i *sonorni glasovi* (lat. *sonare* - zvučati), *nešumni glasovi*.“ (Zrinka Jelaska: *Fonološki opisi hrvatskoga jezika. Glasovi, slogovi, naglasci*. Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb, 2004., str. 42.)

⁴⁹ „Od nosnih glasova u svjetskim jezicima najčešći su nosni zvonačnici pa se nazivi *nosnik* i *nazal* odnose upravo na njih. (...) No, ako bi bilo potrebno opisivati i druge nosne glasove, npr. u usporedbi sa drugim jezicima ili hrvatskim dijalektima, onda bi naziv *nosnik* bio nadređen nazivima *nosni otvornik, zvonačnik, šumnik*.“ (Zrinka Jelaska: *Fonološki opisi hrvatskoga jezika. Glasovi, slogovi, naglasci*. Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb, 2004., str. 42.)

⁵⁰ „Ovdje se naziv približnici, kao što to čine npr. Gussenhoven i Jacobs (1998), određuje kao naziv za nenosne zvonačnike.“ (Zrinka Jelaska: *Fonološki opisi hrvatskoga jezika. Glasovi, slogovi, naglasci*. Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb, 2004., str. 43.)

⁵¹ „Tjesnačnici su glasovi oblikovani govornim organima tako približenima da tvore tjesnac. Kroz taj se tjesnac zračna struja tarući probija. Zovu se još i *frikativi* (lat. *fricare* – trljati), *treni glasovi, strujni glasovi, spiranti*.“ (Zrinka Jelaska: *Fonološki opisi hrvatskoga jezika. Glasovi, slogovi, naglasci*. Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb, 2004., str. 46.)

⁵² „Zapornici su glasovi oblikovani zaporom koji se brzo i potpuno uklanja time što se govorni organi nakon dodira širom odvajaju.“ (Zrinka Jelaska: *Fonološki opisi hrvatskoga jezika. Glasovi, slogovi, naglasci*. Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb, 2004., str. 47.)

⁵³ „Slivenici su glasovi oblikovani uklanjanjem zapora tako da se govorni organi samo donekle odmaknu ostavljajući zračnoj struji tjesnac kojim ona prolazi, kao kod tjesnačnika. Slivenici se zovu još i *sliveni glasovi* ili *afrikate* (od tal. *affricare* – trti), *trljani glasovi, zatvorno-tjesnačni glasovi, poluzatvorni glasovi*.“ (Zrinka Jelaska: *Fonološki opisi hrvatskoga jezika. Glasovi, slogovi, naglasci*. Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb, 2004., str. 47.)

⁵⁴ „Prijelaz **ę* > **a* iza palatalnih suglasnika i protetskoga **j*- (...) vjerojatno je prethodio općemu 'uženju' **ę* (na samoglasnik **e* ili **a* ili na slijed **ja*) koje ga je dokinulo, jednako kao što je prijelaz **ě* > **ja* prethodio općemu 'uženju' općesl. *ě* (na artikulaciju u prostoru između samoglasnika **e* i samoglasnika **i*) koje ga je dokinulo.“ (Iva Lukežić, *Zajednička povijest hrvatskih narječja. 1. Fonologija*. Hrvatska sveučilišna naklada, Filozofski fakultet u rijeci, Katedra Čakavskoga sabora Grobinščine, 2012., str. 39) Upravo te fonološke značajke čakavskoga govornog jezika mogu pomoći pri određivanju mjesta nastanka *Grškovičeva zbornika*. Naime, izmjena *ǫ* > *o* ili *a* te *ę* > *a* nakon palatala fonološka je osobitost nekih čakavskih govora. Primjerice, stražnji se nazal u buzetskome govoru odrazio kao *o* (kao i u Brdču, u sjeveroistočnom istarskom poddijalektu sjevernočakavskoga dijalekta), *a, u* ili kao diftong *ua*, dok je odraz prednjega nazala uglavnom *e*. U dijelu središnjeg

nalaze u kasnijim spomenicima. Najkasnije je zabilježen grafem za *ješъ*, na *Bašćanskoj ploči*, *Ročkome abecedariju* i *Grškovićevu odlomku apostola*, sve tekstovima iz 12. ili prijelaza iz 12. na 13. stoljeće. Čak ni tamo vjerojatno nije imao istu fonemsku vrijednost, već je bilježio fonemski slijed *je*.⁵⁵

U *Grškovićevu* je zborniku odraz prednjega nosnog samoglasnika većinom *e*: *hote* (f 10^v, 15, 16, 17, 17^v, 23^v), *vrime* (f 10^v, 11, 28, 58^v, 59^v), *knezu* (f 12^v), ni zle *pameti* (f 15), *eziki* (f 15^v), *vzeti* (f 16^v, 130), *ime* (f 18, 19, 22^v, 188), *meso* (f 19^v), *kneze* (f 19^v), *ezike* (f 20), *ezik* (f 20^v), *poklekši* (f 20^v), *svetim* (f 20^v), *vzeše* (f 21^v), *knezi* (f 21^v), *raspeše* (f 22), *začeti* (f 23), *dopeti* (f 23^v), *kletvi* (f 23^v), *žei* (f 24), *prokleti* (f 24, 132), *propet* (f 27), *prieti* (f 56^v), *oteti* (f 57^v), *knezem'* (f 57^v), *sveti* (f 130), *vzeto* (f 131), *vaspet'* (131^v), *vze* (f 178^v), *načeše* (f 179), *nače* (f 179), *početak'* (f 186), *svetina* (f 186^v), *prieli* (f 186^v), *začelo* (f 188^v).

Ima i nešto primjera njegova odraza kao *a*, po čakavskoj formuli⁵⁶ izmjene prednjega nazala u *a* iza palatala: *ěžikom* (f 15), *ěžici* (f 16), *ěžiki* (f 22), *ěžik* (f 46^v, 188), *sut priěli* (f 19), *priėti* (f 34), *priěl* (f 56^v), *priěli* (uz *prieli*; f 186^v), *žae* (f 24), *stužae* (f 23^v).

Za leksem *ęzik* karakteristično je to da različito bilježenje ima i značenjsku razliku: oblik s *jatom* (*ěžik*, *ěžikom*, *ěžici*, *ěžiki*) često se upotrebljava za 'narod' (*ěžici budu mnili biti sina Božija*, f 16; *vsí ěziki ki neverovše sina božija*, f 22), dok oblik s *e* ima značenje 'jezik kao organ' (*visiše množstvo muži i žen' za ezike*, f 20; *ezik mu biše kamenem svezan'*, f 20^v). Postoje i iznimke: *ěžik lažliv* (f 188), i *eziki da budu k n(j)emu obraćati* (f 15^v). Možemo reći da postoji tendencija grafijskog razlikovanja tih dvaju homonima, što je već zabilježeno i u drugim hrvatskoglagojskim tekstovima (npr. *Brevijar Vida Omišljanina*⁵⁷, *Akademijin brevijar*, *Pariški zbornik*⁵⁸ itd.).

istarskog poddijalekta sjevernočakavskoga dijalekta prednji se nazal odrazio kao *a* iza palatala (*jazik*, *jačmik*), dok se stražnji nazal odrazio trojako: kao *a*, *o* i *u*.

⁵⁵ V. *Povijest hrvatskoga jezika, knj. 1.: Srednji vijek*, Croatica, Zagreb, 2009., str. 294. i M. Mihaljević: *Fonološki sustav najstarijih hrvatskoglagojskih fragmenata*. R. Božilova (red.). *Bálgari i hărvati prez vekovete 2*. Sofija: IK „Gutenberg“, str. 43. – 57.

⁵⁶ „Prednjojezični nazalni samoglasnik *ę* u postpalatalnom položaju nakon *j*, *č*, *ž* uglavnom se reflektira vokalom *a*. Ta je promjena tipična za čakavštinu, prisutna je u nekim štokavskim govorima, ali i u nekim kajkavskim moslavačkim govorima.“ (Katarina Lozić Knezović, „O nekim fonološkim i leksičkim osobitostima hrvatskoglagojskoga Zbornika fra Šimuna Klimantovića iz 1512. godine“, *RADOVI – Zavod za hrvatsku povijest*, Vol. 48, Zagreb, 2016., str. 47)

⁵⁷ V. Milan Mihaljević, „Jezična slojevitost Brevijara Vida Omišljanina iz 1396. godine“, *Filologija 29*, HAZU, Zagreb, 1997., 134.

⁵⁸ V. Marinka Šimić, „O jeziku *Pariškoga zbornika Code slave 73* (na tekstu psaltira i kantika)“, *Fluminensia, god. 30 (2018), br. 1*, str. 169.

U *Grškoviće*vu je zborniku stražnji nosnik dao odraz *u*, što ne odudara od ostalih tekstova hrvatske crkvenoslavenske redakcije: *ruki* (f 10), *zubi* (f 11, 13^v), *mužski* (f 12), *osude se* (f 12^v), *suditi* (f 13^v), *vsplačut se* (f 13^v), *budut* (f 14^v), *skladaû* (f 15^v), *rukam* (f 16), *obrnuti* (f 16), *dvignuti* (f 17), *rukotvorenië* (f 17), *sud* (f 17, 17^v), *sudnim* (f 17), *uravnaût se* (f 17^v), *muži* (f 18^v, 19, 20, 21), v *bludi* (f 19^v), *muža* (f 20), *izbignuti* (f 20), *bludnici* (f 21, 21^v), *sudče* (f 21^v), *zubom* (f 21^v, 27), *pomenuti se* (f 22), *bludeče* (f 22), *ruk' tvoih* (f 22^v), *sudi* (f 22^v), *sudit* (f 23), *sudstvi* (f 23^v), *sudstva* (f 23^v), *daû* (f 23^v), *umiraû* (f 24), *susedi* (f 24, 131^v), *viduče* (f 27), *tisuçi* (f 27^v), *tužne* (f 56), *susedovi* (f 56^v), *priminuti* (f 57), *buduçi* (f 57), *buduč'* (f 57^v), *plaçuçi se* (f 57^v), *zaluçi* (f 57^v), *rukama* (f 58), *rekuçi* (f 58^v), *zubmi* (f 59), *mudrost'* (f 59), *mudrosti* (f 59^v), *dëletaûçi* (f 130), *budi* (f 130), *içuç'* (f 130^v), *rubau* (f 131^v), *tisuče* (f 132), *budu* (f 15, 16, 132), *živuçi* (f 150), *imuče* (f 150), *goruça* (f 151), *goruče* (f 151), *goručem* (f 152), *kopaûçi* (f 178^v), *greduçi* (f 178^v), *mudros't* (f 185^v), *muž* (f 186), *sudni* (f 186^v), *stisnuti* (f 187), *muža* (f 188^v), *premudrosti* (f 188^v).

Samo je nekoliko primjera izmjene stražnjeg nosnika u o: genitivni oblik *soboti* (f 27^v), zatim nominativni oblik *sobota* (f 78) (...) što može biti primjerom pisarove zamjene o i u bez određenoga razloga. Dalje u poglavljima pozabavit ćemo se takvim zamjenama, pod pretpostavkom da je možda riječ o zatvaranju sloga izvan naglaska ili o fonološkom kajkavizmu. Moguće je i da je pisar greškom zamjenjivao ta dva grafema koja su se i inače slično bilježila. Međutim, usporedbom tog oblika u drugim hrvatskoglagoljskim tekstovima (primjerice u *Berčićevom*⁵⁹ i *Pariškom zborniku* te u *Kožičićevu Misalu hruackom*⁶⁰) zamjećujemo da se oblici riječi *sobota* pojavljuju u više zbornika, čak i u liturgijskim tekstovima (misalima, brevijarima, psaltirima).

Jedno od objašnjenja jest i to da je u obliku *sobota* riječ o primljenici iz zapadnoga latiniteta, ne iz balkanskoga u kojemu se iz slijeda stražnjeg otvornika i nosnog suglasnika *m* kasnije razvio nosni samoglasnik *o* (dakle, da je nastao od *sábbata*, a

⁵⁹ Riječ je u *Zborniku u Berčićevoj zbirci br. 5* iz 15. stoljeća, nastalom vjerojatno na zadarskome području (Sali), sudeći prema bilješci pisara Šimuna; v. Josip Galić: *Fonološke osobitosti Zbornika u Berčićevoj zbirci br. 5 i Fatevićeva zbornika duhovnoga štiva*, SLOVO, sv. 68 (2018), Zagreb 2018., str. 140.

⁶⁰ U *Pariškom* je zborniku zabilježeno *sobotom'* (253v), a u *Misalu hruackom sobotu* (71r – b); v. diplomski rad Franke Kraševac, *Jezična usporedba imenica iz dviju glagoljskih Muka po Marku: Muke po Marku iz Pariškog zbornika (1375.) i Muke po Marku iz Kožičićeva Misala hruackog (1531.)*, Filozofski fakultet sveučilišta u Zagrebu, 2021., <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:131:361678> (preuzeto 1. 4. 2022.).

ne od *sambáta*⁶¹)⁶². Takav razvoj pretpostavlja i Petar Skok, koji je oblik zabilježio u otočkim govorima Stare Baške, Raba, Cresa te u sjevernoj Dalmaciji i Rijeci, ali i u hrvatskim kajkavskim govorima.⁶³

Oblik *sobota* prema tome možda nije pogreška pisara, već jezična interferencija iz narodnoga govora, primjerice iz kajkavskoga, ili iz čakavskih creskih i sjevernoločinskih govora, možda čak iz središnjih istarskih žminjskih govora ili iz labinskih, motovunskih ili boljunskih govora⁶⁴. U svemu je tome najvjerojatnija interferencija iz kajkavskoga, no to ne možemo sa sigurnošću potvrditi jer je riječ o elementu koji postoji u obama današnjim narječjima.

U južnoslavenskim su se jezicima (uz češki i slovački) *y* i *i* stopili vjerojatno krajem 11. ili početkom 12. stoljeća. U ostalim se slavenskim jezicima *jeri* očuvao ili stopio s glasom *i* nešto kasnije⁶⁵. U hrvatskom crkvenoslavenskome jeziku, dakle, fonema *jeri* nema, odnosno, u sporadičnim slučajevima u kojima se pojavljuje u tekstovima, najčešće označava izvorni fonem *i*, ili je riječ o grafijskoj specifičnosti bilježenja skupine *j + i*⁶⁶. Izjednačavanjem *jerija* i glasa *i* gubi se i njegova posebna grafemska oznaka te se taj grafem nalazi samo u najstarijim fragmentima.

⁶¹ „U balkanskom latinitetu latinski oblik imao je *m* pred labijalom (upor. naše *dumbok* za *dubok*, i stvnjem. *sambáttag*; nazal i u orijentalnim jezicima, na gr. natpisima σαμβατική) *sámbáta*, kako dokazuje rum. *sámbătă* i možda arb. *shētunē*, *shētundē* < **shumbētē* metatezom nazala (upor. za *am* > *um* *Shkumbi* < *scamptcus* od *Scampa*).“ (Petar Skok, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika. Knjiga treća: poni – Ž*, JAZU Zagreb, 1973., str. 299.)

⁶² Usp. Josip Galić, Fonološke osobitosti *Zbornika u Berčićevoj zbirci br. 5 i Fatevićeva zbornika duhovnoga štiva*, SLOVO, sv. 68 (2018), Zagreb 2018., str. 140. i Petar Skok, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika. Knjiga treća: poni – Ž*, JAZU Zagreb, 1973., str. 299.

⁶³ „Dok se romanski oblici osnivaju na proparoksitoni *sábbata*, zapadni južnoslav. zahtijevaju pomicanje akcenta na penultimu *sobbata*. To je nastalo prema tal. sufiksu *-ata*. Za to pomicanje nema romanskih potvrda.“ (Petar Skok, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika. Knjiga treća: poni – Ž*, JAZU Zagreb, 1973., str. 299.)

⁶⁴ Silvana Vranić je zabilježila prisutnost samoglasnika /a/ na mjestu stražnjeg nazala: *sabota/sobota* u govorima Vrane, Orleca, Valuna, Zbičine, Beloga, Predošćice, Dragozetića, Filozića, Osora i Ustrina; iako je riječ o govorima u kojima je nazalni samoglasnik prilično dosljedno zamijenjen glasom *u*. (usp.. Silvana Vranić, *Čakavski ekavski dijalekt: sustavi i podsustavi*, Biblioteka časopisa Fluminensia 1, Filozofski fakultet u Rijeci, Odsjek za kroatistiku, Rijeka, 2005., str 185-191.)

⁶⁵ Usp. Milan Mihaljević: *Slavenska poredbena gramatika, 1. dio: Uvod i fonologija*. Školska knjiga, Zagreb, 2002., str. 198.

⁶⁶ Usp. Sofija Gadžijeva et al.: *Hrvatski crkvenoslavenski jezik*, Hrvatska sveučilišna naklada, Staroslavenski institut, Zagreb, 2014. str. 79.

6.2.1.2. Jerovi

Kao rezultat morfonološke tendencije održavanja suovisnosti „slabih“ i „jakih“ slogova unutar fonološke riječi, razvili su se nenapeti visoki samoglasnici koje zovemo poluglasovima, odnosno *jerovima*.⁶⁷ Distribucija „slabih“, odnosno „jakih“ *jerova* određivala se tzv. *Havlíkovim pravilom*. „Slaba“ je pozicija *jerova* bila kraj riječi, od kojega su se, krećući ulijevo, u slogovima smjenjivali „slabi“ i „jaki“ *jerovi*. Ukoliko je u riječi bio puni samoglasnik ili naglašeni *jer*, smjenjivanje „slabi-jaki“ započelo bi ispočetka. I sami *jerovi* razlikovali su se, ne samo po toj opreci, već i po palatalnosti. Nakon nepalatala slijedio bi *zor*, a nakon palatala *jer*. Poluglasovi *jer* i *zor* su se izjednačili te vremenom prestali izgovarati, a u pismu su se još neko vrijeme bilježili iz tradicijskih razloga ili kao oznaka nečeg drugog, npr. jotacije prethodnog suglasnika. Najprije je izjednačavanjem izgovora poluglasova iz pisma ispušten grafem *jer*. Grafemom *zor* oba su se poluglasa bilježila u tekstovima još neko vrijeme (12. i 13. st.), dok ih od 14. stoljeća zamjenjuju oznake štapića i apostrofa.

Važnost pozicije „slabih“ i „jakih“ *jerova* unutar fonološke riječi od velike je važnosti u razvoju jezika jer su se, ovisno o svojoj poziciji, *jerovi* unutar fonološke riječi reducirali ili izjednačili s nekim od punih samoglasnika. To se događa u drugoj vokalnoj transformaciji, koja je uslijedila nakon prve, u kojoj su se nosnici i *jeri* izjednačili s drugim glasovima. Te su se dvije vokalne transformacije dogodile na samome kraju praslavenskoga jezika, u doba kad su se počeli razvijati dijalekti na slavenskome prostoru, što je vjerojatno uzrokovalo različite odraze vokalne transformacije jakih *jerova* u različitim slavenskim jezicima. Primjerice, u istočnoslavenskim jezicima (uz bugarski i makedonski) *jerovi* se nisu stopili te im stoga ni odrazi nisu isti. U hrvatskome crkvenoslavenskome i hrvatskome jeziku poluglasovi su se vremenom izjednačili te su se počeli drugačije bilježiti u tekstovima. *Jer* i *zor* se prestaju različito bilježiti te *zor* najčešće preuzima primat za označavanje poluglasova u tekstovima. Takvo je označavanje prisutno u svim najstarijim hrvatskoglagoljskim fragmentima, osim u Mihanovićevu fragmentu apostola, gdje grafem za *jer* označava poluglas u

⁶⁷ Usp. Milan Mihaljević: *Slavenska poredbena gramatika, 1. dio: Uvod i fonologija*. Školska knjiga, Zagreb, 2002., str. 198.

tekstu.⁶⁸ Do sredine 14. stoljeća bilježenje *jerova* se uglavnom razlikuje samo po poziciji „slabi“-„jaki“ u fonološkoj riječi, a opreka po palatalnosti više nije aktualna. Štapić počinje označavati poziciju jakoga *jera*, a apostrof slaboga⁶⁹. No, apostrof se često javlja kao tradicijska nadredna oznaka i onda kad je sigurno da u toj riječi poluglas više nema glasovnu vrijednost (a možda je nikada nije ni imao)⁷⁰. U primjerima iz *Grškovićeve zbornika* apostrof se često bilježi na kraju riječi, no ne i u sredini: *az' Ivan* (f 10), *plt'* (f 14^v), *hvala i čast'* (f 15^v), *budet'* (f 17), *o mukah'* (f 17^v), *let'* (f 23^v), *čast'* (f 28), *spasitel'* (f 29^v), *nist'* (f 30), *Erusolim'* (f 35^v), *živet'* (f 37^v), *knig'* (f 40^v), *bližik'* (f 55), *protivan'* (f 57^v), *mramornih'* (f 59^v), *pošten'* (f 65^v), *židovin'* (f 69), *Adam'* (f 73^v), *svitlost'* (f 74^v), *darov'* (f 86), *vik'* (f 91), *isasikal'* (f 118), *sam'* (f 121), *grihov'* (f 126^v), *prizvav'* (f 130^v), *pridružen'* (f 135^v), *pastirem'* (f 141^v), *Adamom'* (f 145^v), na *nebesih'* (f 151), *kršćeniem' svoim'* (f 156^v), *umret'* (f 159), *nist'* (f 167^v), *ocem'* (f 171), *tim' zakonom'* (f 174), *meštar'* (f 175), *koludar' imenem' Ūstin'* (f 178), *prez' zalih šeg'* (f 178^v), *stvoren' est'* (181), *vam' govorim'* (f 185)... Apostrof ovdje označava slabi *jer* koji se nalazio na kraju riječi. U rijetkim je primjerima pisar uporabio apostrof za bilježenje poluglasa unutar riječi, često u riječima koje u drugima dijelovima teksta imaju inačicu s vokalizacijom poluglasa: *množs'tvo* (f 78).

U kasnijim hrvatskoglagoljskim djelima na kraju riječi prevladava štapić, a apostrof se sporadično upotrebljava, dok je u *Grškovićevo zborniku* obrnuto. Štapić je zabilježen sporadično, najčešće na kraju imena, odnosno kraćene riječi, ili, tradicionalno, nakon riječi *Amen*: *I(su)sъ* (f 91^v), *Is(u)h(rst)ъ* (f 17), *Amenъ* (f 15^v, 23^v, 37^v, 40^v, 91, 120^v, 135^v, 148), iako u drugim dijelovima *Zbornika* isti primjeri imaju zabilježen apostrof ili ništa (*Isus'*, 27^v, 151; *Amen'*, f 82, 132, 151, 163^v, 178, 179^v; *Amen*, f 129^v, 171, 189). U *Grškovićevo zborniku* zabilježili jedan primjer bilježenja štapića u samome tekstu (*nihъ* veće dni, f 179^v), u ostalim je slučajevima na kraju kraćene riječi ili uzvika *Amen*.

⁶⁸ Usp. Milan Mihaljević: Die Jer-Zeichen in den ältesten kroatisch-glagolitischen Fragmenten. Heinz Miklas hrsg. *Glagolitica: Zum Ursprung der slavischen Schriftkultur*, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Beč, 2000., str. 151. – 152.

⁶⁹ v. Povijest hrvatskoga jezika, knj. 1.: Srednji vijek, Croatica, Zagreb, 2009., str. 295.

⁷⁰ Usp. Milan Mihaljević: „Problemi normalizacije u vezi s poluglasom (Rad na Rječniku općeslavenskog književnog jezika hrvatske redakcije)“, *Slovo* 31, Zagreb, 1981., str. 67-79.

Drugom vokalnomo transformacijom slabi se poluglasovi gube, a jaki vokaliziraju, najčešće izjednačavanjem s glasom *a*⁷¹, iako u hrvatskim dijalektima ima i drugačijih odraza (primjerice, neki su gorskokotarski govori i danas zadržali odraz *šwa* na mjestu nekadašnjih poluglasova). Već od 13. stoljeća u nekim je tekstovima⁷² sporadično zabilježena zamjena izvornoga *a* oznakom za poluglas, što upućuje na to da su se jaki poluglasovi u potpunosti izjednačili s glasom *a* te da više ni pisari nisu znali razliku.

U većini je hrvatskih govora rezultat vokalizacije jakoga poluglasa glas *a* (većina štokavskih i čakavskih govora), a u manjem broju govora postoje drugačiji odrazi. Na dijelu sjeverozapadne čakavštine poluglas se vokalizirao u *e* ili *o*. Neki creski i krčki govori čuvaju odraz poluglasa u *e* dok je u kajkavskim govorima⁷³ prisutna vokalizacija poluglasa u *ę* (odraz poluglasa u kajkavskim je govorima isti odrazu *jata*, odnosno zatvoreno *ę*, što nazivamo kajkavskom jednadžbom)⁷⁴. U *Grškovićevo* je zborniku prisutna vokalizacija poluglasa u *e* u nekim riječima (moć kajkavski ili omišaljsko-vrbnički odraz⁷⁵): *meći* izoštreni (f 25), s *mečem* (f 73^v), *fsem'* sviti (f 177), *semrti* (f 57^v), *semrt'* (f 58^v, 159).

U mnogim je primjerima došlo do vokalizacije poluglasa u *a* u slabom položaju, što se naziva jakom čakavskom vokalizacijom: *vavržen* (f 10^v), *vazmeta* (f 11^v), *vavik vika* (f 15), *va veki* (f 15^v), *vazmet* (f 18^v), *vačnut* (f 24), *va ogan'* (f 48^v), k *mani* (f 65^v), *va*

⁷¹ „Refleks *a* očuvan je do 20. stoljeća u čitavu štokavskom narječju, u čakavštini s izuzetkom dijela govora na kvarnerskim otocima, te u kajkavskim rubnim područjima pokupskom i plješivičkome (Iva Lukežić: *Zajednička povijest hrvatskih narječja. 1. Fonologija*, Hrvatska sveučilišna naklada - Filozofski fakultet u Rijeci - Katedra Čakavskoga sabora Grobinščine, Zagreb - Rijeka – Čavle, 2012, str. 137.).

⁷² Mihaljević spominje fragment brevijara pronađenog zalijepljenoga za Misal kneza Novaka. (usp. Milan Mihaljević: *Die Jer-Zeichen in den ältesten kroatisch-glagolitischen Fragmenten*. Heinz Miklas hrsg. *Glagolitica: Zum Ursprung der slavischen Schriftkultur*, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Beč, 2000., str. 159.)

⁷³ U turopoljskim i posavskim povijesnim dokumentima 16. stoljeća (napisanim kajkavskim i hibridnim književnim jezikom) zabilježena su oba odraza: „U ekscerpiranom tekstovima refleks poluglasa u gotovo jednakom bročanom odnosu pisci bilježe kao fonem *a* ili kao *e*, npr. *dan* (2), *w thorak* (2), *Zagrebachke* (2, 9), *pod zyzak wozyty* (4), *danaz* (5), *polagh* (5, 9), *Petak* (8), *w Zyzak Poszlali* (8), *zwdacz* (9), *Compromissum z manom wchynyl* (9); *sloboden* (1), *odvetek* (7), *Zagrebachke* (9), *Zodecz* (9), *zwdecz* (9).“ (Boris Kuzmić: *Fonološko-morfološke osobitosti turopoljsko-posavskih povijesnih dokumenata XVI. stoljeća*, *Filologija* 64 (2015), str. 73.)

⁷⁴ „Refleks *e*, koji se i u 16. stoljeću vjerojatno izgovarao kao zatvoreno *ę*, isključivo je kajkavski fenomen potvrđen u 20. stoljeću u većini dijalekata toga narječja“ (Iva Lukežić: *Zajednička povijest hrvatskih narječja. 1. Fonologija*, Hrvatska sveučilišna naklada - Filozofski fakultet u Rijeci - Katedra Čakavskoga sabora Grobinščine, Zagreb - Rijeka – Čavle, 2012, str. 140)

⁷⁵ Takav bismo odraz mogli smatrati i makedonsko-bugarskim reliktom ili pak analogijom, no to su manje vjerojatni razlozi takva odraza.

vičnie (f 65^v), va ime (f 71^v), vazmeš' (f 130), vazmu (f 130^v, 131^v), vaspel' (f 131^v), vazda (f 57^v, 135^v, 179, 186, 188^v), važgati (f 165), vaveki (f 175), ...Kao što možemo zamijetiti, takva je vokalizacija česta kod prijedloga *vъ* i njegovih izvedenica. Vokalizacija *jera* u prijedlozima i prefiksima češća je u kasnijim spomenicima, nastalima nakon 13. stoljeća⁷⁶, u prethodnim se stoljećima *jer* često bilježio *štapićem* ili *ključićem*.

Vokalizacija poluglasa ispred sufiksa *-sk*, *-stvo* i *-stviye* (često u blizini palatalnih glasova, ali ne nužno) česta je u hrvatskoglagoljskim tekstovima⁷⁷, pa tako i u *Grškovićevu zborniku: človičaska* (f 10^v), *bogataistva* (f 16, 16^v), *pr(o)r(o)častvo* (f 22^v), *veličastviû* (f 23^v), *ot' bogataistva* (f 58), *človičastvo* (f 148), *cesarastva* (f 186^v), *k božastvu* (f 187^v), *cesarastvom'* (f 188), *bogataistvo* (f 57^v, 188), *cesarastvo* (f 29^v, 179, 188). Ima i primjera izostanka vokalizacije i redukcije poluglasa: *božstvo* (f 10), *mužski* (f 12), *množstvom* (f 14), *svedočstvo* (f 16^v), *proročsko* (f 18), *cesarstviû* (f 23^v), *cesarstvûet'* (f 37^v), *cesarstvuet'* (f 52^v), *ubožstvo* (f 59^v), *množs'tvo* (f 78), *v' c(esa)rstvi* (f 151).

U *Grškovićevu se zborniku* nalaze i oblici riječi (*i*)*agnac* (< *агъньсь*) bez vokalizacije slaboga jera: *iagancu/agancu* (f 14^v), *iaganca* (f 14^v). Ti su oblici u nekim hrvatskoglagoljskim tekstovima potvrđeni s vokalizacijom jera (*aganac*, *agnaca*)⁷⁸, no ne i u *Grškovićevu zborniku*.

U oblicima poput *vetr* (f 11, 21^v), *ogn* (f 12^v, 17^v, 20^v, 24), *mudr'* (f 57^v) izostala je vokalizacija sekundarnoga *jera* kojega u starocrkvenoslavenskome nije bilo, izjednačivši se tako s riječima koje su na tome mjestu imale izvorni *jer*. Analogijom se to proširilo i na neke riječi s naslijeđenim jakim *jerom*⁷⁹: *igrce* (f 130). Riječ je o manjem broju primjera. U većini se takvih riječi i izvorni i sekundarni *jer* vokalizirao: *mudar'* (f 59^v, 188, 188^v), *misal'* (f 10^v, 58^v), *ogan* (f 23^v), *Petar* (f 125^v), *vinac'* (f 188^v), *konac'* (f 58, 58^v, 188^v), *neveran'* (f 185^v), *veran'* (f 188^v), *lubav'* (f 56, 131^v, 186, 186^v). Primjere s izostankom jakoga *jera* vezujemo uz tekstove nastale na otoku

⁷⁶ V. Sofija Gadžijeva et al.: *Hrvatski crkvenoslavenski jezik*, Hrvatska sveučilišna naklada, Staroslavenski institut, Zagreb, 2014. str. 81.

⁷⁷ V. Sofija Gadžijeva et al.: *Hrvatski crkvenoslavenski jezik*, Hrvatska sveučilišna naklada, Staroslavenski institut, Zagreb, 2014. str. 80.

⁷⁸ V. Sofija Gadžijeva et al.: *Hrvatski crkvenoslavenski jezik*, Hrvatska sveučilišna naklada, Staroslavenski institut, Zagreb, 2014. str. 80.

⁷⁹ V. Sofija Gadžijeva et al.: *Hrvatski crkvenoslavenski jezik*, Hrvatska sveučilišna naklada, Staroslavenski institut, Zagreb, 2014. str. 81.

Krku, u kojima je ta pojava najviše zastupljena, a tumačimo je analoškim izjednačivanjem nominativa s kosim padežima.⁸⁰ Teško je reći radi li se o utjecaju narodnoga jezika, ali značajno je da je ta pojava rjeđa u tekstovima nastalima na drugome području.

U oblicima kao što su *dostoiniče* (f 18), *dostoino* (f 19^v), *Kaina* (f 180) napeti su se jerovi stopili s glasom *i*, što je vjerojatno prvotan odraz⁸¹. Oblici poput *priemlju* (f 27) i *priemle* (f 90^v) možda su nastali pod utjecajem omišaljsko-vrbničkog odraza jakoga jera u kojemu se taj *jer* odrazio kao *e* (koji bi možda mogao biti i relikat iz starocrkvenoslavenskih tekstova bugarsko-makedonskoga tipa). Takvi, miješani odrazi jakih jerova, česti su u hrvatskoglagoljskim tekstovima⁸²: *priēti* (f 30), *priemlju* (f 27).

Gubitak slabih *jerova* zauvijek je promijenio strukturu sloga. Kao što su prije toga, djelovanjem zakona otvorenih slogova, slogovne strukture bile proširene povećavajući broj samoglasnika u riječi, tako i gubitkom slabih *jerova* nastaju nove promjene. Ne završavaju svi slogovi samoglasnikom te se tako jedan do drugoga mogu naći i dva suglasnika različita po mjestu ili načinu artikulacije. Povećava se broj suglasničkih skupina, čime se mijenjaju distributivna i kombinatorna ograničenja fonema u riječima. Takve se skupine različito ponašaju. U nekima dolazi do jednačenja, dok u drugima ne dolazi. Neke su se suglasničke skupine (najčešće na početku ili kraju riječi) reducirale. Gubitak slabih i vokalizacija jakih *jerova* kasnije je također utjecala i na pojavu nepostojanog *a*, čime se mijenjaju različiti oblici riječi nastalih od iste osnove što, također, posljedično mijenja strukturu sloga unutar riječi.

Jer se reducirao na slabim položajima, što se najviše uočava kod prijedloga *v* i njegovih izvedenica: *v svitlost* (f 74^v), *v radost'* (f 74^v), *v muku* (f 148), *v život* (f 148); *vzeta* (f 171), *vspomeni se* (f 174), *vpade* (f 178).

⁸⁰ V. Sofija Gadžijeva et al.: *Hrvatski crkvenoslavenski jezik*, Hrvatska sveučilišna naklada, Staroslavenski institut, Zagreb, 2014. str. 81.

⁸¹ V. Sofija Gadžijeva et al.: *Hrvatski crkvenoslavenski jezik*, Hrvatska sveučilišna naklada, Staroslavenski institut, Zagreb, 2014. str. 82.

⁸² V. Sofija Gadžijeva et al.: *Hrvatski crkvenoslavenski jezik*, Hrvatska sveučilišna naklada, Staroslavenski institut, Zagreb, 2014. str. 82.

6.2.1.3. Grafemi *ô* i *ï*

Grafem *ô* nakon 12. stoljeća pojavljuje se uglavnom kao inicijal ili veliko slovo, ili pak samo kao oznaka brojevne vrijednosti.

Desetično *i* „sa suknjicom“ (*î*) bilježi se u hrvatskoglagoljskim tekstovima uglavnom kao inicijal na početku odlomka ili rečenice, dok se *i* „bez suknjice“ (*ï*) može naći na početku riječi unutar rečenice ili kao veznik *i*, iako je na tim mjestima češći „obični“ dvadesetični *i*. Oba se grafema za *iže* nakon 13. stoljeća uglavnom pojavljuju kao inicijali na početku poglavlja ili rubrika, da bi se nakon 14. stoljeća *i* „sa suknjicom“ rezerviralo za inicijale, a *ï* „bez suknjice“ kao oznaka broja 10. Dvadesetično *i* se moglo čitati kao [*ij*], [*jj*] ili [*ji*]. Na početku se riječi *i* uglavnom nije čitalo kao *ji*, zato što se na početku riječi koja započinje glasom *j* uvijek nalazio *đerv*, grafem koji se uglavnom nalazio u primljenicama, odnosno namjesto grčkog i latinskoga *g* ispred prednjeg samoglasnika⁸³. U *Grškovićevu zborniku* se uglavnom pojavljuje dvadesetično *i* u svim oblicima i pozicijama: *i vas* (f 91^v), *i kada se* (f 92), *i znaite* (f 92), *Isukrst'* (f 135^v), *Ivan* (f 159), *Isus'* (f 151), *Isaiē* (f 57^v). Ispred grafema *o* čitalo se kao *j*: *moi* (f 10), *tvoi* (f 11^v), *vsoi* (f 13^v), *koi* (f 15^v), *ioče* (f 15^v), *toi* (f 18^v), *presvetoi* (f 19), *gnoi* (f 19^v), *lov(an)* (f 24) *pokoi* (f 24^v), *krs(t)ěnskoj* (f 78), *b(la)ženoj* (f 71^v), *č(lověčan)skoj* (f 10^v), *ednoj* (f 11). Osim u toj poziciji, *i* se čitalo kao *j* na kraju sloga te ispred *o*: *oficii* (f 67), *rai* (f 15, 27), *veliu* (f 16), *slaiše* (f 180^v), *vapai* (f 27), *slišai* (f 15^v), *pokarai* (f 188^v), *karai* (f 59), *zaigrai* (f 130^v), *zatvarai* (f 189), *boi se* (f 185^v) itd. Iako se na početku riječi većinom glas *j* bilježio *đervom*, ima i primjera kada se *i* čita kao [*ji*]: *Isaia* (f 17), *lûdiē* (f 17), *ludij* (f 145), *lûdiom'* (f 118)...

Od kraja 14. stoljeća česta je tzv. *azbučna suspenzija*⁸⁴. Riječ je o vrsti kratice koja riječi koje u azbuci imenuju neko od slova skraćuje na samo to jedno slovo, a označava se na poseban način, znakom okomite crtice ili kvake. Najčešći su takvi

⁸³ v. Milan Mihaljević: *Jezik najstarijih hrvatskoglagoljskih rukopisa*, Hrvatska sveučilišna naklada, Staroslavenski institut, Zagreb, 2018., str. 21.

⁸⁴ „There is however a type of abbreviation per suspensionem which is peculiar to medieval Glagolitic and Cyrillic manuscripts, because it relies on the fact that the names of letters in those alphabets were meaningful words, which could therefore be shortened, when they occurred in continuous text, to their initials marked with a distinctivetitle, e.g. *a'* = *azŭ*, *z'* = *zělo*, (...) as all types of abbreviation can be said to involve some element of convention, it will here be termed 'alphabetic suspension'.“ (Catherine Mary MacRobert: *Alphabetic Suspension in Glagolitic and Cyrillic Manuscripts*, *Slovo* 56-57, str. 319).

primjeri riječi *azъ*, *zělo*, *slovo*⁸⁵ i *iže*⁸⁶. U *Grškovićevu zborniku* smo pronašli primjer *azbučne suspenzije* kod 3. lica prezenta glagola biti: *e(st)* (f 90^v).

6.2.1.4. *Jat*

Fonološki položaj *jata* predstavlja problem za istraživače hrvatskoglagoljskih tekstova. Naime, vrlo se rano u prijelaznom razdoblju hrvatskog crkvenoslavenskoga grafem za *jat* u tekstovima počeo zamjenjivati grafemima *e* i *i*⁸⁷. Možemo pretpostaviti da je tome pridonijela raznolikost čakavskih govora koji sve više ulaze u crkvenoslavenske tekstove, kao i interferencija kajkavskih jezičnih elemenata⁸⁸. Veći dio tekstova čuva grafem za *jat* na mjestu praslavenskog *jata*, što možemo objasniti doslovnim prepisivanjem iz starijih matica. U ostalim je tekstovima raznolikost bilježenja *jata* tolika da možemo reći da se radi o ikavskim, ekavskim te ikavsko-ekavskim (prema pravilu Jakubinskoga i Meyera) tekstovima⁸⁹. Alternacija između ekavskog i ikavskog refleksa *jata* u istome tekstu privlačila je zanimanje istraživača koji su pokušavali utvrditi je li riječ o ikavsko-ekavskom refleksu *jata* (prema Jakubinskome i Meyeru), dakle, o tekstu nastalom na takvome govornom području, ili o interferirajućim elementima iz drugog govornog područja, slučajno ili namjerno unesenog u tekst.⁹⁰ Evo nekoliko primjera takvih interferencija: *vse veki vikom'* (f 52^v, 120^v), *va veki vik'* (f 91), *nailipši cvet* (f 121), *v život vični va veki* (f 148).

⁸⁵ Usp. J. Vajs: Žaltář Frašćičův. 1922-3. *Slavia* 1, str. 271. i *Rukověť hlaholské paleografie*. 1932. Prag. Slovanský Ústav – v Komisi nakladatelství 'Orbis'. Str. 108 – 109.

⁸⁶ Smatra se da je azbučna suspenzija nastala krajem 14. stoljeća te se kao pojava često uzimala kao kriterij pri dataciji teksta u 15. stoljeće. Iako prisutna u tekstovima 15. stoljeća kao jedna od vrsta kraćenja riječi koje su bile i nazivi slova u azbuci, čini se da je to bila njezina jedina jezična funkcija; oznake za slova poput *iže* i *zělo* tada su već odavno izgubile svoju fonološku funkciju te su se, osim u formi suspenzije, bilježile isključivo u službi brojeva. (usp. Catherine Mary MacRobert: *Alphabetic Suspension in Glagolitic and Cyrillic Manuscripts*, *Slovo* 56-57, str. 320-321).

⁸⁷ „Zato će glagoljski spomenici — osobito mlađi — za varijante ovoga glasa sadržavati vrijedne podatke, dok — obrnuto — za *ē* > *ie* nema podataka.“ (Josip Hamm, Mate Hraste, Petar Guberina: „Govor otoka Suska“, *Hrvatski dijalektološki zbornik*, knj. 1, Zagreb, 1956., str. 19).

⁸⁸ „U svim ovim tekstovima karakterističnim po čakavsko-kajkavskom interferiranju značajno prevladava ekavska fonacija '*jata*.'“ (Eduard Hercigonja: *Tropismena i trojezična kultura hrvatskoga srednjovjekovlja*, 2. dopunjeno i izmijenjeno izd., Zagreb, 2006., str. 227.)

⁸⁹ U *Grškovićevu zborniku*, kao i mnogim drugim zbornicima toga vremena, *jat* se mogao ostvariti kao *i* ili *e*, ili pak kao reliktni *ě*. Posebno označavanje ijekavskoga ili jekavskoga odraza nije bilo, kao ni u kajkavskim tekstovima: „Stari kajkavski pisci nisu u pismu označavali različite fonetske realizacije glasova u pojedinim govorima, pa su taj glas označivali grafemom *e*; rijetko je koji pisac 16. stoljeća označavao diftonški izgovor zatvorenoga *e* digrafom *ie*, kao primjerice Pergošić ili Vramec“ (Antun Šojat: *Kratki navuk jezičnice horvatske. Jezik stare kajkavske književnosti*, Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, Zagreb, 2009. str.15), v. Boris Kuzmić: Fonološko-morfološke osobitosti turopoljsko-posavskih povijesnih dokumenata XVI. stoljeća, *Filologija* 64 (2015), str. 75.

⁹⁰ Smatra se kako su glagoljaški pisci htjeli „ugoditi“ čitateljstvu noseći kajkavske elemente u djela: „Razlika je ipak u tome što su glagoljaški pisci, stvarajući hibridni jezik svojih rukopisnih kodeksa

Grafem za *jat* se na početku riječi te iza samoglasnika čitao kao [ja]. U drugim je položajima uglavnom na mjestu praslavenskoga *jata*⁹¹. U *Grškovićeve zborniku* naišli smo na očuvane stare uzuse uporabe *jata*: *zělo* (f 5), *bratiě* (f 29^v, 36), *truějući se* (f 34^v), *ěvi se* (f 40^v, f 148, 179), *cvět krěposti* (f 55^v), *ěko* (f 145^v), *priětel'* (f 56), *priětelom'* (f 56), *priětelu* (f 56), *Kaěn* (f 56^v), *nepriětel'* (f 56^v), *priětela* (f 59), *ostaěše* (f 67), *živiěše* (f 78), *nepriětela* (f 130), *priěteli* (f 130^v), *priězni* (f 131), *priě* (f 131^v), *naipriě* (f 132), *hoěše* (f 125^v), *děvlih* (f 161^v), *priětelnice moě* (f 167^v), *hoěše* (f 167^v), *nahaěmo* (f 174), *ot' ne priězni* (f 179^v), *boěti* (f 185), *ugaěet* (f 189), *ěže* (f 10^v), *ěkože* (f 15), *ěkože* (f 22^v).

U više navrata grafem za *jat* bilježi se, ne na mjestu etimološkoga *jata*, već namjesto fonemskog slijeda *ja*: *spaseniě božiě, blagouhaniě, čineneě, ukrašeniě, ot srišeniě, ě se hoću s vami plakati* (f 27^v), *ě te kršču* (f 52^v), *sina božiě* (f 69), *veselě* (f 29^v), *ot' skončaniě* (f 15^v), *špotaniě* (f 40^v), *bezakoniě* (f 40^v), *Isaiě* (f 57^v), *Sedekiě* (f 59^v), *epistoliě* (f 59^v), *iz raě* (f 73^v), *Makariě* (f 74^v), *krs(t)ěnskoj* (f 78), *nastoěti* (f 80^v), *rataě* (f 125^v), *priě* (f 135^v), *svitliě* (f 148^v), *ot poslaniě* (f 159), *ot poz(d)ravljeniě* (f 165), *bratiě dragaě* (f 165), *krstěnska* (f 171), *krstěn* (f 174), *čineneě* (f 192^v), *spasena budet' ljudiě* (f 17), *priěti* (f 34), *boěti se* (f 36), , *ne imut' pokoě* (f 37?), *v prkatoriěh* (f 37?), *pohaěti* (f 37?), *zliěl* (f 52^v), *od děvla* (f 69), *va ištoriěh* (f 73^v), *ot pokaeniě* (f 126^v), *raě* (f 132), *h(rst)ěne* (f 78), *krstěne* (f 126^v, 145), *ot' vzsneseniě* (f 167^v), *priěm* (f 67), *Mariě* (f 67), *tvoě* (f 179)...

Mjesto grafema za *jat* nikad se u *Grškovićeve zborniku* ne pojavljuje dvoslov *ĵ + a*, dok se negdje grafem za *jat* pojavljuje, ne na mjestu etimološkog *jata*, već namjesto praslavenske skupine **dja*, tj. namjesto odraza *ĵa* i *žda* (*hoždaše – prihoěše – hoĵahu*): *ishoěše* (f 19, 20^v, 21), *shoěše* (f 27), *prihoěhu* (f 57^v).

U nekim je tekstovima *Zbornika* zabilježena zamjena izvornih *e* i *i* grafemom za *jat*. Neki istraživači smatraju da ta pojava ukazuje na to da je bilježenje *jata* možda postalo svojevrsnom knjiškom tradicijom, ako je on već u potpunosti bio zamijenjen svojim ekavskim ili ikavskim odrazom. Takav se *jat*, bez fonološke pozicije, od odraza *i* i *e* vjerojatno nije ni razlikovao. Većina pak smatra da *jat* u tom periodu nije nestao,

nastojali djelovanjem u tom pravcu zadovoljiti potrebe jednog užeg područja (prije svega onog na kojem su se dodirivali čakavski i kajkavski dijalekat: Pokuplje, Istra) dok su pisci 16. i 17. stoljeća ovakvom konvergentnom usmjerenošću jezika (čak. kajk. ili čak. kajk. štok.) imali na umu interes znatno širih prostora.“ (Eduard Hercigonja: „Kajkavski elementi u jeziku glagoljaške književnosti 15. i 16. stoljeća“, *Croatica* V-5, str. 180.)

⁹¹ v. Povijest hrvatskoga jezika, knj. 1.: Srednji vijek, *Croatica*, Zagreb, 2009., str. 298. - 299.

a njegovu alternaciju s *i* i *e* smatraju utjecajem govornoga jezika, uvijek uzimajući u obzir samosvojnost crkvenoslavenskoga jezika u odnosu na govorni jezik.⁹² Valja imati na umu da je crkvenoslavenski, za razliku od govornog narodnog jezika, jezik književne tradicije te, kao takav, mnogo manje podložan jezičnim promjenama od organskoga idioma. U 16. je stoljeću još uvijek snažna crkvenoslavenska književna tradicija pa se postojanje *jata* u beletrističkim tekstovima može shvatiti upravo kao onaj element književne tradicije koji služi u svrhu isticanja „više“ inačice jezika, možda čak i u stilističke svrhe.

Utjecaj narodnoga govora na hrvatski crkvenoslavenski rezultirao je pojavom više različitih odraza *jata* u tekstovima nastalima na Kvarneru i u Istri. U buzetskome je govoru *jat* dao zatvoreni *ę*, u jugozapadnom istarskom refleks je ikavski, u srednjočakavskom dijalektu ikavsko-ekavski (prema pravilu Jakubinskog i Meyera), a u sjevernočakavskim govorima ekavski. Raznolikost odraza *jata* nalazimo i u *Grškovićevu zborniku*. Tomu bi mogao biti razlog to što je moguće mjesto nastanka zbornika prostor ispreplitanja različitih odraza *jata*, a to bi upravo mogla biti Istra. To bi bilo pak teško potvrditi, s obzirom na samu prirodu djela koje istražujemo. Zbornici su, naime, kompilacije različitih tekstova svjetovnog⁹³ karaktera koji su mogli (ali to nije uvjet) nastati na istome području (što znači da odražavaju istu mješavinu crkvenoslavenskoga i narodnog jezika). Jesu li nastali na istome području, ne možemo znati bez detaljnije analize, a i tada je to teško zaključiti jer je u jezik svakoga teksta u zborniku, osim osobnoga idioma pisca, ulazio i idiom njegova prethodnika, odnosno jezik autora predloška. Tekstovi koji čuvaju više arhaičnih (starocrkvenoslavenskih) elemenata vjerojatno čuvaju i starije odraze pa je tako teško odrediti pripada li nešto književnoj tradiciji ili odrazu živoga čakavskog jezika⁹⁴.

⁹² v. Povijest hrvatskoga jezika, knj. 1.: Srednji vijek, Croatica, Zagreb, 2009., str. 299.

⁹³ Izraz „svjetovni“, naravno, ne obuhvaća današnje značenje pojma, već je riječ o povijesno određenoj referenci na neliturgijsku tematiku. Svaka je neliturgijska tematika koja nije bila pravna karaktera, zapravo bila svjetovnoga karaktera. Svjetovno, u ovome slučaju, označava sve one tekstove koji nisu bili namijenjeni liturgiji, uz apokrifne tekstove koji su sadržavali elemente koje Crkva nije odobrila. Svi su ti tekstovi sadržavali vjersku komponentu, bilo da su se odnosili na drugačija čitanja biblijskih tekstova, bilo da su romantizirali lik određenoga sveca, uz vrlo živopisne detalje. Tadašnji koncept „svjetovnoga“ daleko je od današnjeg tumačenja.

⁹⁴ Čakavština kao narječje dobro čuva starinu, što znači da za neke elemente u tekstovima ne možemo uvijek sa sigurnošću utvrditi jesu li dio živoga govora ili književni arhaizam. Isto se odnosi i na kajkavštinu te se takvi elementi često nazivaju zajedničkim jezičnim blagom čakavsko-kajkavske tradicije. Konkretno se to najčešće odnosi na neke fonološke i morfološke odraze. Ukoliko je riječ o ekavskome refleksu *jata*, nemamo dvojbe da je to dio hrvatskog crkvenoslavenskog (a ne starocrkvenoslavenskog) jezika. Problem nastaje kad imamo, npr. očuvan slogotvorni */*, što je element

U kajkavskome književnom jeziku odraz *jata* uglavnom je izjednačen s odrazom poluglasa (zatvoreni *ę*), što nam može pomoći u razlikovanju čakavskih i kajkavskih elemenata (osim u slučaju donjosutlanskoga dijalekta, u kojemu je zbog čakavske baze odraz *jata* ikavski). Ozaljski, karlovački, žumberački, ogulinski i dugoreški govori imaju odraz *jata* kao čakavski ikavsko-ekavski govori, prema pravilu Meyer-Jakubinski, a ima i govora s diftonškim ili različitim odrazima *jata*. Odraz *jata* samo je jedan od razloga zašto takve interferencije u tekstovima smatramo čakavsko-kajkavskom zajedničkom tradicijom. One interferencije za koje možemo s većom ili manjom sigurnošću zaključiti da uistinu pripadaju kajkavskome književnom jeziku, možemo smatrati ili elementima idioma na granici čakavskih i kajkavskih govora (sjeverna Istra) ili pak namjernim unošenjem elemenata drugoga idioma u književni amalgam, čineći svoje djelo pristupačnijim većem dijelu čitatelja⁹⁵.

U *Grškovićeve* zborniku odrazi su *jata* raznoliki unutar samih tekstova zbornika. Više je primjera gdje se mjesto *jata* bilježi njegov ikavski odraz, ne samo u korijenskom, već i u nastavačnom morfemu: *lipu sriću* (f 131), *strila* (f 131^v), *bihu* (f 1^v), *vičnago* (f 9^v), *viki* (f 9^v), *vaviki* (f 15^v), *priko* (f 15^v), *viditi* (f 17), *poslidnega* (f 23^v), *ot' vsih* (f 23^v), *ondi* (f 24^v), *va viki vik'* (f 24^v, 35^v), *dan nedilni* (f 28), *nedile* (f 59^v), *v viki* (f 28), *biše* (f 25), *ni miseca* (f 28^v), *ispovidati se* (f 34, 73^v), *vični* (f 34, 35^v), *vsih'* (f 34), *obrimeni* (f 34^v), *grisi* (f 34^v), *riči* (f 36), *grih zarodni* (f 54^v), *na sviti* (f 56^v), *ni riči* (f 57^v), *nimaju* (f 57^v), *potriba* (f 58), *imiti* (f 58^v), *nikoga* (f 59^v), *va vičnie veki* (f 65^v), *divi* (f 67, 71^v), *crikvi* (f 67), *crikav* (f 71^v, 148, 171), *crikve* (f 88^v), *biše* (f 71^v), *priko* (f 71^v), *grihe* (f 73^v), *vičnu* (f 74^v), *imihu* (f 78), *grihov* (f 84^v), *vičnuju* (f 91), u *nedilu cvitnu* (f 91), *pripovidati* (f 91), *biše* (f 100), *nailipši cvet* (f 121), *vinac* (f 121), od *grišnoga* (f 125^v), *svića* (f 129^v), *lipi* (f 130), *ričiv* (f 130), *imiti* (f 132), *hlib* (f 135^v), *grihi* (f 141^v), *sidiš* (f

koji se može pronaći u oba narječja kao i u starocrkvenoslavenskome. U takvim je slučajevima vrlo teško, ponekad i nemoguće, odrediti čemu pripada taj element. Tek u kompletnoj analizi svakoga teksta možemo usporediti čestotu pojavnosti takvih elemenata te izvući činjenicama potvrđeni zaključak.

⁹⁵ „I u ostalim slučajevima kada uočava kajkavizme, Štefanić ih obično objašnjava podrijetlom, tj. veže ih uz teren gdje se čakavski dodiruje s kajkavskim. Zanimljivo je, međutim, da i same Štefanićeve karakterizacije jezika pokazuju da je takvo objašnjenje nedostatno. Tä neće valjda biti da su svi liturgijski tekstovi pisani na čistom čakavskom terenu, a neliturgijski u zonama gdje se naši dijalekti dodiruju! Jasno je dakle da je koncepcija građenja jezika neliturgijskih spisa u najmanju ruku dopuštala, a kadšto i zahtijevala, uvođenje kajkavizama. Ta je koncepcija mogla biti provedena i na čisto čakavskim terenima, a pogotovo na kajkavskim gdje se jezik amalgamiran od čakavštine i crkvene slovjenštine ipak lakše prihvaćao ako je bio prošaran barem onim najkarakterističnijim kajkavizmima.” (Stjepan Damjanović: *Tragom jezika hrvatskih glagoljaša*, Znanstvena biblioteka Hrvatskog filološkog društva, Sveučilišna naklada Liber, Zagreb, 1984., str. 154.)

141^v), *ditić* (f 141^v), *riči* (f 148), *vsā vrimena* (f 148^v), *misec* (f 148^v), *svitlost svitliē* (f 148^v), *ne biše* (f 151), *rič* (f 156^v), *ot grihov* (f 156^v), *ondi* (f 159), *živiti* (f 159), *tribi* (f 161^v), *priti* (f 161^v), *crikvi* (f 161^v), *divi* (f 163^v), *imiše umriti* (f 163^v), *rič* (f 165), *o riči* (f 165), *ot vrimen'* (f 174), *za nikoliko* (f 175^v), *vrimē* (f 180), *nailiple* (f 180), *obidiše* (f 181), *vika* (f 181^v), *lip* (f 185), *rika* (f 189^v), *imie* (f 180, 182^v)...

Manje je primjera s ekavskim odrazom jata: *podoban' cvetu* (f 131), *beseda* (131^v), *pred* (f 10), *leta* (f 11), *zvezda* (f 11), *mesta* (f 12^v), *telesa* (f 12^v), *bela* (f 13), *reh'* (f 12^v), *dela* (f 15), *delateli* (f 13^v), *delanie* (f 16), *videlu* (f 17), *imeli* (f 17^v, 24^v, 27^v, 28, 56), *imel'* (f 56, 59^v, 186, 186^v), *gorelo* (f 17^v), *videlo* (f 17^v), *mesto* (f 17^v), *stene* (f 17^v), *zvezdi* (f 10), *mesti* (f 12), *mesta* (f 17), *celovaše* (f 24^v), *va veki vek'* (f 23^v), *let'* (f 24^v), *telesnie* (f 28), *veki* (f 34, 37^v), *va vičnie veki* (f 65^v), *živet'* (f 37^v), *telo* (f 41, 120^v, 132^v), *tela* (f 135^v, 161^v, 175), *naslednici* (f 42), *deli* (f 42), *svet* (f 42), *cel'* (f 42^v), *vernih* (f 43), *posetiti* (f 45), *sedit'* (f 47), *bdeli su* (f 49^v), *sveta* (f 59^v), *imel'* (f 59^v), *lenu* (f 59^v), *videli* (f 67), *dela* (f 69), *nasledovali* (f 69), *na mesti* (f 71^v), *sveta* (f 73^v), *veran* (f 74^v), *o veri* (f 78), *dobra dela* (f 82), *zapovedi* (f 86), *veruju* (f 88^v), *s telom* (f 91), *deli* (f 120^v), *cvet* (f 121), *meste* (f 130), *mesti* (f 130), *podeli* (f 135^v), *na prestoli* (f 141^v), *su ne verovali* (f 145), *videli* (f 156^v), *prečistie* (f 165), *koleni svoi* (f 167^v), *vera* (f 171), *vaveki* (f 175), *videnie* (f 21)...

Usporedimo li navedene primjere s pravilom Meyera i Jakubinskog, doći ćemo do zaključka da, iako neke riječi imaju izmjenu jata prema tom pravilu (npr. *verovali* f 145; *vera*, f 171; *dela*, f 69; *nasledovali*, f 69; *na prestoli*, f 141^v; *pred*, f 10; *leta*, f 11; *zvezda*, f 11; *mesta*, f 12^v; *cvetu*, f 131; *beseda*, 131^v; *bela*, f 13; *let'*, f 24^v) jednak je broj primjera u kojima ekavski refleks nije u skladu s pravilom Meyera i Jakubinskog (npr. *videli*, f 156^v; *prečistie*, f 165; *koleni svoi*, f 167^v; *telesnie*, f 28; *veki*, f 34, 37^v; *zapovedi*, f 86; *meste*, f 130; *mesti*, f 130; *podeli*, f 135^v; *vernih*, f 43; *posetiti*, f 45; *sedit'*, f 47; *bdeli su*, f 49^v; *o veri*, f 78). Mogli bismo neke od tih primjera protumačiti analogijom u kosim padežima (npr. *mesti* prema *mesta*, *veri* prema *vera*), no s obzirom na to da je velik broj primjera u kojima odraz nije prema navedenom pravilu, takvo tumačenje ne bi uvijek bilo moguće. Zaključujemo da, iako nije isključeno da je *Grškovičev zbornik* nastao na ikavsko-ekavskom području, ne možemo sve ekavske primjere tumačiti na taj način. Neki su od njih vjerojatno namjerno uneseni (kao takvi su najčešće primjer drugoga, kajkavskoga, jezika). Namjerno unošenje inoga idioma najvidljivije je u obliku kontaktnih sinonima, kako smo prije i spomenuli (*va veki vik'*, f

91). Tada je takvo isticanje uvijek namjerno, bilo u svrhu životnosti teksta, bilo u svrhu stvaranja zajedničkoga književnog jezika.

Ima primjera u kojima primljenice u kojima nije izvorno bio jat poprimaju isti odraz jata kakav je prisutan u određenom govoru, npr. *pinezi* (f 58^v), od stvnjem. *Pfenning*: novčić.

Posebno valja spomenuti imperativni oblik *vzlačete* (od *vъzlakati* 'ogladnjeti', f 24): *Susedi vaši ěsti vačnut a vi vzlačete...* koji smatramo kajkavizmom⁹⁶. Iako bi mogla biti riječ o analoškoj zamjeni imperativnoga *jata* fonemom *e*, Damjanović to, zbog rijetkosti pojavljivanja u hrvatskoglagoljskim tekstovima, smatra primjerom morfološkog kajkavizma⁹⁷.

6.2.1.5. Slogotvorni sonanti

Sonanti *ř* i *!* u starocrkvenoslavenskom jeziku su se bilježili uz *jer*. Takva se pisarska tradicija nastavila i u hrvatskome crkvenoslavenskom jeziku, s razlikom da su se vremenom *jerovi* počeli bilježiti kao štapići ili apostrofi, a od 13. stoljeća i bez ikakvog znaka za *jer*⁹⁸. Prvi su takvi zapisi bili u *Londonskom fragmentu brevijara* (*otvrzi se, plna, tvrdostanъni*), s povećavanjem pojavnosti tih elemenata u kasnijim spomenicima.⁹⁹ S obzirom na to da u tekstovima *Grškovićeve zbornika* očekujemo inovaciju, tj. gubljenje popratnih vokala uz sonant, to smo i pronašli. Više je primjera slogotvornoga *!*: *zubi pedan dlgi* (f 11), *umlknuše* (f 23), *vsih bespltnih* (f 23^v), *octa i žlči* (f 23^v), *proslzi se* (f 21^v), *vlku* (f 59), *plku* (f 151), a nešto manje primjera vokalizacije toga glasa, primjerice stapanje s glasom *a* u primjeru *sance* (f 131). Treba imati na umu da je kod prisutnosti slogotvornoga *!* možda riječ o odrazima prisutnima u nekim čakavskim govorima. U nekim je govorima otoka Suska upravo

⁹⁶ Usp. Marinka Šimić: „Kajkavizmi u Tkonskom zborniku“, *Rasprave Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje*, knj. 33, Zagreb, 2007., str. 350.

⁹⁷ „Ipak, kad god su 'jat' zamjenjivali u imperativu, zamjenjivali su ga s *-i-*; stoga se ovo *-e-* po svom rijetkom javljanju uklapa u čestotnost javljanja morfoloških kajkavizama uopće” (Stjepan Damjanović, *Tragom jezika hrvatskih glagoljaša*, Hrvatsko filološko društvo, Zagreb, 1984., str. 166)

⁹⁸ v. Marinka Šimić, „O jeziku *Pariškoga zbornika Code slave 73* (na tekstu psaltira i kantika)“, *Fluminensia*, god. 30 (2018), br. 1, str. 169.

⁹⁹ V. Sofija Gadžijeva et al.: *Hrvatski crkvenoslavenski jezik*, Hrvatska sveučilišna naklada, Staroslavenski institut, Zagreb, 2014. str. 69.

očuvan i slogotvorni *ʃ*¹⁰⁰. Čakavski govori, kao što znamo, čuvaju najviše starine, a kod nekih istarskih, otočkih i kvarnerskih govora to se ponajviše očituje u fonologiji. U *Grškovićevu* su zborniku prisutni i drugačiji odrazi slogotvornoga *ʃ*, kao npr. *salnce* (f. 14^v), *halam* (f. 13^v), *stalpu* (f. 8^v). Odraz slogotvornoga *ʃ* kao *al* zabilježen je u nekim otočkim čakavskim govorima, kao npr. na Krku, Susku i Unijama¹⁰¹.

Slogotvorni *ʃ* u različitim se tekstovima *Grškovićeva zbornika* različito bilježi. Do kraja 15. stoljeća u hrvatskoglagoljskim su se liturgijskim tekstovima redovito bilježili slogotvorni sonanti¹⁰², dok je u neliturgijskim bilo raznolikih odraza; uz očuvane slogotvorne glasove, bilo je i njihovih različitih odraza iz narodnoga jezika. Vremenom su takvi oblici ušli i u liturgijske tekstove, dok su latinički već od 14. stoljeća imali odraz slogotvornoga *ʃ* u *u*¹⁰³. Od druge polovice 16. stoljeća uz slogotvorni *ʃ* sve se redovitije bilježi popratni vokal. U hrvatskoglagoljskim tekstovima dotad slogotvorni se *ʃ* uglavnom bilježio bez popratnoga samoglasnika, nerijetko čak i bez oznake za poluglas: *mrlo dite nekršćeno* (f. 52^v), *te kršću* (f. 52^v), *držeće* (f. 19^v), *v srci* (f. 183), *prvo* (f. 59^v), *telo Krstovo* (f. 132^v), *Isukrst'* (f. 135^v), *trplju* (f. 151), *srdu* (f. 165).

Utjecaj govornoga jezika na hrvatski crkvenoslavenski unio je raznolikost i među odraze ne samo slogotvornog *ʃ*, već i odraze slogotvornoga *ʃ*. U *Grškovićevu* je zborniku više primjera bilježenja popratnoga vokala uz taj glas. Većinom se *ʃ* bilježi uz popratni vokal *a*: *prsti* su mu kako *sarpi* (f. 11), *iskaržat* (f. 27), *sarce* (f. 132).

Postavlja se pitanje je li se popratni vokal uz slogotvorni *ʃ* bilježio samo u pismu ili je to odraz govornoga jezika. Uzmemo li, usporedbe radi, primjer slogotvornoga *ʃ* i njegova bilježenja u *Grškovićevu zborniku*, vidimo da je raznolikost bilježenja toga glasa još i veća. Treba uzeti u obzir, naime, da je unutar jednoga teksta zbornika bilježenje slogotvornoga *ʃ* gdje gdje jednako raznoliko kao i unutar samoga zbornika koji sadržava više različitih tekstova, koji su različiti ne samo po porijeklu i vremenu nastanka, već i po pisarima koji su ih (u izvorniku) napisali, te možda, pišući, namjerno ili slučajno, unosili elemente vlastita idioma u tekst. Činjenica da pojedini

¹⁰⁰ v. Josip Hamm, Mate Hraste, Petar Guberina: „Govor otoka Suska“, *Hrvatski dijalektološki zbornik*, knj. 1, Zagreb, 1956., str. 22.

¹⁰¹ v. Josip Lisac: „Glasovi srednjočakavskoga dijalekta“, *Čakavska rič*, XXX (2002), br. 1-2, Split, str. 82-83.

¹⁰² V. Marinka Šimić, „O jeziku *Pariškoga zbornika Code slave 73* (na tekstu psaltira i kantika)“, *Fluminensia*, god. 30 (2018), br. 1, str. 169-170.

¹⁰³ Dragica Malić, *Jezik najstarije hrvatske pjesmarice*, Hrvatsko filološko društvo, Zagreb, 1972., str. 114.

tekstovi zbornika obiluju različitim odrazima slogotvornoga /, možda daje zaključiti da i sam prostor nastanka toga teksta (a možda i porijeklo pisara) sadržava takve raznolike odraze. Raznolikost odraza slogotvornoga / i danas, u suvremenijim dijalektološkim istraživanjima, pripisuje se nekim otočkim govorima, primjerice govorima otoka Suska i nekim govorima na otoku Krku.

Iako različite odraze slogotvornoga / i danas nalazimo u nekim govorima, to nije uvijek slučaj s različitim odrazima slogotvornoga r; taj se glas danas uglavnom ponaša kao pravi slogotvorni glas, izostavljajući popratne vokale i u govoru i u pismu. Vraćamo se na problem tumačenja bilježenja slogotvornoga r s popratnim glasovima, zabilježenima u tekstovima 16. stoljeća. Za slogotvorni /, koji je i danas zabilježen u organskim idiomima s popratnim vokalom, nemamo problem pretpostaviti da se u 16. stoljeću vjerojatno isto tako izgovarao (s popratnim vokalom), kao i slogotvorni r, koji se u brojnim čakavskim govorima i danas izgovara uz popratni vokal. Neki istraživači književnog jezika 16. st. smatraju da je riječ samo o književnoj maniri čakavskih i štokavskih književnih tekstova toga vremena te da se popratni vokal nije nikada izgovarao¹⁰⁴. Uzor tih tekstova bila su djela napisana na latinskome, talijanskome i njemačkome jeziku, jezicima koji nisu poznavali slogotvorne glasove, što neki smatraju razlogom bilježenja takvih glasova i u tekstovima čakavske i štokavske književnosti¹⁰⁵. Takvo tumačenje možda ne bi bilo primjenljivo i na hrvatskoglagoljske tekstove jer njima jezični uzor nisu bila djela na talijanskome i njemačkome¹⁰⁶. Veća je vjerojatnost da je riječ o utjecaju (čakavskoga) narodnoga jezika na hrvatski crkvenoslavenski¹⁰⁷, posebice uzmemo li u obzir da se upravo u tekstovima u kojima nalazimo popratni vokal uz slogotvorni r nalazi i veći broj ostalih fonoloških i morfoloških (nerijetko i leksičkih) elemenata narodnoga jezika, u odnosu na crkvenoslavenski. Latinična djela 16. stoljeća na čakavskome književnom jeziku sva odreda bilježe slogotvorni r uz popratni vokal, najčešće a¹⁰⁸. U prilog teoriji da se taj

¹⁰⁴ V. Boris Kuzmić: Fonološko-morfološke osobitosti turopoljsko-posavskih povijesnih dokumenata XVI. stoljeća, *Filologija* 64 (2015), str. 75.

¹⁰⁵ Usp. Antun Šojat: *Kratki navuk jezičnice horvatske. Jezik stare kajkavske književnosti*, Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, Zagreb, 2009. str.14.

¹⁰⁶ Ako su tekstovima u Zborniku predložici i bili na nekom drugom jeziku, to su mogli biti latinski ili grčki jezik, koji nisu poznavali slogotvorni r.

¹⁰⁷ V. Josip Galić: Fonološke osobitosti *Zbornika u Berčićevoj zbirci br. 5 i Fatevićeva zbornika duhovnoga štiva*, SLOVO, sv. 68 (2018), Zagreb 2018., str. 145-146. ; usp. Ivica Vigato: *Glagoljske oporuke sa sjeverozapadnih zadarskih otoka*, Sveučilište u Zadru, Zadar, 2017.

¹⁰⁸ „Kad je riječ o slogotvornom r, grafija je u ćirilničnim tekstovima kao što smo gore pokazali, a u glagoljičnom dijelu korpusa dosljedno se bilježi bez popratnoga samoglasnika. Latinični tekstovi, međutim, nude drukčiju sliku. Uz r (bez „pratlje“) javljaju se ar, er, ir, ra, ri, ro, ru i odmah treba

vokal i izgovarao¹⁰⁹, ide i pretpostavka da je popratni vokal uz slogotvorni *r* iz *Grškovićeve zbornika* upravo iz čakavskoga narodnog (govornog) jezika, a ne iz čakavskoga književnog jezika jer upravo suvremeni (i nekadašnji) čakavski govori imaju raznolikije varijante slogotvornoga *r* uz popratni vokal (*ar, er, ra, ro, ru...*), od kojih neke možemo pronaći i u *Grškovićevu zborniku*. Riječ je vjerojatno o vrsti diftongizacije u nekim čakavskim govorima; negdje se *šva* uz slogotvorni *r* reducirao, a negdje vokalizirao. Takvo stanje, kao što je zabilježeno u latiničkim i glagoljskim tekstovima 16. stoljeća, potvrđuju suvremena dijalektološka istraživanja.

U istome su tekstu na istoj stranici zabilježeni i oblici *plt* (f 9^v) i *slzami* (f 9^v) s očuvanim izvornim slogotvornim sonantom, koji potvrđuju da je oblik *vlni* mogao nastati analogijom prema tim oblicima. Oblik *vlnē*, zanimljivo, nalazi se i u starijim notarskim ispravama Maloga Lošinja s kraja 16. stoljeća, a u nešto mlađima (poč. 17. st.) je zabilježeno *valne*¹¹⁰.

Zanimljivo je, doduše, da se u istome tekstu nalaze i oblici s odrazom slogotvornoga *!* kao *al: stalpu* (f 8^v), *salzami* (na istoj stranici kao i oblik *slzami!*; f 9^v). Teško da ta raznolikost proistječe iz crkvenoslavenskoga jezika, znamo li da se u starijim zbornicima (*Ivančićev zbornik*¹¹¹, *Petrisov zbornik*¹¹²) slogotvorni *!* uglavnom očuvao. To nas upućuje ili na govore gdje su odrazi slogotvornoga *!* bili raznoliki, ili očuvani *!* proistječe iz književne (crkvenoslavenske) tradicije, a odrazi s popratnim vokalom odraz su govornoga jezika. U prilog drugoj tezi idu i istraživanja provedena na tekstovima drugih zbornika toga i ranijih stoljeća. Stjepan Damjanović je, proučavajući *Korizmenjak Kolunićeva zbornika* iz 15. stoljeća, metodom brojenja

naglasiti da te zamjene nipošto nisu ravnopravne po broju javljanja pa bi se moglo reći da se u više od 80% slučajeva javlja *ar*, u 10% *er*, a ostalo otpada na druge..." (Stjepan Damjanović, *Jezik hrvatskih glagoljaša*, Matica hrvatska, Zagreb, 2008., str. 66)

¹⁰⁹ „Milan Moguš je pokazao da ne treba samoglasnike *a* i *e* povezivati s vokalizacijom jerova (jer u istom govoru imamo *san* i *mertav*, odnosno *sen* i *martav*) i upozorio na Stieberovo objašnjenje da skupine *ar, er* i slične nisu mogle ostati kad je zavladao zakon otvorenih slogova, ali kad su se nestajanjem slabih jerova ponovno pojavili zatvoreni slogovi, te su se skupine ponovno pojavile. Time je napušteno mišljenje starije hrvatske filologije da su se samoglasnici uz *r* samo pisali, ali ne i izgovarali.“ (Stjepan Damjanović, *Jezik hrvatskih glagoljaša*, Matica hrvatska, Zagreb, 2008., str. 66)

¹¹⁰ Josip Hamm, Mate Hraste, Petar Guberina: „Govor otoka Suska“, *Hrvatski dijalektološki zbornik*, knj. 1, Zagreb, 1956., str. 22.

¹¹¹ Usp. Stjepan Damjanović, *Jezik hrvatskih glagoljaša*, Matica hrvatska, Zagreb, 2008., str. 61; i Ivan Milčetić, *Prilozi za literaturu hrvatskih glagoljskih spomenika*, I. Ivančićev zbornik, Starine, 33, Zagreb, 1892, str. 53.

¹¹² Usp. Eduard Hercigonja, *Jezik glagoljaške neliturgijske književnosti 15. stoljeća i Petrisov zbornik*, doktorski rad, Zagreb, 1970.; i Stjepan Damjanović, *Jezik hrvatskih glagoljaša*, Matica hrvatska, Zagreb, 2008., str. 61.

došao do zaključka da je tek svaki jedanaesti / zamijenjen drugim odrazom¹¹³. Iz toga je zaključio da se u hrvatskoglagoljskim tekstovima 15. stoljeća slogotvorni / rijetko mijenja, a kad i jest zamijenjen, odrazi nisu ujednačeni (*u, ul, lu, ol, li, le, al, ø*). To nas, prema Damjanoviću, upućuje i na to da u samom narodnom jeziku, u hrvatskim govorima 15. stoljeća, slogotvorni / još uvijek nije potpuno zamijenjen. Jagić i Oblak smatrali su da je proces preobrazbe slogotvornoga / trajao neko vrijeme i odvijao se u nekoliko stupnjeva: najprije se uz slogotvorni / mjesto pazvuka pojavio glas *u*, da bi se *ul* kasnije vokalizirao u *uo*. Takav je dvoglas naposljetku dao *u* koje je moglo po potrebi biti dugo ili kratko¹¹⁴. Takvo tumačenje odgovara pronađenim oblicima u *Korizmenjaku Kolunićeva zbornika* jer su tamo zamjene slogotvornoga / glasovi *u, ul, lu, ol* i *ø* (zamjena ničicom, odnosno oznakom apostrofa na mjestu gdje je izvorno bio slogotvorni / u tom se tekstu javlja samo jednom)¹¹⁵. U *Grškovićevu je zborniku* ipak drukčiji slučaj.

U tekstu *Ivanove Apokalipse (Čtenie s(ve)t(a)go Ivana e(van)j(e)lista o priš(a)sti g(ospod)ni na zemlu)* također se javljaju različiti odrazi slogotvornoga / . Slogotvorni je glas očuvan u primjerima *slnce* (f 10), *slncā* (f 10), *pl̃t* (f 12), *isplnit se* (f 13), *slnačna* (f 13^v), *naplni se* (f 13^v, 14), *pl̃ti* (f 13^v), *isplni* (f 14), *pl̃t'* (f 14^v), *slnačni* (f 14^v), *slnačnago* (f 14^v), dok je u primjerim *halma* (f 13), *halam* (f 13^v), *salnce* (f 14^v) njegov odraz *al*. Ponovno imamo dva različita odraza u istome tekstu, čak na istim stranicama. U istome se tekstu slogotvorni / uglavnom odrazio kao *ar* (*sarpi*, f 11; *istaru se* f 13; *vskarčū*, f 13^v – uz *vskrčut*, f 13^v).

U tekstu *Ot' skončanē sveta* nailazimo na jednako raznolike odraze slogotvornoga / . Kao slogotvorni se glas očuvao u primjerima *antikrst* (f 15^v), *antikrsta* (f 17), *vrhu* (f 17), dok je u primjeru *antikarsta* (f 15^v) zabilježen uz popratni *a*. Bilježenje slogotvornoga / uz popratne glasove smatramo utjecajem govornoga jezika jer se u hrvatskoglagoljskim tekstovima slogotvorni / , kao i slogotvorni / , nije bilježio uz popratni vokal. Utjecaj bi, naravno, mogao dolaziti iz latiničkih djela 16. stoljeća gdje se slogotvorni / beziznimno bilježio uz popratni vokal, na sjeveru češće kao *er*, dok

¹¹³ Stjepan Damjanović, *Jezik hrvatskih glagoljaša*, Matica hrvatska, Zagreb, 2008., str. 62.

¹¹⁴ Stjepan Damjanović, *Jezik hrvatskih glagoljaša*, Matica hrvatska, Zagreb, 2008., str. 62.; usp. Vatroslav Jagić, *Zur Frage über den Uebergang das silbenbildenden l in u*, Archiv für slav. Phil., IV, Berlin, 1880., str. 386-397; Vatroslav Oblak, *Zum silbenbildenden l im Slavischen*, Archiv für slav. Phil., XVI, Berlin, 1896., str. 198-209.

¹¹⁵ Stjepan Damjanović, *Jezik hrvatskih glagoljaša*, Matica hrvatska, Zagreb, 2008., str. 63.

na jugu češće kao *ar*. U ovome je tekstu zabilježen samo odraz *ar* (*antikarsta*). Isti primjer nalazimo i u tekstu koji slijedi, *Čti ot suda*, u kojemu je zabilježen oblik *antikrsta* (f 17). Oba teksta imaju ekavsko-ikavski refleks jata (uz oblik *imeli*, to nas upućuje na moguće ekavske čakavske govore). Vjerojatno je očuvani slogotvorni *ʀ* dio književnog uzusa, dok je oblik *s* popratnim vokalom *a* utjecaj narodnoga govora. Ukoliko su ta dva teksta nastala na čakavskom području, pretpostavljamo da je u govornome jeziku bio prisutan odraz slogotvornoga *ʀ* kao *ar*. Tada bismo prisutnost oblika *antikarsta* (f 15^v) mogli pripisati, ili utjecaju susjednih govora, ili latiničkoj tradiciji čakavskoga književnog jezika 16. stoljeća. U tekstu *Čti ot suda* očuvan je i slogotvorni *!* (*slnca*, f 17)

U tekstu *Ot slavi raiske kapitul'* zabilježen je odraz slogotvornoga *!* kao *a*: *sanca* (f 28^v); ali i kao ništica: *sn'ce* (f 29), sa zabilježenim apostrofom nakon grafema *n* na mjestu nekadašnjeg drugog poluglasa u riječi (prasl. **сълнце*). Da je riječ samo o tradicijskom bilježenju apostrofa na mjestu poluglasa koji se u to vrijeme više nije niti izgovarao, pokazuje i izostanak bilježenja jakoga poluglasa u riječi. U istome je tekstu zabilježen odraz slogotvornoga *ʀ* bez popratnoga vokala: *držano* (f 28), *vs krišeni* (f 28), a jat je ikavsko-ekavski. Slogotvorni se *!* jednako odrazio i u *O skoro minućem' žitii kapitul'*, gdje se stopio ili s *a* (*sance*, f 32) ili s ništicom (*sn'ce*, f 32^v), a vokalizaciju *!* > *a* nalazimo i u *Kap(itu)lu od žalosti* (*sanca*, f 57^v; uz očuvani slogotvorni *!*: *požlhkosti*, f 57^v). Jezik je toga teksta sličan prethodnom, što možda ukazuje da je, ili prepisan, ili nastao na istom području.

U tekstu *O žitii dobrom* nailazimo na zanimljiv primjer bilježenja slogotvornoga *ʀ*: *previncem'* (f 35^v), gdje je možda greškom popratni vokal zabilježen nakon, umjesto ispred slogotvornoga *ʀ*. Do takve je pogreške moglo doći ako je taj odraz pisaru bio stran, odnosno, ako se tu našao zbog utjecaja susjednoga govora (slučajno) ili zbog svjesnog umetanja drugačijih odraza u književni tekst, kao pokušaj stvaranja književne koine (namjerno). Ne možemo to potkrijepiti jer je u cijelome odlomku to jedini takav primjer. Slogotvorni se *!* u tom odlomku dvojako odrazio: ili se očuvao kao pravi slogotvorni glas (*slzami*, f 35) ili se odrazio kao *al* (*salzami*, f 34^v). Iako su se slogotvorni sonanti nešto drukčije odrazili u ovome odlomku, zbog malog broja potvrda te s obzirom na to da je jezik tog odlomka sličan jeziku prethodnih poglavlja, također s ikavsko-ekavskim refleksom i arhaičnim crtama, možemo pretpostaviti da je tekst nastao na istome području kao i prethodni odlomci. Tekst *Razumiti istlmačenje*

ot *g(ospod)a* također ima zabilježen očuvani slogotvorni *!* (*istlmačenie*, f 132^v) i slogotvorni *ŕ* (*Krstovo*, f 132^v), uz prisutne ekavizme (*telo*, f 132^v; *podeli*, f 135^v).

U odlomku *Govor na Uzašašće Isusovo* također je pronađen jedan primjer očuvanoga slogotvornoga *!* bez popratnoga vokala (*tlstim*, f 69). U istome je tekstu pronađen oblik *tr* (mjesto *ter* ili *tere*, od starijega *teže*) u kojem nije izvorno slogotvorni *ŕ*, već je analogijom prema riječima s tim slogotvornim glasom oblik *ter* reduciran u *tr*.

Odlomak *Ot pokañiē k(a)p(itu)l* ima očuvan slogotvorni *ŕ* (*grdost'*, f 36; v *prkatoriēh*, f 37; *svršeno*, f 37^v) kao u starijim tekstovima glagoljičnoga korpusa, a slogotvorni se *!* odrazio kao *a* (*sance*, f 37). Jezik je također arhaičan (kao i *O žitii dobrom*), s ikavsko-ekavskim odrazom jata. Isti je odraz jata u poglavlju *K(a)p(itu)l' čti*, u kojem je zabilježen odraz *!* kao *al* (*valkući*, f 39^v). U odlomku *Kap(itu)l' od žalosti* također je zabilježena vokalizacija slogotvornoga *!* u *a* (*sanca*, f 57^v).

Odlomak *S(ve)ti Ivan' krstitel' govori* čuva stari oblik slogotvornoga *ŕ*: *krstitel'* (f 40^v), *krstitelû* (f 40^v), *bržitelem* (f 41). U tom je odlomku više ekavskih odraza jata.

U tekstu *To esu s(ve)te svetbe crikvene* zabilježeni su oblici s očuvanim slogotvornim *ŕ*: *krščene* (f 52^v), *mrlo* (f 52^v), *nekrščeno* (f 52^v), *kršču* (f 52^v), *udrže* (f 53^v). Uz te oblike, u istome tekstu nalazimo i noviji odraz s popratnim *a*, *tvardost* (f 53^v). Jedan je oblik zabilježen bez slogotvornoga *ŕ*, samo s popratnim vokalom *a*: *potaplenie* (= strpljenje; *stsl.* trъpěti). Pisar je vjerojatno u brzini slučajno izostavio glas *r*. Jezik je ovoga odlomka također ikavsko-ekavski. Isti odrazi slogotvornoga *ŕ* prisutni su i u tekstu *O(t) muk' kako e kazal' s(ve)ti Mihovil s(ve)tomu Pavlu muke i prkatorie kapitul' 3* (*naiprvi*, f 24^v; *črvi*, f 25; uz noviji odraz *ŕ* > *ar*: *iskaržat*, f 27).

Slijedi nekoliko poglavlja iz djela *Cvēt krěposti* u kojima se slogotvorni *ŕ* čuva: *prva* (f 56^v), *krv* (f 56^v), *prvo* (f 57, 59^v), *semrti* (f 57^v), no nema oblika s očuvanim slogotvornim *!* (kao ni njegovim odrazom uz popratni vokal). Isti je slučaj i u kasnijem ulomku, *Ot zakonih' gospoe*, u kojem je zabilježeno samo nekoliko primjera očuvanoga slogotvornoga *ŕ*: *svršivši* (f 67), *strgući* (f 67). Isti je odraz i u tekstovima *Mirakul s(ve)te Marie čti* (*tržac*, f 69), *Se est složenie muki božie ot' četirih' evanjest' tu dobro razumii*. U *nedilu cvitnu* (*umrl*, f 91; *stržaše*, f 97^v; *drža*, f 102; *tvrdi* f 118; *Isukrsta*, f 118), *Čti od grišnoga rataē* (*krstēne*, f 126^v), *Tela H(rsto)va čtenie* (*Isukrst'*, f 97^v), *Na vznesenie g(ospo)dn'e čti* (*semrt*, f 159), *Čtenie svete Marie o mukah'*

(*smrti*, f 21; *milosrdiju*, f 23^v; *skržat* zubom, f 21^v), *Kapitul o(t) muk' (pržuni*, f 24^v), *S(ve)ti Ivan krstitel' govori (krstitelû*, f 40^v); *Na prestavlenie b(ogo)r(odi)ce i na blagovešćenie ee (krstěnska*, f 171; *krstěn*, f 174) te u katekizamskim tekstovima (*smrtni*, f 82^v; *smr(t)nim*, f 84^v) i apokrifnoj priči o dvanaest petaka (*krs(t)ěnskoi*, f 78).

Tekst *Epistoliě s(ve)te nedile* također nema mnogo primjera slogotvornih glasova, samo jedan primjer odraza slogotvornoga *!* uz popratni vokal *a*: *salnačni* (f 61^v), kao i u odlomku *Ot mira kapitul (ot' salnca*, f 58).

Odlomak *Istalmaćenie otčenaša* u samome naslovu sadrži primjer odraza slogotvornoga *!* kao *al (istalmaćenie*, f 118).

Odlomak *Nauk sinu Vičerdovu* sadrži i očuvani slogotvorni *ř* (*trpiti*, f 132), uz oblik *s* popratnim vokalom *a* (*vzdarži*, f 130^v; *sarce*, f 132) te vokalizaciju slogotvornog *!* u *a* (*sance*, f 131), uz očuvani slogotvorni *!* (*pln'*, f 132).

Blagovešćenie na božić sadržava primjere očuvanoga slogotvornoga *ř* (*prvo*, f 145; *krstěne*, f 145) i *!* (*slnca*, f 144^v; *pln*, f 144^v; *plk*, f 145), uz sporadično *!* > *al (salnce*, f 143).

U odlomku *Čtenie na vskrišenie g(ospod)ne* zabilježeno je nekoliko različitih odraza slogotvornoga *ř*. Uz noviji odraz uz popratni vokal *a*, u dualu se čuva stari oblik *s* očuvanim slogotvornim sonantom (*skarčuče*, f 148; *oskvrnista*, f 148). Tekst *Na dan s(veta)go Gargura* također sadržava oba odraza. U naslovu je zabilježen popratni vokal¹¹⁶, dok se u daljnjem tekstu nalaze stariji oblici bez popratnog vokala (*Gargura*, f 178; *Grgur*, f 178; *svršeni*, f 178^v; *mrtvi*, f 178^v). Noviji odraz slogotvornoga *ř* uz popratni *a* nalazimo i u odlomku *Ot pozdravljeniě bogoridice (skvarni*, f 167^v).

U tekstu *Čtenie na obrizanie gospodne* očuvani su stari oblici sa slogotvornim *ř* (*mru*, f 151; *umrete*, f 151; *trplju*, f 151), dok se slogotvorni *!* odrazio kao *al (salnce*, f 148^v).

Već u samome naslovu *Čtenie na efifaniju naućenie plku*, uočavamo očuvani slogotvorni *!* (*plku*, f 151), a u tekstu nalazimo i očuvani *ř* (*kršćeniem*, f 156^v). U odlomku *Ot roistva blaženie divi Marie čti* također je zabilježen stari odraz slogotvornoga *ř* (*Krstova*, f 163^v; *srdy*, f 165; *Krst'*, f 165) i slogotvornoga *!* (*slnca*, f

¹¹⁶ Riječ je o primljenici u kojoj izvorno nije bio slogotvorni *ř*, ali je odraz preuzet iz govornoga jezika, ili se javlja tendencija da se jezik modernizira prema književnim uzusima toga vremena, prihvaćajući odraz *ar* na mjestu slogotvornoga *ř*. U ostatku teksta uglavnom se čuvaju stari oblici *s* očuvanim odrazom slogotvornoga *ř* bez popratnog vokala.

165). Isti su odrazi i u odlomku *Kapitul ot vrimen' gospoinih (slnci, f 174^v; Krstu, f 174^v)* te u *Čtenie ot' Abela i Kaina (dlgo, f 182^v; mrziše, f 181)*.

Slogotvorni je *l* očuvan u tekstu *Na petikosti (tlmači, f 159)*, u odlomku *Počine vele lip kapitul i koristan' (plni su, f 185^v; plteni, f 186; pltenih, f 186^v; pln', f 187^v)*, kao i u okrnjenom tekstu o monahu koji je naučio samo molitvu *Zdravo Marijo (plna, f 175)*.

Zanimljivo je da se u tekstovima nalaze i primjeri primljenica u kojima izvorno nije bio slogotvorni *ř*, sa slogotvornim *ř* bez popratnog vokala (*grdinale, v. lat. cardinalis = stožer; Čtenie s(ve)tago tela, f 163^v; Brnard, v. lat. Bernardus, Kap(itu)l' od žalosti, f 57*), kao i s odrazom *ar* (*Gargur, v. lat. Gregorius, Kap(itu)l' ot skuposti piše Tulii, f 58*), vjerojatno analoški prema odrazu slogotvornoga *ř* u starijim tekstovima ili narodnome jeziku.

Vidimo da je odraz slogotvornih glasova u tekstovima *Grškovićeve zbornika* raznolik. Dio tekstova čuva stare odraze (*l > l: Čti ot suda, Razumiti istlmačenje ot gospoda, Govor na Uzašašće Isusovo, Kapitul ot vrimen' gospoinih, Ot roistva blažene Divi Marie čti, Čtenie ot Abela i Kaina, Na petikosti, Počine vele lip kapitul i koristan*, konac legende o monahu koji je naučio samo molitvu *Zdravo Marijo; ř > r: Čti ot suda, Ot slavi raiske kapitul, Razumiti istlmačenje ot gospoda, Ot pokaiania kapitul, Čtenie svete Marie o mukah', Sveti Ivan krstitelj govori, Cvět krěposti, Ot zakonih gospoe, Mirakul s(ve)te Marie čti, Se est složenie muki božie ot četiri evanjelist tu dobro razumii, Čti ot grišnoga rataja, Tela Hrstova čtenie, Na vzesenie gospodne čti, Na prestavlenie bogorodice i na blagovešćenie ee*, katekizamski tekstovi, *Blagovešćenie na božić, Čtenie na obrizanie gospodne, Kapitul ot vrimen' gospoinih, Ot roistva blažene Divi Marie čti, Čtenie ot Abela i Kaina, Kapitul o(t) muk', O(t) muk' kako e kazal' s(ve)ti Mihovil s(ve)tomu Pavlu muke i prkatorie kapitul' 3, S(ve)ti Ivan' krstitel' govori*, apokrifna priča o dvanaest petaka).

Za tekstove koji čuvaju oba stara odraza slogotvornih sonanata (*Kapitul ot vrimen' gospoinih, Ot roistva blažene Divi Marie čti, Čtenie ot Abela i Kaina, Čti ot suda, Razumiti istlmačenje ot gospoda...*) mogli bismo pretpostaviti da su prepisivani iz starije matice te da pisar nije previše mijenjao jezik u prijepisu. Ti su tekstovi većinom ikavski s više ili manje ekavskih elemenata.

Ostali tekstovi imaju više različitih odraza slogotvornih sonananta. Dio tekstova čuva stariji odraz uz noviji odraz s popratnim vokalom, $! > l$, *al*: *Čtenie s(ve)tago Ivana H(rsti)t(e)la kako e priš(a)l v a(d)*, *Čtenie s(ve)t(a)go Ivana e(van)j(e)lista o priš(a)sti g(ospod)ni na zemlu*, *O žitii dobrom*, *Blagovešćenie na božić*; ; $r > r$, *ar*: *Ot skončaniě sveta*, *To esu svete svetbe crikvene*, *Nauk sinu Vičerdovu*, *Čtenie na vskrišenie g(ospod)ne*, *Na dan svetago Gargura*, *Čtenie na efifaniju naučenje plku (slnce*, f 152). Tekst *Nauk sinu Vičerdovu* ima i primjere očuvanoga slogotvornoga $!$ (uz očuvani slogotvorni r) i njegovu vokalizaciju u *a* (*sance*, f 131).

Miješanje starijih i novijih elemenata može sugerirati da je pisar dio oblika bez razmišljanja preuzeo iz starijih matica, unoseći novije odraze (iz govornoga jezika) u tekst samo u nekim primjerima. Zanimljivo je da u tekstovima koji uz novije čuvaju i starije odraze, često noviji odraz s popratnim vokalom bude u naslovu, a u tekstu često ili gotovo isključivo stariji odraz bez popratnoga vokala (npr. *Na dan svetago Gargura - Grgur*, f 178; *Ot' skončaniě sveta. Ot antikarsta; antikrst*, f 15^v).

Ostali tekstovi ili imaju većinom novije odraze, ili nemaju dovoljno potvrda slogotvornih sonanata da bismo išta mogli zaključiti. Odraz slogotvornoga $!$ samo kao *al* imaju tekstovi: *Kapitul' čti*, *Epistoliě svete nedile čti*, *Ot mira kapitul*, *Istalmačenje otčenaša*, *Čtenie na obrizanie gospodne*.

U nekoliko se tekstova slogotvorni $!$ odrazio samo kao *a*: *Ot slavi raiske kapitul* (uz primjer ništičnoga odraza: *sn'ce*, f 32^v), *Ot pokaianiě kapitul*, *Kapitul od žalosti*.

Slogotvorni se r odrazio samo kao *ar* u tekstovima *Čtenie s(ve)t(a)go Ivana e(van)j(e)lista o priš(a)sti g(ospod)ni na zemlu* i *Ot pozdravleniě bogorodice čti*.

Te podatke, iako indikativne, ne možemo bezrezervno uzeti u obzir, s obzirom na to da je u tekstovima prisutan nevelik broj slogotvornih sonanata.

Načelno, pojava očuvanih slogotvornih glasova (bez vokalizacije ili popratnih vokala) može upućivati na očuvanost starijih, crkvenoslavenskih oblika, dok tzv. „novije“ oblike često smatramo pokazateljima narodnoga govora, uz utjecaj latiničke književne tradicije južnoga areala u kojoj je književni uzus 16. stoljeća zahtijevao uporabu popratnoga vokala *a* uz slogotvorni r . No što je s vokalizacijom slogotvornoga $!$? Njegove vokalizirane odraze ili one s popratnim vokalom ne možemo smatrati ičim drugim do li pokazateljima narodnoga govora. Latinički tekstovi

toga vremena beziznimno imaju zabilježen odraz *! > u*, dok je u hrvatskoglagoljskima drugačiji slučaj¹¹⁷, tamo se najčešće čuva neizmijenjeni *!*. Njegovu punu vokalizaciju rijetko nalazimo u takvim tekstovima, što je slučaj i u *Grškovićevu zborniku*. Josip Vrana smatra da su oblici riječi s očuvanim slogotvornim *!* morali biti česti u starijim glagoljskim tekstovima te kao takvi predstavljaju dio književne tradicije¹¹⁸. To može biti točno, no ne zaboravimo da očuvanje slogotvornosti toga glasa može proizlaziti i iz narodnoga govora, čemu i danas nalazimo potvrde u čakavskim otočkim govorima. Oblici bilježenja slogotvornoga *!* s popratnim vokalom izazvali su polemike među istraživačima. Pitanje izgovora tih popratnih glasova izazvalo je dosta prijepora. Neki su, kao Jagić i Oblak¹¹⁹, smatrali da su odrazi *! > ul, lu* samo prijelazni stupanj prije nastanka *! > u*. Takvo tumačenje ne bi vrijedilo za *Grškovićev zbornik*. Dok se slogotvorni *!* u hrvatskoglagoljskim zbornicima uglavnom pojavljivao neizmijenjen¹²⁰, odrazi slogotvornoga *!* bili su raznolikiji (*u, ul, lu, ol, al, le, ø*), iako su se u neliturgijskim tekstovima češće pojavljivali neizmijenjeni slogotvorni sonanti (bez popratnog vokala), a ako je do zamjena i došlo, najčešće je bila riječ o odrazima *u* i *u!*¹²¹. U *Grškovićevu zborniku* nema takvih odraza, pa i Jagić-Oblakovo tumačenje ne bi bilo primjenljivo. Nadalje, problem izgovora toga popratnoga glasa dovodi u pitanje zašto su noviji odrazi s popratnim vokalom bili toliko različiti, ako se popratni vokal nije izgovarao. Iako neki (Dragica Malić, Josip Vrana) smatraju da je u 15. stoljeću već došlo do izmjene *! > u*, ta zamjena, iako sporadično postoji, nije najčešća. Češće se od nje pojavljuju odrazi *ul, lu* (čak i u pisarovim pogreškama), što Stjepana Damjanovića navodi na zaključak da je zamjena izmjene *! > u* početkom 15. stoljeća tek započela, a završila krajem toga stoljeća. Iako u *Grškovićevu zborniku* iz 16. st. ne nalazimo oblike izmjene *! > u*, ne znači da ta promjena u većini tekstova nije provedena. Također, u *Grškovićevu zborniku* postoje samo tri novija odraza

¹¹⁷ Neki su, pod utjecajem latiničkoga korpusa, tvrdili da je promjena *! > u* izvršena prije 15. stoljeća (V. Josip Vrana, *Hrvatskoglagoljski blagdanar*, Rad JAZU, 285, Zagreb, 1951., str. 95.). Drugi su pak, proučivši neke hrvatskoglagoljske zbornike (Ivančićev zbornik) uočili da se ta promjena u hrvatskoglagoljskim tekstovima nikada ne događa (v. Ivan Milčetić, *Prilozi za literaturu hrvatskih glagoljskih spomenika*, I. Ivančićev zbornik, Starine, 33, Zagreb, 1892., str. 53; Stjepan Damjanović, *Jezik hrvatskih glagoljaša*, Matica hrvatska, Zagreb, 2008., str. 61), ili da se događa vrlo rijetko.

¹¹⁸ Usp. Josip Vrana, „Hrvatskoglagoljski Blagdanar. Studija o pravopisu, jeziku i podrijetlu novljanskog rukopisa iz godine 1506”, *Rad JAZU* 285, Zagreb, 1951., str. 128-129.

¹¹⁹ Napomenuto u ranijim odlomcima (v. Stjepan Damjanović, *Jezik hrvatskih glagoljaša*, Matica hrvatska, Zagreb, 2008., str. 62.; usp. Vatroslav Jagić, *Zur Frage über den Uebergang das silbenbildenden l in u*, Archiv für slav. Phil., IV, Berlin, 1880., str. 386-397; Vatroslav Oblak, *Zum silbenbildenden l im Slavischen*, Archiv für slav. Phil., XVI, Berlin, 1896., str. 198-209.)

¹²⁰ v. *Povijest hrvatskoga jezika, knj. 1.: Srednji vijek*, Croatica, Zagreb, 2009., str. 362.

¹²¹ Ibidem.

slogotvornoga *!* (uz očuvani stari oblik bez popratnoga vokala u najvećem broju slučajeva): *al, a, ø*¹²². Takvi su odrazi rjeđi u ostalim hrvatskoglagoljskim zbornicima. To bi nam moglo ukazati da nije riječ o književnom uzusu hrvatskoglagoljskih zbornika toga vremena, već o odrazu prisutnom u govornom jeziku, dakle o utjecaju narodnoga jezika. Nadalje, ne znamo niti trebamo li očuvanost slogotvornoga *!* pripisati književnoj konvenciji glagoljskoga korpusa (tj. crkvenoslavenskome jeziku). Iako nas odrazi u tekstovima navode da su oni tekstovi s očuvanim slogotvornim sonantima prepisivani gotovo doslovno iz starijih predložaka, a da oni s mješovitim odrazima (negdje *!*, negdje *al*) pokazuju prijelazni stupanj vokalizacije slogotvornoga glasa, to ne mora biti točno.

Iako danas većina govora nema takve odraze slogotvornoga *!*, ne znači da u 16. stoljeću nisu bili prisutni. Dapače, novija istraživanja suvremene dijalektologije zabilježila su odraze očuvanoga slogotvornoga *!* u Garici, Kampelju i Risiki na istočnome dijelu otoka Krka (*dlgo, glbok, jablko, plž, pln, vlna, slza...*) te sporadično na jugu i jugozapadu otoka Krka u Jurandvoru, Batomlju i Staroj Baški (*dlgo, klk*), u Staroj Baški *m/s* 'musti' te u Puntu i Staroj Baški *mlze*.¹²³ Isti je odraz pronađen i u Cresu na otoku Cresu: *stlba*.¹²⁴ Puntat i Baška na otoku Krku, iako većinom *!* > *u*, sporadično imaju i odraze *!* > *al* (*pomalžlā*) i *!* > *!* (*pǝt*).¹²⁵

Dijalektološka istraživanja pokazuju da je na kvarnerskim otocima zaista veća raznolikost u odrazima slogotvornoga *!*. Potražimo li odraze slične onima iz *Grškovićeve zbornika*, u Baški na Krku ćemo pronaći (osim očuvanoga slogotvornoga *!*) i odraz *!* > *al* (*dalgo, obalcen, salcen*). Isti odraz nalazimo i na drugim kvarnerskim otocima, kao npr. Iloviku, Unijama i Lošinju (u Malome i Velome Lošinju, Ćunskome, Svetome Jakovu i Punta Križi).¹²⁶ Na otoku Cresu (uz *!* > *e/* u Vrani, Cresu, Orlecu, Lubenicama, Štivanu, Beleju, Martinščici itd.) nalazimo i *!* > *al*,

¹²² Navodim prema čestoti pojavljivanja. Najčešća zamjena je *!* > *al*. Tek je nekoliko odraza *!* > *a* zabilježeno u tekstovima, a odraz s redukcijom slogotvornoga *!* još je rjeđi (*sn'ce*).

¹²³ Iva Lukežić, *Zajednička povijest hrvatskih narječja, 1. Fonologija*, Hrvatska sveučilišna naklada, Filozofski fakultet u Rijeci, Katedra Čakavskog sabora Grobnišćine, Rijeka, 2012., str. 175.

¹²⁴ Ibidem.

¹²⁵ Josip Lisac, *Hrvatska dijalektologija 2: Čakavsko narječje*, Golden marketing – Tehnička knjiga, Zagreb, 2009., str. 99.

¹²⁶ Iva Lukežić, *Zajednička povijest hrvatskih narječja, 1. Fonologija*, Hrvatska sveučilišna naklada, Filozofski fakultet u Rijeci, Katedra Čakavskog sabora Grobnišćine, Rijeka, 2012., str. 178.

u Belome, Dragozetićima, Vodicama, Ustrinama, Osoru i Filozićima (*valna, palš, salza, obalcina...*) te rijetko i redukciju poluglasa uz slogotvorni *!*: *stlba* (Cres).¹²⁷

Zanimljivo je to da je slogotvorni sonant *!*, koji je u većini hrvatskih govora dao isti odraz kao i nosni samoglasnik *ɔ*, u ovim govorima dao drugačiji odraz. U svim ti govorima, naime, odraz je *ɔ > u*¹²⁸. To je stoga što na kvarnerskim otocima u zapadnom južnoslavenskome jeziku nije uspostavljen slogotvorni *!* (od općeslavenskoga slijeda glasa *!* i poluglasa), već sekvencija **ə/s* „jakim“ *šva* koji se u tim govorima vokalizirao.¹²⁹ Odraz vokalizacije *šva* u toj se sekvenciji stoga ne razlikuje od vokalizacije jakoga poluglasa u ostalim riječima.

U govorima u kojima se slogotvorni *!* odrazio kao *al*, može doći i do primjera s odrazom *ə/s > vokal* jer se *!* može reducirati, pri čemu ostaje vokalizirani *šva* (usp. dobrinjsko *sozà* ili omišaljsko *sezà*)¹³⁰.

Na osnovi svega analiziranoga, možemo zaključiti da se rezultat odraza slogotvornoga *!* ponešto razlikuje od rezultata odraza slogotvornoga *ɾ*, u smislu da se bilježenje popratnoga vokala uz samoglasni *ɾ* ne mora nužno podudarati s govornim jezikom toga vremena. Naime, književni je uzus toga vremena nalagao da se u (latiničkim) tekstovima slogotvorni *ɾ* bilježi ili uz popratni vokal *e* (sjeverna Hrvatska) ili uz *a* (južni krajevi). Taj bismo odraz mogli usporediti s odrazom *šva* nastalog od nekadašnjih „jakih“ jerova, odnosno, odrazi se *šva* u drugim riječima u tim govorima uglavnom podudaraju s odrazom popratnog vokala uz slogotvorni *ɾ*. Iz toga je izvjesno zaključiti da, iako se možda taj popratni vokal u jeziku nije izgovarao, njegova je etimologija čak i pisarima bila sasvim plastična.

S druge strane, analiza *Grškovićeva zbornika* pokazala je da se odraz slogotvornoga *!* ne podudara s većinskim odrazom u hrvatskim govorima, odnosno *!* > *u*. Umjesto toga, odrazi slogotvornoga *!* su ponešto raznoliki. Dio tekstova čuva stari slogotvorni odraz bez popratnoga vokala ili *šva*. To možemo pripisati glagoljskoj književnoj tradiciji prošlih stoljeća, no moguće je da je riječ o odrazu tadašnjega živoga govora (primjerice, Punat i Baška još uvijek sporadično čuvaju taj odraz: *pŕt*). Vokalizaciju

¹²⁷ V. Silvana Vranić, *Čakavski ekavski dijalekt: sustavi i podsustavi*, Biblioteka časopisa Fluminensia 1, Filozofski fakultet u Rijeci, Odsjek za kroatistiku, Rijeka, 2005., str. 196-197.

¹²⁸ Iva Lukežić, *Zajednička povijest hrvatskih narječja, 1. Fonologija*, Hrvatska sveučilišna naklada, Filozofski fakultet u Rijeci, Katedra Čakavskog sabora Grobnišćine, Rijeka, 2012., str. 178.

¹²⁹ Ibidem, str. 177.

¹³⁰ Usp. Josip Lisac: „Glasovi srednjočakavskoga dijalekta“, *Čakavska rič*, XXX (2002), br. 1-2, Split, str. 83.

popratnoga vokala uz slogotvorni *!* (*!* > *a*), odraz koji je prisutan u oko 50 % tekstova *Grškovićeve zbornika*, možemo povezati s odrazom *šva* u tim govorima, koji je jednak glasu *a*. Ovdje nikako ne možemo pretpostaviti razvojni put slogotvornoga sonanta *!* > *al* > *a* po uzoru na prijedlog Jagića i Oblaka¹³¹ (*!* > *ul/lu* > *u*), već upravo vokalizaciju poluglasa uz slogotvorni *!*, koji time gubi slogotvornost (usp. npr. Punat i Baška: *pomalžlã*). Tu pretpostavku možemo poduprijeti usporedbom odraza slogotvornoga *!* i „jakoga“ *šva* u kvarnerskim govorima, o čemu je pisala i Iva Lukežić. Ti govori, naime, nisu razvili slogotvorni *!* već se u slijedu *el šva* vokalizirao kao i u drugim riječima istoga govora. Ako to promatramo na taj način, onda i primjeri s očuvanim slogotvornim *!* u *Grškovićeve zborniku* (*tlmači, plni, plteni*) nisu rezultat utjecaja latiničke norme 16. stoljeća, već primjeri redukcije poluglasa u tim riječima, pri čemu je nastao pravi slogotvorni sonant. To možda možemo i potkrijepiti primjerom iz *Grškovićeve zbornika* u kojem je došlo do redukcije slogotvornog sonanta, a na mjestu poluglasa pisar bilježi apostrof (*sn'ce*).

Suvremena dijalektološka istraživanja pokazuju da su odrazi *!* > *al* prisutni u nekim govorima na Cresu (uz *!* > *e*), Iloviku, Unijama, Lošinj, Silbi, Olibu, Premudi i Susku (*vãlna, sãlza*)¹³², dok je slogotvorni sonant očuvan neizmijenjen u nekim govorima Cresa (Cres) i Krka (Jurandvor, Batomalj..).

Govori koji i danas čuvaju iste raznolike odraze slogotvornoga *!* kakve nalazimo i u *Grškovićeve zborniku* su neki krčki govori: govor Garice, Kampelja i Risike čuva slogotvorni sonant bez vokalizacije poluglasa (*vlna, žlč, mlčat...*); dok u Puntu i Baški, primjerice, nalazimo i *přt* i *pomalžlã*. Nemamo zabilježenu redukciju slogotvornog sonanta, osim u Omišlju (*sence, seza, vena...*) i Dobrinju (*sonce, soza, vona...*), no u tim se govorima *šva* drugačije odrazilo nego u *Grškovićeve zborniku*.

Jezik se uvijek mijenja i jedino što mu je konstantno jest njegova mijena. Dijalektološka nam slika suvremenih govora stoga možda ne bi u potpunosti mogla pokazati i povijesno dijalektološko stanje. Možda nam nije toliko uputno uspoređivati odraz slogotvornih sonanata u *Grškovićeve zborniku* sa suvremenom dijalektološkom

¹³¹ V. Stjepan Damjanović, *Jezik hrvatskih glagoljaša*, Matica hrvatska, Zagreb, 2008., str. 62.; usp. Vatroslav Jagić, *Zur Frage über den Uebergang das silbenbildenden I in u*, Archiv für slav. Phil., IV, Berlin, 1880., str. 386-397; Vatroslav Oblak, *Zum silbenbildenden I im Slavischen*, Archiv für slav. Phil., XVI, Berlin, 1896., str. 198-209.

¹³² Josip Lisac, *Hrvatska dijalektologija 2: Čakavsko narječje*, Golden marketing – Tehnička knjiga, Zagreb, 2009., str. 99.

situacijom, već bismo trebali uteći analizi starijih glagoljskih tekstova nastalih na čakavskome području.

Neki stariji tekstovi nastali na kvarnerskim otocima u istome razdoblju pokazuju istu raznolikost u bilježenju slogotvornih glasova kao i *Grškovićev zbornik*. U otočkim smoliturgijskim tekstovima toga razdoblja pronašli vrlo slične odraze. Primjerice, u starijim notarskim ispravama Maloga Lošinja iz 16. i 17. stoljeća Hamm, Hraste i Guberina za samoglasni su *r* pronašli uglavnom njegov odraz bez popratnog vokala (uz nekoliko sporadičnih primjera bilježenja kao *ar*), a u mlađim dokumentima zabilježen je samo odraz *ar*¹³³. U istim je dokumentima slogotvorni *l* u starijim zapisima zabilježen gotovo isključivo kao *l* (uz nekoliko primjera kao *al*), a u novijima gotovo isključivo kao *al* ili *u* (u podjednakom omjeru). Na osnovi njihova istraživanja govora Lošinja i Suska možemo zaključiti da stariji tekstovi (kraj 16. stoljeća) najčešće čuvaju slogotvorne sonante, dok mlađi tekstovi (poč. 17. st.) imaju češće zabilježeno njihove odraze uz popratni glas *a* (uz primjere vokalizacije slogotvornoga *l* u *u*, što autori smatraju utjecajem nekog došljačkoga govora¹³⁴). Autori smatraju da je to pokazatelj utjecaja govornoga jezika, što potvrđuju i osobni zapisi notara u kojima su zabilježeni noviji odrazi slogotvornih glasova.

Tekstovi su *Grškovićeva zbornika* nastali u drugoj polovici 16. stoljeća te je stoga razumljivo identično miješanje starijih oblika s očuvanim slogotvornim glasovima i novijih oblika s popratnim vokalima, odnosno, vokalizacijom poluglasa.

Mogli bismo zaključiti da se odrazi slogotvornih sonanata u *Grškovićevu zborniku* podudaraju s odrazima u tekstovima nastalima u istome periodu na kvarnerskim otocima, što potkrijepljujemo, ne samo suvremenom jezičnom situacijom na otocima, već i starijim zapisima.

6.2.1.6. Zatvaranje glasa *o* u slogu izvan naglaska

¹³³ v. Josip Hamm, Mate Hraste, Petar Guberina: „Govor otoka Suska“, *Hrvatski dijalektološki zbornik*, knj. 1, Zagreb, 1956., str. 22.

¹³⁴ Ibidem.

Zamjena glasa *o* glasom *u* u hrvatskoglagoljskim tekstovima relativno se često, iako sporadično, javlja. Problem uočavanja te promjene proizlazi iz činjenice da se, zbog sličnog bilježenja tih dvaju glasova, pisaru može dogoditi omaška da zamijeni *o* s *u* ili obrnuto (što je češće). Glasovna promjena zatvaranja glasa *o* u *u* događa se uglavnom izvan naglašenoga sloga. Takve promjene često upućuju na naglasak u određenom govoru, kao i na pripadnost samoga govora određenoj skupini govora ili dijalektu. Zatvaranje glasa *o* u *u* u čakavskim govorima često je prisutno kod pokaznih zamjenica, no u *Grškovićevu* su *zborniku* takvi primjeri bez promjene: *ovi* (f 20, 21), *ova* (f 22), *ovo* (f 15^v, 18^v, 21), *oni* pinezi (f 59), *ona* t(a)ma (f 22), *ono* mesto (f 17^v). Promjena *o* > *u* u upitno-odnosnih i pokaznih zamjenica složenih s *-lik*, primjerice, osobitost je dvaju hrvatskih narječja: kajkavskoga i sjeverozapadnoga čakavskoga¹³⁵ (npr. *kulik*, *tulik*, *ovulik*, *onulik*). U *Grškovićevu* smo *zborniku* pronašli samo jedan takav primjer zamjenice s razjednačivanjem: *kunikoli* (f 151^v).

Promjena je prisutna u nekolicini primjera, neovisno o tome je li se *o* našao izvan naglasaka: *usičena* (f 132), *nisu ud dvora sego* (f 15), *vetr po muru* (f 21^v), *učima* (f 187), *mudrust'* (f 44^v). S obzirom na to da je riječ o sporadičnom pojavljivanju, takve primjere držimo pisarskom pogreškom.

Promjena je češća u primljenica, iako ne uvijek u vezi s naglaskom u riječi. Primljenice u kojima se *o* našlo unutar ili izvan naglašenoga sloga imaju zabilježenu takvu zamjenu (*apustol*, f 12^v, *mirakuli*, f 16^v; *korunu*, f 27; v *burdel*, f 130^v; *Solomon*, f 58, *Partemun'*, f 25; *Iruda c(esa)ra*, f 151; *kumfortaše*, f 179; *kapitul*, f 185). Zamjena nije dosljedno provedena, npr. *Solomon*, f 15^v. U primljenicama romanskoga porijekla u čakavskim govorima takva je zamjena *o* > *u* česta.

6.2.1.7. Stezanje

Stezanje je fonološko-morfonološka promjena pri kojoj se dva jednaka samoglasnika stežu u taj isti jedan, produljeni, ili pak promjena pri kojoj se stežu dva nejednaka samoglasnika različite visine, pri čemu nastaje jedan dugi (najčešće niski ili visoki)

¹³⁵ V. Iva Lukežić, *Zajednička povijest hrvatskih narječja. 1. Fonologija*. Hrvatska sveučilišna naklada, Filozofski fakultet u rijeci, Katedra Čakavskoga sabora Grobinščine, 2012., str. 255.

samoglasnik¹³⁶. U nastavcima određenih oblika pridjeva i participa skupina *-iji* se steže u *-i*¹³⁷: *dobri* (f 56), *veliki* (f 13), *nečisti* (f 12^v), *bezčisni* (f 21), *pravdni* (f 10^v), *govoreći* (f 12); iako ima i nestegnutih oblika: na gori *tovrscii* (f 15^v), e *starii* vsih (f 23).

Osim stegnutih oblika određenih pridjeva i participa, u *Grškoviće* su zborniku provedena stezanja i u imperfektivnih formanata *-eja-* i *-aa-*: *slišah* (f 10), *uslišah* (f 10^v), *ishoēše* (f 19), ne *mogaše* (f 58^v), *tečaše* (f 20^v), *govoraše* (f 20^v), *vapiēhu* (f 27); te u genitivnih i dativnih nastavaka *-ajego*, *-aago* i *-ujemu*, *-uumu*: G jd. *našego* (f 10), *tvoego* (f 10^v), *č(lověč)skago* (f 13^v), *slnačnago* (f 14^v), *s(ve)tago* (f 18), *nevidimago* (f 18), *moego* (f 22^v), *beznačelnago* (f 23), *b(la)ženago* (f 24), *svoego* (f 58^v); D jd. *grišnoúm* (f 13^v), *ednomu* (f 178^v). Ta su stezanja prisutna još u starocrkvenoslavenskome jeziku (još od Kijevskih listića)¹³⁸, tako da i u *Grškoviće* zborniku nalazimo stegnute oblike, uz sporadične nestegnute.

6.2.1.8. Redukcija početnoga samoglasnika u riječi i izjednačivanje prijedloga *s* i *iz*

Jedan od oblika redukcije početnoga samoglasnika u riječi zabilježen je u izvedenica s prefiksom *iz* zbog izjednačivanja oblika s prefiksom *s* i *iz*, koji su oba dali *z*: *zrastom* (f 12), *zgore* (f 13), *zberu* (f 14^v), *zberut se* (f 17^v), *zbuditi* (f 18), *zgarajte se* (f 24), *zgubi* (f 59^v, 130^v), *zgubiš* (f 131^v), *zgubil* (f 132), *zgibal'* (f 178^v), *zgubiti* (f 186); *zvrhu* (f 185^v).

Izjednačivanje prijedloga je zabilježeno i u prijedlozima koji nisu prefiks: *z dvoim' srcem'* (f 185^v), *z divě* (f 132), *z G(ospo)d(i)nom našim* (f 28), *z botrami* (f 22); *z ěm* (f 17^v). Miješani odraz prijedloga *s/sa* moguće je pronaći čak i u istoj rečenici: *z botrami* i *sa sestrami* i *s hćerami* (f 22). Jasno je da je u prvome obliku došlo do asimilacije po zvučnosti izvan sloga, koje u trećemu primjeru nije moglo biti.

¹³⁶ Usp. Milan Mihaljević: *Slavenska poredbena gramatika, 1. dio: Uvod i fonologija*. Školska knjiga, Zagreb, 2002., str. 220 – 222.

¹³⁷ Riječ je o tipičnome stezanju skupine *iji > i* koje je u hrvatskoglagoljskim tekstovima često te se provodi neovisno o vrsti riječi. (v. Milan Mihaljević, Jasna Vince: *Jezik hrvatskoglagoljskih Pazinskih fragmenata*, Hrvatska sveučilišna naklada, Državni arhiv u pazinu, Staroslavenski institut, Zagreb, 2012., str. 25)

¹³⁸ Usp. Milan Mihaljević: *Slavenska poredbena gramatika, 1. dio: Uvod i fonologija*. Školska knjiga, Zagreb, 2002., str. 220.

Postoje, naravno i oblici bez redukcije, s očuvanim samoglasnikom: *izviju* (f 13), *izidet* (f 13^v), *iznese se* (f 15^v), *izidut* (f 17^v), *izidemo* (f 20), *izbignuti* (f 20), *izide* (f 21), *izbavi* (f 22^v), *izbavih* (f 23^v), *izlize* (f 58), *izgubi* (f 130^v), *izlisti* (f 131^v), *izašal'* (f 178^v), *izbavla* (f 186), *izgoriš'* (f 188^v); *iz bezdan* (f 12^v), *iz muk* (f 27), *iz mora* (f 55^v), *iz zemle* (f 58), *iz (s)pužve* (f 58^v).

Isto tako, u mnogim primjerima nije došlo do izjednačivanja prijedloga *s* i *iz*: *s nebesa*, (f 10), *s nebe* (f 16^v), *s neba* (f 17^v), *s velikim* (f 16^v), *s množtvom* (f 14), *s četirih' stran* (f 20), *s hčerima*¹³⁹ (f 22), *s prestola* (f 23), *s vami* (f 27^v), *s prijetelom'* (f 56), *s ednim' knezem'* (f 57^v), *s sebe* (f 179), *s mladim* (f 189).

Primjere s redukcijom možemo pripisati utjecaju narodnoga jezika.

6.2.2. Konsonantizam

6.2.2.1. Grafemi *f*, *p*, *h* i *m*

Grafem *p* nije zabilježen na mjestu glasa *f*. Bilježenje grafema *p* namjesto glasa *f* uobičajeno je za starije hrvatskoglagoljske tekstove jer je taj fonem na ovim prostorima bio nepoznat. Najčešće ga nalazimo u stranim riječima i imenima (*Filip*, *fratar*, *faraon*...) te je u starijim tekstovima zabilježen grafemom *p* kao najslbličnijoj varijanti glasa *f*. Takvih zapisa u *Grškovićevu zborniku* gotovo da i nema, što nije neobično za tekst koji je nastao u drugoj polovici 16. stoljeća. Zabilježen je samo u jednoj posuđenici, što je primjer starijeg preuzimanja strane riječi, koji vjerojatno proistječe iz starijeg izvornika iz kojeg su tekstovi prepisivani: *Eprat* (f 151, 151^v).

Od grafema za glas *f* koji je prisutan u posuđenicama, brzo se napušta glagoljični odraz te upotrebljava ćirilčni. Taj je grafem nakon 14. stoljećima zabilježen i u domaćim riječima (*ufati*; od *upvati*)¹⁴⁰. U *Grškovićevu su zborniku* također zabilježene izvedenice tog domaćeg glagola: *ne ufai se* (f 55^v), *ufaně* (f 131), *ki ufaû* (f 185^v), *ufanie* (f 186), *ki se va te poufa* (f 188^v); uz primjere bilježenja fonema *f* u primljenicama: *herufim* i *šerafim* (f 20), *herofim'* i *šerafin'* (f 19), *fil(o)zofi* (f 57^v), na

¹³⁹ Izmjena glasa *k* glasom *h* osobitost je čakavskoga narječja. U čakavskim se hrvatskoglagoljskim tekstovima očuvala uglavnom u primjeru imenice *kći* > *hći* (*hčere*, f 131; *hčerima*, f 22), usp. Marinka Šimić, „O jeziku *Pariškoga zbornika Code slave 73* (na tekstu psaltira i kantika)“, *Fluminensia*, god. 30 (2018), br. 1, str. 175.

¹⁴⁰ v. *Povijest hrvatskoga jezika, knj. 1.: Srednji vijek*, Croatica, Zagreb, 2009., str. 296.

efifaniju (f 151), *Afrika* (f 151^v), *fratru* (f 178^v), *fratr'* (f 178^v), *me kumfortaše* (f 179), *herufinsciem* (f 181), *fraëe* (f 189)...

Grafem *f* upotrebljava se i u oblicima gdje predstavlja alofonsku inačicu glasa *v*: i prikazuô ga po *fsem'* sviti (f 177).

Grafem za *m* tipičan je za uglatu glagoljicu: *nemilostivi* (f 21^v), *mise* (f 178^v), *divi Marii* (f 179^v)... Staro granato *m*, kao i inačica „tvrđave“, nije zabilježeno.

Glas *h* u *Grškovičevu* je *zborniku* uredno zabilježen: *hodcem'* (f 178^v), *v zalih' mukah'* (f 178^v), *snižnih* (f 24), *morahu* (f 21^v), *hvalim* (f 21^v)... U nekim primjerima se glas *h* reducira na početku riječi, što je izravno odraz narodnoga govora: *oteći* (= *hoteći*; f 179), *oću* (= *hoću*; f 23^v), *ote* (= *hote*; f 17^v), *ad* (= *Had*; f 18^v).

6.2.2.2. Palatali *l'* i *n'*

Palatali *l'* i *n'* bilježili su se bez posebne oznake kao *l* i *n* pa predstavljaju problem kod čitanja riječi koje u nekim govorima imaju depalataliziran izgovor (usp. *zemlja* – *zemla*). Može ih se prepoznati jedino u riječima koje nakon njih imaju palatalne samoglasnike poput *û* (na *zemlû*, f 11; *lûbi*, f 55^v; *nedilû*, f 27^v; *učinû*, f 11; *roenû*, 15^v; *poihamanû*, f 16; *jutrnû*, f 20; *molû* te, f 22^v; *lûdi*, f 56; *hvalû*, f 56; *lûbav*, f 56; *lûbve*, f 56; *lûbi*, f 56; *kanûšini*, f 56^v) ili *ě* (*ně*, f 15; *ufaně*, f 131), ili je ispred njih palatal nastao jednačenjem po mjestu tvorbe (*pomišlenie*, f 12; *pošlu*, f 11^v), ili pak nakon njih slijedi prijeglas koji upućuje na palatal (*trim' kralem*, f 151^v),

U *Grškovičevu* smo *zborniku* pronašli brojne primjere *l'* bez posebne oznake palatalnosti: *zemlu* (f 10), *umilene* (f 21^v), *potaplaše* (f 21^v), *proslavlae* (f 22^v), *nedila* (f 22^v), *vzubljeni* (f 23), *ponedilka* (f 27^v), *nedilni* (f 28), *blagoslavlamo* te (f 28), *nedilni* (f 28), *nevola* (f 56), *nevolne* (f 56), *lubav'* (f 56), *lubvi* (f 56), *priëtel* (f 56), *nevola* (f 56), *vole* (f 56), *ot zavidlivih'* (f 56^v), *poli* (f 56^v), *bole* (f 56^v), *kralestva* (f 130^v), *zubi pedan*¹⁴¹ *dlgi* (f 11).

U primjerima gdje je palatal *l'* zabilježen kao slijed *l* + *i*, mogli bismo pretpostaviti da je izostala sekundarna jotacija te da je izgovor bio depalataliziran: *obilie* (f 10^v), *obilië* (f 11^v), *zelië* (f 17), *veselie* (f 17^v); naspram oblika *na zemli* (f 11), *Iliû* (f 11^v), *Ilië* (f

¹⁴¹ Leksem *pedanj* zabilježen je u suvremenim govorima na Liburniji.

16^v). Način bilježenja mogao bi nas uputiti na to da je pisar znao kako bilježiti sliveni, a kako nesliveni izgovor. U ostalim riječima u *Grškovićeve* zborniku pisar je nesustavno bilježio glas /', čak u istoj riječi i u istome tekstu (na *zemlu*, f 10; na *zemlû*, f 11).

Glas *n'* se kod apstraktnih imenica srednjeg roda bilježi slijedom *n + i*: *vskrišenie* (f 12), *vsretenie* (f 12^v), *vselenie* (f 12^v), *znamenie* (f 13^v), *poklonenie* (f 15^v), *spasenie* (f 16^v), *očišćenie* (f 17^v), *povelenie* (f 18), *čtenie* (f 18), *hvalenie* (f 18), *vsiēnie* (f 18), *utēnie* (f 18), *poklakananie* (f 18), *hvalenie* (f 18), *propovidanie* (f 18), *krščeniē* (f 22), *prošenje* (f 22), *molenie* (f 23), *srišeniē* (f 23^v), *ridanie* (f 27), *ridaniem* (f 27), *pomilovaniē* (f 27^v), *ohlaenie* (f 28), *svršenie* (f 185^v), *proslavljenje* (f 185^v)... U ostalim riječima se glas *n'* bilježi jednako kao i dentalni *n*, ili, kako smo već napomenuli, uz *jus* ili *jat* kao oznaku palatalnosti, tako da ovakvo bilježenje smatramo pokazateljem izostanka sekundarne jotacije.

Brojni su primjeri da palatal *n'*, kao i /', nije posebno istaknut u tekstu te se bilježi isto kao i nepalatalni *n*: *ogneni* (f 21^v), *umilene* (f 21^v), *bližnim* (f 21^v), *ogmeno* (f 22), *poslidnega* (f 23^v), *negovi* (f 56^v), *negova* (f 57), *otnela* (f 59^v), *v nei* (f 131), *mošne* (f 131^v), *nee* (f 132), *počine* (f 185), *gospodni* (f 185^v), *nega* (f 59^v, 185^v), *gospodne* (f 185^v)...

S obzirom na raznoliko i nesustavno bilježenje palatalnih /' i *n'* naspram dentalnih / i *n*, u nekim riječima ne možemo zaključiti jesu li se ti palatali i izgovarali palatalno ili su bili depalatalizirani. Ipak, pogledamo li imenice srednjeg roda na *-lie* ili *-nie* (*obilie*, *veselie*; *ridanie*, *svršenie*) primjećujemo da se uvijek isto bilježe, što upućuje na to da im je izgovor depalataliziran, odnosno da je izostala sekundarna jotacija. To nije neočekivano jer je i u latiničkim tekstovima 16. stoljeća zabilježena ista depalatalizacija u imenica srednjeg roda na *-nie* i *-lie*¹⁴².

6.2.2.3. Odras skupina *tj, *skj i *stj

¹⁴² Autori latiničkih tekstova 16. stoljeća često bilježe izostanak sekundarne jotacije u imenica srednjeg roda na *-nje* i *-lje* umetanjem apostrofa između dvaju glasova (*mišljen'ju*, *vesel'jem*, Džore Držić; *razmišljan'je*, Ivan Bunić Vučić; *skazan'je*, Ivan Gundulić; *hvaljen'ja*, *kamil'je*, Marko Marulić) što nam olakšava jezičnu analizu.

Zbog miješanja elemenata starohrvatskoga i crkvenoslavenskoga jezika u tekstovima, česta je i nedoumica oko čitanja slova *šta*. U starohrvatskome bi glasio *ć* ili *šč*, dok se u staroslavenskome čitao kao *št*. Problem nastaje kad tekstove nastale na čakavskome području, na kojemu se isprepliću šćakavski i štakavski govori, ne možemo sa sigurnošću pročitati jer nismo sigurni u izgovor tog grafema, niti u odraz glasa *št/šč* (od **stj*). U takvim je, miješanim, tekstovima, gdje se isprepliću crkvenoslavenski i hrvatski elementi, a posebno u hrvatskima čakavski i kajkavski odrazi, često nemoguće dokučiti mjesto nastanka teksta, osobito uzevši u obzir što ne znamo iz kojeg je starijeg predloška tekst prepisan. Mnogo je tu nedoumica kojima se moramo pozabaviti te, znajući jezične mijene i interferencije, izvući najsigurnije zaključke iz jezičnih činjenica.

U nekim tekstovima se sporadično pojavljuju slovni nizovi *š + ć*, *š + t*, *š + č*, što sugerira se izgovor glasa *šta* razlikovao od starocrkvenoslavenskog odraza. Tako se u nekim primjerima iz *Grškovićeve zbornika* jasno vidi da se *šta* čitao kao [šč]: *glagočeši* (f 10), *črče* (f 11), *ičuć' kralestva* (f 130^v), na *pristaniče* (f 130^v), *ičimo* (f 165), *oče* (f 13), *zavidoče* (f 56), *zavidoć* (f 56), *niče* (f 57), *obreče* (f 57), *taču* (f 131), *naviča* (f 178), *tača* (f 185^v). U primjeru *ičuć'* zabilježena su oba odraza, *ć* i *šč*. To nas upućuje da nije postojala razlika u bilježenju tih dvaju glasova, ali su pisari i čitači iščitavali isti grafem na različite načine, ovisno o kontekstu. U navedenom primjeru prvi *ć* proizlazi iz jotiranog *sk* (*iskati*), a drugi od izvornoga *tj*.

Tamo gdje su se na mjestu *št/šč* bilježila dva slovna glasa, *ša* i *tvъdo* ili *ša* i *šta*, možemo sa sigurnošću reći da se *šta* čitao samo kao [ć]: ne *obreščet* se (f 10^v), *iošče* (f 12), *vskaršču* (f 13^v), *vskrščut* (f 13^v), *skrovišča* (f 14), *očešču* se (f 13), *kuščere* (f 25), *pašče* (f 25), *vlašću* (f 27^v), *tšče* (f 14^v), *tašča* (f 14^v), *iošče* (f 15^v), *skrovišča* (f 16), *srovišč* (f 16), *očiščal* (f 16), *krščen* (f 20^v), *nekrščen* (f 20^v), *ošče* (f 21^v), *krščeniě* (f 22), *očiščenie* (f 17^v), *žilišče* (f 18), *ašče* (f 24), *vlašću* (f 27^v). Takvi primjeri pokazuju da postoji tendencija da grafem *šta* služi za bilježenje narodnoga odraza *ć*, a u primjerima gdje treba zabilježiti slijed *šč*, pisar ponekad bilježi samo *ć*, a negdje *š* i *ć*.

Slijedom navedenoga, grafem za *ć* zabilježen je najvećim brojem na mjestima gdje se čita kao *ć*, što se pojavljuje pod utjecajem govornoga jezika: *govoreći* (f 10^v, 22^v), lipu *sriču* (f 131), *moćna* (f 131^v), *hoću* (f 22^v, 27^v), *špotajućim* (f 192^v), *noseće* (f 14), *poûće* (f 14), *bolećih* (f 16), *stoeći* (f 22^v), *govoreće* (f 22^v), *živući* (f 23), *imuće* (f 23),

vidući (23-23^v), *obećavša* (f 23^v), *oću* (f 23^v), *veće* (23^v), *goruća* (f 24), *goruće* (f 24), *moći* (f 24), *veći* (f 24), *gorućem* (f 24^v), *hoćemo* (f 24^v), *meću* (f 27), *veselîh* (f 27), *viduće* (f 27), *govorećih* (f 27), *slišeći* (f 27^v), *proseći* (f 27^v), *noći* (f 28), *općinskom* (f 28), *videći* (f 56), *reći* (f 56), *misleći* (f 56), *kaûći* (f 56), *želiûći* (f 56), *hotiûći* (f 56), *mladiće* (f 56^v), *imiûći* (f 57), *piće* (f 57), *budući* (f 57), *buduć'* (f 57), *plaćući se* (f 57^v), *zalući* (f 57^v), *cić* (f 58), *noć* (f 58), *boeći* (f 58), *nemoćn'* (f 58^v), *rekući* (f 58^v), *neće* (f 59), *zloćudn'* (f 59), *hoćete* (f 59), *hoć'* (f 59), *srića* (f 59^v), *kriûć* (f 130), *děletaûći* (f 130), *hćere* (f 131), *moć* (f 131), *plaćena* (f 131), *vraćeno* (f 131), *v noći* (f 131), *pomoć* (132), *tisuće* (f 132), *nemoć* (f 178), *kopajući* (f 178^v), *sviću* (f 178^v), *gredući* (f 178^v), *oteći* (f 179), *plaća* (f 185^v), *moćan* (f 186^v), *naiveće* (f 187), *prolivaûće* (f 188), *obražuûće* (f 188), *tekuće* (f 188), *obećal'* (f 188^v), *obećaş* (f 188^v), *obećavši* (f 188^v), *obećanie* (f 188^v), *ditićem* (f 189).

Izgovor *šta* kao [šč] pretpostavljamo samo na granici između prefiksa koji je završavao glasom *z* i korijena riječi koji započinje *č*, no i tamo samo ukoliko u istome tekstu nije isti slijed već (*šč*) zabilježen grafemima *ša* i *чръвъ*¹⁴³. U *Grškovićevu zborniku* ne nalazimo takvih oblika, većinom stoga što jednačenje po zvučnosti često nije provedeno: *bezčisni* (f 21), *razčislne* (f 24), *razčina* (f 58).

U riječima u kojima je slijed glasova bio *št*, taj je odraz zabilježen dvama grafemima, *ša* i *тврѣдо*: *ništar'* (f 57), *štet se* (f 24), *pošto* (f 22^v), *poštuju* (f 28), *poštenim'* (f 16^v), *štaci* (f 21), *poštenie* (f 67). Tako se i u primljenicama iz talijanskog i latinskoga jezika skupina *st* odrazila kao *št*: *v tištamentih'* (f 17), *kaštald'* (f 20^v), *kaštigati* (f 56), *Arištotil'* (f 57^v, 59^v), *va ištarii* (f 57^v, 178^v), *kaštelu* (f 58), *štimati* (f 130^v), *kaštiga* (f 132). Uglavnom¹⁴⁴ je isti odraz u primljenicama sa skupinom *sk* (= *sc*) iz istih jezika: *škodu* (f 56^v), *škrini* (f 59).

6.2.2.4. Bilježenje glasa *č*

U *Grškovićevu zborniku* glas *č* obično se dobro bilježi na svom izvornome mjestu ili kao rezultat palatalizacijske alternacije. Ima, doduše, nekih primjera gdje je glas *č*

¹⁴³ v. Povijest hrvatskoga jezika, knj. 1.: Srednji vijek, Croatica, Zagreb, 2009., str. 298.

¹⁴⁴ Uglavnom je odraz te skupine u stranim riječima *šk*, ali ima i izuzetaka: *biskupi* (f 21^v), *skarsiě* (f 24). Isto vrijedi i za primljenice sa skupinom *st*. Ta se skupina uglavnom odrazila kao *št* (*kaštigati*, *štimati*), ali ima i primjera gdje je ostao izvorni *st*: *apustol* (f 12^v), *arhistratig* (f 18), *Agustin'* (f 58^v), *Justin'* (f 178^v).

zabilježen drugim grafemom. Ima nekoliko primjera u kojima je zabilježen grafemom *c*: *nic* (f 27^v), *lûcke* (= tuđe, f 130), *cini* (f 187^v).

Problem bilježenja palatala *č*, *ć* i sibilanta *c* javlja se u svim tekstovima toga vremena. Dok se u latinici ti grafemi često mogu zamijeniti zbog sličnosti bilježenja, u glagoljici za to postoje potpuno drugačiji grafemi pa do slučajne zamjene rjeđe dolazi. Znajući to, grafijsku zamjenu tih glasova u tekstovima *Grškovićeve zbornika* ne trebamo odmah odbaciti kao slučajnost, već nas može uputiti na fonološku osobitost kao što je čakavizam (uz *s – š*, *z – ž*)¹⁴⁵. Ipak, zbog neznatnog broja takvih primjera u *Grškovićeve zborniku* (uz povremeno zamjenjivanje grafema *č* i *ć*), razlošnije je pretpostaviti da je riječ o pogrešci pisara. Posebno stoga što se takvi oblici nalaze u tekstovima u kojima je više oblika u kojima je afrikata *č* uredno zabilježena.

Zanimljivo je bilježenje starojezične skupine **čt*. U *Grškovićeve zborniku* u istome tekstu imamo zabilježen primjer *štaci*, *štace* i *čtaci* (od *čѣтъць*, f 21), u prva dva primjera s obezvučenom skupinom, što smatramo nešto novijim oblikom¹⁴⁶, dok se u trećem primjeru čuva stariji oblik s očuvanom skupinom **čt*. Stari oblici te skupine se relativno dobro čuvaju u *Grškovićeve zborniku*: *počtenu* (f 130^v), *čto* (f 10, 10^v, 11^v, 131^v), *čtenie* (f 18), *čtaci* (f 21), *čti* (f 178), *načto* (f 188^v); ali jednako je mnogo novijih oblika s obezvučenjem: *poštenim'* (f 16^v), *pošto* (f 22^v), *poštuû* (f 28), *ništar* (f 57, 132, 187^v)...

Stara suglasnička skupina *čr* također je očuvana, što je očekivano za čakavske tekstove od kraja 15. stoljeća¹⁴⁷: *črče* (f 11), *črna* (f 12), *črvivo* (f 16^v), *črvi* (f 19^v, 21, 21^v), *črv* (f 24), *črni* (f 57), *očrniû* (f 57).

6.2.2.5. Odras praslavenske skupine **dj* i bilježenje *đerva*

¹⁴⁵ V. Josip Hamm, Mate Hraste, Petar Guberina: „Govor otoka Suska“, *Hrvatski dijalektološki zbornik*, knj. 1, Zagreb, 1956., str. 19 – 20.

¹⁴⁶ Usp. sa suvremenim čakavskim govorima: *štit*, *štit* i *štiti* u jugozapadnim istarskim govorima te na Liburniji, *stet* i *šet* na Labinštini, Žminjštini i Pazinštini (Žminjština i Pazinština imaju još i *štiti* i *štit*, kao i u sjeverozapadnoj Istri), a na Buzeštini *štiti* i *šet* (= *čitati*).

¹⁴⁷ Damjanović smatra da pojava zamjene skupine *čr* skupinom *cr* koja se u čakavskim tekstovima pojavila krajem 15. stoljeća upućuje da je i u govornome jeziku tek tada došlo do promjene (v. Stjepan Damjanović, *Jezik hrvatskih glagoljaša*, Matica hrvatska, Zagreb, 2008., str. 71)

Na mjestu praslavenske skupine *dj nema staroslavenskoga odraza žd, već se tu najčešće nalazi čakavski refleks j koji se u grafiji često ne bilježi: *ev(a)nelški* (f 21), muke *osuenih* (f 24^v), bude muka *žae goručee* (f 24), *gospoe* (18^v, 19, 19^v), *gospoi* (f 18^v), *osueni* (f 91), *evanelist'* (f 91), *anelskie* (f 167^v), *v' evaneli* (f 186), *evaneliû* (f 187^v), *roen'* (f 141^v, 151). U primjerima poput *roistvo* (f 22, 188), *roistva* (f 132), *žei tolika* (f 24), odraz glasa j (od *dj) zabilježen je kao *i*¹⁴⁸. Tako se starojezična skupina *dj odrazila i u 2. licu imperativa: *povii* mi (f 18^v), *vii* (f 23, 57), *ne dii* (f 57), *izvii* (f 59^v).

U oblicima *meû* (f 165, 173^v, 177), *ûdiě* (f 17), *gospoû* (f 18), *viû* (f 18^v), *iûdova* (f 151^v), *iûdeiski* (f 152^v); te *gospoě* (f 18^v, 19, 19^v, 20), *ishoěše* (f 19), *ishoěhu* (f 21), *prihoěhu* (f 57^v), *e(van)ělski* (f 21), *nenaviěhu* (f 21^v), *ugaěet* (f 189), *voěše* (= vođaše, f 152^v), *hoěše* (f 167^v), glas *d'* (koji se čita kao [j]) bilježi se *jusom* ili *jatom*.

Praslavenska skupina *zgj i općeslavenska skupina *zdj u *Grškovićevu* su se *zborniku* u nekim primjerima odrazile čakavskim refleksom ž: *prigvožen* (prasl. *gvozdъje; f 27), kao i u nekim primljenicama kao odraz glasova [dž] ili [č]: *spanžati* (f 58), *spanžite* (f 58^v), *Saražini*¹⁴⁹ (f 145).

U prilagođenicama (primljenicama) se glas *d' različito odrazio. U nekim je riječima dao nestopljeni odraz *dj*, npr. *děvli* (grč. *diavolos*, lat. *diabolus*; f 27), od' *děvla* (f 69), *děvle* (f 156^v), *děvlih* (f 161^v) što ukazuje na izostanak sekundarne jotacije. U drugim je primjerima dao odraz jednak onome u čakavskim govorima, odnosno odraz je glas *j*, no taj se glas u pismu uglavnom ne bilježi, već se, pod utjecajem narodnoga jezika, bilježe samo susjedni glasovi, npr. *aneli*, (f 6), *anel* (f 27). U ostalim se primjerima uglavnom bilježi *đervom*: *ev(an)đelist'* (f 151^v), *anđel'* (f 180, 182^v, 183, 183^v), *anđelom* (f 181), *anđeli* (f 181^v). Takva je pojava prisutna još u kanonskim tekstovima, a odnosi se na bilježenje *đerva* na mjestu latinskoga ili grčkoga *g* ispred prednjeg samoglasnika u primljenicama.¹⁵⁰

¹⁴⁸ Ako znamo da se glas *d'* u čakavskim govorima odrazio kao [j], a taj je glas samo zatvorenija inačica glasa *i*, onda je sasvim jasno kako u pismu može doći do njihove zamjene.

¹⁴⁹ Naziv vjerojatno potječe iz grč. *Sarakēnoi*, prije nego iz lat. *Saraceni*, tako da je vjerojatno došlo do druge palatalizacije koja je u pismu zabilježena grafemom ž mjesto č.

¹⁵⁰ Usp. Sofija Gadžijeva et al.: *Hrvatski crkvenoslavenski jezik*, Hrvatska sveučilišna naklada, Staroslavenski institut, Zagreb, 2014. str. 63. i Marinka Šimić, „O jeziku *Pariškoga zbornika Code slave 73* (na tekstu psaltira i kantika)“, *Fluminensia, god. 30 (2018), br. 1*, str. 171.

Glas *j* [j] koji bi se našao između dva samoglasnika u grafiji se nije bilježio¹⁵¹ pa stoga i u *Grškovićevu zborniku* imamo: *moego* (f 22^v), *starii* (f 23), *niednoga* (f 27), v *Biblij* (f 16). To je značilo da su se slova *i*, *e* iza samoglasnika čitala kao *ji*, *je*; ne čudi da je stoga u pismu glas *j* često bilježen *đervom* te u tom slučaju ima funkciju intervokalnoga *j* ili proteze¹⁵². U nekim je primjerima zabilježen namjesto proteze *j*: imeli ča *ĵisti* ni piti (f 17^v), *ĵiduća* (f 67), *ĵiimo* i *piimo* (f 190^v), *ĵiskale* e meû vsimi (f 173^v); dok je u drugima u funkciji intervokalnoga *j*: ne *ĵii* vele (f 189).

Đerv (ĵ) se u *Grškovićevu zborniku* još pojavljuje kao broj (= 30): *A on' fratr' ta ih' služi ĵ (= 30) do trideset' dni na vsaki dan misu* (f 178^v), *a kada imi ĵ (= 30) i v (= 3) leta* (f 150^v). Njegova je fonemska vrijednost u tim primjerima izgubljena, s obzirom na to da je odraz glasa *d'* uvijek *j* ili *ž*, što je i očekivano za čakavske govore¹⁵³. Drugim riječima, *đervom* se u *Grškovićevu zborniku* bilježi glas *j* bez obzira na njegovo podrijetlo, kao što je slučaj i u ostalim hrvatskoglagoljskim tekstovima od početka 14. stoljeća¹⁵⁴.

Izostanak bilježenja glasa **dj* kao *žd* te bilježenje toga glasa na prethodno opisane načine, približava *Grškovićev zbornik* južnoj skupini kodeksa s prevagom čakavskoga odraza u grafiji¹⁵⁵.

6.2.2.6. Artikulacijske asimilacije

Glasovne se promjene javljaju iz različitih jezičnih potreba. Ukoliko postoji potreba za fonemom u fonemskome sustavu, on će nastati nekom od glasovnih promjena. Ako postoji suvišak fonema, jezičnom će se ekonomičnošću ukloniti iz sustava. Ukoliko postoji artikulacijski složena skupina, ona će se pojednostavniti. Vrsta artikulacijskog pojednostavnjivanja su i jednačenja glasova (asimilacije), što je najčešći oblik

¹⁵¹ Usp. Milan Mihaljević: „O glasu *j* i načinima njegova bilježenja u tekstovima hrvatske redakcije crkvenoslavenskog jezika“, *Slovo*, sv. 36, Zagreb, 1986. str. 125.

¹⁵² Po uzoru na grčko i latinsko *g* ispred prednjeg samoglasnika, usp. Marinka Šimić, „O jeziku *Pariškoga zbornika Code slave 73* (na tekstu psaltira i kantika)“, *Fluminensia*, god. 30 (2018), br. 1, str. 171.

¹⁵³ *Đerv* se i u primljenicama čitao kao [j], usp. Sofija Gadžijeva et al.: *Hrvatski crkvenoslavenski jezik*, Hrvatska sveučilišna naklada, Staroslavenski institut, Zagreb, 2014. str. 63.

¹⁵⁴ V. Marinka Šimić, „O jeziku *Pariškoga zbornika Code slave 73* (na tekstu psaltira i kantika)“, *Fluminensia*, god. 30 (2018), br. 1, str. 171.

¹⁵⁵ Usp. Sofija Gadžijeva et al.: *Hrvatski crkvenoslavenski jezik*, Hrvatska sveučilišna naklada, Staroslavenski institut, Zagreb, 2014. str. 63-64.; Marinka Šimić, „O jeziku *Pariškoga zbornika Code slave 73* (na tekstu psaltira i kantika)“, *Fluminensia*, god. 30 (2018), br. 1, str. 171-172.

glasovnih promjena.¹⁵⁶ Dijelimo ih na djelomična i potpuna jednačenja te na jednačenja po mjestu artikulacije i jednačenja po načinu artikulacije. Jednačenje po mjestu artikulacije u *Grškovićevo* je zborniku često izvan sloga, na granici prijedloga i zamjenice: *iž*¹⁵⁷ *nega* (f 20^v), *š nim* (f 18, 23, 178^v), *š nimi* (f 22^v), *iž nih'* (f 178^v). Iz primjera je vidljivo da do jednačenja dolazi zbog prisutnosti palatala u sljedećem slogu. Ti nam primjeri također daju do znanja da se grafem *n* u ovim primjerima čita kao [ń], odnosno, da se grafem *e* čita [je]. To nam također ukazuje na to da su fonemi *í* i *ń* postojali kao posebni fonemi, supostojeći zajedno s *l* i *n*. U hrvatskologoljskim tekstovima asimilacije nisu uvijek zabilježene u pismu.

Osim jednačenja po mjestu artikulacije, u *Grškovićevo* zborniku prepoznajemo i jednačenje po načinu artikulacije, konkretnije jednačenje po zvučnosti. Do njega dolazi kad se jedan do drugoga nađu dva (ili više) nezvonkih suglasnika, od kojih se prvi prilagođava drugomu¹⁵⁸. Od primjera jednačenja po zvučnosti izvan sloga, odnosno na granici prijedloga i punoznačne riječi nailazimo na čuvanje starijega oblika prijedloga/prefiksa *ot*: *ot gori* (f 10), *ot vika* (f 12), *ot slave* (f 13^v), *ot anel* (f 14), *ot stoka* (f 14), *ot kih* (f 16), *otoga* (sa stapanjem suglasnika na granici sloga: f 16), *ot sebe* (f 17^v)... Pronašli smo nekoliko oblika s inovacijom *d* u prijedlogu *od*, ali njih je, načelno, manji broj: *od koludrice* (f 11), *od konca* (f 11^v), *od nega* (f 13^v), *od toga* (f 16), *od kudi* (f 19)...

Oblici prijedloga s dočetakom *z* često su obezvučeni, čak i u izvedenica: *bes konca* (f 22), *bes sitosti* (f 24), *bes pravdi* (f 131^v), *bes straha* (f 185^v), *iskaržat* (f 27). To naravno, nije uvijek provedeno: *prez pinez* (f 58-58^v), *prez hval'* (f 58^v).

Primjer poput *braded* (*abram braded naš*, f 19) upućuje nas na to da je pisar vjerojatno tu riječ slabije poznavao te ju je stoga pogrešno zabilježio.

¹⁵⁶ „Riječ je o promjeni kojom se jedan glas mijenja pod utjecajem drugoga glasa u svojoj okolini tako da mu postaje glasovno sličniji (jednak). (...) Jednačenje može biti djelomično, ako promijenjeni glas zadržava dio svojih izvornih svojstava (barem jedno), ili potpuno, kada kao rezultat promjene dobivamo dva jednaka glasa. Djelomična su jednačenja češća od potpunih jednačenja.“ (Milan Mihaljević: *Slavenska poredbena gramatika, 1. dio: Uvod i fonologija*. Školska knjiga, Zagreb, 2002.)

¹⁵⁷ „Kad se tjesnačnici *s* i *z* nađu ispred palatalnih suglasnika, oni se jednače s njima po mjestu tvorbe i postaju palatalni *š* i *ž*. (...) Da je promjena ograničena na *s* i *z* i da ne pogađa ostale suglasnike, potvrđuju brojni primjeri: *otčev*, *obidliv*, *grėvati se*, *omekčiti*, *opći*, *sramlati*, *oslabljen* itd.“ (Sofija Gadžijeva et al.: *Hrvatski crkvenoslavenski jezik*, Hrvatska sveučilišna naklada, Staroslavenski institut, Zagreb, 2014. str. 88.)

¹⁵⁸ v. Sofija Gadžijeva et al.: *Hrvatski crkvenoslavenski jezik*, Hrvatska sveučilišna naklada, Staroslavenski institut, Zagreb, 2014. str. 87.

U primjerima zamjenice *tko* uočili smo da ozvučenje inicijalne skupine *kt* u *gd* nije svugdje u potpunosti provedeno jer su u istom tekstu i istom značenju zabilježeni i *kto* i *gdo* (f 20^v). Pretpostavljamo da je pisar tijekom pisanja sporadično zamjenjivao tradicionalni *kto* narodnim oblikom *gdo*. Zamjenicu *gdo* neki istraživači tradicionalno svrstavaju u kajkavske elemente, no ta je zamjenica prisutna i u nekim čakavskim govorima (npr. grobnički, kastavski...) ¹⁵⁹. Zamjenicu bismo mogli smatrati namjernim kajkavizmom ukoliko se nađe u istoj rečenici zajedno s *kto*, kao vrsta kontaktne sinonimije. No i tada ne možemo biti sigurni da je riječ o namjerno unesenom kajkavizmu jer *kto* pripada i crkvenoslavenskoj i čakavskoj baštini, a *gdo* čakavskoj i kajkavskoj.

Primjeri asimilacija po mjestu tvorbe i po zvučnosti vjerojatno su odraz narodnoga jezika, dok su oblici s neprovedenim asimilacijama naslijeđeni iz starijih razdoblja hrvatskoglagoljske književnosti. U hrvatskom crkvenoslavenskom jeziku su se riječi bilježile etimološki (*sudče*, f 21^v) što se odrazilo i na nebilježenje asimilacija, kojih je u živome jeziku zacijelo bilo.

Jednačenje u primjerima s prefiksom *pod-*, *pred-*, *nad-* u *Grškovićevu zborniku* izostaje. Pretpostavljamo da je pravopisni uzus bilježenja tih prefikasa nalagao bilježenje bez jednačenja: *pred* skončanem (f 17), *pred* sudnim (f 17), *pred* cesare (f 19^v), *pred* B(og)a (f 23), *pred* sinom (f 27^v); *nad* pakal (f 28), *nad* krotkim (f 188).

U *Grškovićevu zborniku* naišli smo i na primjer razjednačivanja, koje je inače zabilježeno vrlo rijetko: *kunikoli* (f 151^v).

6.2.2.7. Palatalizacije

Jedan oblik asimilacije su i palatalizacije. U starocrkvenoslavenskome su nastale kao posljedica slogovne harmonije jer starocrkvenoslavenski nije trpio slijed stražnjih suglasnika (velara) i prednjih samoglasnika i obrnuto, slijed prednjih (palatalnih) suglasnika i stražnjih samoglasnika. U općeslavenskome su postojale tri palatalizacije velara. Tijekom prve palatalizacije dolazi do asimilacije velara susjednim prednjim samoglasnicima, čime najprije nastaju umekšani suglasnici *k'*, *g'*,

¹⁵⁹ Sanja Zubčić: „Jezične značajke Greblova *Tlmačenja od muki gospoda našega Isuhrsta*“, *Zbornik radova Riječki filološki dani*, Filozofski fakultet, Rijeka, 2010., 631-647.

h', koji su zatim prešli u pune afrikate *č*, *ž* (*ž*), *š*.¹⁶⁰ S obzirom na to da je riječ o praslavenskoj promjeni, njezini su rezultati isti u svim slavenskim jezicima. Palatalizacija kao promjena asimilacije suglasnika pred prednjim samoglasnicima česta je i stara pojava u mnogim jezicima, a od najstarijih dogodila se u sanskrtu¹⁶¹. Kao glasovna promjena izmijenila je korijene riječi koji su u sebi sadržavali niz velara i prednjih samoglasnika. Njome su, kao i jotacijom, u slavenskim jezicima nastali palatali. Ostatci te promjene u 16. su stoljeću prisutni u korijenima riječi s palatalom: *ležeće* (f 10), *vavržen* (f 10^v), *blažen* (f 15^v), *vzdviže* (f 18), *riči* (f 15), *proreče* (f 17), sinu *boži* (f 21^v), *grišnih* radi (f 21^v), *muče* se (f 18^v); ali i kao glasovna alternacija, u oblicima riječi kod kojih se promjena dogodila samo u nekim nastavcima, gdje su za to postojali glasovni uvjeti. Najočitiiji su takvi primjeri u imenica i pridjeva, kod kojih osnova u nekim oblicima završava na velar, a u drugima se zamjenjuje s palatalom zbog stapanja s prednjim samoglasnikom iz nastavka: *arhistratiže* (f 21^v), *oče* (f 18), *dostoiniče* (f 18), *sudče* (f 21^v).

Druga je palatalizacija mlađa od prve i dogodila se ili istovremeno ili odmah nakon monoftongacije, najvjerojatnije u općeslavenskome periodu, nakon monoftongacije diftonga kojom su u slavenski fonemski sustav ušli novi prednji samoglasnici nastali od nekadašnjih diftonga. A. Lamprecht datira promjenu između 575. i 650. godine¹⁶². Rezultati su te palatalizacije drukčiji i nisu jednaki na cijelome slavenskome području.¹⁶³ Razlog tomu je što su se u općeslavenskome razdoblju počele javljati prve dijalekatne razlike među slavenskim jezicima. Drugom palatalizacijom su također velari *k*, *g*, *h* prešli u umekšane *k'*, *g'*, *h'* pred prednjim samoglasnicima, ali za razliku od prve palatalizacije, krajnji su rezultat sibilanti *c*, *ž*¹⁶⁴ (*z*), *s*, zbog čega drugu palatalizaciju često nazivamo i sibilizacijom.

¹⁶⁰ v. Milan Mihaljević: *Slavenska poredbena gramatika, 1. dio: Uvod i fonologija*. Školska knjiga, Zagreb, 2002., str. 148.

¹⁶¹ „Radi se o prastarj palatalizaciji koja je od slavenske prve palatalizacije starija oko 2000 godina. Ima sličnih promjena i novijeg datuma, npr. talijansko *amici* [amičij] i sl.“ (Milan Mihaljević: *Slavenska poredbena gramatika, 1. dio: Uvod i fonologija*. Školska knjiga, Zagreb, 2002., str. 148.)

¹⁶² v. Milan Mihaljević: *Slavenska poredbena gramatika, 1. dio: Uvod i fonologija*. Školska knjiga, Zagreb, 2002., str. 162.

¹⁶³ v. Milan Mihaljević: *Slavenska poredbena gramatika, 1. dio: Uvod i fonologija*. Školska knjiga, Zagreb, 2002., str. 157.

¹⁶⁴ „Tradicionalno se pretpostavlja da su refleksi druge palatalizacije bili $k \rightarrow c$ i $g \rightarrow ž$ na cijelome slavenskom području i da je tek poslije došlo do pojednostavnjenja $ž \rightarrow z$ na najvećem dijelu slavenskog ozemlja. Staro se *ž* sačuvalo samo u nekim lehitskim govorima (pomoranskim i kašupskim) i u zapadnomakedonskim govorima oko Ohrida.“ (Milan Mihaljević: *Slavenska poredbena gramatika, 1. dio: Uvod i fonologija*. Školska knjiga, Zagreb, 2002., str. 157.)

U starocrkvenoslavenskome je ta promjena bila beziznimna, dok je u hrvatskom crkvenoslavenskom bilo iznimaka jer se slogovna harmonija vremenom izgubila zbog djelovanja drugih glasovnih promjena. Pronašli smo primjere njezina očuvanja u tekstovima *Grškovićeve zbornika*, koji pokazuju raznolikost odraza; u imenica: *knezi* (f 21^v), *grišnici* (f 12, 15), *pravdnici* (f 15, 23), na *oblacih* (f 12^v), *jazici* (f 16), *grisi* (f 19, 19^v, 20, 22), *zali dusi* (f 23^v), na gori *tovrscii* (f 15^v), *č(lově)ci* (f 17^v, 19^v), *kaci* im sut *grisi* (= *kakvi su im grijesi*; f 18^v), *radnici* (f 20), *klevetnici* (f 20), *ištaci* (f 21), *čtaci* (f 21), *svadnici* (f 21), *bludnici* (f 21), *razboinici* (f 21), *svarnici* (f 21), v *rici* toi (f 21), *opiěvci* (f 21^v, 131^v), *prekupci* (f 21^v), *ožurnici* (f 21^v), *skvrnici* (f 21^v), *otrovnici* (f 22), *proroci* (f 22^v, 23), *skupci* (f 27^v), *lažci* (f 27^v), *vsim knezem'* (f 151^v), na *vstoci* (f 152^v); u pridjeva: ot' *druzih'* (f 131), *druzi* (f 12, 19), *druzim'* (f 131^v), *mnozi* (f 15^v, 57^v), *mnozih* (f 16), *ubozii* (f 19), va *velici* voli (f 57); u glagola: *pomozi* (f 56), *reci* im (f 130).

Bilježenje druge palatalizacije (sibilarizacije) vezujemo uz arhaičnost staroslavenskih tekstova pa su takvi primjeri bili prisutniji u tekstovima gdje ima više arhaičnih elemenata. Izostanak druge palatalizacije pak vezujemo uz utjecaj narodnoga jezika. Ima nešto primjera njezina izostanka i u *Grškovićevu zborniku*: *ruki* dvih (f 10), *oblaki* (f 11), *veliki* (f 13, 16^v), *učeniki* (f 15^v), va *veki* (f 15^v, 23^v), *eziki* (f 15^v), *niki* (f 16), *grišniki* (f 18^v), *muki* (f 18^v), *č(lově)ki* (f 19^v), *děki* (f 21), *ěžiki* (f 22), *grihi* (f 13, 20), *mnogih* (f 19^v), *velikih* (f 21^v), va *viki* (f 24^v), *dragih* (f 130^v), *mnogi* (f 20), *patrijarhi* (f 21^v), *drugi* (f 56^v, 58), v *kantiki* (f 186^v), *visokie* (f 188). Načelno, možemo zaključiti da je druga sibilarizacija u većem dijelu tekstova očuvana, što upućuje na čuvanje hrvatskoglagolske tradicije.

Treća je palatalizacija tradicionalno tako nazvana jer se u početku smatralo da je nastajanjem kronološki treća po redu. Danas to rijetki smatraju točnim, a zbog izjednačavanja rezultata s drugom palatalizacijom, kao i velikog broja iznimaka i nedosljednosti u provođenju promjene, neki je istraživači kronološki svrstavaju nakon prve palatalizacije, a neki čak smatraju da je i najstarija¹⁶⁵, upravo zbog tih

¹⁶⁵ „Treća je palatalizacija najvjerojatnije djelovala u ranom razdoblju slavenskoga prajezika te je prva među palatalizacijama. Njezina progresivnost i djelovanje preko granice sloga povezuju je s ranim promjenama kao što je pravilo ruki. Morala je prestati djelovati oko 400. godine n. e., nakon čega je eventualno provedena raspodjela refleksa pravila ruki /h/ : /š/, te počinje prva palatalizacija.“ (David Mandić: *Treća palatalizacija velara*, Suvremena lingvistika, Vol. 51-52, No. 1-2. Zagreb, 2001. str. 143.)

iznimaka¹⁶⁶. Jedan je od njih i Horace G. Lunt, koji smatra da činjenice poput progresivnoga karaktera ove promjene, kao i njezino širenje izvan granica sloga, idu u prilog ovoj tvrdnji. Potvrdu treće palatalizacije u starocrkvenoslavenskom (pa stoga i u hrvatskom crkvenoslavenskom) nalazimo u refleksima imenskih formanata *-bk-*, *-ik-* koji u starocrkvenoslavenskome daju *-bc-*, *-ic-* (*otьcbь, starьcbь, sunce, drvce, ovьca, starica, grešnica...*), u posuđenicama iz germanskog s formantom *-ing-* (*kŭnīngās – knęzь*), nizu slavenskih imenica sa skupinama *-īng-*, *-īnk-*, *-īg-* (*zājīnkās – zajęcbь, stīgā – stьza*) te među glagolima (*dvizati – dvignōti*)¹⁶⁷. I u *Grškovićevu zborniku* nalazimo primjere treće palatalizacije velara: *otac'* (s vokalizacijom poluglasa; f 188), *oca* (f 18, 18^v 59, 187^v, 188), *ocem'* (f 188), *knezu* (f 12^v), *kneze* (f 19^v), *knezem* (f 57^v), *dvizaše se* (f 20^v).

6.2.2.8. Jotacija

Jotacija je jotiranje, tj. djelovanje „jote“ na bilo koji drugi suglasnik koji mu prethodi. To je djelovanje proisteklo iz praslavenske tendencije ka pojednostavnjenju slogova¹⁶⁸, odnosno smanjenju broja jedinica u slogu jer se jotacijom suglasnik i glas *j* stapaju u novi glas, smanjujući broj jedinica u slogu za jedan. Jedna je od palatalizacija s obzirom na to da njome nastaju palatalni glasovi. Promjena se smatra vrlo starom, najviše zbog toga što je dala najčešće jednake rezultate u svim slavenskim jezicima, što upućuje na to da je nastala prije dijalekatske diferencijacije u praslavenskome jeziku.

Jotirati su se mogli svi suglasnici, uključujući i zubne sonante, dajući kao rezultat palatalizirane glasove: *r* → *ř*, *l* → *ĺ* i *n* → *ń*. U starocrkvenoslavenskome su sva tri

¹⁶⁶ „Nakon ponovnoga pregleda ostalih praslavenskih glasovnih promjena i preciznijeg utvrđivanja kronološkog odnosa među njima, pojavilo se mišljenje da je treća palatalizacija mnogo starija negoli se smatralo te da je pravilno provedena u određenoj okolini koja je kasnije izmijenjena djelovanjem drugih promjena. Nakon razaranja pogodne okoline treća je palatalizacija prestala djelovati, a mnogi primjeri koji od nje odstupaju nastali su kasnije te predstavljaju samo prividne izuzetke koji dodatno zamućuju sliku jezičnoga sustava u kojem su postojali uvjeti pogodni za njezino djelovanje.“ (David Mandić: *Treća palatalizacija velara*, *Suvremena lingvistika*, Vol. 51-52, No. 1-2. Zagreb, 2001. str. 145.)

¹⁶⁷ V. Milan Mihaljević: *Slavenska poredbena gramatika*, 1. dio: Uvod i fonologija. Školska knjiga, Zagreb, 2002., str. 163.

¹⁶⁸ V. Milan Mihaljević: *Slavenska poredbena gramatika*, 1. dio: Uvod i fonologija. Školska knjiga, Zagreb, 2002., str. 166.

palatalizirana sonanta prisutna u distribuciji, iako se *ř* nedosljedno bilježi¹⁶⁹, dok su u hrvatskome jeziku opstali samo *í* i *ň*, a *ř* se depalatalizirao.

Iako su rezultati praslavenske jotacije uglavnom isti u cijelom slavenskom ozemlju, postoje iznimke kod jotacije glasova *t* i *d* te jotacije dvousnenika i zubnousnenika (*p*, *b*, *m*, *v*).

Jotacija glasa *ť* dala je različite odraze. U staroslavenskome je odraz dvoglas *št*. U istočnoslavenskim jezicima, kao i u slovenskome, jotacijom nastaje glas *č*. U zapadnoslavenskim jezicima refleks je sibilant *c*, u makedonskome *ќ*, a u hrvatskome i srpskome *ć*. Taj je odraz prisutan u hrvatskim štokavskim i čakavskim govorima, dok je u kajkavskim govorima došlo do izjednačavanja glasa *č* i *ć*¹⁷⁰. U *Grškovićevu zborniku* nisu zabilježeni primjeri izjednačavanja tih dvaju glasova.

Raznolikost je prisutna i kod jotacije glasa *ď*. Jotacija tog glasa u starocrkvenoslavenskom je (kao i u bugarskome) dvoglas *žd*¹⁷¹. U ruskome i ukrajinskome odraz je *ž* (uz *ж* u jugozapadnim ukrajinskim dijalektima¹⁷²), u slovačkom i poljskome *ż*, a u srpskom i hrvatskome (uglavnom) *đ*¹⁷³. Čakavski hrvatski dijalekti imaju isti odraz kao i u slovenskome, glas *j*, što je svojevrsna depalatalizacija.

Jedna je od pretpostavki da su rezultati jotacije u začetcima bili isti u cijelome slavenskome ozemlju, da bi se kasnije, nakon dijalekatske diferencijacije, različito razvili u različitim dijalektima. U većini su se jezika jotirani *ť* i *ď* izjednačili s već postojećim fonemom u suglasničkome sustavu nekoga jezika (osim u hrvatskom, makedonskom i srpskome, koji su sačuvali vlastite odraze tih fonema kao zasebne fonemske jedinice u suglasničkome inventaru), fonemom koji im je izgovorno bio

¹⁶⁹ „U nekim se crkvenoslavenskim kodeksima dosljedno bilježi palataliziranost *í* i *ň*, dok je bilježenje palatalnoga *ř* nedosljedno, što pokazuje da se ono već tada depalatalizira.“ (Milan Mihaljević: *Slavenska poredbena gramatika, 1. dio: Uvod i fonologija*. Školska knjiga, Zagreb, 2002., str. 167.)

¹⁷⁰ U starim turopoljskim i posavskim pravnim tekstovima zabilježeno je izjednačavanje tih dvaju glasova: „Refleks glasa **ť* uvijek je *č*, npr. *Pomoch* (8), *hoche* (9), *hoches* (9), *gybwche* (9). Na isti se način u pismu bilježi i fonem *č* što upućuje na zaključak da je ukinuta opreka između *č* i *ć*, npr. *cheterthogha* (2), *drwgoch* (8).“ (Boris Kuzmić: Fonološko-morfološke osobitosti turopoljsko-posavskih povijesnih dokumenata XVI. stoljeća, *Filologija* 64 (2015), str. 76.)

¹⁷¹ Ni *žd*, kao ni *št* u staroslavenskome (kao ni u bugarskome) nisu bili izravni odrazi jotacije *ť* i *ď*. Kako je zapravo došlo do tih refleksa, ne zna se sa sigurnošću, no istraživači poput Dore Ivanove-Mirčeve i Ivana Haralampieva imaju svoje teorije o razvoju tih glasova. (usp. Dora Ivanova-Mirčeva i Ivan Haralampiev: *Historija na bŭlgarskija ezik*. Veliko Tŕnovo, Faber, 1999. str. 84.)

¹⁷² V. Milan Mihaljević: *Slavenska poredbena gramatika, 1. dio: Uvod i fonologija*. Školska knjiga, Zagreb, 2002., str. 169.

¹⁷³ Već kod pisaca 17. stoljeća odraz *đ* prevladava (usp. Antun Šojat: *Kratki navuk jezičnice horvatske. Jezik stare kajkavske književnosti*. Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, Zagreb, 2009. str. 31.)

najbliži. Jotacija skupina *skj i *zgj također je dala palatalizirane reflekse, koji su se u slavenskim jezicima dugo očuvali, izjednačivši se s odrazima *stj i *zdj¹⁷⁴, a kasniji su odrazi u nekim jezicima disimilirani. Usporedivši odraze jotacije s onima druge i treće palatalizacije, istraživači su došli do zaključka da je jotacija prvotno započela na zapadu pa se širila najprije na istok, kasnije i na jug, na što nas upućuje podatak da su u zapadnoslavenskim jezicima rezultati tih promjena isti, dok se u istočnoslavenskim, a još više u južnoslavenskim jezicima, razlikuju. Na osnovi tih podataka, Arnošt Lamprecht pretpostavlja da je jotacija djelovala između 675. i 750. godine.¹⁷⁵

U *Grškoviće*vu je zborniku jotacija često zabilježena¹⁷⁶: *hočet* (f 10^v), *učinû* (f 11), *hoće* (f 17), *oće* (f 17), *znameně* (f 17), *pod zemlû* (f 17), *služitelû* (f 18), *lûbiti* (f 131), *lûdi* (f 179)... U nekim je primjerima došlo do jotacije samo prvoga glasa u skupini koja je bila u doticaju s *jotom* : *šet* (= *htjeti*, f 24).

Zabilježili smo i ostatak stare skupine *kti čiji su rezultati isti kao kod jotacije: *reči* (f 10).

Izostanak sekundarne jotacije¹⁷⁷ očituje se u izostanku epenteze: *kopem* proboden (f 27), *krviju* (f 27^v), *divi* čl(ovê)k' (d 130^v), *črivo* (f 16^v), s veliku *radostiû* (f 177), *zdravie* (f 187^v); te u umetanju samoglasnika za bilježenje neslivenoga izgovora: *obilie* (= *obilje*, f 10^v), *obratie* (= *obraća*, f 153), *čtenie* (f 18), *hvalenie* (f 18), *vsiënie* (f 18), *utënie* (f 18), *poklakananie* (f 18), *hvalenie* (f 18), *propovidanie* (f 18), *kršćenie* (f 22), *prošenie* (f 22), *molenie* (f 23), *srišenie* (f 23^v), *ridanie* (f 27), *zelië* (f 17), *veselie* (f 17^v)...

¹⁷⁴ „Najrazložnije je stoga pretpostaviti da su u neko vrijeme u svim slavenskim jezicima refleksi jotacije tih skupina bili šč i žž. (...) U nekim su jezicima poslije pojednostavljeni disimilacijom drugoga dijela u šf (št) i žd (žd). Dogodilo se to u češkom, slovačkom, hrvatskom (štokavskom narječju), srpskom, makedonskom, bugarskom i starocrkvenoslavenskom.“ (v. Milan Mihaljević: *Slavenska poredbena gramatika*, 1. dio: Uvod i fonologija. Školska knjiga, Zagreb, 2002., str. 172.) Kada se govori o hrvatskom štokavskom narječju, u ovome se slučaju to može proširiti na štokavske govore u štokavskom, ali i čakavskom narječju (jugozapadni istarski dijalekt). Također, ova se podjela ne odnosi na šćakavske štokavske govore, tj. dio zapadne štokavštine (zapadna Bosna, Dalmacija između Neretve i Cetine), slavonski dijalekt (osim govora na jugu, jugoistoku i istoku) te istočnobosanski dijalekt (op. a.).

¹⁷⁵ Usp. Arnošt Lamprecht: *Praslovanština*, Univerzita J. E. Purkyně. Brno, 1987., str. 52.

¹⁷⁶ O načinima bilježenja jotiranih /, ŋ i ċ te izostanku sekundarne jotacije kod tih glasova rečeno je više u potpoglavlju o palatalima / i ŋ te o odrazu skupina *tj, *skj i *stj.

¹⁷⁷ Kod starih kajkavskih pisaca, primjerice, sekundarna jotacija uvijek izostaje. (usp. Antun Šojat: *Kratki navuk jezičnice horvatske. Jezik stare kajkavske književnosti*. Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, Zagreb, 2009. str. 33)

Izostanak je jotacije također zabilježen u prefiguriranih glagola na *-jd-* i *-jt-* s osnovom **idti*: *naide* (f 11^v), *naideš'* (f 52), *naidosta* (f 59), *poiti* (f 130^v), *naidu* (f 132), *poite* (= pođite, f 152^v, 153), *naidete* (f 152^v), *naidoše* (f 178). Takvi su glagoli metatezom izgubili slijed *-tj-*, odnosno *-dj-* te do jotacije nije ni moglo doći.

Problem jotacije dvousnenika (*p*, *b*, *m*) i zubnousnenika (*v*) nije u samoj jotaciji tih glasova, već u jotaciji prisutne epenteze koja se javlja uz jotaciju. Naime, zbog mjesta artikulacije ti se glasovi ne mogu sami jotirati te se prilikom jotacije uz njih pojavljuje epentetski glas *l* koji se može jotirati. Svi slavenski jezici i danas čuvaju jotiranu epentezu *l* unutar morfema (*pljuvati*, *koplje*, *divlji*...). Problem nastaje u jotaciji epentetskoga glasa na granici morfema. U zapadnoslavenskim jezicima epenteza na tim mjestima izostaje, isto tako ponegdje u makedonskome i bugarskome¹⁷⁸, dok je kod istočnoslavenskih i zapadnih južnoslavenskih jezika epenteza na granici morfema zabilježena. Istraživači se nisu usuglasili je li riječ o nestanku epenteze na granici morfema u nekim slavenskim jezicima, ili epenteze na toj poziciji nikad nije ni bilo. U razrješavanju takve problematike pomaže nam i analiza starocrkvenoslavenskoga jezika. Analizom najstarijih starocrkvenoslavenskih kodeksa bugarske i makedonske matice dolazimo do zaključka da je epenteza u najstarijim tekstovima pronađena u najvećem broju primjera, što nas upućuje na zaključak da je epenteza vjerojatno postojala u svim slavenskim jezicima, ali se kasnije u nekim jezicima izgubila. Neki se istraživači ne slažu s takvim zaključkom jer smatraju da stanje u zapadnoslavenskim jezicima ne možemo povezivati s razvojem bugarskoga i makedonskoga jezika. Oni smatraju da se u tim jezicima epenteza na granici morfema nije niti dogodila. I kod jedne i kod druge teorije postoji niz iznimaka koje istraživači nastoje objasniti. Trubetzkoy neke takve iznimke tumači pomakom slogovne granice¹⁷⁹, no ni takvo tumačenje ne može obuhvatiti sve iznimke pa je problem nedosljednosti provedbe tepenteze kod prve jotacije i danas neriješen.

U *Grškovićevu zborniku* nalazimo primjere epentetskoga *l*: *zemlû* (f 17), *priemlû* (f 27), *rasiplu* (f 14).

¹⁷⁸ v. Milan Mihaljević: Slavenska poredbena gramatika, 1. dio: Uvod i fonologija. Školska knjiga, Zagreb, 2002., str. 167.

¹⁷⁹ v. Milan Mihaljević: Slavenska poredbena gramatika, 1. dio: Uvod i fonologija. Školska knjiga, Zagreb, 2002., str. 168 - 169.

6.2.2.9. Protetski glasovi

U starocrkvenoslavenskome jeziku neki glasovi nisu mogli stajati na početku riječi te im se u tim slučajevima predmetala proteza (grč. *prothesis* – predmetak), odnosno jedan od protetskih glasova: *v* ili *j* (usp. *ydra* > *vydra*). Takve glasove u nekim riječima više ni ne smatramo protezama: *imat* (= *j* + *ъmati*; f 20, 22), *priēti* (f 56^v), *ēzik* (f 16, 188), *ēzici* (f 16), *ēziki* (f 22), *ēsti* (f 24)...

Distribucija protetskih glasova bila je takva da se proteza *j* umetala najčešće ispred prednjih glasova, a proteza *v* najčešće ispred stražnjih. Od kasnijih, tj. sekundarnih proteza, u *Grškovićeve* je zborniku zabilježena proteza *j*: *jīduća* (f 67), *jīsti* (f 17^v), ali ima i primjera njezina izostanka: *agancu* (f 14^v), *ezero* (f 22).

6.2.2.10. Rotacizam

Rotacizam, odnosno zamjena glasa *ž* glasom *r*, jedna je od glasovnih promjena koje se u hrvatskoglagoljskim tekstovima sporadično pojavljuju¹⁸⁰. Uglavnom je prisutnija u mlađim tekstovima 15. i 16. stoljeća¹⁸¹, iako je ima i u starijim tekstovima. Najčešće se javlja u izvedenica s česticom *že*. Takvih primjera ima i u *Grškovićeve* zborniku: *ere* (f 11^v, 16, 17^v, 56^v, 131, 145^v, 189), *er* (f 15^v, 16), *nere* (f 28, 56^v), *ne more* (f 57^v, 132), *nikadar'* (f 57^v), *tr im' reče* (f 67), *ter* (f 20^v, 24^v, 186), *ūre* (f 15^v, 16^v, 159, 178^v, 179), *tere* (f 18, 131^v, 165), *tare* (f 132, 165, 178^v), *ništar* (f 187^v), *nigdar* (f 188^v), *nigdare* (f 58^v), ali ima i primjera njezina izostanka: *že* (f 18^v, 21^v, 23, 23^v, 65^v, 188^v), *ēže* (f 10^v), *egože* (f 16, 19^v), *neže* (f 21^v, 56, 188^v), *eže* (f 21^v), *nikoliže* (f 22, 24), *ēkože* (f 15, 22^v), *dondiže* (f 23), *poneže* (f 23), *ideže* (f 35^v), *idiže* (f 35^v), *iže* (f 37^v), *ūže* (f 163^v),...

Osim u izvedenica s česticom *že*, u hrvatskoglagoljskim je tekstovima čest rotacizam i u oblicima glagola *gnati* (npr. *izrenu*, *izrenet se*, *proreni*, *razreni*¹⁸²...) i *moći*¹⁸³, od

¹⁸⁰ Usp. Sofija Gadžijeva et al.: *Hrvatski crkvenoslavenski jezik*, Hrvatska sveučilišna naklada, Staroslavenski institut, Zagreb, 2014. str. 85.

¹⁸¹ Npr. u *Misalu Hrvoja Vukčića Hrvatinića* iz 1404., *Newyorškom misalu* iz 15. st., *Senjskom misalu* iz 1494. i *Brozićeve* *brevijaru* iz 1561. Osobitost je to koja se češće javlja u rubrikama zbog same prirode crkvenoslavenskoga teksta. (usp. Sofija Gadžijeva et al.: *Hrvatski crkvenoslavenski jezik*, Hrvatska sveučilišna naklada, Staroslavenski institut, Zagreb, 2014. str. 85.)

¹⁸² V. Sofija Gadžijeva et al.: *Hrvatski crkvenoslavenski jezik*, Hrvatska sveučilišna naklada, Staroslavenski institut, Zagreb, 2014. str. 86. U *Grškovićeve* zborniku nismo pronašli potvrde tog oblika.

kojih smo u *Grškovićeve zborniku* pronašli samo primjere potonjeg: *moreš* (f 24^v, 57^v, 58^v, 130, 188), *more* (f 20^v, 56, 57^v), ne *moremo* (f 19, 187). Rotacizam je u hrvatskim crkvenoslavenskim tekstovima uglavnom odlika govornoga jezika. Kao slavenska promjena, rotacizam je prisutan u svim zapadnim južnoslavenskim jezicima, a prve su potvrde zabilježene već oko 1000. godine, u *Brižinskim listićima*.¹⁸⁴

6.2.2.11. Metateza

Prvo premetanje, odnosno metateza, bila je metateza likvida koja se dogodila na prijelazu iz 8. u 9. stoljeće. U hrvatskoglagoljskim je tekstovima dala rezultate *ra*, *la*, *rě*¹⁸⁵: *grad* (f 13, 23), po *gradu* (f 189), *glavi* (f 21), *glavu* (f 28), *umre* (f 58)...

U nekim su se skupinama riječi dogodila i kasnija premetanja. U neodređenih zamjenica (najviše na štokavskom govornom području) došlo je do metateze skupine *vъs-* (*sav*, *sva*, *svo*, *svaki*, *svagda*...). U *Grškovićeve zborniku* nema zabilježene zamjeničke metateze, već su svi stari oblici očuvani: *vsi* (f 14), *vsih* (f 14), *vsim'* (f 57^v), *vse* (f 130^v), *vsem'* (f 186^v), *vsega* (f 187), *vsako* (f 187), *vsaka* (f 11^v), *vsa* (f 14), *vsu* (f 131)... Očuvanost starijih oblika odlika je crkvenoslavenskoga, ali i narodnog čakavskog i kajkavskog jezika.

6.2.2.12. Pojednostavnjivanje suglasničkih skupina

Pojednostavnjivanje suglasničkih skupina spada u artikulacijsko pojednostavnjivanje. U *Grškovićeve zborniku* javlja na svim razinama i pozicijama u riječi.

Kad se glasovi *t* i *d* nađu ispred *l*, oni se reduciraju, ali samo kod glagolskog pridjeva radnog, što to čini morfološki ograničenom glasovnom promjenom¹⁸⁶. Riječ je o

¹⁸³ Iako je rotacizam u tog glagola čest, ne znači da se ne javljaju i oblici u kojima rotacizam nije proveden, iako u nešto manjem broju primjera: *mogu* (f 22^v, 58^v), ne *možete* (f 24).

¹⁸⁴ Usp. Sofija Gadžijeva et al.: *Hrvatski crkvenoslavenski jezik*, Hrvatska sveučilišna naklada, Staroslavenski institut, Zagreb, 2014. str. 85.

¹⁸⁵ V. Sofija Gadžijeva et al.: *Hrvatski crkvenoslavenski jezik*, Hrvatska sveučilišna naklada, Staroslavenski institut, Zagreb, 2014. str. 85.

¹⁸⁶ V. Sofija Gadžijeva et al.: *Hrvatski crkvenoslavenski jezik*, Hrvatska sveučilišna naklada, Staroslavenski institut, Zagreb, 2014. str. 89.

neprozirnoj, automatskoj promjeni koji nalazimo i u *Zborniku*: se *obrel*i (f 19), *povel*i (f 20^v).

U riječima koje sadrže dvočlane i tročlane suglasničke skupine, često se jedan od članova reducira, što je zajednička osobina i kajkavskoga i čakavskoga jezika: *lasi* (= *vlasi*, f 11), *trdem* (= *tvrdom*, f 18), *storiti* (= *stvoriti*, *napraviti*, f 11^v, 13^v, 17), *storiši* (f 11^v, 12^v, 13, 13^v). Ima i primjera gdje se suglasnička skupina nije reducirala: do sidih' *vlasi* (f 59^v), *stvor*i (f 16, 131, 179), *stvorih* (f 23), *stvoriste* (f 27), *stvoril'* (f 132).

Skupina *vl-* u izvedenica glagola *vlad-* nije pojednostavnjena: *vladičnomu* (f 18), *vladiko* (f 22^v), *vladika* (f 23), *vlada* v nih' (f 59).

Pojednostavnjivanje tih suglasničkih skupina istraživači često pripisuju kajkavskome književnom jeziku, ali s obzirom na to da je to i odlika čakavskih organskih govora, ne možemo to sa sigurnošću nazvati kajkavizmima.

6.2.2.13. Vitacizmi/betacizmi

U *Grškoviće*vu zborniku je vidljivo da su predlošci *Zbornika* ili njegovih predložaka bili latinski i grčki. To uočavamo u riječima koje su preuzete iz grčkog/latinskog. U grčkim posuđenicama može se zamijetiti vitacizam, odnosno odraz grčke *bete* kao glas *v* (*livan'ski*, *herovimě*), dok se u riječima preuzetima iz latinskog *beta* odrazila kao *b*, što nazivamo betacizmom¹⁸⁷.

U *Grškoviće*vu zborniku imamo nekoliko primjera vitacizma: *Vitliomi* (= Betlehem, f 151), *Vitliom* (f 151), *Veněmina* (= Benjamina, f 151^v), *Ěkov* (f 151^v), kao i betacizma: *abram* (f 19), *abrama* (f 46^v), anela *herubina* (f 73^v), *Abel* (f 181), va *oktabu* kalendi envara (f 152), *biskupa* (f 152), *Gabriel* (f 11^v). Ti nam primjeri sugeriraju da su predlošci *Zbornika* bili prepisivani iz latinskog i grčkog izvornika (ili su i sami bili latinskim i grčkim izvornikom).

¹⁸⁷ Usp. Marinka Šimić, „O jeziku *Pariškoga zbornika Code slave 73* (na tekstu psaltira i kantika)“, *Fluminensia*, god. 30 (2018), br. 1, str. 174-175.

6.2.3. Fonetsko-fonološki kajkavizmi

Kako napomenusmo na početku poglavlja o fonologiji, jezični organizam je u stalnoj mjeni. Sam od sebe se ne može promijeniti, ali na njega mogu djelovati izvanjske okolnosti: njegovi govornici, društvene i povijesne promjene, seobe, jezični dodiri. Posljedice jezičnih dodira nikada nisu zanemarive: nekada dolazi do jezičnih asimilacija, nekada do miješanja, u jezik ulaze posuđenice, a dolazi i do kalkiranja¹⁸⁸. Hrvatskoglagoljski tekstovi 16. stoljeća svi mahom sadrže jezične značajke koje prelaze granice nekadašnjih književnih jezika, današnjih narječja. Većina tih tekstova ima čakavsku ili crkvenoslavensku bazu, na koju naslojavaju drugi jezični elementi.

Osim crkvenoslavenskih interferencija u čakavski tekst i čakavskih interferencija u crkvenoslavenski tekst, najviše jezičnih interferencija dolazi iz kajkavskoga narječja. Neki su istraživači povezivali takve elemente u tekstovima 16. stoljeća s pojavom hrvatskih protestanata (najviše Vramca i Vrančića)¹⁸⁹, ali novija su istraživanja pokazala da je do tih interferencija dolazilo i u tekstovima 15. stoljeća. Prve zapise o kajkavizmima u *Petrisovu zborniku* zapisao je upravo Vatroslav Jagić, navodeći kao kajkavizme lekseme poput *bruman*, *glubok*, *vekši*, *sopet*, *gdo*, *sobota*, *špital*, *tištament* itd¹⁹⁰. Osim nekih elemenata koje bismo danas ili sa sigurnošću pridružili kajkavskome jezičnom sustavu, ili zajedničkome čakavsko-kajkavskome sustavu, Jagić je tu zabilježio i neke primljenice. Načelno bismo germanizme i hungarizme u ovome slučaju mogli pripisati kajkavštini, no romanizme poput *špital* i *tištament* ne možemo tako lako svrstati u (isključivo) kajkavske jezične osobitosti jer pripadaju i čakavštini.

Naposljetku, ostaje pitanje kako tumačiti kajkavizme (koje je većina istraživača potvrdila kao takve) u hrvatskoglagoljskim tekstovima. Raniji istraživači pripisivali su takve pojave fizičkoj blizini dvaju idioma, odnosno pojavama na granici dvaju narječja. Već je Fancev zamijetio da je kajkavska duhovna književnost morala biti u doticaju s glagoljsko-čakavskom književnošću, pozivajući se na Jagićeve primjere

¹⁸⁸ Stjepan Damjanović: *Tragom jezika hrvatskih glagoljaša*, Znanstvena biblioteka Hrvatskog filološkog društva, Sveučilišna naklada Liber, Zagreb, 1984., str. 38.

¹⁸⁹ v. Stjepan Damjanović: *Tragom jezika hrvatskih glagoljaša*, Znanstvena biblioteka Hrvatskog filološkog društva, Sveučilišna naklada Liber, Zagreb, 1984., str. 151.

¹⁹⁰ v. Stjepan Damjanović, *Jezik hrvatskih glagoljaša*, Matica hrvatska, Zagreb, 2008., str. 139.

kajkavizama.¹⁹¹ Tu je ideju kasnije razvio Hercigonja¹⁹², čudeći se što i raniji istraživači nisu zamijetili da se kajkavska naslojavanja javljaju samo u neliturgijskim tekstovima, dok je u liturgijskim tekstovima jezik crkvenoslavenski hrvatske redakcije. To bi prema postavkama prijašnjih istraživača, kako i Damjanović navodi, značilo da su svi neliturgijski tekstovi nastali na granicama govora, tj. da je do miješanja jezika došlo zbog fizičke blizine dvaju jezika (horizontalna razina), a da svi liturgijski tekstovi nastali na čistom čakavskom području.¹⁹³ Takva je postavka zaista malo vjerojatna te kajkavska naslojavanja u takvim tekstovima moramo gledati iz šire perspektive, uključujući vertikalnu razinu.

Eduard Hercigonja, koji se pozabavio upravo kajkavskim elementima u jednom od hrvatskoglagoljskih tekstova s najviše takvih naslojavanja, *Petrisovu zborniku*, zaključio je da bi se problematika kajkavskih elemenata u hrvatskoglagoljskim tekstovima morala promatrati kroz nekoliko različitih fenomena: 1. vremenski raspon pojave, 2. opseg građe obilježene čakavsko-kajkavskim interferiranjem, 3. učestalost kajkavskih elemenata u rukopisima i njihovim dijelovima, 4. lokalizaciju rukopisa i 5. sociolingvističku uvjetovanost čakavsko-kajkavskog miješanja.

Hercigonja je zaključio da prvo uvođenje kajkavštine u hrvatskoglagoljsku književnost moramo nužno pomaknuti na početak 15. stoljeća (čemu svjedoče brojni kajkavizmi u *Petrisovu zborniku* iz 1468.), a ne na sredinu 16. stoljeća, što se prije mislilo. Građu¹⁹⁴ koju je tom prilikom obuhvatio podijelio je na *istočnu zonu* (čakavsko-kajkavsku, područje južno od Kupe, sa središtem u Ozlju i frankopanskim posjedima) i *zapadnu* (sjeverna i istočna Istra)¹⁹⁵. Učestalost kajkavskih elemenata pokušao je

¹⁹¹ v. Stjepan Damjanović: *Tragom jezika hrvatskih glagoljaša*, Znanstvena biblioteka Hrvatskog filološkog društva, Sveučilišna naklada Liber, Zagreb, 1984., str. 152-153.

¹⁹² Usp. Eduard Hercigonja: „Kajkavski elementi u jeziku glagoljaške književnosti 15. i 16. stoljeća“, *Croatica V-5*, str. 169-245.

¹⁹³ Na isti način kajkavizme u hrvatskoglagoljskim tekstovima tumačio i Vjekoslav Štefanić, da bi naposljetku zaključio da je ispravnije pretpostaviti početak kajkavske književnosti ranije nego što se dotad mislilo. (v. Vjekoslav Štefanić, *Hrvatska književnost srednjega vijeka*, Pet stoljeća hrvatske književnosti, knj. 1, Zagreb, 1970., str. 29.)

¹⁹⁴ Hercigonja je naveo deset neliturgijskih tekstova u kojima se pojavljuju kajkavski elementi (njima je kasnije pribrojio i *Prvotisak Misala* iz 1483. te brojne pravne listine): *Vinodolski zbornik*, poč. 15. st.; *Petrisov zbornik*, 1468.; *Kolunićev zbornik*, 1486.; *Greblor Kvarezimal*, 1498.; *Korizmenjak IIIa* 19, 15/16 st.; *Homilijar na Matejevo evanđelje*, kraj 15. st.; *Antoninov konfesional*, prijelaz iz 15. na 16. st.; *Kvadriga duhovnim zakonom*, također s prijelaza stoljeća; *Tkonski zbornik*, poč. 16. st.; *Žgombićev zbornik*, sredina 16. st.; *Grškovićev zbornik*, također sredina 16. st. (v. Stjepan Damjanović, *Jezik hrvatskih glagoljaša*, Matica hrvatska, Zagreb, 2008., str. 143-146.)

¹⁹⁵ Usp. Eduard Hercigonja: „Kajkavski elementi u jeziku glagoljaške književnosti 15. i 16. stoljeća“, *Croatica V-5*, str. 169-245.

proučavati, ne iz sinkronijske perspektive, već upravo kroz povijesnu dijalektologiju i povijest hrvatskoga književnog jezika, čime je pokušao izbjeći pogreške u tumačenju povijesnih pojava suvremenim poznavanjem dijalektoloških problematika.¹⁹⁶ Prema tim ćemo odrednicama i mi proučiti i svrstati kajkavske elemente na koje naiđemo tijekom analize *Grškovićeve zbornika*, uz nadu da će nam uloženi napor pomoći i u rasvjetljivanju spoznaje o mjestu nastanka *Zbornika*.

U prijašnjim smo poglavljima spomenuli zatvaranje samoglasnika *o* u *u*. Pronašli smo i nekoliko primjera obrnute zamjene *u > o* u *Grškovićevu zborniku*, vjerojatno u slogu izvan naglaska: Također, zabilježili smo primjere: *sobota* (f 78)¹⁹⁷, *zalih dohov* (f 82^v), *strila operena* (= *uperena*; f 131^v), *močeci se* (f 21), *sot* (f 21), *okaza se* (= *ukaza se*; f 151^v); što može biti riječ o pogrešci pisara koji je zamijenio grafeme *o* i *u* (koji su se i inače slično bilježili), iako neki od tih primjera mogu biti fonološki kajkavizmi. Leksem *sobota* već smo spomenuli u prijašnjim poglavljima. S obzirom na to da se pojavljuje u više zbornika uvijek u tome obliku, moramo zaključiti da je riječ o namjernoj interferenciji, bilo iz nekih čakavskih govora (*creski*, *lošinjski* itd.; vidi poglavlje o razvoju nosnih samoglasnika) ili, vjerojatnije, iz kajkavskoga jezika.

Pronašli smo i primjer zatvaranja glasa *a* u *o*: *nigdor* (f 45^v, 151^v), što također može pripadati kajkavskim jezičnim osobinama, no isto tako može biti dio čakavske jezične baštine.

Jedan od uvriježenih fonetsko-fonoloških kajkavizama jest i proteza *v-* na početku riječi koje započinju glasom *u* koja je zabilježena i u *Grškovićevu zborniku*: *s vumom'* (f 43^v), *sveza nas vuzlom* (f 144). Protetsko se *v-* pojavljuje u znatnom broju čakavskih govora¹⁹⁸ tako da ne možemo biti sigurni da je riječ o kajkavizmu.

U *Grškovićevu zborniku* zabilježeno supostojanje oblika *učiniti/včiniti*: *včinih ga* (f 23), *včini* (f 43^v, 44), *včineni* (f 45^v); *učinju* (f 11), *učiniti* (f 17, 44), *učini*, *učinili* (f 27) te prisutnost oblika *vkazati* i *vlaz'*: *vlaz'* (= *ulaz*, f 131^v), *mu vkaže* (f 131^v). Svi primjeri sa zamijenjenim izvornim *u* u *v* prema nekim istraživačima ukazuju na kajkavsku

¹⁹⁶ v. Stjepan Damjanović: *Tragom jezika hrvatskih glagoljaša*, Znanstvena biblioteka Hrvatskog filološkog društva, Sveučilišna naklada Liber, Zagreb, 1984., str. 156-157.

¹⁹⁷ Ovdje navodimo i ovaj primjer, iako tu možda nije riječ o zatvaranju glasa *o* u slogu izvan naglaska, već o odrazu *o > o* prisutnom u nekim čakavskim ekavskim govorima.

¹⁹⁸ Uzmimo, npr. neke od govora jugozapadnog istarskog dijalekta: *Vorih*.

interferenciju¹⁹⁹. Stjepan Damjanović smatra to potvrdom kajkavskih interferencija u čakavski tekst, radije nego supostojanjem starijih i novijih čakavskih oblika u tekstu²⁰⁰. Oblici poput *učiti* nisu zabilježeni s izmjenom izvornoga *u* u *v* (*naučiti*, f 16; *učite se*, f 46; *nauči*, f 131). Stapanje izvornoga *u* i *v* proširilo se analoški i na druge oblike: *vmannega* smiha (f 191).

Supostojanje kajkavskog i čakavskog oblika upitne zamjenice *tko* neki također smatraju potvrdom interferencije kajkavskog u staroslavenski i čakavski narodni jezik. U *Grškovićevu* je zborniku zabilježeno supostojanje moguće kajkavske zamjenice *gdo*²⁰¹ (uz *nigdo*, u značenju *nitko*) i čakavske (ili starocrkvenoslavenske) *kto*, obje u značenju *tko*, u podjednakom omjeru, čak i u istome tekstu (*gdo*, f 18^v, 19, 20, 20^v, 21, 22, 24^v, 130; *nigdo*, f 24^v; *kto*, f 18^v, 19, 19^v, 20, 20^v, 21, 22): *kto* sut si i kaci im sut grisi (f 18^v, 22) / *gdo* sut si i kaci im sut grisi (f 20). U obliku *gdo* došlo je do ozvučenja početnih suglasnika, dok je čakavska zamjenica identična starocrkvenoslavenskoj *kъto* te je stoga teže prosuditi radi li se o starocrkvenoslavizmu ili čakavizmu. Što se mogućih kajkavskih oblika tiče, njihovo supostojanje u istim rečenicama s mogućim čakavskim oblicima, u vidu kontaktne sinonimike, možemo shvatiti kao namjerno naslojavanje kajkavskih osobina u čakavski tekst. To nam možesugerirati da je pisar namjerno tkao tekst na taj način, svjesno unoseći elemente inog idioma, s ciljem dinamizacije teksta ili kao oblik svojevrsne koine. No takvo je što teško dokazati jer je velik broj pronađenih „kajkavizama“ u *Grškovićevu* zborniku prisutan i u nekim čakavskim govorima, osobito u sjeverozapadnoj Istri²⁰².

Supostojanje oblika *gdo* u sustavima koji imaju *kadi* (f 15^v, 17^v, 18^v, 21...), *kade*²⁰³ i *kada* (f 12, 14^v, 17^v, 24...), osobito kad se pojavljuju u istome tekstu, prema Damjanoviću, Junković smatra izrazitim kajkavizmom. Damjanović se s time ne slaže

¹⁹⁹ Zvonimir Junković navodi da se u kajkavskome protetsko *v* stopilo s izvornim *u* u jedinstveni fonem *v*, odnosno u fonemski skup *vu* (v. Zvonimir Junković, *Jezik Antuna Vramca i podrijetlo kajkavskoga dijalekta*, Rad JAZU, 363, Zagreb, 1972, str. 37.).

²⁰⁰ Usp. Stjepan Damjanović, *Jezik hrvatskih glagoljaša*, Matica hrvatska, Zagreb, 2008., str. 146-147.

²⁰¹ Zamjenica *gdo* (= *tko*) prisutna je i u prvim objavljenim kajkavskim gramatikama, usp. Antun Šojat, „Prva objavljena gramatika kajkavskoga književnog jezika“, *Rasprave ZJ*, 10-11, Zagreb, 1984/1985., str. 211.

²⁰² V. Sanja Zubčić: „Jezične značajke Greblova *Tlmačenja od muki gospoda našega Isuhrsta*“, *Zbornik radova Riječki filološki dani*, Filozofski fakultet, Rijeka, 2010. 631-647.

²⁰³ Oblik *kade* nismo pronašli u *Zborniku*. Takav oblik očekivali bismo u čakavskim ekavskim govorima, što nam, s obzirom na miješani odraz jata u nekim tekstovima u kojima nije potvrđeno da se radi o ikavsko-ekavskim govorima prema pravilu Mayer-Jakubinski, sugerira da ti tekstovi nisu nastali na čakavskom ekavskom području, a vjerojatno ni na razmeđu čakavskih govora. Te su interferencije vjerojatno namjerno unesene radi raznolikosti teksta, što i jest uzus tekstova 16. stoljeća.

te smatra *gdo* zajedničkim dobrom čakavštine i kajkavštine, a *kto* starocrkvenoslavenizmom²⁰⁴. To je moguće tumačenje supostojanja tih primjera unutar istoga zbornika, čak i unutar istoga teksta. Čestota pojavljivanja i izmjene takvih oblika daje naslutiti da je pisar namjerno miješao oblike kako bi ostvario dinamiku teksta. U svakom slučaju, riječ je o interferenciji. Je li kajkavski interferirao u čakavsko-crkvenoslavenski ili čakavski u crkvenoslavenski, ne možemo biti sigurni.

Nadalje, među moguće fonetske i fonološke kajkavizme Damjanović ubraja i pojednostavnjivanje suglasničkih skupina²⁰⁵ *vl > l* (*vlasi > lasi*), *tvr > tr* (*tvrdo > trdo*), *stv > st* (*stvoriti > storiti*), no mi to ne bismo nužno ubrojili u kajkavizme. Te su skupine pojednostavnjene i u suvremenim čakavskim govorima te smatramo da, iako su u djelima čakavske latiničke književnosti pojednostavnjivanja takve vrste rjeđa, to nije odraz narodnoga čakavskoga govora koji ovdje ima očito velik utjecaj na crkvenoslavenski tekst. U *Grškovićevo zborniku* ima pojednostavnjivanja suglasničkih skupova, ali, kako smo i naveli u prethodnim potpoglavljima, ta pojednostavnjivanja smatramo zajedničkom čakavsko-kajkavskom baštinom²⁰⁶. U *Zborniku* supostoje oblici s pojednostavnjivanjem i oni bez promjene: *lasi* (f 11), *trdem* (f 18), *storiti* (f 11^v, 13^v, 17), *storiši* (f 11^v, 12^v, 13, 13^v), *ladane* (f 43), *lada* (f 44^v, 45, 48^v); *vlada* (f 48^v, 59), *vlasi* (f 59^v), *stvari* (f 16, 131, 179), *stvorih* (f 23), *stvoriste* (f 27), *stvoril'* (f 132). Supostojanje tih elemenata ne bi nužno, samo po sebi, potvrđivalo kajkavsko naslojavanje, već interferenciju čakavskih elemenata (*lasi*, *trdem*, *storiti*) u crkvenoslavenski tekst (*vlasi*, *stvoriti*...). Iako čakavska latinička književnost toga vremena nema česte primjere takvih pojednostavnjivanja, ne znači da toga u narodnome jeziku nije bilo, što potvrđuju i starija i suvremena dijalektološka istraživanja koja takve promjene redom bilježe u organskim čakavskim govorima. Takve elemente možemo smatrati kajkavizmima ako se u istome tekstu ili u istim rečenicama mogu pronaći oblici sa i bez pojednostavnjivanja (*lada/vlada*, f 48^v). Takva raspodjela elemenata u tekstu pokazuje piščevu namjeru naslojavanja s ciljem stvaranja miješanoga teksta.

Disimilacija *mn > vn*, koja se u takvim tekstovima često vezuje uz kajkavsko naslojavanje, u *Grškovićevo zborniku* nije zabilježena: *mnogo* (f 10, 189), *množstvo* (f 14), *mnozi* (f 16), *mnog'* (f 21)...

²⁰⁴ V. Stjepan Damjanović, *Jezik hrvatskih glagoljaša*, Matica hrvatska, Zagreb, 2008., str. 152.

²⁰⁵ V. Stjepan Damjanović, *Jezik hrvatskih glagoljaša*, Matica hrvatska, Zagreb, 2008., str. 148.

²⁰⁶

Sporadično zamjenjivanje grafema č i ĉ se u *Grškovićeve zborniku* uglavnom ne pojavljuje (zabilježena je samo jedna pogreška pisara, vidi potpoglavlje 2.2.2.4.), što znači da je pisar dobro razlikovao te glasove. Takva zamjena grafema obično upućuje na nerazlikovanje glasova [č] i [ć] koju vezujemo uz kajkavštinu, no u *Grškovićeve zborniku* nismo za to našli potvrda. Pronašli smo zato leksem *tretič'* (= *triput*, f 95) koji bismo mogli smatrati kajkavizmom.

U *Grškovićeve zborniku* nismo našli mnogo fonoloških potvrda kajkavizama, već se takve pojave uglavnom pojavljuju na leksičkoj razini (vidi poglavlje o leksičkim kajkavizmima). Neke od fonoloških potvrda kajkavizama možemo smatrati i zajedničkom čakavsko-kajkavskom jezičnom baštinom (*gdo/kto*) te nam, same po sebi, ne mogu dodatno pojasniti pojavu kajkavizama u hrvatskoglagoljskim tekstovima 16. stoljeća. Da bismo mogli zaključiti radi li se doista o kajkavizmu, moramo to sagledati u okvirima kontaktne sinonimike. Takvi su oblici osjetno istaknuti kao drugačiji i ini u crkvenoslavenskom tekstu s već impregniranim čakavskim elementima te nam time ukazuju da nije riječ o čakavštini već o kajkavštini.

Najveći je broj kajkavizama upravo zbog toga na leksičkoj razini jer se vidljivo odvaja od ostalih čakavskih oblika. Leksička je razina i najotvorenija na interferencije, na horizontalnoj i vertikalnoj razini, odnosno, na najočitiji način ukazuje na interferentnost unutar teksta. Fonološka, a nadasve morfološka razina, koje su nešto nepenetrabilnije, daju bolju sliku o dubini impregniranosti hrvatskoglagoljskoga teksta kajkavskim naslojavanjem te nam mogu dati više informacija o tome je li do interferencije došlo na horizontalnoj ili vertikalnoj razini, odnosno, jesu li interferencije rezultat miješanja piščeva jezika s jezikom predloška (što nas može uputiti na mjesto nastanka teksta) ili su namjerno unesene radi stvaranja zajedničke *koiné*. Takav bi zaključak osobito bio od važnosti za analizu hrvatskoglagoljskih tekstova *istočne (frankopanske) zone*.

7. MORFOLOGIJA

Promjene u morfologiji vezujemo, uglavnom, za promjene u fonologiji (npr. gubljenje slabih *jerova*, odraz stražnjega nazala kao glas *u* ili *jeryja* kao glas *ɨ*) i morfonologiji (npr. glasovne promjene u nekim padežima imenica). Uglavnom sve što se u morfologiji ne može protumačiti glasovnim promjenama, može se protumačiti analogijom. Analogija se može ostvariti između morfema, ili između morfoloških razreda (primjerice, nastavak *-m* koji je iz 1. jd. paradigme atematskih glagola prešao u 1. jd. paradigme tematskih glagola: *berę > berem* ili čak prijelaz čitavih skupina riječi iz jedne paradigme u drugu) ili unutar cijele paradigme (npr. sinkretizam dativa, lokativa i instrumentala množine muškoga roda s dativom i instrumentalom dvojine). Osim fonoloških i morfonoloških promjena te analogije, u morfologiji može doći i do gubljenja ili nastanka cijelih morfoloških kategorija (tome pripisujemo gubitak dvojine u hrvatskome, primjerice, te nastanak kategorije živosti u općeslavenskome).

7.1. Morfologija glagolskih oblika

Glagolski su nam oblici posebno zanimljivi zbog glasovnih promjena koje su se dogodile kroz razdobljâ praslavenskoga i općeslavenskoga jezika (a neke od promjena poput prijevoja i mnogo ranije), a uzrokovale su promjenu u osnovi glagola. U praslavenskome jeziku nije postojala razlika u osnovi glagola (osim zbog prijevoja). Ona se u starocrkvenoslavenskome javlja kao posljedica nekih promjena u fonologiji kao što su, primjerice, monoftongacija diftonga (odatle razlika u osnovama glagola kao što je *kovati* i *kujem*) i nastanak nazala (npr. *dęti* naprama *dъmete*). U starocrkvenoslavenskome jeziku, kao i u hrvatskome, glagoli se mogu tvoriti uz pomoć dviju osnova.

U starocrkvenoslavenskom jeziku glagoli imaju nekoliko gramatičkih kategorija: kategoriju vremena (označava se nastavcima), kategoriju lica (označava se ličnim nastavcima), kategoriju broja (označava se ličnim nastavcima), kategoriju vida (označava se sufiksima, prefiksima te prijevojem u korijenu glagola), kategoriju načina (označava se nastavcima), kategoriju određenosti/neodređenosti (izražava se kroz prijevoj u korijenu i sufikse) i kategoriju stanja (izražava se kroz sintaksu) (Damjanović 2005: 118—119).

7.2. Jednostavni glagolski oblici

Jednostavni se glagolski oblici tvore od glagolskih osnova i ličnih nastavaka. Osnova može biti infinitivna i prezentska²⁰⁷. Od infinitivne se osnove tvore infinitiv, imperfekt²⁰⁸, aoristi i supin, a od prezentske prezent, imperativ te participi²⁰⁹. Dalje se glagoli prema suodnosu tih dviju osnova mogu dijeliti na razrede, koje različiti jezikoslovci klasificiraju na različite načine: jedni prema infinitivnoj (Doležal, Dobrovský), drugi prema prezentskoj (Schleicher, Jagić, Leskien, Hamm, Kurz), a treći prema temeljnoj osnovi (Jakobson, Halle, Lightner, Lunt, Babić, Mihaljević) iz koje se mogu izvesti i prezentska i infinitivna osnova (Mihaljević 2014: 135-140).

U starocrkvenoslavenskom se uz pomoć infinitivne osnove, osim infinitiva (vidě-ti) i supina (vidě-тъ), tvore oblici prošlih vremena: aorista (vidě-хъ), imperfekta (vidě-ахъ), aktivnih participa perfekta (vidě-въ, vidě-лъ) i pasivnog participa perfekta (vidě-нъ) (Mihaljević 2014: 136). Od prezentske se pak osnove tvorio prezent, imperativ te aktivni i pasivni prezentski particip (Mihaljević 2014: 137).

U hrvatskim se crkvenoslavenskim tekstovima participi kao takvi počinju gubiti već u 14. stoljeću jer se kod nekih počinje gubiti sklonjivost i neke sintaktičke konstrukcije u kojima se upotrebljavaju. To je vidljivo iz nesročnosti u rečenici, kad se uz muški ili srednji rod mogu naći okamenjeni oblik za ženski rod aktivnog participa prezenta i aktivnog participa preterita prvog (ponegdje su u hrvatskome sačuvani i okamenjeni oblici muškoga roda, npr. *izuzev, glede, uzgred* itd.), odnosno glagolski prilog sadašnji i glagolski prilog prošli. Nesklonjivost participa pokazatelj je promjene

²⁰⁷ "Infinitivna osnova u većine se glagola dobije odbacivanjem infinitivnoga nastavka *-ti*: *vidě-ti, dvignŭ-ti, zъva-ti*. Nisu otrpve uočljive tzv. korijenske osnove. (...) **Prezentsku** osnovu uobičajeno određujemo prema prezentskom trećem licu množine (*vid- ѣтъ, zov- ѣтъ, dvign-ѣтъ* itd.). (...) U većine glagola infinitivna se i prezentska osnova razlikuju i na površini (*zъva-* prema *zov-*, *vidě-* prema *vid-* i sl.), a u nekih se one na površini u pokaznim alternantama podudaraju (**pad-ti** prema **pad-ѣтъ** i sl.)". (Damjanović 2005: 119—120)

²⁰⁸ "U udžbenicima i gramatikama obično se tvrdi da se imperfekt tvorio kadšto od infinitivne osnove (ako se ona završavala na *-a* ili na *-ě*) ili od prezentske (u svim drugim slučajevima)." (Damjanović 2005: 128)

²⁰⁹ Participa je u starocrkvenoslavenskom bilo pet: aktivni particip prezenta (danas u hrvatskome jeziku poznajemo njegov okamenjeni oblik za ženski rod, pod nazivom glagolski prilog sadašnji), pasivni particip prezenta, aktivni particip preterita prvi (danas u hrvatskome jeziku imamo njegov okamenjeni oblik za ženski rod, pod nazivom glagolski prilog prošli), aktivni particip preterita drugi (danas u hrvatskome glagolski pridjev radni) i pasivni particip preterita (danas u hrvatskome glagolski pridjev trpni).

participa u glagolske priloge. Glagolski su pridjevi još zadržali rod, broj i padež (iako je *l*-particip još u općeslavenskom uglavnom bio ograničen na nominativ jer se rabio ponajviše u tvorbi složenih glagolskih vremena), no u hrvatskim se crkvenoslavenskim tekstovima češće javljaju njihovi noviji oblici, tj. oblici u kojima su provedene glasovne promjene svojstvene hrvatskome crkvenoslavenskom jeziku.

7.2.1. Infinitiv i supin

Infinitiv i supin nazivaju se neličnim (neosobnim) oblicima zbog toga što se ne odnose na određeni subjekt radnje (isto bi se moglo reći i za participe). Tvorili su se od infinitivne osnove u starocrkvenoslavenskom jeziku: infinitiv nastavkom *-ti*, a supin nastavkom *-тъ*. Supin se obično nalazio uz glagol kretanja te zahtijevao dopunu u genitivu, no pod utjecajem infinitiva, napose u mlađim kanonskim tekstovima, može se uza nj naći dopuna u akuzativu (Gadžijeva i Mihaljević 2014: 229). U hrvatskom crkvenoslavenskom jeziku infinitiv i supin nisu pretrpjeli mnogo promjena, osim onih fonoloških, kao npr. izjednačavanje, vokalizacija ili gubljenje poluglasova, itd.

U *Grškovićevu se zborniku* supin vjerojatno uglavnom izjednačio s infinitivom, no ne možemo to sa sigurnošću tvrditi jer nismo našli primjer infinitiva ni supina uz glagole kretanja. Supin je u hrvatskome vrlo rijedak u tekstovima 16. stoljeća (danas ga nalazimo u nekim kajkavskim govorima, no u 16. je stoljeću vjerojatno bio vrlo rijedak u čakavskome, kao i danas), a teško ga se pronalazi i u starijim tekstovima.

Sam infinitiv se u tekstu zbornika može pronaći u punom (češće) i u apokopiranom obliku: *biti* (137 D), *se roditi* (138 D), *storiti* (139 L), *slišati* (137 D), *priti* (137 D), *razumiti* (138 L), *roditi* (138 D), *slaviti se* (140 L); *reći* (f.1v), *biti* (f. 17), *učiniti* (f. 34), *pohaėti* (f. 36), *žalostiti se* (f. 56), *spanžati* (f. 58), *dati* (f. 59 v), *isповidati* (f. 73 v), *moliti se* (f. 78), *postiti* (f. 80 v), *razumiti* (f. 81), *naiti* (f. 82), *plakati* (f. 91), *pogrebati se* (f. 118), *truditi* (f. 120 v), *učiniti* (f. 121), *naučiti* (f. 130), *trpiti* (f. 132), *imiti* (f. 132), *iskupiti* (f. 156), *prizvati* (f. 161 v), *priti* (f. 161 v), *umriti* (f. 163 v), *važgati* (f. 165), *misлити* (f. 165) *posetiti* (f. 45), *plakati* (f. 167 v), *hvaliti* (f. 174), *pohoditi*, *viditi*, *zbuditi*, *otkriti*, *pozriti*, *jasti*, *roditi*, *živiti*, *tvoriti*...; *postit* (138 L), *mislit'* (f. 29 v)...

U mnogim je oblicima prisutan ikavski refleks jata (*isповidati*, *razumiti*, *imiti*, *umriti*), što je uobičajeno i cijelome zborniku, dok su ekavizmi rjeđi (*posetiti*), a jat je u nekim

leksemima prisutan (*pohaēti*), ovisno o starosti predloška. Zabilježen je odraz *vъ > u* (*važgati*), kao i stara skupina *jt* u glagolima nastalima od **iti* (*naiti*).

7.2.2. Present

U starocrkvenoslavenskim su tekstovima osvjedočeni tematski i aтемatski present. Tematski present obuhvaća dvije grupe glagola, one s tematskim formatom -e- i one s tematskim formantom -i-. Tematski se present u indoeuropskome tvorio dodavanjem ličnih nastavaka na prezentsku osnovu, koja se u prvoj konjugaciji dobiva dodavanjem tematskoga samoglasnika e/o na temeljnu osnovu, dok u drugoj konjugaciji temeljna osnova odbacuje glagolski sufiks *-ē- (-ě) i *-ī-, te na sebe prima tematski samoglasnik *-ī- (Mihaljević 2014: 141). U starocrkvenoslavenskome, kod tematskih glagola, tematski formant (-e- ili -i-) povezuje lični nastavak i prezentsku osnovu, osim u 1. licu jednine gdje se lični nastavak veže izravno na osnovu, a u 3. licu množine kod e-glagola umjesto tematskog formanta -e- nalazimo formant -ǫ-, odnosno, umjesto tematskog formanta -i- formant -ǣ- kod i-glagola (Gadžijeva i Mihaljević 2014: 211).

U morfologiji glagola (kao i u morfologiji općenito) veliku ulogu imaju fonološke promjene. Stražnjejezični je nazal u nastavku 1. lica jednine dao -u, kao i u 3. licu množine (uz promjenu prednjejezičnoga nazala u e), a jerovi su se u 3. licu jednine i množine te 1. licu množine reducirali. Osim fonoloških promjena pod utjecajem narodnoga jezika, na nastavke je u prezentu hrvatskoga crkvenoslavenskoga jezika utjecala i morfologija narodnoga jezika. Ovisno o vrsti tekstova, elementi su narodnoga jezika više ili manje ulazili u paradigme hrvatskoga crkvenoslavenskoga jezika. Hrvatski narodni jezik u manjoj je mjeri prodro i u prezentsku paradigmu te su, vremenom, i prezentski nastavci u hrvatskoglagoljskim tekstovima zamijenjeni narodnim, hrvatskim oblikom. U 2. licu jednine crkvenoslavenski nastavak -ši zamjenjuje se nastavkom -š, a u 3. licu jednine dočeto -t otpada (osim kod glagola *biti: jest*).

U dvojini se u hrvatskom crkvenoslavenskom (kao i u hrvatskom narodnom jeziku) treće lice izjednačilo prema drugom.

U 1. licu množine nastavak *-m*, nastao ispadanjem dočetnoga poluglasa, pod utjecajem narodnoga jezika s vremenom biva zamijenjen nastavkom *-mo*, dok u 2. licu množine ostaje nastavak *-te* (koji je isti u hrvatskom narodnom jeziku). Promjene u 3. licu množine fonološke su naravi, kao što smo prije i spomenuli, dok u (staro)hrvatskom otpada završno *-t*, kao i u jednini.

Dok su liturgijski tekstovi sadržavali više crkvenoslavenskih elemenata, tekstovi predviđeni za širu, narodnu uporabu, imali su više narodnih jezičnih elemenata. Crkvenoslavenski je jezik u svojoj višoj inačici živio u liturgiji, a u nižoj inačici, s interferencijama iz narodnoga jezika, živio je u tekstovima namijenjenima puku. Takvi su se tekstovi mogli pronaći u zbornicima, a ni *Grškovićev zbornik* nije tomu iznimka.

U primjerima prezenta pronađenima u *Grškovićevu zborniku* alterniraju oblici hrvatskoga (čakavskoga) jezika s interferencijama iz crkvenoslavenskoga jezika te oblici crkvenoslavenskoga uz interferencije iz narodnog hrvatskog, odnosno čakavskog jezika.

U *Grškovićevu zborniku* pronašli smo sljedeće primjere prezenta e-vrste:

Jednina.

1. *hoću* (f. 121), *pošlu* (f. 156 v), *ožgu* (140 L), *skažu*, *hoću*, *pokažu*, *mru* (f. 151);

2. *pitaeši* (f. 19), *hoćeši* (f. 19); *hoćeš* (139 L) *naideš* (f. 56);

3. *hoćet* (f. 10), *pridet* (138 L), *ne obrešćet se* (138 L), *izidet* (138 D), *vskrsnet* (139 L), *obraćaet se* (f. 132 v), *vazmet se*, *nevidet*, *snidet*, *skažet*, *razvežet se*, *smikaet se* (f. 13), *pridet* (f. 156 v), *umret* (f. 159), *podobaet* (f. 165), *ugaēet* (f. 189), *privedet* (f. 161 v), *živet'* (f. 52 v), *cesarstvuet'* (f. f. 52 v), *cesarstvjuet'* (f. 37 v) *podobaet* (f. 36);

ima (f. 81), *emle* (f. 141 v.); *hoće* (138 L), *hoć'* (f. 59 v), *neće* (139 D); *naide* (139 L), *vskrsne* (139 D), *vazme* (3. jd., 139 L), *potrese se* (139 L), *ocvate* (140 L), *us̃hne* (140 L), *pogine* (140 L), *izide* (140 L), *piše* (f. 55), *ne more* (f. 57. v), *skriva* (f. 58), *prime* (f. 82 v), *se ne pokae* (f. 82 v), *zove* (f. 118), *prosvećue* (f. 165)...

Podjednak je broj crkvenoslavenskih i narodnih oblika u drugom i trećem licu jednine, dok su u prvome licu stariji oblici. U prvome i trećem licu svi su primjeri koje smo pronašli starijeg, crkvenoslavenskog oblika. U drugome licu ima i nekoliko primjera novijeg oblika bez dočetnoga *-i* (*hoćeš, naideš*), uz primjere koji to čuvaju (*pitaeši, hoćeši*). Treće lice jednine podjednako obiluje novim i starim oblicima. Glagol *podobaet*, koji je karakterističan za bezlične konstrukcije, pojavljuje se u 3. jd.

Dvojina.

1. *obonueva* (f. 76)

3. *vazmeta, vzideta* (f. 12)

Dvojina je očuvana u prvom i trećem licu, no u tekstu nismo pronašli primjer za drugo lice. Nastavak *-va* u prvome licu ukazuje na širenje *-a* kao oznake dvojine (iz 2. i 3. lica). Takva bi tendencija mogla upućivati na Istru kao mjesto nastanka zbornika, s obzirom na istu pojavu u slovenskome jeziku.

Množina.

1. *izidemo, moremo, pretegnemo* (f. 126 v), *nahaěmo* (f. 151), *ne poginemo* (f. 174), *imamo* (f. 174),

2. *ne odgovorite* (f. 19), *prelstite* (f. 19), *ne umrete* (f. 151), *ne hoćete* (f. 192 v)

3. *snidut* (142 L), *trepećut, imut, poidut* (f. 148) *ponovljujut se* (f. 148), *radujut* (f. 171), *hotet* (f. 10);

hote (138 L), *pridu* (138 L), *poidu* (143 L), *vskrsnu* (139 D), *ožgu* (140 L), *skriju* (138 D), *učinju* (138 D), *istaru se* (140 D), *izvijju* (140 D), *gredu, klenu se, skladaju* (f. 15 v), *gredu* (f. 21), *poštuju* (f. 28), *nimaju* (f. 57 v), *se razumiju* (f. 82 v), *veruju* (f. 88 v), *poidu* (f. 148), *sbiraju* (f. 189), *shranaju* (f. 189), *iscelu* (f. 151) ...

Tvorba oblika *klenu se* prema infinitivnoj osnovi, umjesto prema prezentskoj, vjerojatno je analoška. U primjeru *iscelu* imamo ekavski odraz *jata*.

U množini je nešto drugačiji slučaj. Prvo lice množine zastupljeno je u svim primjerima samo s novim, starohrvatskim nastavkom. U trećem licu množine zastupljeni su tek poneki stari oblici s nastavkom -t, dok većina glagola ima noviji nastavak.

Pronašli smo i primjere prezenta i-vrste:

Jednina.

1. *otvoru* (140 D) *kršću* (f. 52 v), *viju* (f. 18 v), *muču se, govoru* (f. 65 v), *trplju* (f. 151), *obraću se* (f. 65 v); *govorim* (f. 185)
2. *vidiši* (138 L), *storiši* (138 D), *vzložiši* (139 L), *veliši; uslišiš* (137. D), *sidiš* (f. 141 v)
3. *mučit se, vložiti, uboiti se* (f. 80 v), *govorit'* (f. 135 v), *obraniti* (f. 161 v), *goriti* (189 v), *ostuditi* (f. 190) ;
hiti me (137 D), *zvisi se* (138 D), *primi* (f. 34), *vzgori* (140 L) *žalosti se* (f. 56), *nosi se* (f. 59 v), *ud(r)ži* (f. 58) *govori* (f. 67), *ne pusti* (f. 58) *čini* (f. 123), *nosi* (f. 131 v), *vidi* (f. 163 v), *govori* (f. 171), *ne zatvori* (f. 189)

U prvome i drugome licu brojniji su stariji oblici, no u trećem licu nalazimo mahom novije nastavke. U obliku drugoga lica *storiši* (mjesto *stvorishi*) vidljivo je pojednostavljivanje suglasničke skupine, uobičajeno za zapadne i sjeverne čakavske govore.

Dvojina.

Zabilježili smo samo dva oblika i to u 1. i 3. licu dvojine: *utišiva* (f. 75 v) i *vstrubita* (f. 12).

Nastavak -a u prvome licu ponovno nas upućuje na širenje dvojine iz 2. i 3. lica.

Množina.

1. *trudimo se* (f. 9 v), *mislimo* (f. 91), *prosimo* (f. 163 v), *položimo* (f. 165), *vidimo* (f. 190 v), *molimo te* (f. 174),

2. *obratite se* (f. 65 v),

3. *polomet* (142 L), *svatet se* (f. 37), *otvoret se* (f. 190) *obiset* (f. 190); *razruše* (141 D) *muče se* (f. 36), *prihode* (f. 36), *osude* (140 L), *zgore* (140 D); *muče se, leže* (f. 15 v), *lube* (f. 15 v), *hrane* (f. 15 v);

U prvome je licu množine isključivo zastupljen novi, narodni oblik s nastavkom *-mo*. U trećem licu množine vidimo da je brojniji novi nastavak, s reduciranim završnim *-t*.

Prema pronađenim prezentskim oblicima, možemo zaključiti da su jezične značajke iz narodnoga jezika najčešće u 2. (nast. *-š* mjesto *-ši*) i 3. licu jednine (ispadanje dočetnoga *-t*), u 3. licu dvojine (koje se izjednačilo s 2. licem) te u 1. i 3. licu množine. Nismo pronašli primjere za 2. lice dvojine, što je i razumljivo zbog prirode tekstova u zborniku. U navedenom primjeru riječ je o tzv. *vezanoj* dvojini, koja je ovisna o broju dva i rabi se za bilo koja dva predmeta (*pošlu dva anela i vazmeta roga ovna... i vzideta... i vstrubita*). U množini je u 1. licu prisutan isključivo starohrvatski nastavak *-mo* (*trudimo se, mislimo, položimo...*), a u 3. licu najčešći je narodni oblik bez završnoga *-t* (*razruše, muče se, zgore, hrane...*).

U starocrkvenoslavenskom je bilo samo pet atematskih glagola, odnosno glagola koji su tvorili prezent bez pomoći tematskog formanta. Ti su glagoli bili *byti*, *iměti*, *dati*, *jesti* i *věděti* (kao i njihove brojne izvedenice). Međutim, u morfološkoj analizi valja uzeti u obzir čestotu uporabe ovih glagola (i njihovih prefigiranih oblika), posebice glagola *byti* (koji sudjeluje u tvorbi složenih glagolskih oblika). Ne treba zanemariti niti to da su ovi glagoli činili dio brojnih izvedenica (npr. *zabyti...*) te je time vrlo velika njihova važnost u istraživanju glagolskih oblika.

Primjeri iz *Grškovićeva zbornika*:

Jednina.

1. *esam* (f. 135 v); *vim* (137 D), *povim*, *ne vim* (f. 91); *ne dam* (138 D)

2. *esi* (f. 141 v), *si*, *podasi* (f. 181 v), *imaši*;

3. e (f. 1 v), *da* (138 L), *ima* (52 v), *imat*;

Dvojina

1. *esva* (f. 75 v)

Nastavak -a u prvome je licu ponovno potvrđen, što znači da je -a sustavno prodrlo u prvo lice i postalo oznaka dvojine.

Množina

1. mn. *damo* (f. 148)

2. mn: *este*

3. mn.: *sut* (f. 19); *su*, *esu* (f. 52 v)

Primjeri atematskih glagola nisu brojni, no vidimo da se češće pojavljuju noviji oblici.

“*Gdo **sut** si ki do pasa **esu** v ogni?*” (f. 19)

Ima nekoliko zanimljivih primjera u Grškovićeve zborniku u kojima je vidljiva istovremena uporaba starih i novih nastavaka u istoj rečenici. U navedenom je primjeru riječ o dvama oblicima 3. lica množine prezenta glagola *byti*. Prvi je enklitički oblik prezenta glagola *byti*, sa starim nastavkom -t, dok nakon njega slijedi novi hrvatski naglašeni oblik, ali s redukcijom dočelnoga -t. U općeslavenskome nije bilo oblika s početnim e, to je inovacija iz narodnoga jezika.

Pronašli smo i nekoliko primjera tematskoga prezenta glagola *biti* (tzv. *svršeni* prezent):

Jednina.

1. *budem* (140 L)

2. *budeš*

3. *budet* (140 D); *ne bude* (138 D), *bude* (f. 24 v), *ne dobude* (f. 58)

Množina.

1. *da budemo* (f. 120 v)

2. *budu* (f. 17)

I ovdje uočavamo da su leksemi s novijim nastavkom češći.

*“I govorahu: tako mi sila križa egože aneli trepećut, a č(love)ci držećega **klenu se nim nepomneće...**”* (f. 19 v)

Pronašli smo i primjer u množini glagola gdje je vidljiva istovremena uporaba obaju nastavaka, i starog i novog. U prvome dijelu rečenice, uz imenicu *aneli* stoji glagol u 3. mn. s očuvanim dočetnim *-t*, dok uz imenicu *č(love)ci*, također u 3. mn. stoji glagol s reduciranim završnim *-t*, odnosno u narodnom obliku. Je li razlog tomu bila samo dinamičnost izraza ili je pisar arhaičnije, „uzvišenije“ inačice jezika rabio u kontekstu spominjanja „svetih“ ličnosti (Boga, Isusa, Marije, anđela...) teško je zaključiti na temelju jednog primjera.

7.2.3. Imperativ

Imperativ, zapovjedni način, označava zabranu, zahtjev, poticanje ili molbu. Uobičajeno je pronaći drugo i treće lice jednine i množine, dok je prvo lice množine rjeđe. Prvo lice jednine najčešće ne nalazimo jer govornik ne nalazi često potrebu sebi nešto zabraniti ili zapovjediti (u tekstovima takve prirode nema prilike niti za izricanjem zahtjeva).

U *Grškovićeveu zborniku* javlja se oblik imperativa na *-i* u drugom i trećem licu jednine, u 1. licu množine novi oblik na *-imo* te u 2. množine na *-ite*, dok dvojinske oblike nismo pronašli:

2. jd. *povii* mi (f. 10); *zri* na nebo i *razumii* (137. D); *usliši* (138. L); *otkrii* mi (138. L); *pokaži* mi (138. D), *privedi* (f. 17 v), *ne polagai se* (f. 29 v), *išči* (f. 54 v), *ne ufai se* (f. 55), *ne ljubi* (f. 55), *pridi* (f. 65 v), *pomilui* (f. 65 v), *privedi nas* (f. 82), *čti* (f. 159), *tlmači* (f. 159), *prebivai* (f. 161 v), *vspomeni se* (f. 174), *moli* (f. 174), *ne služi* (f. 179), *izbavi* (f. 179), *pomilui nas* (f. 182 v), *bl(agoslo)vi* (f. 185), *ne zatvarai* (f. 189), *zri* (f. 10), *razumii* (f. 10), *radui se*, *povii mi*, *pomilui nas*, *sliši*, *poidi*, *pokaži mi*, *idi*...

3. jd. *ispłni* (f. 14)

1. mn.: *ostavimo se* (f. 40 v), *vzdaimo* (f. 40 v), *v(z)daimo* (f. 52 v), *potežimo se* (f. 126 v), *imiimo* (f. 190 v), *iščimo* (f. 165), *poidimo/poimo*, *izimo* (f. 21 v)...

2. mn. *razgrnite* (142. L), *pridite* (f. 34 v), *hodi(te)* (f. 82), *stoite* (f. 82), *ne čudite se* (f. 132 v), *uspominaite* (f. 145 v), *razumiite* (f. 156 v), *poslušajte ih* (f. 192 v), *lûbite* (f. 187 v), *činite* (f. 187 v), *veruite* (f. 185 v), *tvorite* (f. 185 v), *se mozite* (f. 185 v)...

U obliku *izimo* (f. 21 v) vidljiva je redukcija, odnosno ispadanje sloga u drugom licu jednine imperativa, vjerojatno pod utjecajem govornoga jezika.

7.2.4. Aorist

U starocrkvenoslavenskom su postojala tri aorista: jedan asigmatski i dva sigmatska. 'Sigma' u nazivu označava tvorbeni formant *-s-* koji se u asigmatskome aoristu ne javlja. Asigmatski je aorist bio vrlo rijedak još u kanonskim tekstovima, a tvorio se od infinitivne osnove²¹⁰ glagola e-tipa sa sufiksom *-nq-* te nultim sufiksom.

Sigmatski je tip aorista najrašireniji oblik aorista u slavenskim jezicima, a prodro je u sve glagolske razrede, što ne čudi s obzirom na to da je prvi sigmatski aorist naslijeđen još iz indoeuropskoga prajezika (drugi je sigmatski aorist inovacija u

²¹⁰ „Obično se kaže da se aorist tvori od infinitivne osnove, iako je slavenski aorist postanjem starija kategorija od infinitiva. I asigmatski i sigmatski aorist imaju jasne veze s odgovarajućim kategorijama u drugim indoeuropskim jezičnim porodicama, dok se infinitiv u različitim porodicama pojavljuje u različitim, međusobno neovisnim oblicima. Stoga bi s povijesnoga motrišta točnije bilo reći da se infinitiv tvori od aoristne osnove.“ (Mihaljević 2014: 152; usp. Kuznecov 1961: 104-105)

slavenskim jezicima) (Mihaljević 2014: 155-157). Kod prvoga sigmatskog aorista na infinitivnu se osnovu dodavala *sigma*, a tvorio se ili od glagola s osnovom na samoglasnik ili od glagola s osnovom na suglasnik, no tada se unutar osnove događaju određene glasovne promjene. Kad je osnova završavala na *b, p, d, t, s* i *z*, ti su suglasnici ispadali, a *sigma* ostala. *Sigma* se mijenjala u *h* ukoliko je osnova završavala na *r* ili *k*, pri čemu su ti suglasnici također ispadali ili mijenjali mjesto (na glas *r* djeluje metateza likvida). Dolazi do promjena u aoristnoj osnovi ukoliko je u infinitivnoj osnovi bio kratki samoglasnik *e* ili *o*; tada se u aoristnoj osnovi javlja dugi samoglasnik (*e* — *ê*, *o* — *a*) (Damjanović 2005: 132—135).

Drugi se sigmatski aorist tvorio od glagola e-tipa s infinitivnom osnovom na nulti morfem ili *-nq-*, pri čemu su se ti sufixi zamjenjivali samoglasnikom *o* nakon kojega je slijedila *sigma*. *Sigma* je u intervokalnom položaju prelazila u *h* (Damjanović 2005: 134). *Sigma* u sigmatskim aoristima može javiti, osim u *-s-* i *-h-* obliku, i u obliku *-š-*, kad dolazi do palatalizacije zbog prisutnosti prednjeg samoglasnika nakon *sigme* (npr. 3. l. mn. *dvigošę*). Drugi sigmatski aorist mlađeg je postanja, što potvrđuje i činjenica da nije zabilježen u nekim najstarijim starocrkvenoslavenskim spomenicima (*Marijinsko evanđelje, Kločev glagoljaš, Sinajski psaltir*) (Mihaljević 2014: 159).

Sigmatski se aorist javlja dosta često u tekstu *Grškovićeve zbornika*, osobito u jednini, dok su potvrde u množini rijetke.

1. l. jd. *rih* (f. 14); *reh* (f. 10), *rěh* (f. 12 v)

pozrih (f. 10) *vih* (f. 10)

vidih (142. L)

pomolih (137. D)

padoh (1. jd.; f. 10).

3. l. jd. *skaza* (3. jd., 137. D)

vshiti me (137. D)

postavi me (137. D); *bi* (f. 151), *učini* (f. 1), *uzri* (f. 125 v), *skaza* (f. 10), *sveza* (f. 144), *navišća* (f. 178), *izagna* (f. 82 v), *prikosnu* se (f. 182 v), *potisnu* (f. 145 v), *rodi* se (f. 175 v), *ěvi* se (f. 40 v), *premaga* (f. 52 v), *drža* (f. 102), *ishodi* (f. 53), *ubi* (f. 56 v), *bi*

(f. 56 v), poče (f. 73 v), bi (f. 73 v), postavi (f. 73 v), sazda (f. 71 v), postavi (f. 74 v), proslavi (f. 78), da (f. 78), vshoti (f. 18), pomoli se, zapovida, zinu, umri (f. 74 v), reče (f. 1), vpade (f. 178), preide (f. 91), proreče (f. 17), vzide (f. 18), poide (f. 74 v), snide (f. 59 v), izvede (f. 74 v), pogrebe (f. 78), vzide (f. 18), pride (f. 67), vzdviže se (f. 18 v), pade (f. 19), izide (f. 13)... *vidi, vsprosi/vprosi, sažali se, pokri, proslzi se, ne bi, ne javi se, vzdhnu, pela, isplaka se, razriši, trpi...*

Kod prvoga lica jednine riječ je uglavnom o starijim oblicima sigmatskoga aorista, što ne čudi jer je asigmatski bio relativno rijedak i u kanonskim tekstovima, no uz njih se pojavljuje i oblik novijeg, drugog sigmatskoga aorista: *padoh* (1. jd.; f. 10). Kod glagola **rekti* prvi se sigmatski aorist javlja s tri različita ostvaraja *jata*: *rih* (f. 14); *reh* (f. 10), *rěh* (f. 12 v). Oblici *rih* i *reh* u 1. jd. prvog sigmatskoga aorista, gdje bismo inače očekivali noviji oblik aorista *rekoh*, prisutni su i danas (uz promjenu *jata*), primjerice, u nekim južnim dijalektima oko Dubrovnika.

Množina: 1. l. *otpadasmo* (141. L)

ne vidismo;

2. l. *narismo se* (f. 145 v), *ne viste li...*

3. l. *vprosiše* (f. 1), *postaše* (f. 40 v), *ogrupiše* (f. 41), *obratīše se* (f. 71 v), *biše* (f. 71 v), *zapovidaše* (f. 80 v), *položīše* (f. 118), *prosvatiše se* (f. 129 v), *imiše* (f. 163 v), *celovaše* (f. 18), *pristupiše* (f. 21 v), *nesoše* (f. 19), *vznesoše* (f. 22), *riše*, *pohvalīše*, *otkriše*, *ležaše*, *ishojaše*, *pristupiše*, *nesoše*, *stojaše*, *oskvrniše se*, *pojadaše*, *visiše*, *dvizaše se*, *postidiše se*, *klokotaše*, *potaplaše*, *vidiše*, *vzapiše*, *raspeše*, *neverovaše*, *otvrgoše se*, *pogiboše*, *obratīše se ...*

I u množini nalazimo primjer čuvanja starijeg, prvog sigmatskog aorista *riše* u 3. mn. mjesto kojeg bismo očekivali oblik drugog sigmatskog aorista *rekoše*. Također, iako se u starocrkvenoslavenskome aorist mogao tvoriti i od svršenih i od nesvršenih glagola, u 16. je stoljeću već uobičajena tvorba aorista samo od svršenih glagola. Zanimljiv nam je stoga primjer *otpadasmo* u 1. mn. kao primjer tvorbe aorista od nesvršenoga vida glagola.

U dvojini smo pronašli četiri primjera u drugome licu, *vzglasista* (f. 75 v), *pridosta* (f. 125 v), *oskvrnista* (f. 148) te kao dio kondicionala: *iznela bista* (145 v).

7.2.5. Imperfekt

Slavenski je imperfekt vjerojatno slavenska inovacija jer ga ne nalazimo u ostalim indoeuropskim jezicima (Mihaljević 2014: 160), a u najstarijim je hrvatskoglagoljskim fragmentima manje zastupljen od aorista (Mihaljević 2008: 338-339; Mihaljević 2018: 68-69). Imperfekt se češće tvorilo od trajnih glagola, no mogao se tvoriti i od ostalih. U starocrkvenoslavenskom se na osnovu dodavao sufiks *-ěah-*, odnosno prijeglasni *-aah-* iza palatala te nastavci asigmatskoga aorista. U hrvatskom crkvenoslavenskom došlo je do stezanja pa mjesto *-ěah-* imamo *-ě-*, a mjesto *-aah-* imamo *-a-*. Do stezanja je došlo još u starocrkvenoslavenskome, u nekim tekstovima, no u hrvatskom crkvenoslavenskome je ta pojava beziznimna.

Imperfektni oblici u *Grškovićevu zborniku* nisu česti, no oni koji se javljaju, očekivano, stegnuti su oblici:

1. I. jd. *slišah* (137 D)

molih se (137. D)

žiěhi (f. 5), *vmetahi* (f. 5), *veselahi* (f. 5)

3. I. jd. *ishaěše* (137 D), *biše* (f. 25), *ne biše* (f. 151), *ne mogaše* (f. 156 v), *plakaše* se (f. 40 v), *ostaěše* (f. 67), *činaše* (f. 67), *staše* (f. 71 v), *pomagaše* (f. 74. v), *ljublaše* (f. 74 v), *živiěše* (f. 78), *hoěše* (f. 125 v), *vpiše* (umj. *biše*; f. 175), *pisaše* (f. 175), *prestaše* (f. 178), *vratiše* se (f. 178), *mrziše* (f. 181), *obidiše* (f. 181), *posahniše* (f. 181), *giniše* (f. 181), *dadiše* (f. 181), *pojadaše* (f. 20), *tvoraše* (f. 18 v), *ležaše* (f. 18 v), *ishoěše* (f. 19), *tečaše* (f. 20 v), *biše* (f. 19), *ne mogaše* (f. 20 v), *govoraše* (f. 20 v), *zavezaše* se (f. 20 v)...

- “i gori **ležaše** na nih smola vruća...”
- “i plamen ogni **pojadaše** e...”
- “i krv’ iž nega **tečaše** i ezik mu **biše** kamenem svezan..”

Oblici *žiēhi* (f. 5), *vmetahi* (f. 5), *veselahi* (f. 5) imaju nastavak *-hi* u 1. licu jednine. Taj je nastavak i danas prisutan u nekim kvarnerskim govorima kao što su, primjerice, Dubašnica na otoku Krku te govor otoka Raba (Menac-Mihalić 1989: 87-88). Imperfekt je i inače u hrvatskim govorima rijedak te se još može pronaći u nekim otočkim čakavskim govorima kod stanovništva starijeg od 70 godina (Houtzagers 1987: 84-85; Houtzagers 1991: 77-82).

U dvojini smo pronašli jedan primjer u drugomu (*obonueta*) i jedan u trećemu licu, kao dio pluskvamperfekta: *bihota* (*pošla*) (f. 24 v). I u 3. dvojine je vidljiva analogija, odnosno da formant *h* prodire iz 1. u 3. lice dvojine (Gadžijeva i Mihaljević 2014: 244) pa mjesto očekivanoga *-šeta* imamo *-hota*. Riječ o kontaminaciji imperfekta i aorista koja je tipična za hrvatskoglagoljske kodekse, no s obzirom na to da je gotovo uvijek riječ o oblicima trajnih glagola, ti se oblici smatraju imperfektnima (Mihaljević 2018: 68-69). Primjer *bihota* javlja se u više hrvatskoglagoljskih tekstova, primjerice u sanktoralu prvoga tiskanoga hrvatskoglagoljskoga brevijara (Kosinjskoga) iz 1491. godine (Jurčević – Tolić 2010: 100-101), u kojem je nekoliko inačica iste riječi, one s očuvanim jatom te s ikavskim refleksom jata (*běhota* i *bihota*).

1. mn.: *slišahom'* (f. 37 v); *imihomo* (f. 14);

3. mn.: *bihu* (f. 1 v), *prebivahu* (f. 67), *vračahu* (f. 67), *stržahu*, *davlahu*, *zakopahu*, *metahu*, *govorahu*, *ležahu*, *stojahu*, *lamahu*, *padahu*, *učahu*, *nošahu*, *vzivahu se*, *ne činahu*, *ne morahu*; *bihu* (f. 21 v), *biho* (f. 27), *razumihu* (f. 20 v), *hotihu* (f. 21), *jadihu* (f. 21), *sidihu* (f. 20), *gredihu* (f. 20), *ne umihu* (f. 22 v), *imihu* (f. 78).

U prvome licu množine nalazimo oblik *imihomo* (f. 14) koji, osim ikavskoga refleksa jata ima i hrvatski nastavak *-mo*. Više je primjera imperfektnoga nastavka *-ihu* u 3. mn., što bi bilo očekivano u tekstovima s ikavskim refleksom jata, ali ne u onima s ekavskim refleksom jata. Svi primjeri koje smo pronašli nalaze se u tekstu *Čtenie svete Marie o mukah'* (17 – 23 v). Riječ je o tekstu pisanom sa starijeg predloška, starijeg jezičnog tipa, s crkvenoslavenskom ekavsko-ikavskom bazom.

U *Grškovićevu se zborniku* u više navrata može naći grafem *o* na mjestu grafema *u*: „I vapiēhu vsi ki *biho* v mukah...“ (f. 27). Moguće je da je riječ o

zamjenjivanju grafema *u* i *o* zbog njihova sličnog bilježenja, no moguće je i drugačije tumačenje. U hrvatskoglagoljskim se tekstovima, posebno onima prepisivanima u Istri, često nalaze takve zamjene, ponegdje i vrlo sustavno provedene. Moguće je da je riječ, ne o grafemskoj, već o fonološkoj zamjeni, odnosno, *fonološkoj neutralizaciji* (Zubčić 2010: 641) pri kojoj se fonem *u* zamjenjuje fonemom *o* kad se nalazi u slogu izvan naglasaka. Do zamjene, vjerojatno, dolazi zbog toga što je u slogovima ispred naglasaka vokal *o* imao zatvoren izgovor blizak glasu *u* s kojim se neutralizirao (Zubčić 2010: 642). Iako u *Grškovićeveu zborniku* nema zapisanih naglasaka, u tekstovima s vidljivim obilježjima čakavskih govora možemo s određenom sigurnošću pokušati pretpostaviti naglasak prema suvremenome stanju u tim govorima te ustanoviti je li takva zamjena vezana uz položaj naglasaka u riječi. Moguće je, isto tako, da je u nekim od tih primjera riječ o odrazu stražnjega nazala kao *o* (kao što je slučaj u nekim govorima srednje Istre) no ne možemo donijeti zaključak ukoliko ne uzmemo u obzir sve riječi u kojima se takva zamjena pojavljuje.

7.2.6. Glagolski prilozi (Participi)

Aktivni particip prezenta i prvi aktivni particip preterita u živome su govoru, a kasnije i u tekstovima, uglavnom već prešli u nesklonjive glagolske priloge.

Glagolski prilog prošli (od prvoga aktivnoga participa preterita) opimljen je s nekoliko mogućih nastavaka:

-vši: *krstivši se* (f. 22; N m. r. mn.), *vidivši* (f. 19; N ž. r. jd.); *otgovorivši* (f. 22 v; N m. r. mn.), *učinivši* (f. 178 v; N m. r. jd.), *slišavši* (f. 23 v; N ž. r. jd.), *svršivši* (f. 67);

-ši: *poklekši* (f. 22 v; N ž. r. jd.), *rekši* (f. 52 v), *všadši* (f. 10);

-vše: *vidivše* (f. 71 v; N mn. m. r.), *se slišavše* (f. 80 v; N mn. m. r.), *slišavše* (f. 23; N m. r. mn.), *obivše* (f. 118; N mn. m. r.);

-v: *vzriv* (f. 10; N m. r. jd.), *pozriv* (f. 15; N m. r. jd.); *slišav* (f. 21 v; N ž. r. jd.), *prizvav'* (f. 130; N jd. m.r.);

-Ø: *vzved* (f. 18 v, f. 22 v; N m. r. jd.), *sašad'* (f. 135 v; N jd. m. r.).

U mnogim je primjerima muškoga roda u nominativ participa prodro oblik na -ši iz kosih padeža: *vidivši, učinivši...* Oblici jednine i množine su se izjednačili, a ima nekoliko primjera gdje dolazi do izjednačavanja oblika za muški i ženski rod; primjerice oblik participa u muškome rodu koji se odnosi na ženski rod: „*Slišav* prevetaja proslzi se i reče...” (f. 21 v; N ž. r. jd.), uz očekivano "*Slišavši* že sie s(ve)ta diva Marië...” (f. 23 v; N ž. r. jd.). Kod glagola koji u infinitivu imaju *rě* kao rezultat metateze likvida, za tvorbu participa uzima se druga osnova pa od *mrěti*, umjesto *mrěv, mrěvši* (*mrěvъ, mrěvъši*), imamo *mr, mrši* (*mръ, mръši*) (Damjanović 2005: 141-142). U *Grškovičevu* su *zborniku* u istome tekstu oprimjerene obje inačice za N muškoga roda množine: *umrši* (f. 12 v; N m. r. mn.) te analoško *umrvši* (f. 12 v; N m. r. mn.), prema osnovama koje završavaju na vokal.

Glagolski prilog sadašnji

Razvio se od aktivnoga participa prezenta koji se pak tvorio od prezentske osnove, a označava radnju koja se događa istovremeno s radnjom glavnoga glagola. Nekoliko je načina njegove tvorbe, a njegovi se tvorbeni obrasci dobro čuvaju u hrvatskom crkvenoslavenskom jeziku, samo što su u međuvremenu u njima provedene glasovne promjene (Gadžijeva i Mihaljević 2014: 226-228). Sklanjaju se kao pridjevi pa ćemo o njima nešto više reći u poglavlju o pridjevima.

N jd. m. r.: *ležeć* (139 L), *govoreć* (138 L), *priliplajuć* (140. L); *govoreći* (138 D), *mnijući* (143 L), *imijući* (140. D), *govoreći, razarajući* (f. 21 v), *slaveći* (f. 35 v; N jd. m. r.); *valkući* (f. 39 v; N jd. m. r.), *budući* (f. 67); *goruća* (f. 129 v; N jd. ž. r.), *gredući* (f. 156 v; N jd. m. r.)

G jd. m. r.: *govoreća* (f. 37 v), *jiduća* (f. 67)

D jd. m. r.: *pomagajuću* (f. 37 v)

A jd. m. r.: *strgući* (f. 67)

L jd. m. r.: *minućem'* (f. 29 v), *gorućem* (f. 24 v; L jd. m. r.)

N mn. m. r.: *truějući se* (f. 34 v; N mn. m. r.),

A mn. m. r.: *dajuće* (f. 21 v), *snidajuće* (f. 21 v), *razlučajuće* (f. 21 v);

I mn. m. r.: *skaršćuće* (zubi svoimi) (f. 148)

Složeni oblik promjene ženskoga roda participa: *zvezda shodećíê*.

A jd. m. r.: *popa viseća, človeka viseća*

N mn. m. r./Ž. r.: *človeki viseće* (f. 19 v), *žene viseće* (f. 19 v)

Oblik muškoga roda jednak je nekadašnjem obliku nominativa jednine ženskoga roda, što može značiti da je riječ o okamenjenome nastavku za ženski rod (od -oći/-eći), no Milan Mihaljević smatra da je razvoj bio složeniji i da je riječ o dugom obliku nominativa jednine muškoga roda u koji je najprije prodro formant -uć-, -eć- iz kosih padeža, a taj je oblik onda popriložen. Prema Mihaljeviću, to može potvrđivati činjenica da je alternativa nekadašnji oblik nominativa množine muškoga roda na -e (*viseće*). Apokopirani je nastavak -uć/-eć posvjedočen u mlađim hrvatskoglagoljskim tiskanim brevijarima, a i nastavak -ući/-eći može se pronaći u brevijarima i misalima toga razdoblja (*Hrvojev misal, Illirico 4, Novakov misal*). U nominativu jednine muškoga roda s dijalektološke nam je strane zanimljiv primjer *valkući* kao odraz slogotvornoga / koji je i danas prisutan u nekim otočkim govorima, kao npr. na južnome dijelu otoka Krka, na Lošinju (Nerezine, Sveti Jakov), Susku, Unijama (Šimunović 2011: 198-217).

Nađena je i potvrda složenog oblika promjene ženskoga roda participa: *zvezda shodećíê*.

7.2.7. Glagolski pridjevi

Glagolski pridjev trpni

Nastao je od pasivnog participa preterita. Na infinitivnu se osnovu dodavao morfem *-n-* (*-en*) ili *-t-* te pridjevski nastavci u odgovarajućem rodu i broju. Pronašli smo samo nekoliko primjera u Grškovićeve zborniku.

- (*čto e*) *pisano* (N jd. s. r.; 138. L)
- (oblak) *prostrt* (A jd. m. r.)
- *vavržen* (N jd. m. r., 138. L)
- *videno e* (f. 23 v; N jd. s. r.)
- *uzdržano* (*est*) (f. 28; N jd. s. r.)
- *nekršćeno* (f. 52 v; N jd. s. r.)
- *pisana* (f. 59 v; N jd. ž. r.)
- *savkupleni* (f. 67; N mn. m. r.)
- *spuen* (f. 73 v; N jd. m. r.)
- (*e*) *otlučena* (f. 78; N jd. ž. r.)
- *pridružen'* (f. 135 v; N jd. m. r.)
- *roen'* (*est*) (f. 141 v; N jd. m. r.)
- *postavlena* (f. 145 v, N jd. ž. r.)

S obzirom na to da su ti oblici sudjelovali u tvorbi pasivnih konstrukcija, o njima ćemo nešto više reći u poglavlju o sintaksi.

Glagolski pridjev radni

Nastao je od drugog aktivnog participa preterita i možemo ga pronaći u tvorbi složenih glagolskih oblika. No, tamo je gotovo okamenjen u nominativnom obliku. Tvorio se uz pomoć morfema *-l-* i nominativnih nastavaka u potrebnom broju i rodu.

Npr. *skratil* (*esi*) (N jd., m. r.; 139. L), *zaslužil* (*e*) (N jd. m. r.), *gorelo* (f. 17 v; s. r.), *videlo* (f. 17 v; s. r.)...

U muškome je rodu dočetni *-l* u svim primjerima očuvan (vidi dio o složenim glagolskim oblicima).

7.3. Složeni glagolski oblici

Složeni, tj. analitički oblici tvore se, kako i sam naziv kaže, od više jednostavnih glagolskih oblika, od kojih je jedan najčešće aktivni particip preterita drugog (osim kod futura prvog). Ti složeni oblici su perfekt, pluskvamperfekt, oba futura i kondicional. Njima su se u paleoslavistici znanstvenici relativno kasno počeli baviti, no u zadnje je vrijeme sve više takvih radova.

7.3.1. Perfekt

Tvorba je perfekta jednaka u crkvenoslavenskom i u hrvatskome jeziku. Riječ je o vremenu koje označava prošlu radnju, ali kao što mu samo ime i kaže, ta je radnja završila. Perfektivnost te radnje očituje se i u tome što, iako je radnja završila u prošlosti, njezine su posljedice još uvijek vidljive u sadašnjosti (Horvat 1997-1998: 127). Perfekt se tvori uz pomoć glagola *byti* i aktivnog participa preterita drugog. Lice i broj može se odrediti sagledavajući oblik glagola *byti*, dok se particip mijenja samo u odnosu na rod i broj. Načelno se u hrvatskoglagoljskim tekstovima perfekt rjeđe pojavljuje u odnosu na aorist i imperfekt.

U *Zborniku* smo pronašli primjere u sva tri lica jednine i množine.

1. jd.: *sam rekā* (f. 171; m. r.)

2. jd. *nisi videla* (f. 19 v; ž.r.),

3. jd.: *e prišal* (f. 1 v; m. r.), *e kazal* (f. 24 v; m. r.), *e bil'* (f. 24 v; m. r.), *e otkupil* (f. 156 v; m. r.), *si e zaslužil* (f. 20 v; m.r.); *e imie* (f. 179 v; m.r.),

1. mn.: *nismo videli* (m.r., f. 67), *smo ju hvalili* (f. 174; m. r.)

2. mn.: *ste se obreli* (m.r.), *ste učinili* (f. 27 v), *ste videli* (f. 156 v; m. r.)

3. mn.: *nisu proslavili* (m.r.), *su govoreli* (m.r.), *su jali* (m.r.), *su uzimali* (m.r.), *su oskvrnile* (ž.r.) *su neverovali* (f. 145; m.r.), *bdeli su* (f. 49 v; m. r.); *sut neverovali* (f. 19; m. r.), *sut prijali* (m.r.)

Red je riječi bio relativno slobodan te smo stoga pronašli i različite primjere s obzirom na poziciju, odnosno postpoziciju glagola *byti* u perfektu. Ima i primjera gdje se u perfekt interferirao neki od enklitičkih oblika zamjenica: *ste se obreli*, *smo ju hvalili* itd.

Završni dočetni *-l* očuvan je u svim primjerima tvorenim s aktivnim participom preterita (glagolski pridjev radni), osim u primjeru e *imie*, koji se tvori od participa prezenta m. r. (*iměję*) s ikavskim refleksom jata.

Niječni oblik perfekta čest je s uvjetovanom početnom pozicijom zanijekanoga prezenta glagola *biti*, ne i obrnuto: *nisi videla*, *nismo videli*, *nisu proslavili*.

Iako su množinski oblici perfekta u hrvatskim crkvenoslavenskim tekstovima rijetki (Gadžijeva i Mihaljević 2014: 251), pronašli smo dosta primjera, posebno u trećem licu množine. Dosta je primjera i u trećem licu jednine, što nije uobičajeno u hrvatskoglagojskim tekstovima, gdje je češća zastupljenost drugoga lica jednine. (Mihaljević 2008: 341). Iako je aorist češći u uporabi od perfekta, perfekt je, prema M. Horvat, pogodniji za uporabu u trećem licu jednine, kako bi se izbjegla moguća zabuna oko istih oblika aorista za drugo i treće lice jednine (Horvat 1997-1998: 131). Nastavak prvoga lica množine na *-mo* (*nismo*, *smo*) potječe iz narodnoga jezika, ne iz hrvatskoga crkvenoslavenskoga. U trećem licu množine češći su noviji oblici s otpalim dočetnim *-t* u pomoćnome glagolu *biti* (*su uzimali*, *su oskvrnile*..), ali pronašli smo i nekoliko starijih oblika s očuvanim dočetnim *-t* (*sut neverovali*, *sut prijali*). Pomoćni glagol *biti* u trećem se licu jednine pojavljuje gotovo isključivo u enklitičkom obliku. Možemo zaključiti da su u perfektu noviji oblici brojniji.

Svi su primjeri perfekta zabilježeni s enklitičkim oblikom pomoćnoga glagola, a nismo pronašli beskopulativni perfekt, koji je zabilježen u nekim mlađim starocrkvenoslavenskim tekstovima i, rijetko, u hrvatskoglagojskima (Gadžijeva i Mihaljević 2014: 251), kao ni oblike perfekta u dvojini.

7.3.2. Futur prvi

Futur prvi označava radnju koju shvaćamo kao budućnost u odnosu na sadašnjost, za razliku od futura drugog koji označava buduću radnju koja je u odnosu s drugom radnjom u budućnosti. U staroslavenskome je jeziku postojao jednostavni i složeni oblik futura prvog. Jednostavni je oblik bio zapravo prezentom perfektivnih glagola koji je označavao buduću radnju (Horvat 1997: 62-63), odnosno, kod svršenih je glagola futur prvi bio jednak prezentu. S obzirom na to da je tvorbeno ipak riječ o prezentu, u obzir za našu analizu, kao jedina dva tvorbeno drugačija glagolska vremena za označavanje buduće radnje, obradit ćemo futur prvi i futur drugi. Futur prvi mogao se tvoriti uz pomoć prezenta jednog od triju glagola: *iměti*, *hotěti* i *načęti* i infinitiva. Ovisno o glagolu u prezentu, futur bi poprimio drugačije značenje: *iměti* je označavao obvezatnu radnju, *hotěti* željenu radnju, a *načęti* početak radnje (Gadžijeva i Mihaljević 2014: 253).

1.jd. *hoću naučiti* (f. 130)

2.jd.: *imaši zbuditi; hoćeši priti* (f. 10),

3.jd. : *ima viditi* (f. 15 v), *ima se poslati* (f. 159); *hoće se roditi* (f. 15 v), *hoće stvoriti* (f. 17), *hoće učiniti* (f. 17), *hoće reći* (f. 25), *hoće prići* (f. 34), *hoće ljubiti* (f. 55), *oće biti* (f. 17), *oće učiniti* (f. 17);

1.mn.: *hoćemo viditi* (f. 24 v),

3.mn.: *hote poiti* (f. 91), *hote živiti* (f. 159)

Primjeri koje smo pronašli uglavnom imaju infinitiv u postpoziciji, no u tekstovima su česti obrnuti primjeri. Nismo pronašli dvojinske oblike, kao ni oblike zanijekanoga futura. Na primjerima iz *Grškovićeve zbornika* možemo zaključiti da se futur najčešće tvorilo uz pomoć glagola *htjeti* (vjerojatno pod utjecajem narodnoga jezika) te da je značio željenu radnju, no ima i primjera koji znače obvezatnu radnju.

U drugome licu jednine zabilježili smo starije oblike na *-ši* (*imaši zbuditi, hoćeši priti*), dok se u ostalim licima i brojevima pojavljuju noviji oblici. Zanimljiv je oblik

prvoga lica množine na *-mo* koji dolazi iz hrvatskoga jezika. Dijalektalno su nam zanimljivi primjeri s redukcijom početnoga *h* u 3. jd. (*oće biti, oće učiniti*) koji se pojavljuju paralelno s onima s očuvanim početnim *h* u tekstu *Čti ot suda* (17 - 17 v), što znači da bi mogli biti značajkom nekog čakavskoga govora, ukoliko nisu sporadična pojava u tekstu. Riječ je čakavsko-crkvenoslavenskom tekstu, koji sadrži nekoliko ekavizama.

U tekstovima se kod glagola *hotěti* može uočiti dosljedno pojavljivanje oblika *hoće* u trećem licu jednine, a *hote* u trećem licu množine (od **hotětb*, gdje nije bilo jotacije), u oba primjera s otpalim dočelnim *-t* pod utjecajem govornoga jezika.

Česta je tvorba futura prvog uz pomoć svršenoga prezenta glagola *byti* u hrvatskom crkvenoslavenskom jeziku, no mi nismo našli potvrdu.

Futur prvi je u hrvatskom crkvenoslavenskom još uvijek u razdoblju postanka što se očituje različitim oblicima uz pomoć kojih se izražava budućnost (Gadžijeva i Mihaljević 2014: 256), a iz primjera u *Grškovićeveu zborniku* vidljivo je da futur prvi kao kategorija još uvijek nije u potpunosti oblikovan jer nema primjera tvorbe futura prvog uz pomoć enklitičkih oblika (*ću, ćeš, će...*).

7.3.3. Pluskvamperfekt

Pluskvamperfekt se mogao tvoriti od bilo kojeg, jednostavnog ili složenog, prošlog oblika glagola *byti* i aktivnog participa preterita drugog. U starocrkvenoslavenskom su bile moguće tri inačice: inačica koja se tvori uz pomoć perfekta glagola *byti*, ona koja se tvori uz pomoć imperfekta glagola *byti* te ona tvorena od aorista tog glagola. Najčešće se pluskvamperfekt tvorilo od imperfekta glagola *byti*, zatim od aorista, a najrjeđe od perfekta glagola *byti* (Gadžijeva i Mihaljević 2014: 251). Takve su mogućnosti i u hrvatskom crkvenoslavenskom, no nisu se u hrvatskoglagojskim tekstovima rabile jednakom čestotom. Imperfekt je i dalje najčešći u uporabi, dok se od aorista češće rabio drugi sigmatski s imperfektnim značenjem (kao i u crkvenoslavenskom), a primjeri tvorbe uz pomoć perfekta u hrvatskoglagojskim tekstovima nisu pronađeni (Gadžijeva i Mihaljević 2014: 251).

Mi smo pronašli samo nekoliko primjera pluskvamperfekta, i to u 3. licu, tri u jednini koji se tvore od imperfekta glagola *byti* te jedan primjer u dvojini koji se također tvori od imperfekta glagola *byti*:

3.jd.: *biše bila* (ž. r.), *biše isasikal'* (f. 118), *biše naredil* (f. 175 v)

3.dv. *bihota pošla* (f. 24 v)

Prema dosad pronađenim primjerima zaključujemo da se pluskvamperfekt u *Grškovićevu zborniku* tvori uz pomoć imperfekta glagola *byti*. Takva je tvorba česta i u ostalim hrvatskim crkvenoslavenskim tekstovima, dok su primjeri s aoristom rjeđi.

Glagol *byti* u svim je primjerima u prepoziciji u odnosu na particip. Nismo pronašli zanijekane oblike, no očekivano je da zanijekani oblici glagola *byti* prethode participu.

Dvojinski oblik *bihota pošla* noviji je oblik nastao analogijom prema 1. mn. *bihom* jer, kao i kod aoristnih oblika, formant *h* prodire u 3. dvojine (Gadžijeva i Mihaljević 2014: 244). Imperfekt je, očekivano za hrvatskoglagoljske tekstove, stegnuta oblika, a ikavski refleks *jata* prisutan je i u brojnim drugim korijenskim morfemima u istome tekstu. Tekst iz kojega je navedeni primjer, *O(t) muk' kako e kazal' s(ve)ti Mihovil s(ve)tomu Pavlu muke i prkatorie kapitul' 3* (f. 24 v – 28), sadrži ekavsko-ikavski refleks *jata* i poneke kajkavizme (Štefanić 1970: 46). Iako je riječ o trećemu licu dvojine, nastavak *-ta* jednak je drugome licu dvojine jer je u hrvatskoglagoljskim tekstovima došlo do izjednačavanja 2. i 3. lica dvojine (Gadžijeva i Mihaljević 2014: 244).

7.3.4. Futur drugi

Futur drugi nije isuviše čest u crkvenoslavenskim tekstovima, a čak je i u kanonskim tekstovima vrlo rijedak. Tvorio se od svršenoga prezenta glagola *byti* i aktivnog participa preterita drugog. U *Grškovićevu zborniku* pronašli smo nekoliko primjera, većinom u muškome rodu te u množini, dok u dvojini nema primjera:

2.jd. *budeš miril* (f. 189) - m. r.,

3.jd. *mirilo bude* (f. 189) – s. r.

1. mn. *uživali budemo* (f. 9 v), *budemo mogli* (f. 82) - m. r.

3.mn. *budu mnili* (f. 17), *budu imeli* (f. 17 v) - m. r.

Svi su primjeri koje smo pronašli u Grškovićevu zborniku noviji oblici. U drugome licu jednine narodni je oblik bez dočelnoga *-i* (*budeš*), a i dočelno se *-t* u trećemu licu jednine i množine reducira (*bude, budu*). U prvome licu množine nastavak je *-mo* što pripisujemo utjecaju govornoga jezika (Gadžijeva i Mihaljević 2014: 254).

Osim futurom prvim i futurom drugim, budućnost se u hrvatskim crkvenoslavenskim tekstovima mogla i drugačije iskazati. Jedan je od alternativnih načina i konstrukcija prezentskog participa i infinitiva (Gadžijeva i Mihaljević 2014: 256-257), što je zapravo sintaktička pojava. I u Grškovićevu smo zborniku pronašli takav primjer u trećem licu jednine ženskoga roda: *spasena budet'* (f. 17).

7.3.5. Kondicional

Kondicional je pogodbeni, mogući način koji se naziva još i potencijalom. Opisuje glagolsku radnju koja predstavlja uvjet izvršavanja druge radnje, ili onu koja se može dogoditi ukoliko se uvjet ispuni. Često izražava pogodbu ili želju pa ga i susrećemo u zavisnim pogodbenim rečenicama. U starocrkvenoslavenskom se tvorilo od *I*-participa i posebnoga oblika glagola biti koji zovemo optativom. Taj je posebni oblik bio čest u kanonskim tekstovima, kao npr. u *Zografskom evanđelju* (Horvat 1999: 141-153). U hrvatskom crkvenoslavenskom se kondicional tvorilo češće uz pomoć aorista glagola *byti*, nego uz pomoć optativa glagola *byti*. Tvorilo se i od glagola svršenoga vida i od onih nesvršenoga vida. Također, kondicional se u hrvatskoglagoljskim tekstovima mogao tvoriti na način da je *I*-particip u prepoziciji ili postpoziciji, a ponegdje su aorist (optativ) i particip razdvojeni nekim rečeničnim dijelom. Mi smo pronašli samo primjere kondicionala u postpoziciji. Niječnica *ne* također je mogla biti u bilo kojem dijelu sintagme te smo mi pronašli i primjer niječnice ispred pomoćnoga glagola koji je u prepoziciji (*ne bi pustil*), kao i primjer

niječnice između pomoćnoga glagola i *l*-participa (*bi ne bilo*) koja je primjer, možda, sintaktičkog kajkavizma.

Primjeri koji smo pronašli u 3. jd. sačinjeni su, možda, od aorista glagola *byti* i aktivnog participia preterita drugog. No to zbog izjednačavanja *jeryja* i glasa *i* u 3. jd. ne možemo u potpunosti potvrditi.

s. r. *bi ne bilo* (f. 52 v), *bi mrlo* (f. 52 v)

m. r. *da bi se rodil*, *bi zliel* (f. 52 v), *ne bi pustil* (f. 73 v)

ž. r. *bi mogla* (f. 57 v)

U dvojini dolazi do izjednačavanja drugog i trećeg lica dvojine, što je očekivano za hrvatske paradigme. Pronašli smo samo jedan primjer kondicionala u 3. licu u dvojini, no uobičajeno je da je dvojina rijetka. U kanonskim tekstovima, primjerice, nije zabilježena (Damjanović 1995: 123). Primjer koji smo pronašli tvori se uz pomoć aorista glagola *biti*:

„I potisnu ruku da mirilo s Ejugu i Adamom' *iznela bista* van' i postavljena v radost' vičnuju.“ (f. 145 v)

U starijim hrvatskoglagoljskim tekstovima u prvome licu množine očekuje se kondicional s crkvenoslavenskim aoristnim oblikom, npr. *bihom činili*, no u *Grškovićevo* se zborniku javlja hrvatski oblik aorista *bismo činili*, što se ponekad javlja u mlađim hrvatskoglagoljskim tekstovima (Gadžijeva i Mihaljević 2014: 259). U trećem se licu javlja kondicional s optativom *bi*:

1. mn. m. r. *bismo činili* (f. 69), *bismo nasledovali* (f. 69)

3.mn. m. r. *bi imeli* (f. 24 v)

Možemo zaključiti da je u oblicima kondicionala više novijih elemenata, počevši od toga da je za starije crkvenoslavenske tekstove uobičajeniji optativ, koji je ovdje oprimjeren u samo jednom liku (3. mn. *bi imeli*), kao i to da smo pronašli hrvatski oblik aorista u 1. mn. (*bismo*) te da dolazi do izjednačavanja dvojinke

paradigme u 2. i 3. licu (što se javlja u hrvatskim crkvenoslavenskim tekstovima, no u starocrkvenoslavenskim tekstovima nema izjednačavanja).

Primjere čakavskoga kondicionala (*bim, biš, bi, bimo, bite, bi*) nismo pronašli.

7.3.6. Udvajanje suglasnika

U hrvatskoglagoljskim tekstovima često nailazimo na udvajanje suglasnika. Za razliku od udvajanja suglasnika i samoglasnika u latiničkim tekstovima, koje za cilj ima označavanje naglaska u riječima, udvajanje suglasnika (i samoglasnika) u glagoljičkim tekstovima ima drukčije značenje. Samoglasnici su udvojeni u starocrkvenoslavenskim tekstovima (i gdjegdje u crkvenoslavenskima) kad je riječ o izvornom korijenskom obliku (primjerice u oblicima nestegnutoz imperfekta, npr. *govoraaše*²¹¹) ili o nastavačnom morfemu (*poviř*¹², f 10; *vii*, f 23; *starii*, f 23; *spečee*, f 18). Također je prisutno u stranim riječima (*Ovidii*, f 56; *Boecii*, f 57).

Udvajanje suglasnika nije neobična pojava u hrvatskoglagoljskim tekstovima. Možemo ga podijeliti na tri osnovne skupine: a) one u stranim riječima, b) one nastale ulančavanjem i potpunom asimilacijom c) one nastale ispadanjem jerova²¹³. U prvoj skupini riječi se bilježe onako kako se bilježe i u jeziku iz kojeg dolaze. U drugu skupinu ubrajamo i riječi koje se nekad bilježe etimološki (*rassuditi/razsuditi*), a u trećoj je udvajanje uvijek prisutno. Problem se pojavljuje kod pretpostavke izgovora tih skupina. Ne znamo sa sigurnošću jesu li se udvojeni suglasnici i čitali udvojeno ili je samo riječ o grafijskom zapisu.

²¹¹ Nestegnuti oblici imperfekta nisu zabilježeni u *Grškovićevu zborniku*, što je i očekivano za hrvatskoglagoljske tekstove 16. stoljeća, s obzirom na to da je stezanje samoglasnika u ovim oblicima zabilježeno već u starocrkvenoslavenskim tekstovima. (usp. Sofija Gadžijeva et al.: *Hrvatski crkvenoslavenski jezik*, Hrvatska sveučilišna naklada, Staroslavenski institut, Zagreb, 2014. str. 89.) U *Grškovićevu su zborniku* svi oblici imperfekta stegnuti, neovisno o tome jesu li se tvorili formantom -aa- ili -ěa-.

²¹² Bilježenje glasa *i* u hrvatskoglagoljskim tekstovima treba sagledati u kontekstu u kojem se glasovi *i* i *j* jednako bilježe, posebice u nastavačnim morfemima. Tako da udvajanje samoglasnika u ovakvim slučajevima pretpostavlja izgovor glasa *j*, bilo kao dijela nastavka, bilo kao proteze među dvama glasovima. Također, udvajanje samoglasnika na granici korijenskog i nastavačnog morfema prisutno je i u hrvatskoglagoljskim tekstovima.

²¹³ Milan Mihaljević, „Udvojeni suglasnici (geminate) u hrvatskoglagoljskim tekstovima”, *Zbornik Vidjeti Ohrid. Referati hrvatskih sudionica i sudionika za XIV. Međunarodni slavistički kongres (Ohrid, 10. - 16. rujna 2003.)*, ur. Marko Samardžija, Zagreb, 2008., str. 43. (43–64)

U *Grškovićevu zborniku* imamo nekoliko primjera udvajanja suglasnika u stranim riječima, odnosno tautomorfemske geminate²¹⁴: vze *murro* (= smirna; f 152; uz *muro*, f 153), *murrom'* (f 152), *Anna* proročica (f 177). Riječ je preuzimanju izvornoga načina pisanja iz stranoga jezika iz kojega je riječ preuzeta, što znači da je riječ isključivo o grafijskom preuzimanju, ne i o izgovoru udvojenih suglasnika.

Kako u *Grškovićevu zborniku* u riječima s prefiksom većinom nije provedeno jednačenje glasova na granici morfema, nismo pronašli mnoge primjere udvajanja u drugoj skupini (*božstvo*, f 10; *bezčisni*, f 21; *razčislne*, f 24; *razčina*, f 58; *ubožstvo*, f 59^v), osim jednoga u kojemu je ulančavanjem nastao niz istih suglasnika: *oddili* (f 186). U ostalim primjerima sa sličnim prefiksima u kojima je nakon ulančavanja nastao niz istih suglasnika, najčešće je došlo do sažimanja.

Najveći broj geminata u *Grškovićevu zborniku* pripada trećoj skupini, u kojoj se geminate bilježe na mjestima gdje je nekad bio slabi poluglas koji je vremenom ispao. Takvih primjera geminata je najviše, iako je sama brojnost geminata u *Grškovićevu zborniku* nevelika. Uglavnom su zabilježeni udvojeni *n*, najviše u određenih pridjeva ili priloga nastalih od pridjeva (*neprestanno*, f 7^v, *kammenne*, f 17; *istinni*, f 43; *vrimeenni*, f 45^v, *prostranno*, f 58^v; *iskrnni*, f 187; *strannoga*, f 187; *istinnu*, f 187^v; *istinno*, f 188; *nevinnu*, f 188; *vmannega*, f 191^v; *istlennu*, f 191; v *mannih*, 191^v). Vrijedi napomenuti da se pisar ne drži striktno pravila udvajanja suglasnika za razlikovanje pridjeva i imenice jer udvajanje kod pridjeva ponekad ne bilježi (*iskrnni/iskrni*, f 187).

Udvojeni su suglasnici u *Grškovićevu zborniku* rijetki te većinom pripadaju skupini pridjeva. U istim tekstovima u kojima su pronađeni nalaze se i oblici bez udvajanja suglasnika, iz čega zaključujemo da je udvajanje suglasnika dio književne tradicije, osobito u oblicima u kojima je reduciran slabi poluglas, često kao grafičko obilježavanje jednog od homonima (npr. razlikovanje pridjeva i imenice).²¹⁵

²¹⁴ Milan Mihaljević, „Udvojeni suglasnici (geminate) u hrvatskoglagoljskim tekstovima”, *Zbornik Vidjeti Ohrid. Referati hrvatskih sudionica i sudionika za XIV. Međunarodni slavistički kongres (Ohrid, 10. - 16. rujna 2003.)*, ur. Marko Samardžija, Zagreb, 2008., str. 44. (43–64)

²¹⁵ „To potkrepljuje i činjenica da neki pisari rabe udvojeno pisanje kako bi razlikovali pridjeve od imenica, primjerice: *istina* (nom. jed. imen.) ~ *istinna* (nom. jed. prid. ž. r.), *kameni* (dat. jed. imen.) ~ *kamenni* (nom. mn. prid. m. r.) i sl.” (Milan Mihaljević, „Udvojeni suglasnici (geminate) u hrvatskoglagoljskim tekstovima”, *Zbornik Vidjeti Ohrid. Referati hrvatskih sudionica i sudionika za XIV. Međunarodni slavistički kongres (Ohrid, 10. - 16. rujna 2003.)*, ur. Marko Samardžija, Zagreb, 2008.,

7.4. Imenice

Imenice su promjenjiva vrsta riječi kojom imenujemo bića, stvari i pojave, odnosno činjenice iz vanjskoga svijeta i one iz našeg unutrašnjeg poimanja. Nekoliko je imeničkih gramatičkih kategorija: rod, broj, živost, padež i sklonidbeni tip. Neke od tih kategorija izmijenile su se u novijim razdobljima hrvatskoga jezika.

Rod imenica kao gramatičku kategoriju razlikujemo od spola kod imenica koje označavaju živa bića. U staroslavenskome nailazimo na imenice koje su gramatički ženskoga roda iako označavaju osobu muškoga spola (isto je prisutno i kod imenica koje označavaju životinje obaju spolova, ali se mocijski parnjak rijetko upotrebljava, npr. lisica, vjeverica itd.), npr. *voevoda*, *sluga*, *starěišina*. U staroslavenskome je češći primjer imenica koje su gramatički ženskoga roda, ali odnose se na osobu muškoga spola, dok je suprotno rjeđe. U suvremenom hrvatskome jeziku, naprotiv, mogu se pronaći i suprotni primjeri. Kategorija roda proteže se i na „bespolne“ imenice, odnosno na imenice koje označavaju neživa bića, a kojima iz određenog razloga (najčešće morfološkoga) dodjeljujemo određeni rod, npr. *stolica*, *stolac*.

U hrvatskome crkvenoslavenskom jeziku problem roda javlja se ponajviše u imenica kojima se gramatički rod i spol ne podudaraju te tim imenicama valja posvetiti veću pozornost.

U starocrkvenoslavenskom se, kao i u hrvatskom crkvenoslavenskom, pojavljuju tri broja u imenica: jednina, dvojina i množina. Parna (slobodna) dvojina upotrebljavala se u imenica koje su označavale nešto što dolazi u paru, najčešće dijelovi tijela: ruke, noge, uši, oči. Primjerice, ukoliko se u tekstu spominje da su ljudi podigli svoje ruke k nebu, upotrebljavat će se najčešće množina jer te ruke pripadaju različitim ljudima i nisu nužno dio para; ukoliko je jedna osoba podigla svoje ruke k nebu, upotrebljavat će se dvojina jer je riječ o dvjema rukama iz istoga para. Vezana dvojina upotrebljavala se vezano za broj dva, odnosno označavala je dva pojma koja nisu u paru. Morfološki nije postojala razlika među tim dvjema dvojinama. U hrvatskim crkvenoslavenskim tekstovima dvojina je još živa kategorija, no upitno je koliko se još upotrebljava za parnost.

str. 52.) Ista je distinkcija prisutna i u *Grškovićevo zborniku: Istina e ljubav' Božiê* (f 186^v) ~ *istinnu lûbav budemo održati* (f 187^v); biše *kamenem svezan'* (f 20^v) ~ stene *kammenne* sasiklu se (f 17-17^v).

U hrvatskom crkvenoslavenskom dvojina još uvijek postoji, iako se od 15. stoljeća nadalje sve više zamjenjuje množinom, što se može uočiti u, npr., čakavskim pravnim tekstovima²¹⁶. U analizi jezika *Grškovićeve zbornika* istražiti ćemo koliko su stari dvojinski nastavci očuvani, a uolikoj mjeri su zamijenjeni množinom.

U starocrkvenoslavenskome je postojala kategorija obosobljenosti koja je uzrokovala razliku u jedninskoj sklonidbi imenica koje su označavale mušku odraslu, zdravu i slobodnu osobu te ostalih imenica muškoga roda (riječ je o najstarijem stupnju razvoja kategorije roda²¹⁷). Akuzativ tih imenica bio je jednak genitivu, dok je u ostalih imenica muškoga roda akuzativ bio jednak nominativu. Uspoređujući podatke iz drugih slavenskih jezika, možemo zaključiti da je kategorija živosti (obosobljenosti) nastala u općeslavenskome razdoblju (proces je započeo već u kasnom praslavenskom)²¹⁸. Genitivno-akuzativni se sinkretizam proširio na žive neobosobljene imenice muškoga roda tijekom 15. i početkom 16. st., kada kategorija obosobljenosti u svim slavenskim jezicima prelazi u kategoriju živosti (osim u bugarskome i makedonskome)²¹⁹. Nadalje, u 15. se stoljeću javlja akuzativno-nominativni sinkretizam u množini imenica muškoga roda (u sjevernim slavenskim jezicima ta se promjena odnosi i na imenice ženskoga roda), dok su primjeri akuzativno-genitivnog sinkretizma u množini, iako pronađeni već u mlađim starocrkvenoslavenskim tekstovima, rjeđi²²⁰. U analizi imenica pozabavit ćemo se i sinkretizmom.

Kategorija padeža obuhvaća sedam padeža (nominativ, genitiv, dativ, akuzativ, vokativ, lokativ, instrumental) koje nasljeđujemo iz praslavenskoga sustava. Pretpostavlja se da je u praindoeuropskome uz tih sedam postojao i ablativ, čije ostatke nalazimo u praslavenskome u genitivu o-osnova (no značenje mu odgovara latinskome genitivu, ne ablativu)²²¹.

²¹⁶ v. Boris Kuzmić; Mario Šimudvarac: „Vezana dvojina u čakavskim pravnim tekstovima od 13. do 18. stoljeća“, *Croatica et Slavica ladertina*, Zadar, 2015., str. 37 – 56.

²¹⁷ v. Milan Mihaljević: *Slavenska poredbena gramatika 2. dio*, Školska knjiga, Zagreb, 2014., str. 18.

²¹⁸ v. n. dj., str. 16.

²¹⁹ v. n. dj., str. 18 – 19.

²²⁰ v. n. dj., str. 19.

²²¹ v. n. dj., str. 36 – 37.

Iz praindoeuropskoga nasljeđujemo sklonidbene tipove koji su usustavljeni prema osnovama i tematskim glasovima na kraju osnove (po kojima su i dobili imena²²²), da bi se u starocrkvenoslavenskome sklonidbeni tipovi počeli organizirati prema gramatičkome rodu. Ti su tipovi obuhvaćali imenice jednog od triju rodova (uz izuzetke), a odlikovali su ih posebni nastavci. Glasovne su promjene s vremenom smanjile razlike među deklinacijama, neke su imenice nestale, a neke analogijom prešle u drugi sklonidbeni tip (onaj koji je bio češći).

Imenice muškog i srednjeg roda najvećim su dijelom pripadale o-/jo-promjeni (još u praslavenskome). Tu promjenu nazivamo još i glavnom promjenom muškoga i srednjeg roda. Ostale su se imenice tih dvaju rodova sklanjale po n-promjeni, po u- i i-promjeni samo imenice muškoga roda, a po s- i t-promjeni samo imenice srednjega roda. Većina imenica ženskoga roda sklanjala se po a-/ja-promjeni, a ostale imenice ženskoga roda sklanjale su se po i-, v- te r-promjeni.

Razliku u deklinaciji kod glavnih promjena svih triju rodova imenica (opreka o-/jo- te a-/ja-) uzrokovao je prijeglas. Nepalatalnim su se promjenama (o-promjena i a-promjena) sklanjale imenice čija je osnova završavala na nepalatal, dok su se palatalnim promjenama (jo-promjena i ja-promjena) sklanjale imenice s palatalom na kraju osnove. Nakon nepalatalnih je osnova u nastavku slijedio stražnji otvornik, dok je nakon palatalnih osnova slijedio prednji otvornik. Neke od tih razlika izgubile su se kasnije izjednačavanjem i vokalnom transformacijom glasova.

Naša analiza imenica *Grškovićeve zbornika* obuhvaća sve imeničke kategorije, ali osim osvrtnja na očuvanost starih crkvenoslavenskih nastavaka, pozornost ćemo posvetiti i isprepletenosti crkvenoslavenskih i čakavskih elemenata te, posebno, kajkavskome naslojavanju. Pokušat ćemo izdvojiti one elemente morfologije imenica koji ne pripadaju zajedničkoj čakavsko-kajkavskoj baštini, nego se nalaze samo u kajkavskome književnom jeziku, kao što su postojanje vokativa kao zasebnoga

²²² Korijenske imenice (imenice kojima je osnova bila jednaka korijenu) u slavenskim su jezicima najvećim dijelom prešle u i-osnove. Vidi n. dj., str. 40.

padeža i instrumentalni nastavak *-um*²²³. Prokomentirat ćemo i neke fonološke kajkavske osobitosti koje su možda utjecale na morfološke oblike.

7.4.1. Imenice muškoga roda o-/jo- promjene

U starocrkvenoslavenskome jeziku opreke među istim padežima nepalatalne o- i palatalne jo-promjene bile su uzrokovane prijeglasom, kako smo prije napomenuli. Tako je mjesto ъ u nepalatalnoj, u palatalnoj promjeni slijedio ѣ, mjesto glasa o u nepalatalnoj promjeni slijedio je glas e u palatalnoj, ne mjestu ě u nepalatalnoj, u palatalnoj je bio glas i, a umjesto glasa y su u palatalnoj promjeni mogli biti glas i ili prednji nazal ę.

Taj je sustav izgledao ovako u muškome rodu: N jd. *stolъ* : *mъžь*; I jd. *stolomъ* : *mъžemъ*; A mn. *stoly* : *mъžę*; L mn. *stolěhъ* : *mъžihъ*; I mn. *stoly* : *mъži*; DI dv. *stoloma* : *mъžema*.

Te su se opreke s vremenom izgubile te danas u hrvatskome suvremenom jeziku imamo samo opreku o/e (*stolom/mužem*). Uzrok tomu su glasovne promjene kao što je gubitak slabih *jerova*, stapanje *jerija* s glasom *i*, te puno kasnije i zamjena *jata* glasom *i* iz meke promjene.

U hrvatskome crkvenoslavenskom jeziku zbog gubitka slabih *jerova* nestaje opreka u nominativu jednine pa je rezultat *stol* : *muž* (< *stolъ* : *mъžь*). U instrumentalu jednine opreka o/e ostaje (*stolom* : *mužem* < *stolomъ* : *mъžemъ*), a stražnjojezični se nazal izjednačio s glasom *u*). U množini se u akuzativu prednjojezični nazal izjednačio s glasom *e*, a *jeri* se izjednačio s glasom *i* pa imamo opreku i/e: *stoli* : *muže*. U instrumentalu je u staroslavenskome postojala opreka y/i koja se izgubila stapanjem *jerija* s glasom *i*: *stoli* : *muži*. U hrvatskom crkvenoslavenskom jat je još prisutan pa u lokativu množine nalazimo opreku *stolěh* : *mužih*. U dvojini ostaje opreka o/e u dativu i instrumentalu: *stoloma* : *mužema*.

U ostalim padežima promjene u morfologiji uzrokovale su uglavnom promjene u fonologiji.

²²³ v. Stjepan Damjanović: *Jezik hrvatskih glagoljaša*, Matica hrvatska, Zagreb 2008., str. 156-157.

U *Grškovićeve* zborniku nalazimo primjere u nominativu jednine zabilježene uglavnom bez poluglasa na kraju riječi, ali često s apostrofom kao oznakom završetka riječi, iako ne uvijek: *Ivan* (f 10^v), *G(ospod)* (f 10^v), *oblak* (f 10^v), *klas* (f 11), *grozd* (f 11), *antikrst* (f 11), *vetr* (f 11^v), *David prorok* (f 11^v), *prestol* (f 11^v), *uč(enik)* (f 1), *b(og)* (f 1), *Ivan* (f 10), *halam* (f 13^v), *g(ospodi)нь* (f 17), *Is(u)h(rst)ь* (f 17^v), *I(su)сь* (f 91), *herufim* i *šerafim* (f 20), *kapitul* (f 23^v), *Pav(a)l* (f 24^v), *Mihovil arhanel* (f 24^v), *Partemun`* (f 25), *plodnik`* (f 25), *sin`* (f 29^v), *spasitel`* (f 29^v), *studenac`* (f 29^v), *život* (f 34), *plač* i *vapai* (f 30^v), *s(vi)ť* (f 36), *svet* (f 42), *čemer* (f 41), *meštr`* (f 54), *pečat`* (f 54^v), *ogan`* (f 55^v), *duh`* (f 55^v), *grih* (f 55^v), *prorok'* (f 55^v), *čl(ovi)k* (f 57), *zakon`* (f 65^v), *govor* (f 67), *mir`* (f 67), *mirakul* (f 69), *židovin'* (f 69), *tržac* (f 69), *grad* (f 71^v), *Adam`* (f 73^v), *gospodin b(og)* (f 74^v), *ot(a)c* (f 74^v), *ud* (f 88^v), *učitel`* (f 91), *brať* (f 91), *dobrotvorac`* (f 91), *Osip`* (f 118), *zakon`* (f 118), *cvet* (f 121), *posť* (f 126^v), *nauk* (f 130), *redovn(i)k* (f 132^v), *poknežin`*²²⁴ (f 100), *zakon`* (f 43), *anel* (f 46), *hlib`* (f 135^v), *ditić`* (f 141^v), *H(rist) g(ospod)* (f 141^v), *plk`* (f 145), *misec`* (f 148^v), *početak* (f 148^v), *Vitliom* (f 151), *paraklit* (f 159), *duh istini* (f 159), *Ivan ev(a)njelist`* (f 159), *Krst`* (f 165), *meštar`* (f 175), *s(ve)ti Grgur* (f 178), *Justin`* (f 178), *anjel`* (f 180), *izvolenik`* (f 180), *Abel* (f 180), *erii* (f 180), *fratr`* (178^v), *črv* (f 24), *koludar`* (f 178), *děv(a)l'* (f 178^v), *opiěv(a)c'* (f 130), *svadlivac'* (f 130), *obraz'* (f 131), *ezik* (f 20^v)...

U nominativnim oblicima poluglas se na kraju riječi izgubio, čime se izubila i razlika između palatalne i nepalatalne deklinacije. Uglavnom se na mjestu poluglasa bilježi apostrof, no nije uvijek zabilježen. Slogotvorni *l* se u riječi *halam* (< *hlъmъ* > hum) odrazio kao *al*, a prvi se poluglas u riječi vokalizirao u *a*. Odras slogotvornoga *l* kao *al* prisutan je u govorima na Krku, Susku i Unijama²²⁵. Zabilježen je i primjer očuvanoga slogotvornoga *l* (*plk*), što može biti crkvenoslavizam, ali i čakavizam s područja, npr.

²²⁴ Hercigonja smatra da je ovaj leksem potvrda da je *Grškovićeve* zbornik nastao na frankopanskome području, a ne u Istri: „Da je rukopis kompiliran i prepisan u Istri pisac bi vjerojatno upotrebio neki od odgovarajućih termina udomaćenih na tom području (isp. npr. kapitan, vicekapitan, namestnik kapetanie, sudac, podžupan, župan itd. u statutima kvarnerskih komuna). Ovako se - kao i prethodnim slučajevima – može i za ovaj kodeks pretpostaviti lokalizacija, na frankapanski posjed u blizini čakavsko-kajkavske pogranične zone.“ (Eduard Hercigonja: „Kajkavski elementi u jeziku glagoljaške književnosti 15. i 16. stoljeća (Prilog istraživanju kontinuiteta hrvatskog književnog jezika)“, *Croatica : časopis za hrvatski jezik, književnost i kulturu*, Vol. 5 No. 5, 1973., str. 196.). No, valja imati na umu da su Frankopani imali velik utjecaj u sjevernoj Istri, kao i to da je dio Istre bio pod Austrijom, a tek dio pod Venecijom. Termini poput *kapitan*, *vicekapitan* i sl. nisu se mogli čuti u Pazinskoj knežiji, koja je bila pod austrijskom vlašću. Dapače, u knežiji se svakako mogao čuti leksem *poknežin*, što bi, ako ništa drugo, moglo potvrditi tezu o nastanku *Grškovićeve* zbornika u Istri.

²²⁵ v. Josip Lisac: „Glasovi srednjočakavskoga dijalekta“, *Čakavska rič*, XXX (2002), br. 1-2, Split, str. 82-83.

Suska²²⁶ (stariji tekstovi, uz odraz *al* i *u*). Očuvana je stara skupina *čr* (*črv*), što može biti i crkvenoslavenska i čakavska karakteristika. Jedan zabilježeni romanizam može upućivati na čakavsko i na kajkavsko naslijeđe (*koludar'*).

Nastavak u genitivu jednine muškoga roda je *-a* (*sveta, suda, mira, miseca...*), dakle kao u starocrkvenoslavenskome jeziku. Ni u starocrkvenoslavenskome nije postojala razlika između palatalne i nepalatalne promjene pa tako je nema niti u hrvatskom crkvenoslavenskom jeziku:

g(ospod)a (f 10^v), *Is(u)h(rst)a* (f 10^v), *raba* (f 10^v), *prestola* (f 18), *djavla* (f 22), *Ivana e(van)j(e)lista* (f 10), *halma* (f 13), *sveta* (f 15^v), *s(ve)ta* (f 17), od *antikarsta* (f 15^v), ot *suda* (f 17), *vstoka* (f 17), *zapada* (f 17), *groba* (f 36^v), *duha* (f 52^v, 159), ot *sina* (f 55^v, 69), *dobitka* (f 131^v), *zakona* (f 56), be *straha* (f 58), *g(ospo)dina Is(u)h(rst)a* (f 59^v), od *děvla* (f 69), *srama* (f 71^v), *g(ospo)dina* (f 71^v, 179), *suda* (f 80^v), *duha s(ve)tago* (f 86), *potoka* (f 91), ot *ploda* (f 132^v), od *života* (f 43), *smiha* (f 191), *dara* (f 176), *b(og)a* (f 148), *dvora* (f 148^v), *Iruda c(esa)ra* (f 151), *b(og)a* (f 179), *vika* (f 181^v), *leta* (f 11);

bez *konca* (f 24^v, 58), do *konca* (f 179), *Ivana H(rsti)t(e)la/krstitela* (f 1^v), *slнца* (f 17), ot *ogna* (f 17^v), *mira* (f 29^v, 45, 57^v, 189), *miseca* (f 28^v), *pokoě* (f 36^v), ot *oca* (f 55^v, 151, 159), z *raě* (f 73^v, 132), *otčenaša* (f 118), *rataě* (f 125^v), *spasitela* (f 148);

I u genitivnim oblicima nalazimo odraz slogotvornoga *l* kao *al*, što nas upućuje na otočke govore Krka, Unija i Suska, kao što smo prije napomenuli (*halma*), no imamo primjer i očuvanoga slogotvornoga *l* (*slнца*), što je također jezična karakteristika specifična za neke otočke govore, osobito Unije i Susak²²⁷. Slogotvorni *r* se odrazio kao *ar*, što je karakteristično za čakavske govore 16. stoljeća (*antikarsta*), a na Susku, Unijama te u Baškoj na Krku takav je odraz prisutan i danas²²⁸. Oblik *vstoka* nepromijenjen je starocrkvenoslavenski oblik.

²²⁶ v. Josip Hamm, Mate Hraste, Petar Guberina: „Govor otoka Suska“, *Hrvatski dijalektološki zbornik*, knj. 1, Zagreb, 1956., str. 22.

²²⁷ v. Josip Lisac: „Glasovi srednjočakavskoga dijalekta“, Čakavska rič, XXX (2002), br. 1-2, Split, str. 82-83.

²²⁸ nav. dj. 83-84. str.

U dativu jednine čuva se nastavak *-u*, koji je isti i u starocrkvenoslavenskom kao i u hrvatskom crkvenoslavenskom: *ka g(ospod)u* (f 10^v), *G(ospo)d(i)nu* (f 10^v), *divěku* (f 11^v), *lavu* (f 11^v), *ka krstu* (f 22), *fratru* (f 178^v), *stalpu* (f 8^v), *b(og)u* (f 15^v), *Is(u)h(rst)u* (f 15^v), k svoemu *knezu antikrstu* (f 12^v), *s(i)nu* (f 15^v), *d(u)hu* (f 15^v), *iagancu/agancu* (f 14^v), k *paklu* (f 24^v), *bogu* (f 37^v), *Aleksandru* (f 57^v), *čl(ovi)ku* (f 59^v), *b(og)u* (f 69), *o(t)cu* (f 69), k *paklu* (f 74^v), *po zakonu* (f 148^v), *plku* (f 151), *svitu* (f 189); *o(t)cu* (f 15^v), *miru* (f 17), *zmiû* (f 25), *Ivanu krstitelû* (f 40^v), *h(r̂sti)t(e)lû* (f 132), *cvetu* (f 131)...

U dativu nema prijeglasnih razlika između palatalne i nepalatalne sklonidbe. Leksem *stalp* (= stup) čakavski je element, ali regionalnoga dosega, koji upućuje na porijeklo izvornika s otoka, najvjerojatnije Krka²²⁹. Takvi, rubni elementi, od velika su značaja za povijesnu dijalektologiju. U ovome primjeru vidimo da se slogotvorni *l* odrazio kao *al*. Za razliku od tog primjera, imamo i primjer očuvanoga slogotvornoga *l* (*plku*), no ta se dva primjera ne nalaze u istome tekstu. Kako smo prije i spominjali, očuvani neizmijenjeni slogotvorni *l* također je osobina nekih otočkih govora. Leksem *zmii* (= zmaj, zmija), koji može biti muškog ili ženskog roda, zabilježen je u muškome rodu (*zmiju*) u tekstu *O(t) muk' kako e kazal' s(ve)ti Mihovil s(ve)tomu Pavlu muke i prkatorie kapitul' 3*. Zabilježena su dva različita oblika imenice *agnьсь* (*iagancu/agancu*), jedan u izvornome obliku, drugi s protezom *j*. Iako su prve proteze djelovale još u praslavensko doba (npr. *jęzikъ*), u ovome je primjeru riječ o vjerojatno novijoj protezi koje su bile svojstvene kajkavskim i čakavskim govorima. Imenica *krstitelj* također se javlja u dvije inačice (*krstitelû* i *h(r̂sti)t(e)lû*), od kojih je prva vjerojatno inačica iz narodnoga jezika.

U akuzativu je vidljiva razlika u nastavku s obzirom na to radi li se o živome biću (nastavak jednak genitivu jednine) ili neživoj stvari (nastavak jednak nominativu) što znači da je nekadašnja starocrkvenoslavenska kategorija obosobljenosti²³⁰ u hrvatskome crkvenoslavenskom očuvana kao kategorija živosti. Leksemi za neživo imaju nastavak jednak nominativu jednine: *glas* (f 10^v), *oltar* (f 12), *zakon* (f 22v, 145^v), *v a(d)* (f 1^v), *sud* (f 17), *mertuh* vina (f 10^v), *vek`* (f 23^v), *v život* (f 34, 161^v), na *oltar`* (f 59^v), *v Rim`* (f 59^v), *put`* (f 69), *lab* (f 78), *vrat* (f 97^v), *v burdel* (f 130^v), *v čas* (f

²²⁹ v. Amir Kapetanović: „Dijatopijske varijacije starohrvatske književne čakavštine“, *Hrvatski dijalektološki zbornik*, knj. 18, 2013, str. 167.

²³⁰ Kategorija obosobljenosti u starocrkvenoslavenskome zahvaćala je imenice muškoga roda koje su označavale muške odrasle slobodne osobe.

132^v), na *Eprat* (f 151), na *grob`* (f 167^v), *obraz* (f 175), v *Nazarat* (f 178), *rod* (f 182^v), v *beteg`* (f 189), *templ`* (f 15^v), *post`* (f 179), edan' *hlib`* (f 179), v *dom* svoi (f 179), na *stan`* (f 179); *pokoi* (f 24^v), v *rai* (f 73^v), *vinac* (f 121), na *božić* (f 141^v), *žbanac`* (f 179), *vrč`* (f 178^v)...

Leksem *beteg*²³¹, koji je hungarizam, tradicionalno neki istraživači smatraju značajkom kajkavskoga književnog jezika. Neki istraživači, pak, smatraju da je riječ o leksemu koji pripada zajedničkoj čakavsko-kajkavskoj jezičnoj baštini²³². S druge strane, romanizam *templ`*²³³ vjerojatnije je pretpostaviti čakavskom govornom području.

Leksemi za živo u akuzativu imaju nastavak jednak genitivu jednine: *raba* (f 10^v), *prelastnika* (f 12), *č(ovê)ka* (f 12, 131), *s(i)na* (f 23^v, 182^v), *duha* (f 23^v), *života* (f 9^v), *iaganca* (f 14^v) *prelastnika* (f 11^v), *gospodina B(og)a*, *sina* božić (f 16), *razboinika* (f 34), *David*a (f 37^v), *popa* (f 52^v), *brata* (f 56^v), *anela herubina* (f 73^v), *Adama* (f 74^v), *b(oga)* (f 78), *tvorca* (f 88^v), *duha s(ve)tago* (f 161^v), za *g(ospo)dina* papu (f 163^v); *Gargura* (f 178), *o(t)ca* (f 23^v), *oca* (f 88^v), *muža* (f 1)...

Pridjev *kolovaran* pronašli smo u tekstu *Se est složenie muki božie ot` četirih` evanelist` tu dobro razumii. U nedilu cvitnu*. Riječ je o ikavsko-ekavskome tekstu s oprimjerenim zamjenicama *ča* i *kai*, očuvanim završnim slogovnim *l*, koji je analogan tekstu u Greblovu *Kvarezimalu*²³⁴. Uzmemo li u obzir da se u tekstu *Se est složenie muki božie ot` četirih` evanelist`...* u istoj rečenici kao *kolovaran* može pronaći i *manen* (= lud, luđak; *drža za kolovarna rekuć za manena*, f 102), predložak teksta mogli bismo pretpostaviti starijoj matici, moguće iz zadarsko-krbavskoga kruga. (usp. u *Senjskom tiskanom misalu* (1494.) 150c: *manenostb*²³⁵). Pronašli smo i primjere sklanjanja imenice koja znači nešto neživo prema sklonidbi za živo (*strgućí oltara*,

²³¹ Na *Hrvatskom jezičnom portalu* navodi se da je leksem regionalan te da dolazi iz mađarskog (preuzeto sa stranice: <http://hjp.znanje.hr/index.php?show=search>, 13. veljače 2020.). Pridjev *betežan* (= bolestan) prisutan je i danas na Liburniji i u jugozapadnoj Istri.

²³² v. Marinka Šimić: „Kajkavizmi u Tkonskom zborniku“, *Rasprave Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje*, knj. 33 (2007), str. 343., 356.; Stjepan Damjanović: *Tragom jezika hrvatskih glagoljaša*, Znanstvena biblioteka Hrvatskog filološkog društva Sveučilišna naklada Liber, Zagreb 1984., str. 176.; Eduard Hercigonja (1983: 363), Andrea Radošević (2016: 254) itd.

²³³ Od lat. *templum*; "tèmpio (ant. tèmplu) s. m. [dal lat. templum, da una radice affine al gr. τέμενος «recinto sacro», τέμνω «tagliare»: v. oltre] (pl. tèmplī o più spesso tèmpli, che evita l'ambiguità con tempi plur. di tempo). – 1. Edificio sacro, luogo consacrato al culto di una divinità e concepito per lo più come dimora, permanente o temporanea, della divinità stessa che vi può essere rappresentata da un'immagine." (preuzeto sa stranice: <http://www.treccani.it/vocabolario/tempio/>, 20. veljače 2020.).

²³⁴ v. Vjekoslav Štefanić: *Glagoljski rukopisi Jugoslavenske Akademije*, JAZU, 1970., str. 49.

²³⁵ v. Milan Mihaljević: „Šrke i fraške glagoljaške“, *Croatica* 42/43/44, Staroslavenski zavod, Zagreb, 1995, str. 276.

lipa cveta). Leksem *prelastnika* smatramo preslavizmom²³⁶, ali spada u onu skupinu koja je svojstvena i hrvatskim govorima. Takve lekseme smatramo preslavizmima samo u određenom kontekstu, odnosno kada je riječ o prijevodu određene grčke riječi²³⁷. U leksemu *Gargura* slogotvorni se glas *r* bilježi uz popratni vokal *a*, što je česta pojava u čakavskome jeziku 16. stoljeća. U istome je tekstu zabilježen i oblik *Grgur*, bez popratnoga vokala.

Nismo pronašli mnogo vokativnih oblika. U vokativu se čuva razlika između palatalne i nepalatalne promjene. Nastavak je u nepalatalnoj promjeni bio *-e*, a u palatalnoj *-u*. U *Grškovićevu se zborniku* čuva ta razlika: *Is(u)h(rst)e* (f 10^v), *Ivane* (f 10^v), *arhistratiže* (f 18), *Mihovile* (f 18), *rabe* (f 52^v), *Oče* (f 18, 118); *spasitelu* (f 141^v), *sinu boži* (f 23), *cesaru vični* (f 23)...

Oblik *arhistratiže* pripada nepalatalnoj promjeni, ali je zabilježen s provedenom prvom palatalizacijom, kao i oblik *oče*, u kojemu je provedena prva palatalizacija zbog glasa *c* nastala trećom palatalizacijom od izvornoga *k*. Imenica *cesaru* sklanja se po palatalnoj inačici (*cesaru* mjesto *cesare*) jer je u starocrkvenoslavenskome glas *r* bio palatalan. Istoj sklonidbi pripada i leksem *spasitelu*, dok leksem *sinu* čuva stari oblik *u*-promjene. Ostali su oblici u vokativu očekivani.

Lokativni je nastavak u nepalatalnoj sklonidbi u starocrkvenoslavenskom bio *-ě*, a u palatalnoj *-i*. Ti su stari nastavci prisutni i u *Grškovićevu zborniku*. Imenice koje smo pronašli u lokativu jednine imaju isti nastavak (*-i*), što bi moglo značiti da se sklanjaju po palatalnoj osnovi, no vjerojatnije je da se jat u nepalatalnoj promjeni odrazio ikavskim odrazom, npr. *въ прѣунѣ* > *va pržuni* (f 24^v): *va/v adi* (f 1^v), *va veki* (f 23^v), *va viki* (f 24^v, 28), *v psaltiri* (f 37^v), *v simboli* (f 55), *na sviti* (f 56^v, 132), *v molstiri* (f 67), *v*

²³⁶ Preslavizmi su riječi koje povezujemo s najstarijim razdobljem staroslavenskoga jezika, a nalazimo ih u tekstovima prevedenima (najčešće) u Preslavu, s grčkoga izvornika. Pojava preslavizama u tekstovima upućuje nas na jezik i podrijetlo izvornika: „Ponajprije treba reći da preslavizme u hrvatskologoljskim tekstovima možemo tražiti samo u tekstovima kojima je u osnovi grčki predložak, dakle u onima koje su glagoljaši tzv. južnim putem preuzeli još u starocrkvenoslavenskom razdoblju, ili koje su kasnije, u crkvenoslavenskom razdoblju, preuzimali iz drugih (istočnih) redakcija, a ne u onima koje su sami prevodili s latinskoga, talijanskoga ili češkoga jezika.“ (v. Milan Mihaljević, Marinka Šimić: „Preslavizmi u hrvatskologoljskim tekstovima“, A tko to ide? = A hto tam idze?, hrvatski prilozi XV. međunarodnom slavističkom kongresu, (Minsk, 20. - 27. kolovoza 2013.), priredile Marija Turk, Maja Opašić, Zagreb, Hrvatsko filološko društvo, Hrvatska sveučilišna naklada, 2013., str. 15-16.

²³⁷ v. Milan Mihaljević, Marinka Šimić: „Preslavizmi u hrvatskologoljskim tekstovima“, A tko to ide? = A hto tam idze?, hrvatski prilozi XV. međunarodnom slavističkom kongresu, (Minsk, 20. - 27. kolovoza 2013.), priredile Marija Turk, Maja Opašić, Zagreb, Hrvatsko filološko društvo, Hrvatska sveučilišna naklada, 2013., str. 17.

gradi Erusalimi (f 69), o *ishodi* (f 74^v), v *novi grobi* (f 118), o *gospodini bozi* (f 126^v), na *prestoli* (f 141^v), v *gradi Davidovi* (f 141^v), va *Vitliomi* / v *gradi Vitliomi* (f 151), pri *oltari crikvenom`* (f 180), o *hlibi* (f 179), v *životi* (f 186); va *ogni* (f 23^v), na *križi* (f 74^v), na *konci* (f 186); v *dvore* (f 130)...

Leksem *pržun* je romanizam koji se u sklonidbi prilagodio hrvatskoj sklonidbi. U primjeru *bozi* provedena je, očekivano, druga palatalizacija. U većini je primjera lokativnih oblika nepalatalne promjene zabilježen ikavski refleks jata u nastavnom morfemu, no pronašli smo i jedan primjer ekavskoga refleksa jata u nastavku: v *dvore*. Ovaj ekavizam ne možemo pretpostaviti kajkavizmom, posebno stoga što u tekstu u kojem je pronađen nema drugih kajkavskih elemenata, osim sporadičnih ekavizama (*Nauk sinu Vičerdovu*). U tom je tekstu još nekoliko ekavizama drugih sklonidbenih tipova, no proučavanjem tih ekavizama kroz prizmu zakona Jakubinskoga i Meyera, ne bismo mogli reći da je riječ o ikavsko-ekavskome govoru jer ima mnogo iznimaka.

Nekoliko imenica ima noviji nastavak, po u-osnovi: v *gradu* (f 67; *Govor na Uzašašće Isusovo*), po *Krstu sinu* (f 174^v; *Kapitul od vrimen`gospoinih*), na *listu* (f 175; nepotpuni završetak legende o monahu koji je naučio samo molitvu Zdravo Marijo). Oblik *molstiri* nastao je disimilacijom iz oblika *monastirь/monostyrь* (< lat. *monastĕrium*), zbog blizine dvaju nazala (*m* i *n*).

U instrumentalu jednine pronašli smo više leksema koji se sklanjaju po nepalatalnoj osnovi (*duhom*), a tek nekoliko koji se sklanjaju po palatalnoj osnovi (*o(t)cem*): *strahom* (f 14), *glasom* (f 14), sa *antikrstom* (f 15), *duhom* (f 15^v), *jazikom* (f 15), *č(love)kom* (f 15^v), *vrhom* (f 20^v), *zakonom* (f 21), *zubom* (f 21^v), *slovom* (f 22), *sinom* (f 23^v), *duhom* (f 23^v), *zubom* (f 27), *pred sinom* (f 27^v), z *G(ospo)d(i)nom* (f 28), *Is(u)h(rsto)m* (f 28), *glasom`* (f 40^v), *duhom* (f 80^v), *postom* (f 120^v), z *gospodinom bogom* (f 125^v), *zakonom`* (f 57, 174), z *bogom`* (f 44), s *č(lově)kom`* (f 44), sa *Osipom`* (f 176), *Adamom`* (f 145^v), sa svojim *sinom* (f 179^v), *darom`* božim' (f 179); *zvirem* (f 21^v), *o(t)cem* (f 23^v), sa *ocem`* (f 23^v), *sinom* (f 141^v), *previncem`* (f 35^v), s *mečem* (f 73^v), križnim *trnem`* (f 156^v), pred *kralem* nebeskim (f 174), *hodcem`* (f 178^v), *koncem* (f 130^v), *děvlem* (f 16)...

U obliku *vumom* uočavamo protetski glas *v*, što se najčešće smatra kajkavskom jezičnom značajkom²³⁸, iako se može naći i u nekim čakavskim govorima (npr. *vusta* na Cresu). Leksem smo pronašli u tekstu *S(ve)ti Ivan' krstitel' govori*. To je tekst u kojem se pojavljuje više ekavizama te čak i neki tradicionalno smatrani kajkavski oblici (*nori*, *kai*) pa je možda kod leksema *vumom* zaista riječ o kajkavizmu.

Glasovi *r* i *c* bili su u staroslavenskome palatali pa je ovdje palatalna promjena očekivana. Oblik *zvirem* vjerojatno je ostatak *i*-osnova. Oblik *mečem* dolazi od praslavenskoga **mьčь*, a u staroslavenskome je zabilježen *mьčь* i *mečь*. U hrvatskom je crkvenoslavenskome oblik *mač* nastao vokalizacijom jakoga, a ispadanjem slabog poluglasa. Oblik *mečem*, kao i oblik *semrt*, pripada staroslavenskoj tradiciji vokalizacije poluglasa te označava tzv. „višu“ inačicu jezika²³⁹. Vokalizacija poluglasa u *e* prisutna je i u nekim creskim i sjevernoljubičkim govorima²⁴⁰. Leksem *děvlem* sklanja se po palatalnoj osnovi, iako pripada nepalatalnoj. Kod imenica glavne promjene takvi su međusobni utjecaji rijetki²⁴¹.

U množini smo pronašli brojne imenice muškoga roda *o/jo-* deklinacije. Nastavak je u nominativu množine isti kao u starocrkvenoslavenskom: *časi* (f 11), *sarpi* (f 11^v), *an(j)eli* (f 1), *aneli* (f 171), *oblaki* (f 11^v), *ěžici* (f 16, 190), *halmi* (f 17^v), *človici* (f 23^v), *dusi* (f 23^v), *meči* (f 25), *črvi* (f 19^v, 25), *služiteli* (f 25), *druzi* (f 29^v), *koni* (f 31), *grisi* (f 19, 34^v, 82^v), *naslednici* (f 42), *elimenti* (f 55^v), *ljudi* (f 57^v), *o(t)ci* (f 80^v), *pridružnici* (f 120^v), *zidi* (f 26^v), *muži* (f 20, 26^v), *človici* (f 23^v), *ludii Saražini patarini* (f 145), *susedi* (f 24), *grobi* (f 190), *ožurnici* (f 22), *otrovnici* (f 22), *razboinici* (f 22); vidivše mnozi ini *židove* (f 71^v)...

Oblici kojima je osnova završavala na velar, u nominativu množine najčešće imaju oblik *s* provedenom drugom palatalizacijom velara (*grisi*, *človici*, *dusi*, *druzi*, *pridružnici*, *ožurnici*, *otrovnici*, *razboinici*). U istome je tekstu (*Čtenie s(ve)t(a)go Ivana e(van)j(e)lista o priš(a)sti g(ospod)ni na zemlu*) pronađen i oblik *sarpi* s odrazom slogotvornoga *r* kao *ar*, što je također osobina čakavskoga književnog jezika 16. st.

Čakavizam je i leksem *ěžici*, u kojem je odraz prednjojezičnog nazala iza palatala dao *a* (*jězik* > *jazik/zajik*), što je specifično za neke čakavske govore

²³⁸ v. Stjepan Damjanović: *Tragom jezika hrvatskih glagoljaša*, Znanstvena biblioteka Hrvatskog filološkog društva Sveučilišna naklada Liber, Zagreb 1984., str. 157.

²³⁹ v. Sanja Holjevac, Mirjana Crnić: „Prilog proučavanju jezika hrvatskih misala iz 16. i 17. stoljeća“, *Zbornik radova o Rafaelu Levakoviću*, str. 157.

²⁴⁰ Josip Lisac: *Hrvatska dijalektologija 2. Čakavsko narječje*, Golden marketing – Tehnička knjiga, Zagreb, 2009., str. 74.

²⁴¹ v. Milan Mihaljević: „Hrvatski crkvenoslavenski jezik“; u: J. Bratulić i dr.: *Povijest hrvatskoga jezika*. 1. knjiga : srednji vijek, Croatica, Zagreb, 2009., str. 303.

(sjevernočakavski ili ekavskočakavski dijalekt²⁴²). Nije neobično, s grafijske strane, da se grafem za jat upotrebljava za slijed *j + a* koji ne stoji na mjestu izvornoga jata. U tekstu *Čtenie svete Marie o mukah'* pronašli smo i jedan romanizam (*ožurnici* = lihvari), namjerno unesen u nabranjanju kako bi pridonio slikovitosti teksta: *i tako e otrovnici ožurnici i razboinici i ki davlahu det svoju* (f 22)...

Većina dvosložnih imenica čuva staru, kratku množinu.

Nastavci genitiva množine pokazuju najviše raznolikosti. Izvorni je starocrkvenoslavenski nastavak, nakon ispadanja slaboga poluglasa, očuvan u većem broju primjera: *evanelist* (f 91), *muž* (f 21), *leť* (f 24^v), *vik* (f 24^v), *priětel* (f 56), *krstěn* bližik tvojih (f 174), svetih *otac* (f 180), *pinez* (f 130^v)...

Germanizam *pinez'* pronašli smo u tekstu *Nauk sinu Vičerdovu* koji je pisan ikavskim čakavsko-crkvenoslavenskim jezikom s ponekim ekavizmima. Ekavizmi u tekstu ne podliježu zakonu Jakubinskog i Meyera, već su vjerojatno namjerno uneseni zbog raznolikosti u tekstu, tako da jezik ne smatramo ikavsko-ekavskim. Leksem *pinez'* ipak ne možemo pripisati kajkavskom utjecaju, posebice s obzirom na to da je leksem *pinezi* prisutan i danas na Liburniji, a *penezi* u jugozapadnoj Istri.

Nije rijedak niti nastavak *-ov/ev*, koji je pod utjecajem *u*-osnova prešao na dio imenica glavne muške promjene. Nastavak *-ov* imale su imenice nepalatalne promjene, a imenice palatalne promjene, zbog prijeglasa, nastavak *-ev*, no u *Grškovićevu* smo *zborniku* našli u genitivu samo imenice nepalatalne promjene s „posuđenim“ nastavkom iz *u*-promjene. Taj se nastavak proširio i na imenice glavnih promjena (osim *o*-promjene i *jo*-promjene, također i na *i*-promjenu i *n*-promjenu)²⁴³, što vidimo u primjerima: *grozdov* (f 11), ot *grihov* (f 156^v), *učenikov* (f 67), *svedokov* (f 30^v), *Židov* (f 78), 7 zalih *dohov* (mjesto *duhov*?) (f 82^v), *darov* (f 86), 12 *udov* (f 88^v)...

Oblik *dohov* (mjesto *duhov*) moguća je pisareva pogreška te vjerojatno nije riječ o fonološkoj neutralizaciji²⁴⁴, tj. zamjeni glasa *u* glasom *o*. Grafemi *o* i *u* bili su vrlo slični pa su ih u pismu pisari često zamjenjivali.

²⁴² v. Josip Lisac: *Hrvatska dijalektologija 2. Čakavsko narječje*, Golden marketing – Tehnička knjiga, Zagreb, 2009., str. 74.

²⁴³ n. dj. 116 – 117.

²⁴⁴ v. Sanja Zubčić: „Jezične značajke Greblova *Tlmačenja od muki gospoda našega Isuhrsta*“, *Zbornik radova Riječki filološki dani*, Filozofski fakultet, Rijeka, 2010. str. 641. Autorica navodi da se fonološke neutralizacije uglavnom događaju u nenaglašenom, često prednaglasnom slogu, što ovdje vjerojatno nije slučaj.

Nastavak *-i* preuzet iz *i*-osnova sporadično se javlja kod imenica palatalne: *miseci* (f 148^v), *s(ve)tih erii* (f 135^v), *koni sracinskih* (f 61), *muži* (f 18^v); ali i nepalatalne glavne muške sklonidbe: *ot črvi* (f 24). Mjestimično pojavljivanje tog nastavka zabilježeno je u nekim oblicima palatalne sklonidbe i u drugih hrvatskoglagoljskih tekstova²⁴⁵.

Nakon ispadanja slaboga poluglasa, dativ množine ostao je isti kao i u starocrkvenoslavenskom jeziku. U dativu množine čuva se nastavak *o*-osnova *-om* kod imenica *o*-osnova, a *-em* kod imenica *jo*-osnova: *to predai vernim č(love)kom* (f 15^v), *an(j)elom* (f 18^v), *klevetnikom`* (f 190), *metahu psom* (f 19^v), *skržat zubom* (f 21^v), *tatom`* (f 190), *psom* (f 19^v), *godovnikom* (f 41), *botrom* (f 41), *smr(t)nim grihom* (f 84^v); *k pastirem`* (f 141^v), *bržitelem* (f 41), *ljudem`* (f 179)...

U primjeru *ljudem* riječ je o čuvanju staroga oblika *i*-osnova.

Nastavak akuzativa množine u staroslavenskome bio je *-y* u nepalatalnoj, a *-ę* u palatalnoj sklonidbi. Nakon glasovnih promjena (*jeri* se izjednačio s glasom *i*, a prednjojezični nazal s glasom *e*) u hrvatskom crkvenoslavenskom u nepalatalnoj je deklinaciji nastavak *-i*, a u palatalnoj nastavak *-e*²⁴⁶: *susedi* (131^v), *pinezi* (f 178^v), *viki* (f 9^v), *v vse veki* (f 148, 159, 37^v), *ove petki* (f 80^v), *4 kvatri* (f 80^v), *grihi* (f 141^v), *obrazi s(ve)tih`* (f 175), *za eziki* (f 190), *za nohti* (f 190), *nad liki anelskie* (f 167^v), *na konci* (f 186), *muži* (f 21); *s(ve)te o(t)ce* (f 74^v), *pred cesare* (f 19^v), *kneze* (f 19^v), *krstěne* (f 22^v), *h(rst)ěne* (f 78), *krščene* (f 52^v), *stole* (f 20), *igrce* (130), *šegare* (f 130^v), *špotnike* (130^v), *grihe* (f 73^v), *grdinale* (f 163); *Židove* (f 17)...

Većina imenica koje se sklanjaju po nepalatalnoj osnovi (*susedi*, *pinezi*, *veki*, *obrazi*...) nisu sporne, no pronašli smo primjere sklanjanja imenice palatalne osnove prema nepalatalnoj: *konci*, *muži*; što je sporadična pojava u hrvatskoglagoljskim tekstovima²⁴⁷. Za razliku od toga, brojnije su imenice koje se sklanjaju po palatalnoj osnovi u akuzativu množine, a kojima osnova ne završava na palatal: *krstěne*, *h(rst)ěne*, *krščene*, *šegare*, *špotnike*, *grihe*, *grdinale*.

²⁴⁵ v. Milan Mihaljević: „Hrvatski crkvenoslavenski jezik“; u: J. Bratulić i dr.: *Povijest hrvatskoga jezika. 1. knjiga : srednji vijek*, Croatica, Zagreb, 2009., str. 303.; i Milan Mihaljević: „Deklinacija imenica u najstarijim hrvatskoglagoljskim fragmentima“, M. Dürigl, M. Mihaljević i F. Velčić (ur.), *Glagoljica i hrvatski glagolizam*, Zagreb – Krk, Staroslavenski institut i Krčka biskupija, 2004., str. 631.

²⁴⁶ „U osnovi je te promjene završetak **-ons* u kojemu se *o* iza palatala promijenilo u *e* čime je nastala opreka **-ons* ~ **-ens*. Nakon toga se **-ons* (glasovnom promjenom koja se događa samo na kraju riječi) promijenilo u *-y*, a **-ens* se (općom promjenom tautosilabičnih skupina samoglasnik + nosni sonant) razvilo u očekivani nosni samoglasnik *-ę*.“ (Milan Mihaljević: „Hrvatski crkvenoslavenski jezik“; u: J. Bratulić i dr.: *Povijest hrvatskoga jezika. 1. knjiga : srednji vijek*, Croatica, Zagreb, 2009., str. 302.)

²⁴⁷ v. Milan Mihaljević: „Hrvatski crkvenoslavenski jezik“; u: J. Bratulić i dr.: *Povijest hrvatskoga jezika. 1. knjiga : srednji vijek*, Croatica, Zagreb, 2009., str. 303.;

Leksem *šegare* je romanizam, a leksem *špotnike* germanizam te je tu palatalna deklinacija utjecala na nepalatalnu. Imenica *grihi/grihe* ima dva odraza u akuzativu množine, po palatalnoj deklinaciji i po nepalatalnoj. Nekoliko je odraza i imenice *krstěne* (*krstěne* / *h(rst)ěne* / *krščene*), no riječ je samo o fonološkim, ne i morfološkim razlikama. Te fonološke razlike proistječu iz jezičnih osobitosti samih predložaka. U obliku *krščene* došlo je do druge jotacije pa pretpostavljamo da je taj oblik došao iz hrvatskoga (čakavskoga) narodnoga jezika.

Pronašli smo samo nekoliko oblika u vokativu množine glavne promjene muškoga roda: *ljudi* (f 132^v), *pastiri* dobri (f 141^v) te u njima nema razlike u nastavcima, kao što je nije bilo niti u starocrkvenoslavenskom.

Nastavak u lokativu množine bio je u starocrkvenoslavenskom *-ěhъ* u nepalatalnoj, a *-ihъ* u palatalnoj sklonidbi. *Jat* se različito odrazio u različitim narodnim govorima pa je u hrvatskom crkvenoslavenskom moguć kadšto drugačiji odraz, u nekim tekstovima ikavski, u drugima ekavski. Zabilježeni su samo primjeri lokativa množine s nastavkom *-i*, moguće iz jo-sklonidbe, umjesto očekivanoga nastavka iz o-sklonidbe. To bi možda ukazivalo da se nastavak iz palatalne promjene proširio i na nepalatalnu, no to ne možemo tvrditi, upravo zbog prethodno spomenutih promjena u fonologiji²⁴⁸. U primjeru *zakonih* i *dvorih* je možda došlo do ikavskoga odraza *jata* u nastavku (*zakoneh* > *zakonih*), a sklonidba je ostala nepalatalna, dakle, o-promjena: *na oblacih* (f 13 – palatalna promjena), *va vsih` zakonih`* (f 65^v), *po dvorih`* (f 130^v)...

Nastavak instrumentala množine u starocrkvenoslavenskome je bio *-y* u nepalatalnoj, a *-i* u palatalnoj sklonidbi. Izjednačavanjem odraza *jerija* s glasom *i* u hrvatskom se crkvenoslavenskom gubi razlika između palatalne i nepalatalne promjene te one imaju isti nastavak: *aneli* ljutimi (f 148), *zubi* svoimi (f 148), *petimi zakoni* (f 156^v), *grabželi* železnimi (f 190), *grisi* svoimi (f 14^v). U leksemu *grisi* provedena je druga palatalizacija, iako imenica *grěhъ* pripada nepalatalnoj sklonidbi kojoj je instrumentalni nastavak bio *-y*. Taj glas, s obzirom na to da nije bio prednji, nije mogao uzrokovati drugu palatalizaciju pa u ovome slučaju nije trebalo doći do te

²⁴⁸ Milan Mihaljević smatra da su međusobni utjecaji palatalne i nepalatalne inačice rijetki (n. dj., str. 303.).

promjene. Ta pojava nije rijetka u hrvatskoglagojskim tekstovima u instrumentalu i akuzativu množine, s time da je u instrumentalu množine češća²⁴⁹.

Pronašli smo i nekoliko primjera dvojine, u nominativu, dativu i akuzativu, koji pripadaju o-osnovi muškoga roda:

N dv. 12 *artikula* (f 55)

A dv. razlučajuće *malžema* z ditmi (f 21^v)

D dv. o gore tima *malženoma* ka oskvrnista lože svoje (f 148)

Leksem *artikula* mogli bismo smatrati i genitivom jednine, no pretpostavljamo da je riječ o dvojini zbog toga što stoji uz broj dvanaest koji zahtijeva dvojину („dva na desete“). U potonja dva primjera riječ je o imenici/zastarjelici koja je pisaru očito predstavljala nepoznat pojam pa je u akuzativu mjesto *malžena* napisao *malžema*, tj. zamijenio grafem *n* grafemom *m*. Imenica *malžena*²⁵⁰ predstavljala je pojam „supružnici“ (lat. *coniuges*). S obzirom na to da predstavlja dvoje ljudi spojenih u jednu cjelinu, jedan pojam, nije čudno da se upotrebljuje u dvojini.

To pokazuje da se dvojina još čuva u imenica. U primjeru *malžema* vidimo da je riječ o vezanoj dvojini. Taj se leksem pojavio u tekstu *Čtenie svete Marie o mukah`*. Riječ je o tekstu iz starijega predloška, što možemo zaključiti iz arhaičnosti jezika koji je u svojoj osnovi crkvenoslavenski s čakavskim (narodnim) elementima. Drugi pronađeni primjer, dativ dvojine, nalazi se u tekstu *Čtenie na uskrišenie g(ospod)ne* koji je jezično sličan *Čteniu svete Marie*, možda čak prepisan iz istoga predloška.

²⁴⁹ v. Sofija Gadžijeva, Ana Kovačević, Milan Mihaljević, Sandra Požar, Johannes Reinhart, Marinka Šimić, Jasna Vince: *Hrvatski crkvenoslavenski jezik*, Hrvatska sveučilišna naklada, Staroslavenski institut, Zagreb, 2014., str. 111.

²⁵⁰ Leksem je u literaturi zabilježen kao *moravizam*, odnosno riječ koja u kanonskim starocrkvenoslavenskim tekstovima predstavlja arhaizam. Moravizmi su pronađeni, osim u *Grškovičevu zborniku*, još u drugim hrvatskoglagojskim tekstovima, kao što je *Fragment apostola o malženstvu* te *Akademijin ritual*. (v. Marinka Šimić: „Moravizmi u *Drugom beramskom (ljubljskom) brevijaru*“, *SLOVO*, sv. 70 (2020), 285–301, Zagreb 2020.)

Moravizmi u tekstovima upućuju na stariji predložak i čuvanje starine, a nerijetko nas mogu uputiti i na podrijetlo predloška, za koje se često smatra da su došli na naše područje izravno iz Moravske.

7.4.2. Imenice a/ja-promjene

Po a/ja-promjeni sklanjala se u starocrkvenoslavenskom većina imenica ženskoga roda. Imenice kojima je osnova završavala na nepalatal sklanjale su se po a-deklinaciji, a one kojima je osnova završavala na palatal po ja-deklinaciji. Prijeglasne opreke koje su u starocrkvenoslavenskom postojale u glavnoj deklinaciji muškoga i srednjeg roda, prisutne su i starocrkvenoslavenskoj paradigmi glavne ženske deklinacije. Te se opreke očituju u određenim padežima paradigme. Ondje gdje je u nepalatalnoj promjeni *jeri*, u palatalnoj je prednji nosni samoglasnik (*ženy* : *dušę*), ondje gdje je u nepalatalnoj promjeni *o*, u palatalnoj je *e* (*ženo* : *duše*) itd. Dakle iste su morfološke opreke u inačicama glavne ženske promjene kao i u inačicama glavne muške promjene i glavne promjene srednjega roda.

U glavnoj promjeni ženskoga roda taj je sustav izgledao ovako: G jd./NAV mn. *ženy* : *dušę*, DL jd./NAV dv. *ženě* : *duši*, V jd. *ženo* : *duše*, I jd. *ženojǫ* : *dušejǫ* te G mn. *ženъ* : *dušъ*. Kasnije fonološke promjene, kao i u imenica glavne promjene muškoga roda, uzrokovale su promjene u morfologiji te gubitak nekih razlika između palatalne i nepalatalne inačice. Ispadanjem poluglasa izjednačili su se oblici u genitivu množine, a u govorima gdje je jat dao ikavski odraz nepalatalna se inačica izjednačila s palatalnom u dativu i lokativu jednine te nominativu, akuzativu i vokativu dvojine. U tekstovima gdje je odraz jata bio ekavski u nastavačnim morfemima, ostala je razlika između palatalne i nepalatalne deklinacije. Prijeglasna opreka *o* : *e* opstala je u hrvatskom crkvenoslavenskom, kao i u standardnom hrvatskom jeziku (vokativ imenica ženskoga roda s nastavačnim morfemom *-ica*).

U hrvatskom crkvenoslavenskom, kako smo već spomenuli kod imenica glavne promjene muškoga roda, *jeri* se izjednačio s glasom *i*, a prednji nosni samoglasnik s glasom *e* (u tekstovima s više čakavskih elemenata nalazimo i lekseme s drugačijim odrazom prednjega nazala: *językъ* > *jazik*). U instrumentalu jednine stražnji je nosni samoglasnik dao odraz *u* (*ženoju* : *dušejju*).

Osim imenica koje označavaju lekseme ženskoga spola, po glavnoj ženskoj deklinaciji sklanjale su se i imenice kojima je gramatički morfem bio *-a*, a označavale su lekseme muškoga spola: *starěišina*, *sluga*, *voevoda*, *papa* itd.

Imenice glavne ženske promjene (i palatalne i nepalatalne) u nominativu jednine završavaju nastavkom *-a* (nastavak se kod nekih imenica palatalne deklinacije bilježio *jatom*): *zemla* (f 10), *luna* (f 10), *hvala* (f 15^v), *gora* (f 13^v), *zvezda* (f 11), *hartiē* (f 13), *Isaiē* (f 17), *ludiē* (f 17), *trсна rozga* (f 10^v), *diva* (f 18), *b(ogo)r(odi)ca Mariē* (f 18), *slava* (f 23^v), *hiža* (f 20), *bratiē* (f 29^v), *ženitva* (f 54^v), *voda* (f 55^v), *potriba* (f 57), *epistoliē* (f 59^v), *slava* (f 65^v), *hvala* (f 65^v), *koludrica* (f 71^v), *sobota* (f 78), *misa* (f 81), *molitva* (f 126^v), *strila operena* (f 131^v), *sviča goruća* (f 179, 129^v), *sila* (f 44), *pravda* (44^v), *vola* (f 45), *zvezda* (144^v), *diva bogorodica Mariē* (f 167^v), *sveta bogoridica Mariē* (f 171), *vera* (f 171), *duša* (f 175), *vola tvoē* (f 179^v), *rika* (f 189^v), *skarsiē* (f 24)...

Leksem *hartiē* je vjerojatni grecizam (< grč. *khártēs*), a možda i preslavizam, s obzirom na to da su preslavski tekstovi prepisivani često iz grčkoga predloška. U tekstu se javlja romanizam *skarsiē* koji upućuje na čakavski narodni jezik.

U genitivu jednine, kako smo prije napomenuli, u hrvatskom je crkvenoslavenskom postojala opreka između palatalne i nepalatalne inačice. U nepalatalnoj se inačici *jeri* izjednačio s glasom *i*: ni *gori* (f 13), ot *slavi* (f 28), *divi* (f 165), *ēmi* (f 178^v), *vodi* (f 52^v), ot *pravdi* (f 122^v), ot *nepravdi* (f 124^v), *divi* (f 71^v, 163^v, 175); a u palatalnoj se prednji nosni samoglasnik izjednačio s glasom *e*: is *tamnice* (f 74^v), ot *mise* (f 81), *pšenice* (132^v), *bogoridice* (f 165), *gospoe* (f 165), *hotnice* (f 131), *b(ogo)r(odi)ce* (f 171), *bogorodice* (f 175^v), *vode* (f 24), ot *koludrice* (f 16), *Marie* (f 69, 179), *vrhu zemle* (f 17), *bez` muke* (f 58), *nedile* (f 59^v), ot *zavidošće* (f 56), *gospoe* (f 65^v), iz *iblie* (= iz biblije) (f 71^v)...

U hrvatskoglagoljskim tekstovima M. Mihaljević je uočio zamjenu nastavka nepalatalne promjene palatalnim nastavkom: „U genitivu jednine te nominativu i akuzativu množine vidljiv je katkad utjecaj palatalne promjene na nepalatalnu, tj. zamjena očekivanoga nastavka *-i* nastavkom *-e*: *žene*, *vode*, *věre*, *dike* itd.“²⁵¹. U *Grškovićevu* smo *zborniku* pronašli takve potvrde, ali i obrnute primjere, gdje je palatalni nastavak ustupio mjesto nepalatalnome u leksemima kojima osnova završava na palatal: *gori* mjesto *gore*, *mise* i *muke* mjesto *misi* i *muki*.

²⁵¹ Milan Mihaljević: „Hrvatski crkvenoslavenski jezik“; u: J. Bratulić i dr.: *Povijest hrvatskoga jezika. 1. knjiga : srednji vijek*, Croatica, Zagreb, 2009., str. 310.

Zamjena se nastavka -ě nepalatalne deklinacije nastavkom -i palatalne deklinacije može uočiti i u dativu jednine: *zemli* (f 88^v), *muki* (f 91), k *ženi* svoei (f 182^v, 178^v), ka *ěmi* (f 179)... Upitno je, doduše, koliko je riječ o zamjeni nepalatalnog nastavka palatalnim, a koliko je zapravo riječ o ikavskome odrazu nekadašnjeg jata u nastavačnom morfemu nepalatalne sklonidbe²⁵².

U dativu jednine smo pronašli jedan romanizam: *koludrice*. Romanizmi često upućuju na govorni jezik i stoga ih smatramo čakavizmima. Leksemi *bogoridice* i *iblie* greškom su pisara najvjerojatnije pogrešno zapisani.

Nastavak akuzativa jednine se kod imenica glavne ženske sklonidbe ne razlikuje u palatalnoj i nepalatalnoj inačici: *ženu* (f 1), na *zemlu* (f 10), na *goru* (f 10), *bludnicu* (f 34), *hvalju* (f 40^v), *hvalu* (f 52^v), *službu* (f 67), *pokoru* (f 73^v), za *neveru* (f 73^v), v *zemlju* (f 78), *parnju* (f 78), v *muku* (f 91), v *nedilu* (f 91), na *goru elinsku*²⁵³ (= *maslinsku*²⁵⁴) (f 93^v), *zlobu našu* (f 126^v), v *tovernu* (f 130^v), *korunu* (f 135^v), ednu *kaplicu* (f 24), na *hudobu* (f 43), *ruku* (f 145^v), v *muku* (f 148), na *efifaniju* (f 151), za *papu* (f 163^v), *kupinu* (f 163^v), *srdu* (f 165), *dobrotu* (f 165), *hudobu* (f 165), *gospoju* (f 174), *divu Mariju* (f 174, 179), *kadilnicu* (f 180), *ruku kripku* (f 185), na *utihu* (f 189), *ožuru* (f 19^v), va *ěmu* (f 178^v), *misu* (f 178^v), *pokoru* (f 179), *ubliju* (= kolač; f 178^v), *sviću* (f 178^v)...

Oblik *ruku kripku* zabilježen je u genitivu dvojine: *sin ruku kripku i sin` oca kripkago i silnago*. Imenica *hvala* zabilježena je u palataliziranome obliku *hvalju* (*vzdaimo hvalju B(og)u o(t)cu*, f 40^v), umjesto *hvalu*, što je vjerojatno pogreška pisara. Leksem *ožuru* (f 19^v), u značenju 'lihvarenje', romanizam je koji možemo pripisati čakavskome narodnome jeziku, iako ne možemo isključiti ni kajkavski narodni jezik.

Vokativni nastavak kod imenica glavne promjene ženskoga roda u hrvatskom je crkvenoslavenskom (kao i u starocrkvenoslavenskom) mogao biti dvojak: -o u nepalatalnoj ili -e u palatalnoj promjeni. Vokativni su oblici rjeđi u *Grškoviće*

²⁵² v. Milan Mihaljević: „Hrvatski crkvenoslavenski jezik“; u: J. Bratulić i dr.: Povijest hrvatskoga jezika. 1. knjiga : srednji vijek, Croatica, Zagreb, 2009., str. 310.

²⁵³ Sintagma je zabilježena i u *Hvalovu zborniku: vь goru elyonьsku* (42^d). Zanimljivo je da pridjevi *elionьskъ* i *elionьskъ* znače „maslinski“, dok pridjev *elinьskъ* znači „grčki, helenski; poganski“. U doslovnome prijevodu sintagmu bi u *Grškoviće* *zborniku* valjalo prevesti 'na goru pogansku'. Ne znamo je li riječ o namjernoj opasci ili tek pogrešci pisara.

²⁵⁴ Prijevod V. Štefanića (Vjekoslav Štefanić: *Glagoljski rukopisi Jugoslavenske Akademije*, JAZU, 1970., str. 49.).

zborniku, no pronašli smo dva primjera u glavnoj promjeni ženskoga roda s nastavkom -e: *prijetelnice* moć (f 167^v), zdrava *Marie* milosti plna (f 175). Oba su leksema primjeri palatalne sklonidbe te je nastavak -e očekivan. U hrvatskoglagoljskim tekstovima čest je slučaj ostvaraja vokativa u nominativnom obliku, a pronašli smo takav primjer kod imenica ženskoga roda glavne sklonidbe u *Grškovićeve* zborniku: „pokaži lice svoje i snidi *vladika*²⁵⁵ s prestola“ (f 23); zajedno s primjerom istoga leksema u vokativnome obliku nepalatalne promjene: „pomilui G(ospod)i *vladiko* krstěne“. Zamjena vokativnoga oblika nominativnim često se smatra kajkavizmom zbog nepostojanja vokativa u kajkavskim tekstovima.

Jat je lokativnome nastavačnom morfemu dao -i u glavnim nepalatalnim deklinacijama svih rodova te se tako izjednačio s palatalnim nastavačnim morfemima svih glavnih deklinacija: v *zemli* (f 15^v), po *zemli* (f 17), na *zemli* (f 182^v), v *troici* (f 37^v), v *nevoli* (f 56), v *biblii* (f 69), o *veri* (f 78), v *ruci* svoei (f 180), v *rici* toi (f 21), v *biti* (= *Bitji*²⁵⁶), v *ištorii* (f 178^v), va *ěmi* (f 179)... U oblicima *ruci* i *rici* provedena je druga palatalizacija, što je i očekivano za lokativne oblike a-promjene u hrvatskoglagoljskim tekstovima.

Imenice u instrumentalu jednine a/ja-promjene imaju dvojak nastavak. Stariji -*oju/-eju* dolazi izravno iz staroslavenskoga -*oĵ/-eĵ* izjednačavanjem odraza stražnjeg nosnog samoglasnika s glasom *u*: *slavoju* (f 55), *molitvoju* (f 120^v), sa *sviloju* (f 14); *sedmericeju* (f 180^v), *voleju* božiju (f 179), *mrviceju* (f 30)...

Noviji -*u*, koji je nastao sažimanjem tih dvaju slogova, također je oprimjeren u *Grškovićeve* zborniku: sa *slavu* (f 14), sa *ženu* (f 188^v), sa *starišinu* (f 189), z *dušu* (f 91)... Taj je noviji nastavak nastao pod utjecajem govornoga jezika i svojstven je čakavskim govorima²⁵⁷.

Nominativ množine glavne promjene ženskoga roda razlikovao se u starocrkvenoslavenskome u palatalnoj i nepalatalnoj deklinaciji. Nastavak je u nepalatalnoj bio -*y*, koji se u hrvatskom crvenoslavenskom kasnije odrazio kao -*i*. U

²⁵⁵ U navedenom leksemu u oba primjera riječ je o imenici koja označava mušku osobu, vladara (za razliku od drugog značenja leksema *vladika*, koji označava udanu ženu) (op. a.).

²⁵⁶ Opaska V. Štefanića, nav. dj., str. 51.

²⁵⁷ v. Milan Mihaljević: „Hrvatski crkvenoslavenski jezik“; u: J. Bratulić i dr.: Povijest hrvatskoga jezika. 1. knjiga : srednji vijek, Croatica, Zagreb, 2009., str. 310.

palatalnoj je sklonidbi starocrkvenoslavenski nastavak -ę u hrvatskom crkvenoslavenskom dao -e. U *Grškovićevu* smo zborniku pronašli primjere s tim nastavcima, no vidljivo je da palatalna sklonidba ima utjecaj i na imenice nepalatalne sklonidbe: *zvezdi* (f 10), *slzi* (f 30^v), *divi* (f 67), *knigi* (f 14^v); *svetbe* (f 52^v), *sile* (f 55), *knige* (f 15^v), *gore* (f 17^v), *stene* (f 17), *udice* (f 20), *popovice* (f 21), *duše* (f 24^v, 151), *kače* (f 25), *žabe* (f 25), *škorpie* (f 25), *kušćere* (f 25), *dobrote* (f 84^v), *žene* (f 26^v), *pitače* (f 190), *muke* (f 23^v)...

Mogli bismo, uzmemo li u obzir čestotu imenica ž. roda s palatalnim nastavkom, zaključiti da je u nominativu množine nastavak palatalne sklonidbe prevagnuo. U nekim se riječima javljaju čak dva različita nastavka (*knigi/knige*), oba s provedenom drugom jotacijom, što upućuje na čakavski narodni jezik. Pronašli smo i leksem koji se u literaturi smatra kajkavizmom (*kače*). Primjeri čakavizama, starocrkvenoslavenizama i kajkavizma koji su pronađeni su u istoj rečenici: ... *i biše zmiju tomu ime... vsaki zali črvi i kače i žabe i škorpie kušćere i vsake zale služiteli...* (f 25) u kojoj se navode sinonimi (strsl. *zmija* / kajk. *kača*) ili nazivi za slične termine koji alterniraju od crkvenoslavenskog do narodnog čakavskog do kajkavskog, npr. čakavizmi *črvi*, *škorpie*, *kušćere* (= gušterice); starocrkvenoslavenizam *zmij/zmija* i kajkavizam *kača*²⁵⁸ (= zmija), smatramo *kontaktnim sinonimima*²⁵⁹. Vidljivo je da su ti leksemi namjerno uneseni u tekst kako bi pridonijeli dinamici i slikovitosti teksta, ali i da bi približili tekst mogućem čitatelju (slušatelju) s drugog jezičnog područja. Riječi koje bismo možda smatrali kajkavizmima moramo promatrati u svjetlu, ne

²⁵⁸ Leksem je kao kajkavizam zabilježio, među ostalima, i Stjepan Damjanović u drugim hrvatskoglagoljskim zbornicima: *vrag' va obrazi kač'i* (*Petrisov zbornik*, f 64); *povrz'se i kačami živemi* (*Petrisov zbornik*, f 348); *noseć 2 kači i zrcalo* (*Tkonski zbornik*, f 129b) (v. Stjepan Damjanović: *Tragom jezika hrvatskih glagoljaša*, Znanstvena biblioteka Hrvatskog filološkog društva Sveučilišna naklada Liber, Zagreb 1984., str. 174.). Potvrdu tog kajkavizma u *Tkonskome zborniku* navodi i Hercigonja (v. Eduard Hercigonja: „Kajkavski elementi u jeziku glagoljaške književnosti 15. i 16. stoljeća (Prilog istraživanju kontinuiteta hrvatskog književnog jezika)“, *Croatica : časopis za hrvatski jezik, književnost i kulturu*, Vol. 5 No. 5, 1973., str. 219.); kao i Marinka Šimić (v. Marinka Šimić: „Kajkavizmi u Tkonskom zborniku“, *Rasprave Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje*, knj. 33 (2007), str. 347.).

²⁵⁹ Sintagmu *kontaktni sinonimi* skovao je Eduard Hercigonja, a odnosi se na sinonimske parove koji se nađu unutar istoga teksta. Radi slikovitosti izraza i bogaćenja rječnika, autor poseže za sinonimima iz drugog jezičnog područja (starocrkvenoslavenskog, čakavskog ili kajkavskog) te ih upotrebljava u nabranjanju kako bi postigao dinamičnost izraza i približio se jezično široj čitalačkoj publici: „Uvođenjem sinonimskih parova nastojalo se stoga, na određen način, neutralizirati izvjesne konsekvence evolutivne usmjerenosti, razlike u inventaru leksičkih sredstava, tj. u onom sloju koji je tada – kao i u kasnijim razdobljima povijesti hrvatske književnojezične prakse – smatran temeljnom preprekom većoj komunikativnosti književnog djela i razumljivosti pisane riječi na prostorima sviju dijalektalnih zajednica.“ (v. Eduard Hercigonja: „Kajkavski elementi u jeziku glagoljaške književnosti 15. i 16. stoljeća (Prilog istraživanju kontinuiteta hrvatskog književnog jezika)“, *Croatica : časopis za hrvatski jezik, književnost i kulturu*, Vol. 5 No. 5, 1973., str. 181-182.)

sinkronijske dijalektologije, već upravo dijakronijske dijalektologije. Ne možemo sa sigurnošću tvrditi za neke lekseme jesu li kajkavski elementi ili dio zajedničkog čakavsko-kajkavskog jezičnog sustava, kako navodi i S. Damjanović: „Za određivanje opsega u kojem kajkavizmi ulaze u hrvatskoglagoljsku knjigu nije dovoljno samo poznavanje hrvatskoglagoljskih tekstova. Ostaje, naime, bitnim problemom što možemo u određenim povijesnim periodima držati kajkavizmom i kako izbjeći nesumnjivu opasnost da nas zavede naš današnji jezični osjećaj. Naša povijesna dijalektologija i naša povijest književnoga jezika morat će tu, međusobno se pomažući, tek pokrenuti istraživanja jer nismo u tom pogledu odmakli dalje od početka.“²⁶⁰. Tu nam, međutim, pomaže prisustvo kontaktnih sinonima jer upućuje na svjesno miješanje različitih jezika u svrhu bogaćenja književnoga izraza i šire čitanosti djela. Takve, kontaktne sinonime, možemo nazivati kajkavizmima (ili čakavizmima, ili starocrkvenoslavenizmima) jer u rečenici postoje kao jezične varijante. Drugim riječima, za određeni leksem možemo pretpostaviti da je kajkavski element ako stoji u rečenici uz sinonim čakavskoga podrijetla, no to bi bila samo pretpostavka jer u većini slučajeva leksem koji pripisujemo čakavštini možemo pronaći i u starocrkvenoslavenskome jeziku, dok većinu kajkavskih elemenata možemo pronaći i u čakavskim govorima. Tako u primjeru prethodno navedene rečenice, kontaktne sinonime *zmija* – *kača* u istoj rečenici možemo smatrati miješanjem crkvenoslavenskoga i čakavskoga ili pak miješanjem čakavskoga i kajkavskoga jer leksem *kača* nije samo kajkavski element, nego i čakavski²⁶¹.

Zabilježen je leksem *slzi* (= suze) s očuvanim slogotvornim *l* u tekstu *O skoro minućem' žitii kapitul'*. Zanimljivo je da je u tom tekstu nekoliko različitih odraza slogotvornoga *l*: negdje je očuvano (*slzi*), negdje vokalizirano u glas *a* (*sance*), a negdje reducirano (*sn'ce*). Takvi, različiti odrazi slogotvornoga *l* karakteristični su za neke otočke govore²⁶², no slogotvorni *l* također je starocrkvenoslavenski odraz

²⁶⁰ Stjepan Damjanović: *Tragom jezika hrvatskih glagoljaša*, Znanstvena biblioteka Hrvatskog filološkog društva Sveučilišna naklada Liber, Zagreb 1984., str. 156-157.

²⁶¹ Leksem *kača* u značenju 'zmija' potvrđen je u jugozapadnoj Istri, na Bužeštini i na Čićariji (v. istarski rječnik)

²⁶² „Kompliciranija je situacija sa samoglasnim *l*. Ono je također obično dalo *u*, ali na Krku, Susku i na Unijama često je drugačije. Tako u Omišlju dolazi refleks *e* (*sezà* "suza", *vèna* "vuna", *pèž* "puž", *dèje* "dulje"), u Vrbniku *el* (*selzà*, *vèlna*, *pèlž*), u Dobrinju *o* (*sozà*, *vòna*, *pòž*). Punat i Baška najčešće imaju *u* (*sùza*, *pùž*), ali i *al* (*pomalžlā*) i *l* (*pl̥t*) sporadično. Ostala mjesta na Krku obično imaju *u*, npr. Dubašnica i Njivice *sùza*. Uz to, na Susku bilježimo *al* (*vāl̥na*, *jābalka*, *obāl̥čen*, *žāl̥ta*, *sāl̥za*), rjeđe *u* (*stūp*, *sūnce*, *pūn*, *tūst*). Tako je i u Unijama, jedinom naselju na otoku Unijama: *pāl̥š*, *jābalka*, *dāl̥bat* "dupsti", *pūn*, *tūsti*. Vrijedno je uočiti razvoj samoglasnoga *l* kao šwa + *l* u nekim govorima, s time da se šwa razvijao isto kao refleks poluglasa. Naravno, primjeri kao dobrinjsko *sozà* ili omišaljsko *sezà*

toga glasa. Mogli bismo pretpostaviti da se, u tekstovima gdje ima više različitih odraza tog fonema, čuva oblik zabilježen u predlošku, no to nije jedino tumačenje. Čestota pojavljivanja neizmijenjenoga slogotvornog / u hrvatskim crkvenoslavenskim tekstovima upućuje nas na to da se u tim tekstovima čuva staroslavenska tradicija, odnosno, da je taj neizmijenjeni glas najvjerojatnije ostatak starocrkvenoslavenske norme. Neki lingvisti tvrde da je riječ samo o pravopisnoj tradiciji, s obzirom na to da se u narodnim govorima slogotvorni / izgubio (u većini govora) do kraja 15. st. R. Matasović tvrdi da se slogotvorni / postupno vokalizirao od kraja 13. pa sve do druge polovice 15. stoljeća, a iznimke u kasnijim tekstovima pripisuje arhaičnosti jezika i pisarskoj tradiciji: „Prijelaz slogotvornoga / u u dogodio se u hrvatskome od konca 13. do druge pol. 15. st., u čakavskome nešto prije nego u štokavskome. U staročačavskom tekstu *Red i zakon* iz 1345. promjena je već provedena, kao i u *Žiću sv. otaca* s konca 14. st (npr. *napuni* < **napl̥ni*)²¹⁸. *Vinodolski zakonik* (1288) ima A jd. ž. roda *punu*, ali L jd. m. roda *plnu*, no tu se vjerojatno radi o svjesnom arhaiziranju u grafiji.“²⁶³. Kako su pisari uvijek modernizirali jezik po uzoru na inačicu koja im je bila suvremenom i poznatom, neobično je stoga da se u mnogim hrvatskoglagoljskim tekstovima starocrkvenoslavenski / očuvao, ako se u govorima izgubio do konca 15. st. S time se slaže i S. Damjanović: „Tako uporno pisanje slogotvornog / bez izmjena (odnosno s rijetkim zamjenama) u većini hrvatskoglagoljskih tekstova teško da će biti samo pravopisna norma. Zašto bi se baš u tome držali tako dosljedno norme pisci i pisari koji su tu normu u tim istim tekstovima često narušavali u mnogim drugim slučajevima? Bliži će istini, čini mi se, biti zaključak da je 15. stoljeće upravo to prijelazno doba u kojem se na mjestu vokala / javljaju razne izgovorne mogućnosti a za pisca je najjednostavnije da ih sve fiksira uobičajenom grafemskom realizacijom.“²⁶⁴ Smatramo da je Damjanovićevo tumačenje, kao i kasnije Kuzmićevo, vrlo plauzibilno. Istraživanja otočkih govora pokazuju da neki govori i danas čuvaju više različitih odraza toga glasa te da Matasovićevo uvjerenje da nakon 15. st. ne nalazimo više u narodnome jeziku odraz očuvanoga slogotvornoga / nije uvjerljivo. I. Lukežić u svojim je istraživanjima zabilježila upravo neizmijenjeni slogotvorni / u nekim naseljima na otoku Krku: „U 20.

pokazuju kako / može i otpasti.“ (Josip Lisac: „Glasovi srednjočačavskoga dijalekta“, Čakavska rič, XXX (2002), br. 1-2, Split, str. 82-83.)

²⁶³ v. Ranko Matasović: *Poredbenopovijesna gramatika hrvatskoga jezika*, Matica hrvatska, Zagreb, 2008., str. 155.

²⁶⁴ Stjepan Damjanović: „Slogotvorni r i l u korizmenjaku Kolunićeva zbornika“, *Radovi Zavoda za slavensku filologiju* 15, Zagreb, 1977, str. 48.

st. je neizmijenjeno slogotvorno / potvrđeno u u Garici, Kampelju i Risiki, naseljima na istočnome dijelu otoka Krka u primjerima: *blha, dlgo, glbina, glbok, jablko, klk, plž, pln, plnica, slza, vlna, žlč, mlčat, plzat se, mlze, oblčeš, slče*, te u rudimentima na jugu i jugozapadu otoka Krka u Jurandvoru, Batomlju i Staroj Baški u primjerima *dlgo, klk*, u Staroj Baški *mls* 'musti', u Staroj Baška i Puntu *mlze* prez. (Lukežić-Turk 1998) i u Cresu na otoku Cresu u primjeru *stlba* G jd. (Tentor 1909).²⁶⁵“ Smatramo da je najvjerojatnije tumačenje različitih odraza toga glasa unutar istoga teksta upravo to da je tekst vjerojatno nastao (ili je prepisan) na kvarnerskim otocima, vjerojatno na Krku.

Starocrkvenoslavenski je nastavak genitiva množine ostao malo izmijenjen gubitkom završnoga poluglasa, čime je nestala razlika između palatalne i nepalatalne sklonidbe: *gor* (f 17), prez' zalih *šeg'* (f 178^v), ot *muk`* (f 23^v), *knig`* (f 40^v), *zavidošć`* (f 56), *duš`* (f 74^v), ot *knig* (f 121), *kač'* (f 26^v), *zvezd`* (f 144^v), *prošan`* (f 179), *vrat`* raiskih (f 189), iz *ěm* (f 17^v)... Za razliku od glavne promjene muškoga roda, u genitivu množine ž. roda nisu prisutni utjecaji drugih deklinacija. Kajkavizam *kač'* koji smo prije spomenuli, javlja se u istome tekstu kao i nominativni oblik *kače*, *O(t) muk' kako e казал' s(ve)ti Mihovil s(ve)tomu Pavlu muke i prkatorie kapitul' 3*. Riječ je o tekstu s čakavskom osnovom, ali brojnim ekavizmima i kajkavizmima: *I vidi b(la)ženi P(a)v(a)l muži i žene nage i kako kače ědihu i vidi množstvo kač' meju imi. I biše globina mesta onoga kako ot zemle do neba i ko da usta onogo mesta otvorena bihu sliša ih ridajući i grmeći kako grom...* (f 26^v). U navedenom dijelu teksta nije riječ o kontaktnim sinonimima, no kako je leksem prisutan u kajkavskim govorima, možemo zaključiti da je riječ o kajkavizmu, kako smo prije i napomenuli. U ovome se slučaju u istraživanju većim dijelom oslanjamo na suvremeno poznavanje dijalektologije jer u povijesnoj dijalektologiji i povijesti jezika nismo za to našli niti potvrde niti osporavanja. Također, leksem je potvrđen u nominativu množine kao kontaktni sinonim, što nam potvrđuje njegovu posebnu stilsku obojenost.

²⁶⁵ Iva Lukežić: *Zajednička povijest hrvatskih narječja, 1. Fonologija*, Hrvatska sveučilišna naklada, Filozofski fakultet u Rijeci, Katedra Čakavskoga sabora Grobnišćine, 2012., str. 175.

Nakon redukcije slaboga poluglasa na kraju riječi, nastavak dativa množine ostao je isti: k svetim *misam* (f 82), bivšim *misam* (f 178^v), *dušam`* (f 189), *goram* (f 10), *rukam* (f 16), *ričam* (f 130)...

Nastavak akuzativa množine u starocrkvenoslavenskom je bio dvojak, s različitim nastavkom u palatalnoj i u nepalatalnoj sklonidbi. U hrvatskome crkvenoslavenskom ostala je razlika, no kod većeg broja imenica nepalatalne osnove došlo je do preuzimanja palatalnog nastavka²⁶⁶: *vdovice* (f 74^v), *ovce* (f 15), *za duše* (f 78), *lože* *svoe* (f 148); *gore rane* *trplju* (f 151), *mise* (f 179^v), *vidjeti vse muke* (f 18), *muke* *vične* (f 82^v)... Nepalatalni nastavak pojavljuje se rjeđe: *tatom` ruki* *ljuto vstrepećut* (f 190). U navedenom primjeru nije provedena druga palatalizacija.

Pronašli smo primjer vokativa množine glavne nepalatalne promjene ženskoga roda (*sestri*, f 161^v):

Draga bratiě i sestri ki ste raćili na današni dan priti ka ovoi svetoj materi crikvi. (f 161^v)

Obje sklonidbe, palatalna i nepalatalna, imale su u starocrkvenoslavenskome isti nastavak: *-ahъ*, koji je u hrvatskome crkvenoslavenskome gubitkom slaboga poluglasa glasio *-ah*: *o mukah`* (f 18), *v mukah* (f 36^v), *v tamnicah`* (f 36^v), *na dašći(ca)h`* (f 59^v), *va ištoriěh* (f 73^v), *na udicah* (f 190)...

Instrumental množine obiju inačica glavne promjene ženskoga roda još je u starocrkvenoslavenskom bio *-ami*, što se nije promijenilo ni u hrvatskom crkvenoslavenskom. U *Grškovićeve* *zborniku* još se čuvaju stari nastavci, prije DLI sinkretizma: *slzami/salzami* (f 9^v), *pod nogami* (f 61), *svinami* (f 15^v), *nogami* *svoimi* (f 15^v), *sa slugami* *svoimi* (f 13^v), *z botrami* i *sa sestrami* (f 22)...

²⁶⁶ To je uočio i M. Mihaljević (v. Milan Mihaljević: „Hrvatski crkvenoslavenski jezik“; u: J. Bratulić i dr.: *Povijest hrvatskoga jezika. 1. knjiga : srednji vijek*, Croatica, Zagreb, 2009., str. 310.).

Oblici *salzami* i *slzami* nalaze se u istome tekstu kao i oblik *vlni* (= valove). U oblicima *salzami* i *slzami* vidljivo je da je riječ o dvama različitim odrazima slogotvornoga / (kao *al* i kao *l*).

7.4.3. Imenice o/jo-promjene srednjega roda

Opreke među sklonidbenim inačicama/tipovima nepalatalne o- i palatalne jo-promjene u starocrkvenoslavenskome jeziku bile su i u srednjemu rodu uzrokovane prijeglasom, što smo već napomenuli. Kao i u imenica muškoga roda, opreka se javlja već u nominativu jednine. Opreka o : e javlja se u sva tri broja (NAV jd. *selo* : *pole*; I jd. *selomъ* : *polemъ*; D mn. *selomъ* : *polemъ*; DI dv. *seloma* : *polema*), zatim opreka ě : i u lokativu jednine i množine (L jd. *selě* : *poli*; L mn. *selěhъ* : *polihъ*) te u dvojini (NAV dv. *selě* : *poli*), u genitivu množine opreka između mekog i tvrdog poluglasa (*selъ* : *polъ*), te naposljetku u instrumentalu množine *y* : *i* (*sely* : *poli*). Opreka *y* : *ę* koja je prisutna u glavnoj promjeni muškoga i ženskoga roda, u srednjem rodu ne postoji.

U hrvatskom crkvenoslavenskome jeziku očuvala se opreka o : e u NAV jednine, I jd., D mn. te DI dvojine. Opreka *selъ* : *polъ* nestala je zbog gubitka slabih *jerova*, a opreke ě : i i *y* : *i* nastale su zbog izjednačavanja glasova ě i *y* s glasom *i* (u slučaju opreke ě : i moguće je da je zapravo došlo do utjecaja palatalne sklonidbe na nepalatalnu, iako se općenito smatra da je ovdje riječ o ikavskome refleksu *jata*).

Vremenom se većina tih opreka izgubila te danas u suvremenome hrvatskom jeziku imamo samo opreku o/e u NAV jednine (*selo* : *polje*). Većina se ostalih opreka izgubila zbog fonoloških razloga kao što su izjednačavanje glasova (*y* i *l*), ikavski odraz *jata* (ě > *i*) te gubitak slabih poluglasova (*sel* : *polj*; stari genitivni nastavak s ništičnim morfemom prisutan je i danas u mnogim čakavskim govorima) Ostale su opreke u suvremenome hrvatskom jeziku izgubljene zbog promjena u morfologiji kao što je analogija (sinkretizam u DLI množine, prema DI dvojine) ili utjecaj drugih sklonidbi.

U nominativu jednine pronašli smo primjere nepalatalne, kao i palatalne sklonidbe: *srebro* (f 31), *stado* (f 15), *oholstvo* (f 82^v), *človičastvo* (f 148), *cesarastvo* (f 179^v), *bogataistvo* (f 189), *bogatstvo* (f 16^v), *množstvo* (f 16, 14^v), *roistvo* (f 22), *pr(o)r(o)častvo* (f 22^v), *rasprostranstvo* (f 186), *edinstvo* (f 187), *s(ve)to pismo* (f 178^v); *čtenie* (f 1^v), *slnce* (f 10, 146), *salnce* (f 14^v, 148^v), *s'nce* (f 29, 30^v), *sance* (f 32, 143), *skončanie* (f 15^v), *veselie* (f 17^v), *znamenie* (f 17, 13^v), *vzdihanie* (f 30^v), *poklonenie* (f 15^v), *poklananie* (f 40^v), *videnie* (f 40^v), *dite* (f 52^v), *nerazumenie* (f 54^v), *potaplenie* (f 54^v), *poslanie* (f 59^v), *bl(agoslovle)nie* (f 65^v), *skazanie* (f 81), *istalmačenie* (f 118), *blagovešćenie* (f 141^v), *naučenie* (f 151), *savkuplenie* (f 161^v), *poučenie* (f 189), *ufanie* (f 186); *povelene* (f 18)...

Mnogo je primjera nominativa srednjega roda s nastavkom *-nie*, mjesto starijega *-n'e* ili *-нѣ*. U hrvatskome crkvenoslavenskome napeti se poluglas odrazio kao *i*, tako da je takvo dosljedno bilježenje nastavka *-nie* u imenica srednjega roda i odsutnost grafijskog bilježenja nastavaka *-нѣ/-n'e* pokazatelj hrvatskoga crkvenoslavenskoga jezika²⁶⁷. Ima i čakavskih primjera, npr. *povelene*, gdje zbog provedene druge jotacije nije zabilježen niti apostrof niti glas *i* (od napetoga poluglasa). Oblici *salnce* i *istalmačenie*, odnosno, odraz slogotvornoga *l* kao *al*, specifičan je za otoke Kvarnerskog zaljeva. Oblik *salnce* nalazi u tekstu *Čtenie s(ve)t(a)go Ivana e(van)j(e)lista o priš(a)sti g(ospod)ni na zemlu*. U istome je tekstu pronađena još jedna potvrda takvog odraza slogotvornoga *l*: *halam*, *halma*. U ostatku teksta nalazimo odraze slogotvornoga *l* kao *l*: *plt`*, *plti*, *isplni*, što nas upućuje na to da je pisar griješio u prepisivanju ili da je sam jezik predložka imao različite odraze toga glasa. Mjesta Punat i Baška na otoku Krku, primjerice, uz odraz slogotvornoga *l* kao *u*, imaju i odraze *al* te ^l²⁶⁸. Oblik *istalmačenie* pronađen je u tekstu *Istalmačenie otčenaša*.

Kao i u starocrkvenoslavenskome, i u hrvatskome je crkvenoslavenskome nastavak genitiva jednine *-a*. U imenica palatalne sklonidbe često je bilježenje *jata* na mjestu glasa *-a*, kao oznaka palatalnosti nastavka: *priš(a)stva* (f 10), *mesta* (f 12^v), *prez čisla* (f 24), *priko mora* (f 15^v), *mertuh vina* (f 179, 10^v), *slnca* (f 17, 165, 144^v), *sudstva* (f

²⁶⁷ v. Ana Kovačević, Milan Mihaljević, Sandra Sudec: „Hrvatski crkvenoslavenski prijevod tekstova sv. Tome Akvinskoga“, *Slovo*, sv. 60, Zagreb 2010., str. 373.

²⁶⁸ v. Josip Lisac: „Glasovi srednjočakavskoga dijalekta“, *Čakavska rič*, XXX (2002), br. 1-2, Split, str. 82-83.

23^v), *sanca* (f 28^v), *blaga* (f 58), *priko mora* (f 71^v), *zla* (f 130), *dobra* (f 130), *ot roistva* (f 163^v); *ot poslaniě* (f 159), *ot pokaeniě* (f 126^v), *ot poz(d)ravleniě* (f 165), *kršćeniě* (f 22), *ot` vzneseniě* (f 167^v), *čineně* (f 192^v), *ni kameniě* (f 13), *mučeniě* (f 15^v), *ot pokaěniě* (f 36), *špotaniě* (f 40^v), *mišleniě* (f 15) ; *ufaně* (f 131, 186^v), *ot` skončaně* (f 15^v), *veselě* (f 29^v)...

Uglavnom nema utjecaja palatalne sklonidbe na nepalatalnu i obrnuto, osim što se leksem *more* sklanja prema nepalatalnoj sklonidbi, što je odraz hrvatskoga crkvenoslavenskoga jezika. Leksemi kojima je u starocrkvenoslavenskome osnova tradicionalno završavala palatalnim *r*, u hrvatskom crkvenoslavenskom gube palatalnost toga glasa te nisu rijetki primjeri gdje se takve imenice sklanjaju po osnovi. Zabilježili smo i nekoliko imenica (*ufaně*, *skončaně*, *veselě*) u kojima nema zabilježenoga *i* (nastaloga od napetoga poluglasa), niti apostrofa koji bi označio čitanje glasa *ě* kao *ja*. Takve primjere smatramo čakavskim²⁶⁹, tj. narodnim oblicima. S druge strane, pronašli smo jedan od mogućih kajkavizama, leksem *špotaniě*, koji je u osnovi germanizam.

Dativnih oblika o-/jo-promjene srednjega roda nismo pronašli velik broj. Uglavnom se radi o oblicima koji su ostali isti kao i u starocrkvenoslavenskome: *branju* (f 121), *k čislu* (f 135^v), *milosrdiju* (f 23^v), *cesarstviju* (f 23^v), *veličastviju* (f 23^v), *k božstviju* (f 55^v)...

U akuzativu se još uvijek čuva prijeglasna razlika između nepalatalne i palatalne sklonidbe: *božstvo* (f 10), *mesto* (f 17^v), *v cesarastvo* (f 29^v), *poganstvo* (f 132), *krstěstvo* (f 132), *svedočstvo* (f 16^v), *množs'tvo* (f 78); *veselie* (f 28), *v žitie* (f 29^v), *brašance* (f 62), *bl(agoslovle)nie* (f 67), *poštenie* (f 67), *Uzašašće* (f 67), *poli more* (f 71^v), *veselie* (f 82), *v pole* (f 125^v), *meste* (f 130), *istlmačenie* (f 132^v), *v svećenie* (f 132^v), *veselie* (f 141^v), *vskrišenie* (f 145^v), *obrizanie* (f 148), *na vznesenie* (f 156^v), *na prestavlenie* (f 171), *na blagovešćenie* (f 171), *na očišćenie* (f 175^v), *na obranenie* (f 189), *na skazovane* (f 15^v), ...

²⁶⁹ v. Sofija Gadžijeva , Ana Kovačević, Milan Mihaljević, Sandra Požar, Johannes Reinhart, Marinka Šimić, Jasna Vince: *Hrvatski crkvenoslavenski jezik*, Hrvatska sveučilišna naklada, Staroslavenski institut, Zagreb, 2014., str. 121.

Većina oblika završava nastavkom *-nie*, no pronašli smo i oblik s nastavkom na *-ne* (*skazovane*), što je odraz čakavskoga narodnog jezika jer je u njemu provedena druga jotacija te nije bilo potrebe bilježiti grafem *i* nastao od napetoga poluglasa.

Vokativ jednine jednak je nominativu i akuzativu jednine i nema mnogo zabilježenih primjera. Pronašli smo samo one koji pripadaju mekoj promjeni: *Radui se sinovle žilišče* (f 18), *povelenie* (f 18), *utvrenie* (f 18), *poklakananie* (f 18), *propovidanie* (f 18), *vsiēnie* (f 18)...

Kao i u nominativu i akuzativu, većina zabilježenih oblika završava hrvatskim crkvenoslavenskim nastavkom *-nie*.

U lokativu jednine dolazi do izjednačavanja nastavaka tvrde i meke promjene. Neki smatraju da je riječ o utjecaju palatalne promjene na nepalatalnu (*ě : i*), dok drugi drže da je riječ samo o jednakim odrazima dvaju starocrkvenoslavenskih glasova (*ě > i*, *ř²⁷⁰ = i*). U obje je promjene pronađen nastavak *-i*: po *vznesen'i* (f 10); o *žitii* (f 29^v), *v' evanelii* (f 67, 135^v); *v' evaneli* (f 67), *v veseli* (f 82), *v znameni* (f 186^v), na *lici* (f 15), po *slnci* (f 174^v), *v srci* (f 186); *v c(esa)rstvi* (f 151), *v svetom pismi* (f 151), po *sudstvi* (f 23^v), na *mesti* (f 17, 71^v), o *vini* (f 179)...

Zabilježen je leksem *vznesen'i* u kojem je zabilježen apostrof koji označava da se *i* koji slijedi čita kao *ji*²⁷¹. Riječ je o rjeđem načinu bilježenja poluglasa u hrvatskoglagoljskim tekstovima koji ukazuje na čuvanje starocrkvenoslavenske tradicije. Uglavnom se u tim oblicima bilježio grafem *i* nastao od napetoga poluglasa. U obliku *slnci* zabilježen je očuvani slogotvorni *l*, što smo spominjali već u prethodnim paragrafima. Stariji nastavak *-ii* očuvan je u nekoliko primjera, *žitii* i *evanelii*, te se rjeđe pojavljuje. Zanimljivi su nam oblici kao što su, npr. *veseli* i *mesti*. Oblici kao *veseli*, *evaneli*, *znameni* zabilježeni su mjesto *veselii*, *evanelii*, *znamenii*, sa

²⁷⁰ Glas *i* u nastavku lokativa jednine meke promjene dolazi monoftongacijom od istoga diftonga kao *i* jat u nastavku tvrde promjene (**oi*), samo što se prijeglasom nakon palatalnih glasova odrazio kao **ei*: **oi > ě*, **ei > i*. (v. Milan Mihaljević: „Hrvatski crkvenoslavenski jezik“; u: J. Bratulić i dr.: *Povijest hrvatskoga jezika. 1. knjiga : srednji vijek*, Croatica, Zagreb, 2009., str. 302.)

²⁷¹ v. Sofija Gadžijeva, Ana Kovačević, Milan Mihaljević, Sandra Požar, Johannes Reinhart, Marinka Šimić, Jasna Vince: *Hrvatski crkvenoslavenski jezik*, Hrvatska sveučilišna naklada, Staroslavenski institut, Zagreb, 2014., str. 121.

stegnutime *-ii* u *-i*, što je noviji oblik. Leksem *mesti* zabilježen je s ekavskim odrazom *jata* u osnovi, a ikavskim odrazom u nastavku, što je utjecaj meke promjene.

Pronađen je i određeni broj leksema s nastavkom *-u* u lokativu: po *hotenû* (f 43), po *roenû* (f 15^v, 16), po *čislu* (f 15), na *delu* (f 22^v), po *murû* (f 21^v), v svetom *evaneliû* (f 187^v), *po daniû* (f 188) ... To je stari nastavak u-sklonidbe koji se u hrvatskoglagoljskim zbornicima proširio i na neke imenice o-/jo- osnove, dok se u hrvatskome narodnome jeziku proširio na sve imenice muškoga roda s nultim nastavkom u nominativu jednine²⁷². Moguće je i da je riječ o izjednačavanju dativa i lokativa.

Zabilježeni oblik *murû* (mjesto *moru*, što je vjerojatno pisarova pogreška, op. a.) pripada palatalnim osnovama, no palatalni je *r* depalataliziran, što se odražava u tome što nakon njega slijedi *-u*, a ne starocrkvenoslavensko *-û*²⁷³.

Nastavci u instrumentalu jednine srednjega roda različiti su. Prijeglasna se opreka između meke i tvrde promjene čuva pa imenice nepalatalne promjene imaju nastavak *-om*, a one palatalne promjene *-em*: pred *vuzlom* (f 144), s *množstvom* (f 14), v *cesarastvom'* (f 188), tim *zakonom'* (f 130), *slovom* (f 22), *srebrom ni zlatom* (f 27^v); *kršćeniem` svojim`* (f 156^v), *veseliem* (f 32), *licem* (f 10), s *srcem* (f 44^v), *ridaniem* (f 27); *skončanem'* (f 17), *obrizanem'* (f 148^v), *kopem* (f 27), s velikim *poštenim* (f 16^v)...

Jedan od zabilježenih leksema tvrde promjene jest i oblik *vuzlom*. Riječ je o kajkavizmu²⁷⁴ s protetskim glasom *v*. Oblici meke promjene nešto su brojniji. Osim uobičajenog nastavka s glasom *i* u nastavku nastalom od napetoga poluglasa (*veseliem*), nalazimo i čakavske oblike u kojima taj glas izostaje jer je druga jotacija već provedena (*skončanem'*, *obrizanem'*, *kopem*). U potonjem primjeru nije provedena i epenteza. Zabilježen je oblik *poštenim* (mjesto *pošteniem*) gdje je vjerojatno došlo do stapanja glasova.

²⁷² nav. dj., str. 113-114.

²⁷³ v. Milan Mihaljević: „Hrvatski crkvenoslavenski jezik“; u: J. Bratulić i dr.: *Povijest hrvatskoga jezika. 1. knjiga : srednji vijek*, Croatica, Zagreb, 2009., str. 303.)

²⁷⁴ Ovaj kajkavizam zabilježila je kao takav i Marinka Šimić (v. Marinka Šimić: „Kajkavizmi u Tkonskom zborniku“, *Rasprave Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje*, knj. 33 (2007), str. 348.) , kao i Eduard Hercigonja (v. Eduard Hercigonja: *Tropismena i trojezična kultura hrvatskoga srednjovjekovlja, 2. dopunjeno i izmijenjeno izd.*, Zagreb, 2006., str. 227.)

Nominativ množine, kao i u starocrkvenoslavenskome, isti je u obje inačice glavne promjene srednjega roda: *leta* (f 11), *dela* (f 69); *lica* (f 129^v) *znameniš* (f 54), *vsa zeliš* (f 17), *rukotvoreniš* (f 17)...

Pronašli smo nešto manje primjera genitiva množine srednjega roda: *bez` del* (f 30^v), ot *znameni* (f 17)... Stari genitivni nastavak s ništičnim morfemom očuvan je u liku *del'*. Oblik *znameni* nastao je pod utjecajem i-promjene.

Dativ množine nije često zabilježen, ali, osim gubitka slaboga poluglasa, ne razlikuje se od starocrkvenoslavenskoga oblika: protivu *delom* (f 30).

Nastavak akuzativa množine isti je kao u starocrkvenoslavenskome, odnosno, ne postoji razlika između meke i tvrde inačice: *blagouhaniš* (f 14), *znameniš* (f 17), *pokaēniš* (f 25), *bezakoniš* (f 40^v); *dela* (f 82), *mesta* (f 18), *tela* (f 36^v)...

Imenica *blagouhanie* pripada skupini imenica koje se smatraju preslavizmima. Nalazi se u tekstu u kojemu je zabilježeno nekoliko leksema tog porijekla.

Lokativ množine u hrvatskom crkvenoslavenskom može završavati dvama nastavcima, *-ěh* u nepalatalnoj te *-ih* u palatalnoj sklonidbi: *v mirilih`* (f 126^v), *va inih znamenih`* (f 54^v), *na krilih* (f 20), *va vratih* (f 73^v)... Veći broj primjera su imenice nepalatalne promjene koje su preuzele nastavak palatalne promjene, ili, što je vjerojatnije, jat se odrazio ikavskim odrazom.

S obzirom na to da se instrumentalni nastavak *-y* u nepalatalnoj promjeni u starocrkvenoslavenskome u hrvatskome crkvenoslavenskome odrazio kao *i*, nestala je razlika između palatalne i nepalatalne inačice jer je instrumentalni nastavak *-i* u palatalnoj inačici ostao nepromijenjen. Našli smo vrlo malo potvrda instrumentala množine srednjega roda: *deli* (f 15), *sa (svoimi)/dobrimi deli* (f 15, 42), *vzapie zemla kameni* (f 13). U liku *kameni* došlo je do sažimanja dvaju *-ii*.

7.4.4. Imenice i-promjene ženskoga roda

Paradigma i-promjene ženskoga roda u hrvatskom je crkvenoslavenskom, za razliku od paradigme muškoga roda, opstala kao zasebna deklinacija. Dok je kod imenica muškoga roda jak utjecaj glavne promjene muškoga roda, imenice i-promjene ženskoga roda zadržale su (uglavnom) svoje izvorne nastavke u paradigmi. Na morfologiju je, naravno, utjecala i fonologija, stražnji je nazal dao *u*, slabi *jer* je ispao na kraju riječi (u *Grškovićeve zborniku* se u mnogim tekstovima još tradicionalno bilježi apostrofom), a u nastavcima alternira s *i* (I jd./GL dv.) ili *e* (DL mn.). Utjecaj glavne promjene ženskoga roda pojavljuje se, no rijetko: „Tek se u dativu i lokativu jednine nastavak *-i* katkad zamjenjuje sa *-ě*: *milostě, v napastě, v sěně*, a još rjeđe se nastavci lokativa množine *-ehь* i instrumentala množine *-mi* zamjenjuju nastavcima a-osnova *-ahь* i *-ami*: *mudrostahь, mudrostami*. Zanimljivo je da se lokativni nastavak *-ehь* sporadično zamjenjuje nastavkom o-osnova *-ěhь*: *kostěhь, krěpostěhь, napastěhь*.“²⁷⁵ U *Grškovićeve zborniku* nismo pronašli primjere takvih zamjena nastavaka i-deklinacije nastavcima glavne promjene.

Nominativ jednine u velikom broju primjera ima zabilježen apostrof (od nekadašnjeg poluglasa) na kraju riječi: *časť* (f 15^v), *plť* (f 9^v), *radost* (f 28), *pohot* (f 36), *grdosť* (f 36), *nepriězn`* (f 36), *noc`* (f 36^v), *skuposť* (f 58), *mudrosť* (f 59^v), *blagodiť* (f 148), *milosť* (f 161^v); dok je u drugima apostrof izostavljen: *zižan* (mjesto *žizan*, pogreška pisara) (f 189), *obidnost* (f 26), *oholost* (f 54^v), *tvardost* (f 54^v), *starost* (f 54^v), *mladost* (f 54^v), *žalost* (f 54^v), *svitlost* (f 148^v), *rič* (f 156^v), *semrt* (f 159), *pomoč'* (f 179), *lakost* (f 24)... Nema posebnog razloga zašto pisar bi u nekim primjerima bilježio apostrof, a u drugima ne bi, riječ je o slučajnosti. Imenice i-sklonidbe ženskoga roda dosta su česte u *Zborniku*. Za oblike *plť* i *semrt* smo u prethodnim poglavljima objasnili zašto bi mogli pripadati otočkim govorima, iako vokalizacija poluglasa u e u leksemu *semrt* može biti čuvanje starocrkvenoslavenske inačice „višega“ stila.

²⁷⁵ Milan Mihaljević: „Hrvatski crkvenoslavenski jezik“; u: J. Bratulić i dr.: *Povijest hrvatskoga jezika. 1. knjiga : srednji vijek*, Croatica, Zagreb, 2009., str. 306. Autor u bilješci napominje da se zamjena glasa *e jatom* u lokativnome nastavku može tumačiti i hiperkorekcijom, odnosno da ne mora biti utjecaj glavne promjene.

Nastavak genitiva jednine je -i: *prelsti* (f 13^v), od *žalosti* (f 57), ni *riči* (f 57^v), prez *žalosti* (f 58), ot *skuposti* (f 58), ot` *ispovidi* (f 71^v), *virtudi* (f 81), *kriposti* (f 81), *mudrosti* (f 121), *časti* (f 132), od *riči* (f 148), ot *oblasti* (f 156^v), *milosti* plna (f 175), ot` *nepriježni* (f 179^v), do *semrti* svoje (f 179), *svitlosti* (f 10)... Leksem *prelst* smatramo preslavizmom, ali onim preslavizmom koji je svojstven hrvatskim govorima²⁷⁶. Leksem je pronađen u tekstu *Čtenie s(ve)t(a)go Ivana e(van)j(e)lista* koji sadrži više preslavizama, a fonološka obilježja (ikavski odraz jata, *ǰ > l, al*, sporadični ekavizmi) smještaju nastanak predloška negdje na Kvarner, vjerojatno na Krk. Zabilježeni romanizam *virtudi* upućuje na čakavsko područje.

Nastavak dativa jednine jednak je kao i u starocrkvenoslavenskome: *semrti* (f 57^v), *plti* (f 13^v), ka *časti* (f 29^v)...

Akuzativ je jednak nominativu: *plť* (f 14^v), *svitlost* (f 17^v), *časť* (f 28), *oblast* (f 52^v), v *svitlost* (f 74^v), v *radost* (f 74^v), *b(la)g(o)dit* (f 78), *moć* (f 81), *lubav* (132^v), *pogibl* (f 43), *milost* (f 43), *radost* (f 141^v), *rič* (f 165), *kost* (f 23^v), v *nemoć* (f 178), *žizan* (f 189), v *norost* (f 189), *kost* (f 23^v), *lakomost* (f 16)... U tekstu *Razumiti istlmačenje ot g(ospod)a* zabilježen je leksem *lubav* bez grafema *û*, moguće pod utjecajem čakavskoga narodnog jezika u kojem je druga jotacija već provedena te ju nije bilo potrebno bilježiti u pismu. Ili bi mogla bi biti riječ o depalatalizaciji, što je također pojava iz govornoga jezika. Zabilježen je jedan leksički kajkavizam (*norost*²⁷⁷), čiji se izvedeni oblici nalaze u više tekstova *Grškovićeve zbornika*.

Vokativ nije zabilježen.

Pronašli smo nekoliko lokativnih oblika u jednini: po *semrti* (f 17), po *smrti* (f 21), va *visoti* (f 141^v), va *napasti* (f 161^v), o *riči* (f 165), po *mudrosti* (f 132)... Oblici su jednaki kao i u starocrkvenoslavenskome. U *Grškovićeve zborniku* se u nekoliko navrata nalazi neki od oblika leksema *semrt*²⁷⁸ s vokalizacijom poluglasa kao *e* (*сѣмръть >*

²⁷⁶ v. Milan Mihaljević, Marinka Šimić: „Preslavizmi u hrvatskoglagojskim tekstovima“, *A tko to ide? = A hto tam idze?, hrvatski prilozi XV. međunarodnom slavističkom kongresu, (Minsk, 20. - 27. kolovoza 2013.)*, priredile Marija Turk, Maja Opašić, Zagreb, Hrvatsko filološko društvo, Hrvatska sveučilišna naklada, 2013., str. 16-17.

²⁷⁷ Stjepan Damjanović navodi neke od izvedenica toga leksema kao leksičke kajkavizme: *nor, nori, norica* (v. Stjepan Damjanović: *Tragom jezika hrvatskih glagoljaša*, Znanstvena biblioteka Hrvatskog filološkog društva Sveučilišna naklada Liber, Zagreb 1984., str. 175. i Stjepan Damjanović: *Jezik hrvatskih glagoljaša*, Matica hrvatska, Zagreb 2008., str. 165.)

²⁷⁸ To je u svome radu uočio i Johannes Reinhart. Usp. u: Johannes Reinhart, „Kombinacija dvaju mirakula u hrvatskoglagojskom rukopisu (*Grškovićeve zbornik, HAZU VII 32*)“ *Slovo*, sv. 60, Zagreb 2010., str. 679.

semrt, *semrti*, po *semrti*...), paralelno s oblicima u kojima je došlo do ispadanja poluglasa (*smrt*). Oblici s ekavskom vokalizacijom poluglasa nalaze se u tekstovima *Ot skončaně sveta* (f 15^v – 17), *Kap(itu)l' od žalosti* (ulomak iz *Cvěta krěposti*, f 57 – 57^v), *Na vznesenie g(ospo)dn`e* (f 156^v – 159) te *Na dan s(veta)go Gargura* (f 178 – 179). Vokalizaciju poluglasa u e često smatramo kajkavizmom²⁷⁹ jer je uobičajena u kajkavskim govorima (*den*, *otec*...), no ima je i u nekim govorima sjevernočakavskoga dijalekta (npr. Cres). U ovome je slučaju pak vjerojatno riječ o starocrkvenoslavizmu, odlici višeg književnog stila, što smo prije i napomenuli.

U instrumentalu imenica i-deklinacije ženskoga roda u starocrkvenoslavenskome nastavak je bio *-ьjѡ*, koji bi se glasovnim promjenama u hrvatskom crkvenoslavenskom trebao odraziti kao *-ju* (stražnji se nazal odrazio kao *u*, dok je poluglas, zbog slabog položaja u riječi, ispao): š njih *pomoćju* (f 16), njih *moćju* (f 16)... No, u hrvatskom crkvenoslavenskom gdjegdje nalazimo nastavak *-iju*: *pametiju* (f 69), *noćiju* (f 30^v)... Pojavu bilježenja grafema *i* na mjestu nekadašnjeg poluglasa u instrumentalu imenica ženskoga roda i-deklinacije neki istraživači smatraju odabirom pisara, tj. dijelom crkvenoslavenske tradicije, a ne pojave u živome govoru. Do takvog je zaključka došla Dragica Malić u svom *Jeziku najstarije hrvatske pjesmarice*, a složili su se i Amir Kapetanović²⁸⁰ te Eduard Hercigonja²⁸¹. Grafijsko bilježenje grafema *i*, kao i sporadično bilježenje poluglasa, smatraju pisarskom tradicijom, a vezuju je, ne samo uz instrumental jednine i-deklinacije ženskoga roda imenica, već i uz oblike glagolskih imenica (npr. *blagouhanie*), te pridjev *Božiji*, koji smo pronašli i u *Grškovićevo zborniku*. Malić navodi razlog zbog kojeg smatra da je *i* isključivo ortografski element, a zaključak izvodi iz primjera u *Pariškoj pjesmarici*. Proučavajući broj slogova u stihovima pjesmarice, uočila je da se broj slogova u stihovima ne mijenja ovisno o tome je li u riječi prisutan taj *i* ili je izostavljen te time zaključila: „Dakle, u onim slučajevima kada se na mjestu nekadašnjeg poluglasa u grupi *kons* +

²⁷⁹ Među istraživačima uobičajeno je katalogiziranje takve vokalizacije u kajkavštinu, no ekavski odraz poluglasa može se pronaći i u buzetskom čakavskom dijalektu, koji je, kao što znamo, jezično povezan sa slovenskim notranjskim govorima. „U načelu su dugi poluglasovi dali *a*, a kratki su, osim *a*, mogli dati *o* (...) ili otvoreno *e* (*de`nesš*, *deš* u Slumu).“ (v. Josip Lisac: *Hrvatska dijalektologija 2. Čakavsko narječje*, Golden marketing – Tehnička knjiga, Zagreb, 2009., str. 37.)

²⁸⁰ v. Amir Kapetanović: „Lucidarij iz *Petrisova zbornika*“, *Građa za povijest književnosti hrvatske, knjiga 37*, Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, Zagreb, 2009., str. 9 - 10.

²⁸¹ v. Eduard Hercigonja, „Prinosi studiju ortografije srednjovjekovnih hrvatskoglagoljskih tekstova“, *Radovi Zavoda za slavensku filologiju 15*, Zagreb, 1977, str. 75–76.

ь + vokal piše *i*, radi se samo o utjecaju crkvenoslavenske pisarske tradicije, a ne o govornoj pojavi.“²⁸².

U množini smo pronašli manje primjera, no uglavnom se ne razlikuju od svoje starocrkvenoslavenske inačice. Nominativ završava nastavkom -i: *naravi* (f 52^v), *kriposti* (187^v). Redukcijom poluglasa u nastavku genitiva u hrvatskom crkvenoslavenskome ostaje nastavak -i: *riči* (f 26, 130^v), *ota vsih` napas`ti* (f 161^v), *pameti* (f 15)... Isti je nastavak i u akuzativu množine: i *kosti* imat (f 67), *dvari tvoih`* (f 189), *zapovedi* (f 185). Pronašli smo zanimljive primjere u dativu množine. U hrvatskome crkvenoslavenskome su u i-promjeni, kao i u konsonantskim promjenama, nastavci -ьмь (I jd.), -ьмъ (D mn.) te -ьһъ (L mn.) zamijenjeni nastavcima -емь (I jd.), -емъ (D mn.) te -еһъ (L mn.)²⁸³. Sukladno tome, pronašli smo oblik *ričem* (dobrim' *ričem'*, f 131), no uz taj smo primjer pronašli i jedan primjer gdje je glavna promjena ženskoga roda utjecala na i-promjenu: *ričam* (f 130). Utjecaj glavnih promjena češći je kod i-promjene muškoga roda, dok je ženska sklonidba stabilnija.

7.4.5. Imenice i-promjene muškoga roda

U hrvatskom je crkvenoslavenskome kod i-sklonidbe muškoga roda došlo do fonoloških promjena, jednako kao i kod ženskoga roda te sklonidbe. Slabi je *jer* ispao na kraju riječi u nominativu i akuzativu jednine te dativu i lokativu množine, a *jer* unutar riječi na početku nastavka u instrumentalu jednine te lokativu i dativu množine vokaliziran je kao *e*. Ta je promjena započela još u starocrkvenoslavenskim kanonskim tekstovima.²⁸⁴ Imenice i-promjene muškoga roda, za razliku od onih ženskoga roda, u kasnijem su razvoju jezika uglavnom izgubile svoju sklonidbu promijenivši sklonidbeni tip ili rod. Velik je utjecaj na imenice koje su promijenile sklonidbu imala glavna promjena muškoga roda, dok su one koje su promijenile rod zadržale i-sklonidbu.

²⁸² Dragica Malić, *Jezik najstarije hrvatske pjesmarice*, Hrvatsko filološko društvo, Zagreb, 1972., str. 79.

²⁸³ v. Milan Mihaljević: „Hrvatski crkvenoslavenski jezik“; u: J. Bratulić i dr.: *Povijest hrvatskoga jezika. 1. knjiga : srednji vijek*, Croatica, Zagreb, 2009., str. 306.

²⁸⁴ Ibidem.

U nominativu jednine pronašli smo tek nekoliko potvrda: *črv* (f 24), *G(ospod)* (f 10).

Imenica *gospod*, koja je iz nekadašnje i-promjene prešla u glavnu, zabilježena je u *Grškovićeve zborniku*: *g(ospod)a* (*g(ospod)a* našego, f 10), gdje je vidljivo da se imenica *gospod* sklanja po glavnoj muškoj promjeni. Isti je slučaj u dativu jednine: ka *g(ospod)u* (f 18, 188^v): „... imenica *gospod* čuva nastavke i-promjene samo u vokativu jednine gdje je uobičajen oblik *gospodi* te sporadično u lokativu jednine: o *gospodi*.²⁸⁵“ Napomenu M. Mihaljevića potvrdili smo u vokativu (usliši *g(ospod)i*, f 10^v, 16^v, 20^v; *g(ospod)i* pomilui nas', f 182^v) te lokativu jednine: o *gospodi* (f 27). U *Grškovićeve zborniku* pronašli očuvan još i instrumentalni oblik te imenice: z *Gospodem* (f 12^v), uz uobičajeno *putem* (f 185^v). Uz negaciju čuva se starina u genitivu: A ti ne zgubi svoga *puti* (f 130^v).

U akuzativu jednine imenice *put* zabilježena je potvrda *put* (f 13^v).

Zabilježen je i primjer u lokativu jednine: i na *puti* gre (f 130^v).

U množini smo pronašli tek nekoliko primjera. Umjesto očekivanoga *-ie/-ije*, nominativ završava na *-i*: *puti* grišn(i)kom' (f 13^v), *črvi* (f 19^v). Genitiv i akuzativ također imaju isti nastavak: G mn. ot *črvi* (f 24);

Zabilježen je izvorni nastavak i-promjene u dativu množine, *-em*: *gospodem* (f 135^v).

7.4.6. Imenice muške u-promjene

Muškom u-deklinacijom sklanjao se manji broj imenica muškoga roda koje su završavale ne *jor*, a nisu pripadale glavnoj muškoj deklinaciji. Svi su istraživači složni da je u-sklonidbi pripadalo sljedećih pet imenica: *synъ*, *volъ*, *vrъhъ*, *polъ*, *medъ*, dok neki u taj broj pribrojavaju još neke imenice (*domъ*, *ledъ*, *činъ*, *mirъ*, *sanъ*...). Oko ovih potonjih nije postignut konsenzus te se uglavnom smatra da je u-deklinaciju

²⁸⁵ Milan Mihaljević: „Hrvatski crkvenoslavenski jezik“; u: J. Bratulić i dr.: *Povijest hrvatskoga jezika. 1. knjiga : srednji vijek*, Croatica, Zagreb, 2009., str. 306.

činilo pet imenica. Mi smo u istraživanje uključili veći broj imenica kako bismo imali bolji pregled u-sklonidbe muškoga roda.

Pronašli smo nekoliko primjera u nominativu jednine, uvijek sa zabilježenim apostrofom na kraju riječi: *dom'* (f 15^v), *nemir'* (131^v), *po'* (f 12), *sin'* (f 15^v). Zabilježen je jedan neobičan oblik u nominativu, koji kao da je preuzeo nominativni nastavak glavne palatalne promjene srednjega roda: kudi e *nemire* (f 131^v); po uzoru na imenicu *more*. Imenice u-promjene uglavnom je preuzela glavna promjena muškoga roda: ot *mira* (f 15), *sina* (f 13^v, 18^v), do *vrha* (f 19). U dativu jednine nalazimo potvrde ne samo imenica koje su nekada pripadale u-promjeni: *miru* (f 17), *sinu* svoemu (f 23); već i jedne imenice koja inače pripada glavnoj muškoj promjeni: *popovi* (f 21). To je pokazatelj utjecaja u-promjene na glavnu promjenu muškoga roda, tj. na jednosložne imenice glavne sklonidbe muškoga roda.

U akuzativu ne možemo zaključiti čuvaju li sljedeće imenice svoju izvornu sklonidbu ili su prešle u glavnu jer je akuzativni nastavak obiju sklonidbi isti: na *dom* (f 12), v *dom* svoi (179), za vas *mir* (f 21^v). U jednom je primjeru pak jasno da je imenica prešla u glavnu mušku sklonidbu jer je došlo do izjednačavanja akuzativnog nastavka s genitivnim, s obzirom na kategoriju živosti: *sina* Božija (f 16, 17). Nastavak -a u akuzativu jednine ukazuje nam da je riječ o živoj muškoj osobi. Ista imenica ima u vokativu potvrdu u u-deklinaciji: *sinu* boži (f 21^v, 23, 130, 185); kao i u glavnoj muškoj deklinaciji: boži *sine* (f 141^v). Pronađeni instrumentalni jedninski oblik *sinom* (f 23^v) potvrđuje prelazak imenice u glavnu sklonidbu. Ista je imenica očuvana izvornog oblika u-sklonidbe u nominativu množine: *sinove* (f 145^v, 187^v). Imenica *dom* potvrđena je još samo u lokativu jednine, ali s nastavkom glavne promjene, s time da je *jat* dao ikavski odraz: v *domi* (f 67). Iste je oblik u akuzativu množine: *domi* (f 21^v). I za taj je oblik teško odrediti kojoj sklonidbi pripada, s obzirom na to da su obje sklonidbe, u-sklonidba i o-sklonidba, u akuzativu izvorno imale nastavak -y, koji se vremenom u hrvatskom crkvenoslavenskom odrazio kao -i. Imenica *čin* u instrumentalu množine odrazila se kao imenica o-sklonidbe: podvi(g)nut se vsi *čini* anelskie (f 14).

7.4.7. Imenice v-promjene

Imenice stare v-promjene samo su se djelomično očuvale u hrvatskom crkvenoslavenskom. Po toj su se paradigmi sklanjale imenice: *buky, crьky, horogy, loky, ljuby, prěljuby, smoky, svekry, neplody, brady, cěly, žrьny, krъvь*²⁸⁶. U odnosu na starocrkvenoslavensku v-promjenu dogodile su se neke fonološke promjene (gubitak slaboga *jera*, vokalizacija jakoga *jera*, stražnji nazal dao je odraz *u*), što se odrazilo kroz hrvatsku crkvenoslavensku paradigmu. U hrvatskom crkvenoslavenskom, iako se još čuvaju, v-osnove podliježu utjecaju brojčano nadmoćnijih deklinacija: a-promjene i i-promjene.

Nastavak nominativa jednine je ništični morfem, a neki primjeri imaju zabilježen i apostrof na kraju riječi: *krv* (f 56^v), *s(ve)ta crikav* (f 148, 171), *lubav`* (f 131^v), *lûbav'* (f 187), *lubav* (f 161^v). Svi zabilježeni oblici, iako su akuzativni, imaju nominativno značenje. Riječ je o novome obliku koji je jednak akuzativu. Primjer uporabe akuzativnog oblika u nominativu pojavljuje se još u kanonskim starocrkvenoslavenskim tekstovima²⁸⁷ u riječi *krъvь*, kako je i ovdje slučaj, dok se pojavljivanje akuzativnih oblika u nominativu v-promjene u drugim leksemima (utjecaj i-osnova) javlja u kasnijem razdoblju te je u hrvatskom crkvenoslavenskom dosta česta pojava. Stari nominativni oblici (*kry*²⁸⁸, *crьky, lûby*), očekivano, nisu zabilježeni. Imenica *lubav* zabilježena je s apostrofom i bez njega. U oba ta oblika došlo je do depalatalizacije. Oblik *lûbav'* pripada hrvatskom crkvenoslavenskome jeziku. I genitivni oblik je osvjedočen u nekoliko imenica: *crikve* (f 88^v), ot *lûbve* Božie (f 187^v, 188, 144, 55^v, 121^v); kao i dativni: k *crikvi* (f 20, 67). Primjeri u genitivu jednine koje smo pronašli odgovaraju starome obliku v-osnova, iako taj nastavak u hrvatskoglagoljskim tekstovima često alternira s nastavkom i-osnova (*crikvi, ljubvi*). U dativu je stari nastavak v-promjene, koji je isti kao i dativni nastavak i-promjene.

U akuzativu je zabilježeno nekoliko primjera: *crikav* (f 71^v), *krv* nevinu (f 188), za *lubav`* (186), za *lûbav* (f 187, 187^v). Kod imenice *lubav/lûbav* zabilježena su oba oblika, hrvatski narodni (čakavski) i hrvatski crkvenoslavenski. U akuzativu jednine

²⁸⁶ v. Stjepan Damjanović, *Staroslavenski jezik*, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb, 2005., str. 86.

²⁸⁷ v. Ana Kovačević, Milan Mihaljević, Sandra Sudec: „Hrvatski crkvenoslavenski prijevod tekstova sv. Tome Akvinskoga“, *Slovo*, sv. 60, Zagreb 2010., str. 367.

²⁸⁸ Oblik *kry* potvrđen je samo u Sinajskome psaltiru; drugdje je u nominativu osvjedočen akuzativni lik *krъvь*.

također je riječ o starom nastavku v-osnova, uz vokalizaciju jakoga poluglasa u a u dvama primjerima pa bilježimo *crikav*, *lûbav*, dok u drugome primjeru imamo *krv*, odnosno, bez vokalizacije poluglasa. Kako smo prije napomenuli, akuzativni se oblik proširio na nominativ riječi *krv* još u kanonskim tekstovima, a u *Grškovićevo zborniku* imamo primjer takve analogije i u drugim leksemima.

Dok je u genitivu zabilježen stari nastavak v-osnova, u lokativu mjesto staroga *crikve* imamo noviji nastavak analoški preuzet iz i-osnova: v/o *crikvi* (f 67, f 20^v), koji je i češći u hrvatskoglagoljskim tekstovima od nastavka preuzetog iz glavne a-promjene²⁸⁹.

Instrumentalni oblik imenice *krv* potpuno je preuzet iz i-osnova: *krviju*, dok se kod leksema *lubav* čuva kontinuanta starog oblika v-osnove (*lûbavlû*, *lûbavl'û*) s epentezom i vokalizacijom poluglasa u jakom položaju. Takvi primjeri s očuvanim instrumentalnim oblikom starih v-osnova rjeđi su u hrvatskim crkvenoslavenskim tekstovima²⁹⁰. Množinske oblike v-osnova nismo pronašli.

Nismo našli potvrdu dvojine.

7.4.8. Imenice n-promjene

Imenicama n-promjene u starocrkvenoslavenskome jeziku pripadale su sljedeće imenice muškoga roda: *kamy*, *korenъ*, *plamy*, *dnъ*, *remenъ*, *sęženъ*, *jęčъmenъ*, *stepenъ*, *jelenъ*. Vremenom su te imenice prešle u glavnu sklonidbu muškoga roda, a n-sklonidba se, kao i ostale konsonantske sklonidbe, izgubila.

Imenice konsonantskih sklonidbi doživjele su u hrvatskom crkvenoslavenskome jeziku uglavnom iste promjene. U muškome rodu imenica n-promjene kod gotovo je svih imenica nominativ preuzeo akuzativni nastavak (osim kod imenica *plami* i

²⁸⁹ v. Sofija Gadžijeva, Ana Kovačević, Milan Mihaljević, Sandra Požar, Johannes Reinhart, Marinka Šimić, Jasna Vince: *Hrvatski crkvenoslavenski jezik*, Hrvatska sveučilišna naklada, Staroslavenski institut, Zagreb, 2014., str. 107.

²⁹⁰ Milan Mihaljević: „Hrvatski crkvenoslavenski jezik“; u: J. Bratulić i dr.: *Povijest hrvatskoga jezika. 1. knjiga: srednji vijek*, Croatica, Zagreb, 2009., str. 311.

*kam*²⁹¹). To pripisujemo utjecaju glavne promjene muškoga roda gdje sve imenice u nominativu imaju ništični nastavak (nakon gubitka slaboga *jera*): *dan`* (f 36^v), *plamen* (f 20), *koren'* (187^v). Pronašli smo izuzetak kod imenice *plamen* (mjesto *plami*), gdje je također akuzativ utjecao na nominativ. Genitivni je nastavak očuvan: do toga *dne* (f 12), kao i akuzativ: *dan`* (f 12^v, 28, 161^v), v *dan* (f 36^v); dativ: *kameni* (f 13); lokativ: va *dne* (f 131); te instrumental: *dnem`* (f 17, 30^v), *plamenem* (f 189^v), *kamenem* svezan` (f 20^v).

Na nominativ množine utjecala je glavna promjena muškoga roda: 50 *dni*, do trideset *dni* (f 17, 178^v); genitiv množine je negdje očuvan, tj. isti je kod n-promjene, kao i kod glavnih promjena: *dan`* trideset` (f 179); dok u drugim primjerima pada pod utjecaj i-promjene: do trideset *dni* (f 178^v).

Akuzativ je također očuvan: v oni *dni* (f 17, 175^v, 178, 151), v *kameni* (f 118); kao i lokativ: po *dneh* (f 5^v). Nismo pronašli primjer instrumentala množine.

Imenicama srednjega roda n-promjene pripadale su još u starocrkvenoslavenskome sljedeće imenice: *imeę, vręmeę, bręmeę, plemę, sęmeę, pismę, slęmeę, tęmeę, čismę*. Fonološkim promjenama (redukcija slabih *jerova*, izjednačavanje *jerija* s glasom *i*, odraz prednjeg nosnog samoglasnika kao *e*) u hrvatskom je crkvenoslavenskom došlo do nekih izmjena u nastavcima, kao i u korijenu riječi. U primjerima pronađenima u *Grškovićevu zborniku* jat se odrazio ikavski.

Pronađeno je nekoliko primjera u nominativu jednine: *ime* (f 151), *vrime* (f 182^v); u genitivu: *vrime* ego (f 11^v), ni *vrime* (f 15); te u akuzativu: va *vrime* (f 125^v), va *ime* (f 71^v). Po jedan je primjer zabilježen u lokativu jednine: v nove *vrimeni* (f 43^v); te u instrumentalu: *imenem'* (f 178). Lokativni je oblik (*vrimeni*, mjesto *vrime*) nastao pod utjecajem i-promjene.

Samo je nekoliko posvjedočenih oblika u množini. U nominativu bilježimo: vsa *vrimena* (f 148^v); u genitivu: ot *vrimen`* (f 174); te u akuzativu: va *vrimena* (f 10), vsaka *kolena* (f 14^v). Imenica kolena inače se sklanja po o-osnovama, ali u nekim su

²⁹¹ v. Sofija Gadžijeva, Ana Kovačević, Milan Mihaljević, Sandra Požar, Johannes Reinhart, Marinka Šimić, Jasna Vince: *Hrvatski crkvenoslavenski jezik*, Hrvatska sveučilišna naklada, Staroslavenski institut, Zagreb, 2014., str. 112.

hrvatskoglagoljskim tekstovima zabilježeni oblici te imenice u n-osnovi²⁹². S obzirom na to da je u akuzativu množine nastavak n-promjene srednjega roda isti kao u one glavne nepalatalne promjene srednjega roda, ne možemo utvrditi točno po kojoj se sklonidbi u akuzativu sklanja ta imenica. Ti su oblici potvrđeni u hrvatskom crkvenoslavenskom jeziku. Zabilježen je još jedan primjer u genitivu, s nastavkom -a iz govornoga jezika, vjerojatno iz narodnoga jezika: *prie vrimena* (f 21^v).

7.4.9. Imenice t-promjene

T-sklonidba obuhvaćala je manji broj imenica srednjega roda koje su označavale mladunče životinje ili ljudsko mladunče: *telę, otročę, agnę, kljusę, kozylę, osylę, žrębę, ovčę* itd. Daljnjim razvojem jezika prilagodile su se o-osnovama, ali su zadržale osnovu na -t-. U hrvatskome suvremenom jeziku većina tih imenica više nema množinu, odnosno za množinu se uzima zbirna imenica (*telad, ždrebad*). Zabilježili smo samo nekoliko imenica t-promjene i to samo u množini. Akuzativ množine imenice *djeca* je zabilježen: *I nih' žene I dit'* (f 130^v). Pronašli smo i instrumentalni oblik u množini koji se sklanja prema i-, u- i n-promjeni muškoga roda: *z ditmi* (f 21^v).

7.4.10. Imenice r-promjene

Samo su dvije imenice r-promjene u općeslavenskome: *mati* i *dъci*. Kod obje se u hrvatskome suvremenome jeziku očuvala stara osnova na -r-, a nastavke u kosim padežima preuzele su iz drugih promjena: imenica *mati* prešla je u ja-promjenu, a imenica *kći* u i-promjenu. Iz stare r-promjene očuvani su samo nominativ i akuzativ jednine (*mati, kći; mater, kćer*).

U *Grškovićevu zborniku* u nominativu imamo očuvane oblike obiju imenica: *mati* Krstova (f 5, 168^v), *dešći* (f 5), *hći* (f 71^v). Oblici imenice *kći* zabilježeni su u hrvatskome crkvenoslavenskom (*dešći*) i čakavskome (*hći*) obliku. U genitivu jednine

²⁹² v. Milan Mihaljević: „Hrvatski crkvenoslavenski jezik“; u: J. Bratulić i dr.: *Povijest hrvatskoga jezika. 1. knjiga : srednji vijek*, Croatica, Zagreb, 2009., str. 315.

zabilježeni su oblici obiju imenica, i to u crkvenoslavenskome obliku: *deščere* (f 5), *matere* (f 65^v, 165, 23^v); ne vloži se nikoli lûbiti *hčere* gospodina tvoga i divice ka čeka časti po svoem' divstvi....U dativu jednine zabilježili smo samo leksem *materi* (f 188, 161^v), koji je u svom crkvenoslavenskom obliku. Akuzativ nismo pronašli.

Instrumental množine ima stari nastavak *-ami* (s *hčerami*, f 22). Riječ je o nastavku glavne ženske promjene, što pokazuje da na imenice r-promjene glavna ženska promjena počinje sve više utjecati.

7.4.11. Imenice s-promjene

Imenicama s-promjene pripadale su imenice srednjega roda koje su u osnovi imale tematski glas *-s-*. Kasnijim su razvojem te imenice u suvremenom hrvatskom jeziku prešle u o-osnove, ali su, kao i ostale imenice konsonantskih promjena, zadržale staru osnovu na *-s-* (osim u NAV jd.). Mnoge od tih imenica imaju danas dvije inačice, jednu sa starom osnovom, drugu s novijom osnovom prema o-promjeni. Zabilježili smo nekoliko imenica u nominativu kojima ne možemo odrediti čuvaju li stari oblik ili se sklanjaju prema o-osnovama zbog toga što obje promjene imaju isti nastavak: *nebo* (f 10), *telo* (f 132^v), *drivo* (f 13). U genitivu smo zabilježili samo jedan primjer starijega oblika s-sklonidbe: s *nebesa* (f 14^v, 59^v); dok se ostali genitivni oblici sklanjaju prema o-osnovama: *tela* (f 135^v, 175), s *neba* (f 17^v). Jedan zabilježeni oblik imenice *nebo* sklanja se po glavnoj promjeni, bez proširene osnove: s *neba* (f 16^v). Ista je imenica zabilježena u dativu u obliku iz o-promjene: *nebu* (f 88^v). U akuzativu imamo zabilježeno nekoliko primjera koji, kao i u nominativu, mogu pripadati i s- i o-osnovama: *slovo* (f 15^v), *čudo* (f 71^v), *telo* (f 120^v), na *nebo* (f 156^v). U lokativu je zabilježen jedan stari oblik: na/v *nebesi* (f 17, 179). Zabilježen je i jedan primjer u instrumentalu koji se sklanja prema glavnoj promjeni: *slovom* (f 22).

U nominativu množine su zabilježena dva primjera sa starom osnovom na *-s-* i starim nastavkom, no nastavak bi mogao pripadati i o-promjeni: *nebesa* (f 14), *čudesas* (f 16).

U genitivu množine zabilježena su također dva primjera, od kojih je prvi s novijim nastavkom nejasna podrijetla na *-a*: *telesas* (f 12^v); a drugi s očuvanim starim ništičnim

nastavkom: s *nebes'* (f 10, 145^v). Akuzativ množine ima stari oblik s-osnova, koji je pod utjecajem o-osnova: na *nebesa* (f 55), *telesa* (f 12^v), *čudesa* (f 16^v). Lokativ množine koji smo pronašli sklanja se po o-osnovama: v/na *nebesih`* (f 14, 118, 151). Jedan primjer pronađen u instrumentalu množine pripada staroj s-sklonidbi: zlatimi *slovesi* (f 175); dok drugi pripada o-promjeni, s novom osnovom (*očima* moima, f 10). Zabilježili smo i jedan oblik u dvojini, u lokativu: na *očiju* (f 21); koji ima novu osnovu bez -s-.

7.5. Zamjenice

7.5.1. Uvod

Zamjenice načelno definiramo kao imenske riječi koje najčešće zamjenjuju druge imenske riječi/imenice u tekstu. Zamjenice dobivaju određeno značenje ili iz diskurza ili iz govorne situacije.²⁹³ To znači da često kontekst uvjetuje uporabu zamjenice, primjerice, kad zamjenica upućuje na nekoga/nešto što je već otprije spomenuto, kad upućuje na nešto blisko govorniku ili sugovorniku, ili kad zamjenica označava nešto neodređeno što se imenicom ili pridjevom ne može točno izraziti.²⁹⁴ Zamjenice smatramo leksičkim riječima (ne gramatičkim) jer ne imenuju već izriču prethodno utvrđene odnose među licima²⁹⁵, odnosno, ne imenuju niti označavaju nečije osobine, već samo zamjenjuju druge riječi²⁹⁶. Dijelimo ih prema funkciji (imenične i pridjevne) i prema značenju (lične, posvojne, povratne, pokazne, upitne, odnosne i neodređene)²⁹⁷. Neke zamjenice „dolaze samostalno poput imenica i zamjenjuju imenice, a druge nisu samostalne, nego se dodaju imenicama i zapravo zamjenjuju pridjeve“²⁹⁸. One koje zamjenjuju imenice nazivamo imeničnim zamjenicama. One odgovaraju na pitanja *tko? što?*, dok pridjevne, koje su nesamostalne i koje moraju stajati u rečenici uz imenicu, odgovaraju na pitanja *koji? čiji? kakav? kolik?*.²⁹⁹ „Sve osobne zamjenice, povratna, zatim *tko* i *što* od upitnih i one neodređene koje su složene pomoću *tko* i *što* (*netko, nešto*) idu u red imeničnih zamjenica. Sve ostale su pridjevne zamjenice.“³⁰⁰

²⁹³ Eugenija Barić et al.: *Priručna gramatika hrvatskoga književnog jezika*, Školska knjiga, Zagreb, 1979., str. 114.

²⁹⁴ Usp. Eugenija Barić et al.: *Priručna gramatika hrvatskoga književnog jezika*, Školska knjiga, Zagreb, 1979., str. 114.

²⁹⁵ Usp. Eugenija Barić et al.: *Priručna gramatika hrvatskoga književnog jezika*, Školska knjiga, Zagreb, 1979., str. 114.

²⁹⁶ Usp. Stjepko Težak; Stjepan Babić: *Gramatika hrvatskoga jezika. Priručnik za osnovno jezično obrazovanje*, Školska knjiga, Zagreb, 2000., str. 125.

²⁹⁷ Usp. Eugenija Barić et al.: *Priručna gramatika hrvatskoga književnog jezika*, Školska knjiga, Zagreb, 1979., str. 114.

²⁹⁸ Stjepko Težak; Stjepan Babić: *Gramatika hrvatskoga jezika. Priručnik za osnovno jezično obrazovanje*, Školska knjiga, Zagreb, 2000., str. 125.

²⁹⁹ Usp. Stjepko Težak; Stjepan Babić: *Gramatika hrvatskoga jezika. Priručnik za osnovno jezično obrazovanje*, Školska knjiga, Zagreb, 2000., str. 125.

³⁰⁰ Usp. Stjepko Težak; Stjepan Babić: *Gramatika hrvatskoga jezika. Priručnik za osnovno jezično obrazovanje*, Školska knjiga, Zagreb, 2000., str. 125.

7.5.2. Lične³⁰¹ zamjenice

Lične zamjenice nazivamo tako jer izražavaju gramatičku kategoriju lica.³⁰² Slavenski jezici (organski i književni) poznaju tri lica u nekoliko gramatičkih brojeva³⁰³. Zamjenice za prva dva lica izvorno su prisutne iz općeslavenskoga jezika, dok je nominativ zamjenice trećega lica izvorni oblik pokazne zamjenice *on, ona, ono*, koja se u kosim padežima izražava odgovarajućim oblicima anaforičke zamjenice *i, ja, je*.³⁰⁴ To je razlog zašto ličnim zamjenicama smatramo samo zamjenice prvoga i drugoga lica sva tri roda jer se, osim porijeklom, zamjenica trećega lica razlikuje od ličnih zamjenica i sklonidbom.³⁰⁵

Lične se zamjenice prvoga i drugoga roda sklanjaju, dakle, po svojoj posebnoj sklonidbi, po kojoj se sklanja i povratna zamjenica *sebe, se*³⁰⁶. Različitost zamjenice trećega lica od izvornih ličnih zamjenica očituje se i u tome što zamjenica trećega lica u svojim oblicima razlikuje rod, dok tu distinkciju lične (i povratna) zamjenice nemaju.³⁰⁷

Oblici ličnih zamjenica u hrvatskoglagoljskim se tekstovima razlikuju od svojih starijih, starocrkvenoslavenskih inačica uglavnom po fonološkim promjenama koje su se u jeziku dogodile. Slabi su se jerovi reducirali na kraju riječi te unutar riječi u dativnom, lokativnom i instrumentalnome obliku zamjenice prvoga lica³⁰⁸, dok su *jery* i nosni

³⁰¹ Termin *lične zamjenice* u hrvatskome jezičnom nazivlju često je zamijenjen terminom *osobne zamjenice*. Iako su oba naziva u uporabi i označavaju istu skupinu zamjenica, priklanjamo se terminu *lične* jer jezgrovitije definira suodnos tih zamjenica u govornome procesu. Imamo li na umu da zamjenice zamjenjuju lica kao govorne uloge, a ne stvarne osobe, onda možemo jasnije predočiti razlike među zamjenicama prvoga, drugoga i trećega lica, odnosno između govornika, sugovornika i onoga o kome ili o čemu se govori. Istu ulogu imaju i pokazne i posvojne zamjenice te ostale pridjevne zamjenice (zamjenični pridjevi).

³⁰² Usp. Sofija Gadžijeva et al.: *Hrvatski crkvenoslavenski jezik*, Hrvatska sveučilišna naklada, Staroslavenski institut, Zagreb, 2014., str. 133.

³⁰³ Usp. Sofija Gadžijeva et al.: *Hrvatski crkvenoslavenski jezik*, Hrvatska sveučilišna naklada, Staroslavenski institut, Zagreb, 2014., str. 133.

³⁰⁴ Usp. Sofija Gadžijeva et al.: *Hrvatski crkvenoslavenski jezik*, Hrvatska sveučilišna naklada, Staroslavenski institut, Zagreb, 2014., str. 133.

³⁰⁵ Usp. Sofija Gadžijeva et al.: *Hrvatski crkvenoslavenski jezik*, Hrvatska sveučilišna naklada, Staroslavenski institut, Zagreb, 2014., str. 133.

³⁰⁶ Usp. Sofija Gadžijeva et al.: *Hrvatski crkvenoslavenski jezik*, Hrvatska sveučilišna naklada, Staroslavenski institut, Zagreb, 2014., str. 133.

³⁰⁷ Usp. Sofija Gadžijeva et al.: *Hrvatski crkvenoslavenski jezik*, Hrvatska sveučilišna naklada, Staroslavenski institut, Zagreb, 2014., str. 133.

³⁰⁸ Usp. Sofija Gadžijeva et al.: *Hrvatski crkvenoslavenski jezik*, Hrvatska sveučilišna naklada, Staroslavenski institut, Zagreb, 2014., str. 134.

samoglasnici nestali iz jezika izjednačivši se s drugim glasovima (ę > e, ǫ > u, y > i)³⁰⁹.

Dvojinski oblik drugoga lica dvojine, *va*, nije nigdje zabilježen u hrvatskoglagoljskim tekstovima, što ne čudi jer je to starocrkvenoslavenski, vjerojatno sekundarni oblik preuzet iz akuzativa.³¹⁰ U hrvatskoglagoljskim je tekstovima mjesto njega prisutan oblik *vi*, izvorno iz praslavenskoga nominativa dvojine *vy*, koji je jednak množinskome obliku.³¹¹ Taj oblik proistječe stoga iz narodnoga jezika, koji je pak naslijedio tu inačicu iz praslavenskoga.

7.5.2.1. Lična zamjenica prvoga lica u jednini

Distribucija oblika lične zamjenice prvoga lica u nominativu različita je u liturgijskim i neliturgijskim spomenicima. Starocrkvenoslavenski oblik *azъ* prevladava u liturgijskim tekstovima, dok je njegova inačica iz narodnoga jezika, *ja* (zabilježena bilo *jatom*, bilo slijedom *ja*) pretežito zabilježena u neliturgijskim spomenicima.³¹²

To ne znači da se narodni oblik zamjenice ne može pronaći u liturgijskim spomenicima. Može, no tamo je rjeđe zabilježen. Isto tako, u neliturgijskim spomenicima, hrvatski oblik *ja* prevladava, ali se starocrkvenoslavenski *az* pojavljuje u stilskome kontekstu³¹³. Odabir starocrkvenoslavenske inačice uvijek je u hrvatskoglagoljskim neliturgijskim tekstovima obilježen te upućuje na stilsku karakterizaciju govornika. Zamjenicom *az* obraćat će se sebi Bog, Bogorodica ili neka druga biblijska ličnost, kako bi se arhaičnošću govora istaknuli svojim stilom iznad običnih smrtnika. Leksem je obično vezan za svetu porodicu, no ponekad ovisi o kontekstu koliko neka sveta ličnost želi istaknuti svoju „svetost“ kao posebnost u odnosu na običan puk. Običan čovjek neće za sebe upotrijebiti taj oblik zamjenice, što ga jasno vezuje za zemaljske, a ne nebeske sfere života. Dakle, smjena

³⁰⁹ Usp. Sofija Gadžijeva et al.: *Hrvatski crkvenoslavenski jezik*, Hrvatska sveučilišna naklada, Staroslavenski institut, Zagreb, 2014., str. 134.

³¹⁰ Usp. Sofija Gadžijeva et al.: *Hrvatski crkvenoslavenski jezik*, Hrvatska sveučilišna naklada, Staroslavenski institut, Zagreb, 2014., str. 134.

³¹¹ Usp. Sofija Gadžijeva et al.: *Hrvatski crkvenoslavenski jezik*, Hrvatska sveučilišna naklada, Staroslavenski institut, Zagreb, 2014., str. 134.

³¹² Usp. Sofija Gadžijeva et al.: *Hrvatski crkvenoslavenski jezik*, Hrvatska sveučilišna naklada, Staroslavenski institut, Zagreb, 2014., str. 134.

³¹³ Usp. Sofija Gadžijeva et al.: *Hrvatski crkvenoslavenski jezik*, Hrvatska sveučilišna naklada, Staroslavenski institut, Zagreb, 2014., str. 134.

starocrkvenoslavenskog i hrvatskog oblika te zamjenice u neliturgijskim tekstovima postoji, no nije slučajna ili sporadična. Uvijek je uporabljena namjerno, s ciljem stilske karakterizacije likova u apokrifnim tekstovima.

I u *Grškovićevu zborniku* nalazimo takve potvrde zamjenice prvoga lica jednine:

i reče **ě** esam Krst Sin Boži i na skazovan(j)e hoće veliku svitlost činiti obnoviti templ (f 15^v)

Pomilui nas, sinu boži, pomilui nas, cesaru vični! I reče: Vinograd nasadih i č(lově)ka stvorih va obraz moi... i smrti se preda sam **az** že ne moh trpiti delo ruku moeju (f 23)

i reče Mihovil o gospoe presvetaja **ě** ti povim vsa (f 18^v)

se e kaštald' crikveni ki crikvena udrže i govoraše: **Ě** o crikvi muču se o crikvi živiti hoću (f 20^v)

U navedenim primjerima vidimo da je distribucija starocrkvenoslavenske i hrvatske inačice očekivana. U prvom i drugom primjeru progovara sam Isus, koji je, kako znamo, Sin Božji, ali i čovjek. U prvome se primjeru obraća narodu postavljajući sebe uz njih, dok se u drugome primjeru javlja na nagovor svoga Oca, udjeljuje milost grešnicima i po toj se funkciji „udjelitelja milosti“ postavlja iznad naroda te stoga i koristi arhaičniju inačicu u govoru. U trećem i četvrtom primjeru o sebi progovaraju sveti Mihovil i jedan kaštald³¹⁴, koji nisu dio svete porodice te stoga i koriste hrvatski oblik zamjenice.

Pronašli smo potvrdu s jakom čakavskom vokalizacijom poluglasa u genitivu jednine:

zač ste v mukah zač prosite od **mane** pomilovaniě (f 27)

³¹⁴ Gastald ili kaštald nazivi su za obnašatelja različitih službi u srednjem vijeku. U langobardskom društvu gastaldi su bili upraviteljima kraljevskih posjeda, no kasnije se naziv proširio i na druge vrste upravitelja. U Istri su gastaldi/kaštaldi bili niži općinski službenici, upravitelji sela ili određenoga područja, a naziv se najduže zadržao kao termin koji označava poglavara bratovštine. Namjesnik akvilejskog patrijarha u Istri neko je vrijeme nosio naslov glavnoga gastalda (usp. s mrežnom stranicom Istrapedia, <https://www.istrapedia.hr/hr/natuknice/3125/gastald-ili-kastald>, preuzeto 8. 9. 2022.)

U *Grškoviće*vu smo *zborniku* pronašli potvrđen oblik u akuzativu *mene*, koji je potvrđen i u liturgijskim i neliturgijskim hrvatskoglagoljskim tekstovima³¹⁵:

kako prie reče G(ospod)ъ lube ***mene*** i slovo moe hrane (f 15^v)

Međutim, uz taj se oblik jednako često u *Zborniku* pojavljuje oblik s jakom čakavskom vokalizacijom, *mane*:

Slišite ča sam Is(u)h(ъst) reče ki lûbi ***mane*** lûblen' budet' ocem' moim (f 188)

Oblik *mane* inače je rijedak čak i u neliturgijskim tekstovima.³¹⁶ To je pokazateljem jakog čakavskog utjecaja u jeziku zbornika.

U dativu smo u *Grškoviće*vu *zborniku* zabilježili oblik ***mni***:

na noi prečisto božstvo skaza ***mni*** G(ospod) (f 10)

Taj je oblik naslijeđen iz starocrkvenoslavenskoga, a uz njega je češći crkvenoslavenski³¹⁷ oblik *mi*:

slišah glas s nebese govoreći ***mi*** zri na nebo (f 10)

otkrii ***mi*** čto e pisano v sih knjigah (f 10^v)

i reče ***mi*** sliši pravdi Ivane (f 12)

polonet (!) ***mi*** se vsaka kolena (f 14^v)

i govorahu tako ***mi*** sila križa egože (f 19^v)

Da povii ***mi*** v kakovi sada esi (f 178^v)

U *Zborniku* smo zabilježili potvrde zamjenice prvoga lica u akuzativu jednine u obliku *me*:

vim bo kako ***me*** uslišiš raba tvog (f 10)

³¹⁵ Usp. Sofija Gadžijeva et al.: *Hrvatski crkvenoslavenski jezik*, Hrvatska sveučilišna naklada, Staroslavenski institut, Zagreb, 2014., str. 135.

³¹⁶ Usp. Sofija Gadžijeva et al.: *Hrvatski crkvenoslavenski jezik*, Hrvatska sveučilišna naklada, Staroslavenski institut, Zagreb, 2014., str. 135.

³¹⁷ Usp. Sofija Gadžijeva et al.: *Hrvatski crkvenoslavenski jezik*, Hrvatska sveučilišna naklada, Staroslavenski institut, Zagreb, 2014., str. 135.

polože (j)e preda **me** (f 14^v)

ne mogaše reći g(ospod)i pomilui **me** (f 20^v)

v grob **me** položi (f 23^v)

I b(la)žene divi Marie pomoč' ta **me** kumfortaše (f 179)

ke vidih iagancu preda **me** i polože e preda **me** (f 14^v)

Oblik *me* isključivo se uporabljuje u akuzativu.

Jedini lokativni oblik potvrđen u *Grškovićeve* zborniku je oblik *mni*:

i nist na **mni** griha kako prie reče David (f 13)

U instrumentalu smo pronašli samo oblik *mnu*:

a sviča preda **mnu** goriše (f 179)

Oblici *m'nu*, *mnovь*, *m'novь* i *manu*, koji su dosta česti u neliturgijskim tekstovima³¹⁸ u *Grškovićeve* zborniku nisu potvrđeni.

Lična zamjenica prvoga lica u dvojini nije zabilježena, vjerojatno zbog zamjenjivanja dvojinskih oblika množinskima.

7.5.2.2. Lična zamjenica prvoga lica u množini

U nominativu množine prvoga lica pronašli smo potvrdu zamjenice *mi*:

mi imamo lûbiti onih' prvo ki su s nami stisnuti lûbavl'û duhovnu (f 187)

U genitivu je u *Zborniku* potvrđen oblik *nas*:

³¹⁸ Usp. Sofija Gadžijeva et al.: *Hrvatski crkvenoslavenski jezik*, Hrvatska sveučilišna naklada, Staroslavenski institut, Zagreb, 2014., str. 135.

i vzapiše grišnici edinim glasom govoreći dobra este prišli **nas** radi grišnih (f 21^v)

Isti je oblik zabilježen i u akuzativu, kao najbrojniji akuzativni množinski oblik:

zač va tmu kromešnuju pošlu **nas** (f 13^v)

o sinu b(o)ži Mihovile arhanele i ti b(la)ženi P(a)vle pristupite za **nas** ka g(ospod)u (f 27^v)

ne javi se nam a ti presvetaja kako pitaesi **nas** (f 19)

I Pomilui **nas** sinu boži pomilui **nas** cesaru vični (f 23)

Pomilui **nas** G(ospod)i, pomilui **nas** sinu boži (f 27^v)

Stariji i kraći oblik *ni*, koji je čest akuzativni oblik u hrvatskoglagoljskim tekstovima³¹⁹, nije zabilježen u *Grškovićevu zborniku*.

U dativu množine smo zabilježili oblik *nam* u većem broju potvrda:

i se gredet suditi **nam** i vsoi plti č(lovêč)skoi (f 13^v)

riše gospoe ta muka e **nam** zaprićena ot nevidimago oca (f 18^v)

i ne vstanimo dondiže uprosit se **nam** B(og) i prizri na grišnike (f 23)

gore **nam** ubozim ki nismo niednoga dobra učinili (f 27)

zač' prez lûbve ča koli činimo ništar **nam** prudno ni (f 187^v)

Lokativni oblik zamjenice prvoga lica, *nas*, nismo pronašli u *Zborniku*.

U instrumentalu množine zabilježili smo oblik *nami*:

veće imamo lûbiti strannoga ki e svezan' s **nami** lûbvu duhovnu (f 187)

mi imamo lûbiti onih' prvo ki su s **nami** stisnuti lûbavl'û duhovnu (f 187)

³¹⁹ v. Sofija Gadžijeva et al.: *Hrvatski crkvenoslavenski jezik*, Hrvatska sveučilišna naklada, Staroslavenski institut, Zagreb, 2014., str. 137.

7.5.2.3. Lična zamjenica drugoga lica u jednini

U nominativu zamjenice drugoga lica potvrđen je samo oblik *ti*:

rekl bi mu krtěnin **ti** si nekršćen (f 20^v)

Kada se tvoi nepriětel' pade ne veseli se **ti** ob nega (f 56^v)

Ako **ti** shraniš' crikveno (f 130)

I ako **ti** sinu prideš' na pristaniče (f 130^v)

a **ti** rečeš' ê bih' otel' skoro preiti (f 130^v)

U genitivu je zabilježen samo oblik *tebe*:

i da bi se rodil od **tebe** g(ospo)din naš isukrst (f 19)

I ako i im' e ot' družih' vzeto a ot' **tebe** budi im' vračeno (f 131)

U *Grškovićevu* se *zborniku* dativni naglašeni oblik *tebi* smjenjuje podjednako s nenaglašenim oblikom *ti*:

reče mihovil nezmožno e **tebi** presvetaja viditi muki sie (f 18^v)

Treto odilit' i dobro koie **tebi** g(ospo)din B(og)' dal (f 56)

A kada k **tebi** pride dragi sinu niki opiêv(a)c' ili svadlivac' (f 130)

Ne zatavarai dvari tvoih' pred' ubogim' da gospodin' B(og) **tebi** ne zatvori vrat raiskih' (f 189)

o gospoe presvetaja ja **ti** povim vsa (f 18^v)

poidi presvetaja pokažu **ti** kadi muče se (f 21)

Poidi gospoe da **ti** pokažu ezero ogneno (f 22)

Oče piše: veče se e varovati bližik' i priětel' ki **ti** zavide (f 56^v)

Oba su pronađena oblika uobičajena u neliturgijskim tekstovima. Oblici *tebě* i *tebe*, od kojih je prvi češći u liturgijskim tekstovima³²⁰, nisu zabilježeni u *Zborniku*.

³²⁰ Usp. Sofija Gadžijeva et al.: *Hrvatski crkvenoslavenski jezik*, Hrvatska sveučilišna naklada, Staroslavenski institut, Zagreb, 2014., str. 135.

U akuzativu su jednine zabilježeni oblici *tebe* i *te*, naglašeni oblik u manjem broju potvrda, a nenaglašeni oblik u većem broju potvrda u tekstovima *Zbornika*:

Presvetaja si sut neverovali v svetu troicu i **tebe** b(ogo)r(odi)cu nisu proslavili (f 19)
ne ufai se va noga ki ne lûbi bližik' svojih zač hue hoće **tebe** lûbiti (f 55^v)

hvalim **te** sinu boži (f 21^v)

ne molju **te** G(ospod)ne za nev(ě)rne pogane (f 22^v)

Da reku sveti da **te** b(ogъ) shrani ota vsakoga zla (f 130)

Lipi sinu govori Vičerd kako hoću **te** naučiti v dvore (f 130)

Nenaglašeni oblik *te* u *Grškovićeve zborniku* je vrlo čest. U hrvatskoglagoljskim se tekstovima mogao naći i na naglašenu položaju. U praslavenskom je, naime, taj oblik bio izvorni, pa stoga i naglašen, a kasniji „naglašeni“ oblik, *tebe*, preuzet je iz genitiva³²¹. Takvih potvrda u *Grškovićeve zborniku*, doduše, nismo pronašli:

a on' **te** hoće vinu za huda čl(ovê)ka štimati (f 130^v)

Ki se va **te** poufa, kako sam' sebe shrani (f 188^v)

Očuvanje starog oblika *te* u takvim, naglašenim položajima, upućuje na čuvanje starine u formulacijama u prepisivanim tekstovima koji su imali starije predloške. Takvi su izrazi okamenjeni u tim oblicima *te* se tako prenose iz starijih tekstova³²². U *Grškovićeve zborniku* su zabilježene samo novije konstrukcije.

U konstrukcijama gdje se zamjenica našla iza prijedloga uvijek je nenaglašeni oblik³²³:

Ne dai ust tvoih da ne svedet' pl' tvoû eda kako prognivaet se na **te** B(og) (f 188^v)

U *Zborniku* smo u lokativu zabilježili samo oblik *tebi*:

strah' i ufanie budi vazda v srci vašem' na kup', budi v **tebi** strah' i ufanie (f 186)

³²¹ Usp. Sofija Gadžijeva et al.: *Hrvatski crkvenoslavenski jezik*, Hrvatska sveučilišna naklada, Staroslavenski institut, Zagreb, 2014., str. 135.

³²² Usp. Sofija Gadžijeva et al.: *Hrvatski crkvenoslavenski jezik*, Hrvatska sveučilišna naklada, Staroslavenski institut, Zagreb, 2014., str. 136.

³²³ Usp. Sofija Gadžijeva et al.: *Hrvatski crkvenoslavenski jezik*, Hrvatska sveučilišna naklada, Staroslavenski institut, Zagreb, 2014., str. 136.

I zato piše prorok': proslavet' se o **tebi** vsi ki lûbe spasenie (f 186^v)

U instrumentalu jednine zabilježili smo likove *tobuju* i *toboju*, oba iz starocrkvenoslavenskoga jezika, s izmjenom o > u u jednom primjeru:

zač ne vidsmo s(ve)ta ot vika ni neže b(ogo)r(odi)cu **tobuju** vidimo (f 21^v)

diva esmъ pred **toboju** G(ospod)i (f 13)

Nismo pronašli potvrde zamjenice drugoga lica u dvojini.

7.5.2.4. Lična zamjenica drugog lica u množini

Potvrđeni su oblici zamjenice *vi* u nominativu:

Vodi prosih a **vi** mi daste octa i žlči (f 23^v)

Susedi vaši ěsti vačnut a **vi** vzlačete (f 24)

vi este bili tati skupci oholi nenaivdliivi lažci leni v zemlskih deli (f 27^v)

Stariji oblik *vy* nije zabilježen.

Oblike genitiva množine nismo pronašli. U dativu je potvrđen oblik *nam*:

sada daju **vam** otsrišeniě (f 23^v)

blaženi Pav(a)l da vas pomilue i da **vam** otpusti B(og) i bude **vam** milostiv i da **vam** da ohlaenie (f 27^v)

nic milosti moe daju **vam** (f 27^v)

i zato vas' spominam' razumiite ča **vam** pravlu (f 185)

U hrvatskoglagoljskim je tekstovima često u akuzativu potvrđen oblik *vi*³²⁴, uz *vas* koji je preuzet iz genitiva. U *Grškovićevo* smo *zborniku* u akuzativu množine potvrdili samo genitivni oblik *vas*:

I ne vim kako obretoste se v tih tamnih mukah i kako li **vas** oću pomilovati (f 23^v)

Propet sam bil za **vas** kopem proboden čavli prigvožen i umrl sam bil za **vas** (f 27)

Vas nis(a)m bil iskupil srebrom ni zlatom (f 27^v)

Sada **vas** svetuû, draga bratiê (f 187^v)

Lokativni oblik zamjenice drugoga lica množine nismo pronašli u *Zborniku*. U instrumentalu je potvrđen stari oblik *vami*:

I reče im b(la)ž(e)ni Mihovil nine se plačite i ě se hoću s **vami** plakati (f 27^v)

7.5.2.5. Zamjenica trećeg lica

Zamjenica trećeg lica preuzeta je iz skupine pokaznih zamjenica te je zabilježena u *Grškovićevo* *zborniku* u nekoliko potvrda:

N jd. ž. r.: Da kada se vidi kurba sita i oblčena i obuvena **ona** strže v noći lê mošne I gdi **ona** vidi da močna (!) na mane gre. **Ona** gleda ki bi lip' viditi i pela ga sa sobu v komoru (f 131^v)

L jd. ž. r.: pravi pas lûbi kost' dokle e ča na **nei** (f 59)

I mn.: I meû **nimi** srce oca niû (f 59)

³²⁴ Usp. Sofija Gadžijeva et al.: *Hrvatski crkvenoslavenski jezik*, Hrvatska sveučilišna naklada, Staroslavenski institut, Zagreb, 2014., str. 137.

7.5.3. Pokazne zamjenice

7.5.3.1. Nepalatalna inačica (ovaj, taj, onaj)

7.5.3.1.1. Muški rod

U muškome smo rodu pronašli nekoliko potvrda pokazne zamjenice *ta* u nominativu:

ta e skvrno jadic* i poganin i *ta* e razlučil brata ot brata (f 20^v)

i reče *ta* da (j)e antikrst sin djavl i prevratnik v ludeh (f 16^v)

blažen (j)e dom *ta* kadi kadi leže knige sie (f 15^v)

U genitivu je zabilježen stariji crkvenoslavenski oblik *togo* u nekoliko potvrda:

do *togo* dne (f 12)

vsim ki ste v mukah ot *togo* časa do vika vsaku nedilju (f 27^v)

Mnogo je veći broj potvrda hrvatskog oblika u genitivu:

Ot *toga* Solomun govori (f 185^v)

toga bude tri leta (f 11)

i o *toga* glasa potrese se vsa zemla (f 11^v)

i uslit se glas *toga* anela (f 14)

i o *toga* govori Isaija (f 16)

I ot *toga* govori b(la)ženi lov(an) zgarajte se protivu žei tolika (f 24)

Nekoliko je potvrda pokazne zamjenice u dativu:

Sudi a oni k *tomu* odgovorivši ne umihu (f 22^v)

Ėvi se *tomu* fratra ta mrtvi (f 178^v)

Potvrđeno je i nekoliko akuzativnih oblika:

I *ta* mirakul' učini G(ospo)din B(og)' (f 59)

i všd v zemlu *ta* dan pogine (f 12^v)

I *togo* ki sie meû bratiû nenavist'

Iako u *Zborniku* nismo našli mnogo potvrda, pronašli smo primjere obje akuzativne inačice, dužu i kraću.

U instrumentalu smo pronašli samo oblike s ikavskim odrazom *jata*. Potvrde s ekavskim odrazom u instrumentalu jednine muškoga roda nismo pronašli.

i vsi se krstiste i **tim** obretoste se v mukah (f 23^v)

s **tim** û zakonom' nakaže (f 59)

Da on' ki ženu zgubi **tim'** zakonom' vinu e(stь) posramlen' do nega života (f 130)

Dvojina se kao kategorija nije izgubila, iako je u neliturgijskim spomenicima rijetka. Zabilježili smo jednu potvrdu u akuzativu dvojine:

i vstrubita v roga **ta** Mihail i Gabriel (f 11^v)

U množini su brojne potvrde u muškome rodu:

I reče Mihovil **ti** su svojim botrom hudo govoreli (f 19^v)

I reče Mihovil **ti** su jali č(love)č(i)e meso (f 19^v)

I reče k nei anel **ti** su vimali ožuru ot svoga blaga (f 19^v)

podnožie dvizaše se a **ti** ne razumihu i zato tako muče se (f 20^v)

U genitivu množine imamo nekoliko potvrda s ikavskim odrazom *jata*. Potvrde s ekavskim odrazom nismo pronašli.

djavli ga hote naučiti **tih** srovišč iskatu (f 16)

i **tih** znameni e di (50) (f 17)

ere kih dēvli budu poražali boliznu **tih** o bude celil **nih** močû (f 16)

zvrhu **onih'** ki se nega boe (f 185^v)

Zabilježen je primjer u lokativu množine muškoga roda, s ikavskim odrazom *jata*:

na **onih'** ki ufaû v nega milosrdie (f 185^v)

Ikavski je odraz jata zabilježen i u primjeru instrumentala množine muškoga roda:
i **temi** podoba privesti i glas moi (f 15)

7.5.3.1.2. Srednji rod

U srednjem rodu pronašli smo potvrdu crkvenoslavenskog oblika u nominativu jednine:

I reče anel **to** su štaci ne tvoreće zapovedi (f 21)

Zabilježili smo i jednu potvrdu u genitivu jednine:

togo radi tako muče se (f 19^v)

U akuzativu jednine pronašli smo nekoliko potvrda:

reče s(ve)ti Ivan koliko vrime G(ospod)i **to** storiši na zemli (f 11)

to predai vernim č(love)kom (f 15^v)

Zabilježena je jedna potvrda u srednjem rodu u lokativu jednine:

i v **tom** vele ih malo budet kih ne prelastit (f 16^v)

U množini srednjeg roda zabilježili smo samo nekoliko potvrda u akuzativu:

čto hoćet biti va vrimena **ta** (f 10)

govori da e **ta** znamenja našl (f 17)

7.5.3.1.3. Ženski rod

U ženskome je rodu zabilježeno nekoliko potvrda u nominativu jednine:

naide **ta** laža suća (f 11^v)

riše gospoe **ta** muka e nam zapričena (f 18^v)

I b(la)žene divi Marie pomoč' **ta** me kumfortaše (f 179)

I paki padie **onae** t(a)ma na nih (f 22)

I dativ jednine je oprimjeren u ženskome rodu, kao i akuzativ.

D jd.: I edan' dan' greduči **toi** ženi na misu utaknu ju děv(a)' hodcem' se učinivši (f 178^v)

vselet se vavik vika na **nei** pju (f 15)

Kada ūre umri poidosta sina nega ka **onoi** škriini (f 58^v – 59)

A jd.: i pride anel' ki nad **tu** muku biše (f 20^v)

I tako kopajuči upade se va **nu** ěmu (f 178^v)

I vapiěhu vsi ki bihu v mukah viduěe **onu** dušu pravadnu (f 27)

Nekoliko je potvrda u lokativu jednine ženskoga roda:

mnoge duše leže va tmi **toi** (f 18^v)

i biše v rici **toi** videnie krvavo (f 21)

I ondi va **onoi** ěmi stoeĉi on' želno molaše se (f 179)

I u ženskome rodu smo pronašli jedan primjer dvojine u nominativu:

I **ti** dvi lubvi esta pravi istini (f 56)

Prisutnost dvojskih oblika u dvojini pokaznih zamjenica govori u prilog da se dvojina još čuva.

U ženskome smo rodu pronašli samo jedan primjer množine, u nominativu:

i reĉe mihovil **te** su mnogih duše oskvrnile (f 19^v)

7.5.3.2. Palatalna inačica (*sa, si, se*)

Palatalna zamjenica *sa, si, se* u crkvenoslavenskim je tekstovima zabilježena s fonološkim promjenama u nekadašnjoj starocrkvenoslavenskoj inačici. Oblici s *jerom* nisu zabilježeni u *Grškovićevo zborniku*. Tu je zamjenicu u hrvatskoglagoljskim tekstovima često zamjenjivala njezina nepalatalna inačica, koja je prevladavala u narodnome jeziku.

U Zborniku smo zabilježili nekoliko potvrda palatalne zamjenice u muškome rodu:

N mn. m. r.: I reče mihovil **si** sut prijali k leta v očinu (f 19)

kto sut **si** i kaci im sut grisi (f 19^v)

Zabilježena je potvrda u srednjemu rodu:

A jd. s. r.: Slišavši že **sie** s(ve)ta diva Marië i vsi aneli (f 23^v)

Najviše je potvrda zabilježeno u ženskome rodu:

N jd. ž. r.: vazmet se tma **sië** (f 18^v)

G jd. ž. r.: G(ospo)dine Is(u)h(rst)e da si nam račil dati ohlaenie **sie** noći (f 28)

A jd. ž. r.: da viju muku **siû** (f 18^v)

N mn. ž. r.: blažen (j)e dom ta kadi kadi leže knige **sie** (f 15^v)

A mn. ž. r.: nezmožno e tebi presvetaja viditi muki **sie** (f 18^v)

L mn. ž. r.: otkrii mi čto e pisano v **sih** knjigah (f 10^v)

7.5.4. Povratna zamjenica sebe, se

Pronašli smo potvrde oblika povratne zamjenice u genitivu, u liku *sebe*:

I do smrti svoje nače služiti b(la)ženoj s(ve)toj divi Marii i toliku pokoru s **sebe** učini (f 179)

b(og) hoće razlučiti ot ognja svitlost ot **sebe** (f 17^v)

U nekim je hrvatskoglagoljskim spomenicima došlo do zamjene izvornoga *e jatom*, naravno, samo u grafiji³²⁵. Takvi oblici genitiva s *jatom* u *Zborniku* nisu zabilježeni.

Dativ povratne zamjenice u neliturgijskim je tekstovima često zabilježen kao *sebe* i *sebi*³²⁶. U *Grškovićevoj zborniku* pronašli samo potvrde potonjeg oblika:

Ne dai žalosti **sebi** ako se oteti ne moreš (f 57^v)

i k **sebi** ne obrati i niedn ne bude ki bi proti nemu prodikoval (f 16^v)

Izvii prvo ako on' umi **sebi** dobr' s(ve)t' dati (f 59^v)

Ot' mala dobitka **sebi** čine veliku škodu (f 131^v)

Ako mudar' budeši to **sebi** iskarnim, ako li manen' to sam **sebi** (f 188)

Kraći je oblik *si* potvrđen, no rjeđi u *Grškovićevoj zborniku*:

Tagda reče Marija kako **si** e zaslužil' tako i trpi (f 20^v)

U akuzativu su zabilježena oba oblika povratne zamjenice, *sebe* i *se*, iako je kraći oblik brojniji:

Nato nač' imaš' ti **sebe** lûbiti da bude lûbav' svršena (f 187)

Ki ne lûbi B(og)a ta **sebe** nenavidi (f 187^v)

³²⁵ Usp. Sofija Gadžijeva et al.: *Hrvatski crkvenoslavenski jezik*, Hrvatska sveučilišna naklada, Staroslavenski institut, Zagreb, 2014., str. 137.

³²⁶ Oblik *sebi* zabilježen je u *Pariškom, Tkonskom, Oxfordskom, Berčićevu, Akademijinu, Ljubljanskom i Fatevićevoj zborniku*, a *sebe* u *Berčićevu, Tkonskom i Žgombičevu zborniku*. (v. Sofija Gadžijeva et al.: *Hrvatski crkvenoslavenski jezik*, Hrvatska sveučilišna naklada, Staroslavenski institut, Zagreb, 2014., str. 137.)

Ki se va te poufa, kako sam' **sebe** shrani (f 188^v)

Nigdar **se** onim' ne diči (f 188^v)

Ki **se** B(og)a boe nisu neverni zapovedi nega (f 185^v)

on' želno molaše **se** prizivae b(la)ž(e)nu gospoju (f 179)

I tako kopajuči upade **se** va nu ěmu (f 178^v)

I umii **se** dobro nesti proti im' (f 131^v)

I priminiti **se** more to pokazanie (f 59)

o blažena veseli **se** o gospodi ka si činila volu božiju (f 27)

hoće **se** Antikrst roditi (f 15^v)

U hrvatskoglagoljskim je tekstovima duži oblik inače češći³²⁷, no u *Grškoviće*vu je zborniku drugačija raspodjela oblika.

Lokativni oblici povratne zamjenice koji se pojavljuju u neliturgijskim tekstovima su *sebi* i *sebe*, s različitim odrazima završnoga *jata*, no u *Grškoviće*vu smo zborniku pronašli samo potvrdu oblika *sebi*:

hoće mnogih po **sebi** obrnuti (f 16)

i ne imii v **sebi** niedne nevere (f 130^v)

Imii znane v **sebi** i imii um' (f 130^v)

Oni imaû v **sebi** svršenu lûbav' ki pravo živut' (f 186^v)

Lûbavlû se lûbi sam B(og) v **sebi** (f 187)

Nismo pronašli oblike zabilježene *jatom*, čak niti samo kao grafijsku zamjenu.

Potvrdu za instrumental povratne zamjenice nismo pronašli.

³²⁷ Usp. Sofija Gadžijeva et al.: *Hrvatski crkvenoslavenski jezik*, Hrvatska sveučilišna naklada, Staroslavenski institut, Zagreb, 2014., str. 137.

7.5.5. Upitne zamjenice *kto*, *čto* (*nekto*, *nečto*, *ničtože*, *niktože*)

Upitne zamjenice *kto* i *čto*, od kojih se prva odnosi na živo, a potonja na neživo, razlikuju se od ostalih neličnih zamjenica po tome što imaju samo oblike u jednini i nemaju različite oblike u više rodova. U Grškovićeveu smo *zborniku* pronašli potvrđene oblike tih zamjenica, no nismo pronašli njihove izvedenice *nekto*, *nečto*, *ničtože* i *niktože*.

7.5.5.1. Nepalatalna zamjenica *kto*

Nepalatalna je zamjenica *kto*, u značenju 'tko', zabilježena u *Grškovićeveu zborniku* samo u nominativu:

reče b(ogo)r(odi)ca k mihovilu ***kto*** sut si (f 18^v)

I reče presvetaš ***kto*** e sa ubogi imie muku siû (f 20^v)

i vprosi mihovila ***kto*** sut si (f 21)

Starocrkvenoslavenski je oblik *kto* zabilježen samo u nekoliko potvrda, no mnogo je od njega brojnija inačica *gdo*, koja je i inače brojnija u neliturgijskim tekstovima³²⁸.

vprosi gospoja čto e tma sija i ***gdo*** su ki muče se v nii (f 18^v)

Gdo sut si ki do pasa esu v ogni (f 19)

isplaka se i upita mihovila ***gdo*** su ovi i kakovi su nih grihi (f 20)

ako bi se ***gdo*** otel ot poganina kr(s)titi (f 20^v)

i ***gdo*** su ki se muče v nei (f 22)

I reče mihovil sliši presvetaja ako ***gdo*** vložit se va tmu siju (f 22)

Hoćemo li pitati ***gdo*** e bil naiprvi ki e prosil da bi duše imeli pokoi (f 24^v)

³²⁸ usp. Sofija Gadžijeva et al.: *Hrvatski crkvenoslavenski jezik*, Hrvatska sveučilišna naklada, Staroslavenski institut, Zagreb, 2014., str. 143.

I ima velik' strah' da bi ga **gdo** ne sramil besedu (f 130)

Iako nismo pronašli potvrdu izvedenice *nikto*, zabilježili smo potvrdu izvedenice *nigdo*, koja se u *Grškovićevu zborniku* pojavljuje bez dometka *-že* (ili novijega *-re*, koje je nastalo rotacizmom), što je u starocrkvenoslavenskome bila norma:

kada bi č(lově)ku veliko teško tr bi mu **nigdo** rekl počivai v noi postili (f 24^v)

7.5.5.2. Distribucija oblika *kto* i *gdo*

Mjesto staroslavenskoga *kto*, u tekstu zbornika nalazimo *gdo*, što je, prema Zvonimiru Junkoviću³²⁹ kajkavizam. On smatra da se u sustavu u kojem postoje oblici *kadi*, *kade*, oblik *gdo* ističe kao očiti kajkavizam među čakavskim elementima.

Gdo sut si ki do pasa esu v ogni (f 19)

I reče mihovil poidi presvetaja pokažu ti **kadi** muče se rodi bezčisni grišnih (f 21)

S time se ne slaže Damjanović³³⁰, koji drži da u zbornicima toga vremena mogu supostojati i *kto* i *gdo* u istome sustavu te da je *gdo* „zajedničko dobro čakavštine i kajkavštine“. I u *Grškovićevu zborniku*, u istome tekstu, imamo primjer istodobnog pojavljivanja staroslavenskoga *kto* i narodnoga *gdo*:

i reče b(ogo)r(odi)ca k mihovilu **kto** sut si i kaci im sut grisi (f 18^v)

I reče marija k mihovilu **gdo** sut si i kaci im sut grisi (f 20)

Zbog toga se i mi slažemo s Damjanovićem, a jasno je da u sustavu (u ovome primjeru, u istoj rečenici), oblik *gdo* stoji uz čakavsku jaku vokalizaciju u prijedlogu *va*, ali u uz staroslavenski oblik zamjenice *si* (u značenju *ova*):

ako **gdo** vložit se va tmu siju (f 22)

³²⁹ v. Zvonimir Junković: *Jezik Antuna Vramca i podrijetlo kajkavskoga dijalekta*, Zagreb, 1972, str. 37.

³³⁰ v. Stjepan Damjanović: *Tragom jezika hrvatskih glagoljaša*, Sveučilišna naklada Liber, Zagreb, 1984, str. 162 – 163.

Također, distribucija oblika *kto* i *gdo* vezuje se i uz uporabu veznika *aće* i *ako*. Uz *aće* je uvijek oblik *kto*, dok je uz *ako* uvijek oblik *gdo*³³¹:

I reče mihovil' sliši presveta ako bi se **gdo** otel ot poganina kr(s)titi (f 20^v)

Sukladno s time, oblik *gdo* smatramo novijim oblikom koji je u crkvenoslavenski prodro iz narodnoga jezika i pripada zajedničkom korpusu čakavštine i kajkavštine. Distribucija sinonimnih oblika u tekstovima često ima svrhu dinamizacije teksta te se i oblici *kto* i *gdo* pojavljuju u istome tekstu kako bi unijeli živost u repetitivne dijelove teksta:

vidivši e presvetaja i vprosi mihovila **kto** sut si i kaci im grisi sut (f 20)

I reče marija k mihovilu **gdo** sut si i kaci im sut grisi (f 20)

Kao takvi, predstavljaju jednakovrijedne inačice iste zamjenice te ne nose u sebi vrijednost „više“ odnosno „niže“ varijante književnoga izraza.

7.5.6. Zamjenica *ki*, *ka(ja)*, *ko(je)*

Upitna i neodređena zamjenica *kyj*, *kaja*, *koje* koja je zabilježena u starocrkvenoslavenskim tekstovima, nastala je stapanjem dviju zamjenica, upitne zamjenice *кѣ*, *ka*, *ko* i anaforičke zamjenice *ѣ*, *ja*, *je*.³³² Oblici te zamjenice u kosim su se padežima izjednačili s oblicima zamjenice *kto*, pa je ponekad teško u tekstovima razlučiti o kojoj se zamjenici radi.

U nominativu jednine muškoga roda potvrđena je zamjenica *ki*:

tada pošlu anela **ki** vzapie veliem glasom (f 14)

i niedn ne bude **ki** bi proti nemu prodikoval (f 16^v)

U genitivu muškoga roda potvrđena je samo novija zamjenica *koga*, dok je starocrkvenoslavenski oblik *kogo* izostao:

da ne lûbi iskrnega **koga** vidi (f 187)

³³¹ usp. Sofija Gadžijeva et al.: *Hrvatski crkvenoslavenski jezik*, Hrvatska sveučilišna naklada, Staroslavenski institut, Zagreb, 2014., str. 143.

³³² v. Sofija Gadžijeva et al.: *Hrvatski crkvenoslavenski jezik*, Hrvatska sveučilišna naklada, Staroslavenski institut, Zagreb, 2014., str. 145.

da se ljubvu svežete sa onim **koga** nenavidite (f 187^v)

U dativu muškoga roda potvrđen je oblik *komu*, a nestegnuti oblik *kojemu* nije zabilježen:

B(la)žen muž e(st) **komu** e dano boêti se B(og)a (f 186)

U akuzativu je zabilježen narodni oblik *koga*:

Ki lûbi iskrnoga **koga** vidi učima telesnima (f 187)

Lokativni i instrumentalni oblik muškoga roda jednine nismo potvrdili.

Zamjenica *ko* potvrđena je u nominativu jednine srednjega roda:

se vrime **ko** smo bili na zemli (f 28)

Vrime **ko** e minulo veliku mudrost' dae čl(ovë)ku (f 59^v)

U ženskome je rodu u nominativu potvrđena samo kontrahirana zamjenica *ka*:

Ni riči na svitu **ka** bi se mogla priminiti k vernu priëtelu (f 56)

veseli se o gospodi **ka** si činila volu božiju (f 27)

U akuzativu je zabilježen dugi oblik u srednjemu, a u ženskome samo kontrahirani oblik:

dobro **koie** tebi g(ospo)din B(og)' dal (f 56)

otpadasmo ot slave svilitle (!) **ku** imihomo od nega (f 13^v)

U lokativu je pronađena jedna potvrda:

Poidosta sina nega ka onoi škrini v **koï** bihu oni pinezi (f 59)

Instrumentalni i akuzativni oblik nije zabilježen.

Zabilježeno je nekoliko potvrda u dvojini. U nominativu muškoga roda zabilježena je kontrahirana zamjenica *ka*:

to bi s(ve)ti Pav(a)l tre s(ve)ti Mihovil arhanel **ka** bihota pošla k paklu (f 24^v)

U nominativu množine muškoga roda također je potvrđeno *ki*:

ko bude daval onim **ki** ga budu nasledovali (f 16^v)

zač **ki** ga ne budu hoteli nasledovati (f 16^v)

U genitivu množine potvrđen je oblik *kih*:

kada Antikrst pride djavli ot **kih** ima biti ro(j)en (f 16)

Zabilježena je i potvrda u dativu množine:

Ili **kim** ga b(ogъ) ni dal' (f 130^v)

U srednjem je rodu u množini pronađeno više potvrda kontrahirane zamjenice u nominativu:

snidut vsa **ka** budut na ari na zemlju (f 14^v)

Ot znameni **ka** hoće storiti pred skončan(j)em sega s(ve)ta (f 17)

Povii mi vsa **ka** su na nebesi (f 18^v)

Kontrahirana zamjenica ženskoga roda *ke* potvrđena je u nominativu množine:

i divice **ke** otai dicu dobivajuće (f 19^v)

Malo se nahodi ki dobro zna **ke** nature su kurbe (f 131^v)

Isti je oblik i u akuzativu množine ženskoga roda:

izidut vsi ludi iz ěm v **ke** se budu skrili (f 17^v)

U *Grškovićevu se zborniku* pojavljuje i kajkavska upitna zamjenica *kai*, u značenju 'što'. Nastala je od nekadašnje zamjenice *къ*, koja se stopila s anaforičkom zamjenicom, uz vokalizaciju poluglasa u *a*.

kai ste dobra učinili (f 27^v, 170)

bez' del' svojih **kai** dnem ili noćiû budemo činili (f 30^v)

bog' ne zapovida **kai** bi samomu bogu bilo ravni (f 43^v)

Kai ga na dobro delo naučiš' (f 45)

ne vim **kai** e(st) danas' bole plakati (f 96)

onamo vidimo **kai** nam bude (f 190^v)

Pojavu upitno-odnosne zamjenice **kai** u zbornicima toga vremena neki istraživači smatraju potvrdom utjecaja kajkavskog narodnog jezika, odnosno pripisuju tu pojavu mjestu nastanka zbornika. *Grškovićev zbornik* stoga neki istraživači ubrajaju u zbornike koji su mogli nastati na mjestu gdje su se čakavština i kajkavština doticale, odnosno u Istri. Iako ne odbacujemo takvu mogućnost, uzevši u obzir kajkavske elemente u drugim vrstama riječi, vidljivo je da je takva uporaba zamjenice češće bila namjerna nego slučajna. To nam potvrđuju primjeri kontaktne sinonimike, gdje se kajkavski, čakavski i crkvenoslavenski elementi zajedno miješaju u rečenicama kako bi doprinijeli živosti teksta.

7.5.6.1. Palatalna zamjenica čto

Palatalna inačica upitne zamjenice zabilježena je također u dva oblika. Oblik *čto* proizlazi izravno iz starocrkvenoslavenskoga i nastao je stapanjem zamjenice *čъ* i zamjenice *to*, te bi zamjenica *čto* prema tome značila 'što to'. Druga inačica te zamjenice dolazi nam iz narodnoga, govornoga jezika. Nastala je također od zamjenice *čъ*, no u toj inačici nije došlo do stapanja s drugom zamjenicom, već se

završni poluglas vokalizirao u *a*, od čega je nastala čakavska inačica zamjenice, *ča*. Vokalizaciju poluglasa u poziciji na kraju riječi često smatramo vokalizacijom u slabom položaju, no valja uzeti u obzir i naglasak u riječi. Iako se poluglas našao na kraju riječi, njegovom bi se redukcijom zamjenica svela samo na glas *č* te bi se time izgubila. Također, slab položaj poluglasa postaje jakim ukoliko na njemu leži naglasak u riječi, što se očito dogodilo i sa zamjenicom *ča*.

Starocrkvenoslavensku inačicu *čto* u *Grškoviće*vu smo *zborniku* potvrdili samo u nekoliko potvrda u nominativu jednine:

čto hoćet biti va vrimena ta (f 10)

čto e na nebesih (f 10^v)

vprosi presvetaě mihovila **čto** e rika siě (f 22)

Inačica *ča* iz hrvatskoga narodnog jezika, s druge strane, mnogo je brojnija. U nominativu jednine zabilježeno je više potvrda:

i reče marija a ti **ča** sut (f 21)

A **ča** bude ot onih ki budu va onom pržuni p(a)klenom (f 24^v)

B(la)žen on ki ne vii **ča** e bogat(a)istvo (f 57)

bogataistvo te nauči pravo razumiti stvari **ča** e bole. I paki ča e zlo (f 57^v)

Ki zna **ča** e mir' nigdar' ne pomišla **ča** e rat' (f 57^v)

pravi pas lûbi kost' dokle e **ča** na nei (f 59)

I paki vidi štace time zakonom mućeći se i reče marija a ti **ča** sut (f 21)

Stariji genitivni oblik *česo* ili noviji *česa*, koji se još uvijek očuvao u nekim čakavskim govorima, nismo pronašli. U dativu jednine smo pronašli jednu potvrdu:

i reče presvetaě o ubozi **čemu** tako prelstite se (f 19)

U akuzativu jednine potvrđen je, uz *ča*, starocrkvenoslavenski oblik *čto* te hrvatski oblik *nič* u izvedenici s niječnicom *ni*:

ere ne budu imeli **ča** jisti ni piti (f 17^v)

Skupost' est' kako on' ki skriva **ča** mu e potriba spanžat (f 58)

Druzim' na dovole krates kupe **ča** vazmu (f 131^v)

O bratiê draga, slišite **ča** vam' govorim', i zato vas' spominam' razumiite **ča** vam pravlu (f 185)

otkrii mi **čto** e pisano v sih knjigah (f 10^v)

reh G(ospod)i potom **čto** storiši (f 11^v)

skoro ti slaže da bi mu **nič'** dal' (f 130)

Oblik *nič'* nastao je stapanjem niječnice *ni* i zamjenice *čb*.

Od ostalih smo padeža pronašli još samo instrumentalni oblik:

Kada ne stvoriste niednoga dobra **čim** ste se mučili za me (f 27)

Uz zamjenicu *ča* često se u tekstovima može pronaći i njezina izvedenica *zač* ('zašto'). Obje su zamjenice prisutne u velikom broju potvrda u tekstu *Grškovićeve zbornika*. Riječ je o još jednome elementu narodnoga čakavskoga jezika.

i paki reh G(ospod)i čto hoćet biti nebesa **zač** tašća budut salnce i luna i zvezdi (f 14^v)

vzapiše vsi edinim glasom govoreći divo b(ogo)r(odi)ce hvalim te sinu boži **zač** ne vid(i)smo s(ve)ta ot vika (f 21^v)

I reče gospoja o gore grišnim **zač** bes konca muče se (f 22)

mnozi poidu za nim **zač** poidu za strah mučeniē (f 15^v)

zač ima biti ro(j)en o djavla i ot edne koludrice (f 16)

obraća **zač** ki ga ne budu hoteli nasledovati (f 16^v)

i spasni budu **zač** tako proreče prorok Isaija (f 17)

i riše aneli ki nih stržahu **zač** nebozi ne otgovorite k presvetoi (f 19)

7.5.6.2. Distribucija stegnutih i nestegnutih oblika

Iz navedenih je primjera razvidno da je broj nestegnutih oblika vrlo malen u odnosu na stegnute. Stegnute, odnosno kontrahirane zamjenice najbrojnije su u svim rodovima i brojevima. To je nesumnjivo odraz stanja u govornome jeziku koji je utjecao na crkvenoslavenski jezik ovog zbornika. Prevaga stegnutih oblika, makar i u manjem omjeru, prisutna je u svim neliturgijskim crkvenoslavenskim tekstovima³³³.

7.5.7. Anaforička i odnosna zamjenica *i(že), je(že), ja(že)*

Anaforička i odnosna zamjenica koja se sklanjala po palatalnoj osnovi zabilježena je u *Grškovićevu zborniku* u nekoliko potvrda u genitive jednine muškoga roda.

U genitivu jednine muškoga roda imamo nekoliko potvrda:

ako lavu usta **ego** lakt široka (f 11)

pre stol **ego** na zemli položen (f 11)

skratil esi dni vrimene **ego** (f 11^v)

Kao što vidimo, primjeri s česticom *že* imaju odnosno značenje, dok oblici zamjenice bez čestice *že* imaju anaforičko značenje³³⁴. U kosim padežima anaforička zamjenica preuzima službu lične zamjenice trećeg lica³³⁵.

³³³ v. Sofija Gadžijeva et al.: *Hrvatski crkvenoslavenski jezik*, Hrvatska sveučilišna naklada, Staroslavenski institut, Zagreb, 2014., str. 146.

³³⁴ v. Sofija Gadžijeva et al.: *Hrvatski crkvenoslavenski jezik*, Hrvatska sveučilišna naklada, Staroslavenski institut, Zagreb, 2014., str. 141.

³³⁵ Ibidem.

7.5.8. Posvojne zamjenice (moj, moja, moje; tvoj, tvoja, tvoje; svoj, svoja, svoje; naš, naša, naše; vaš, vaša, vaše)

U *Grškovićevu* su zborniku potvrđene posvojne i povratno-posvojna zamjenica u većem broju. Navest ćemo samo nekoliko primjera:

takoe sinu **moi** lûbi susedi **tvoe** (f 131^v)

Ne dai ust **tvoih** da ne svedet' plt' **tvoû** (f 188^v)

Po vznesen'i g(ospod)a **našego** ls(u)h(rst)a (f 10)

z G(ospo)d(i)nom **našim** ls(u)h(rsto)m (f 28)

prosvatet se srca **vaša** (f 185^v)

ne pozna mesta **svoego** (f 12^v)

nogami **svoimi** (f 15^v)

U oblicima posvojnih i povratno-posvojne zamjenice zabilježeni su stariji oblici u genitivu jednine muškoga roda (*svoego*, *našego*) te instrumentalu množine ženskoga roda (*svoimi*).

U *Grškovićevu* se zborniku pojavljuje i oblik u dativu jednine bez završnoga -u što možemo protumačiti izjednačavanjem dativa i lokativa:

slovo moe hrane i skladaju nine B(og)u **našem** (f 15^v)

U tekstu je u ovome primjeru izvršena korekcija iznad retka, no ne znamo je li to napravio izvorni pisar ili netko drugi.

Posvojno-povratna zamjenica *svoj*, *svoja*, *svoje* u najvećem je broju potvrda zabilježena u akuzativu jednine ženskoga roda:

ki davlahu det **svoju** (f 22)

I ne poslušā B(og) i milost **svoju** udrža ot nih (f 23)

I tagda dēvl pakleni istegnu glavu **svoju** (f 28)

pogubi vsu moč' i dobrotu **svoju** (f 131)

7.5.9. Zbirna zamjenica **vbsb, vbse, vbsa**

Zbirna zamjenica *vas*, s vokalizacijom poluglasa u a, zabilježena je u nominativu jednine muškoga roda:

ka bude viditi da čini kako **vas** svit (f 16^v)

I u ženskome rodu u nominativu imamo zabilježene potvrde:

potrese se **vsa** zemla (f 11^v)

U genitivu ženskoga roda potvrđen je jedan primjer:

na lici **vsee** zemle (f 15)

I u akuzativu imamo zabilježene potvrde u muškome i ženskome rodu:

moli se za **vas** mir i za **vsu** tvar (f 21^v)

U lokativu ženskoga roda pronašli smo potvrdu:

i ne bude s(ve)ta slnačnago po **vsei** zemli (f 14^v)

Potvrdu smo pronašli i u množini srednjega roda u nominativu te akuzativu:

N mn.: u ta dan pogine i **vsa** pomišleniê ego (f 12^v)

A mn.: snesu **vse** na zemlu (f 14)

Svi primjeri koje smo naveli pripadaju crkvenoslavenskome jeziku, no često su istovjetni čakavskim oblicima. Noviji oblici s metatezom nisu zabilježeni.

Iz analize zamjenica možemo zaključiti da se stariji oblici čuvaju, ali su noviji oblici češći. Između crkvenoslavenskih i narodnih oblika većinom prevladavaju narodni, a između nestegnutih i stegnutih oblika, oni stegnuti su mnogo brojniji. Dvojina je rijetka, no još uvijek se bilježi. Distribucija novijih i starijih oblika ponekad ovisi o stupnju obilježenosti u tekstu, no često se stari i novi oblici namjerno izmjenjuju radi dinamičnosti teksta.

7.6. Pridjevi

7.6.1. Uvod

Pridjevi su promjenjive riječi koje imaju kategoriju roda, broja i padeža, po čemu spadaju u imenske riječi. Iako sam pridjev nema rod, njegovim se oblikom izražava rod imenice³³⁶ te se s njom slaže u svim gramatičkim kategorijama.

Pridjevi se pojavljuju u obliku mocijskih tripleta jer u pravilu jedan pridjev ima tri oblika za tri roda³³⁷. U hrvatskom crkvenoslavenskom još uvijek postoje i tri broja, jednina, dvojina i množina te se i pridjevi sklanjaju kroz tri broja. Osim roda i broja, pridjevi mijenjaju oblik i kroz padeže.

7.6.2. Tvorba

Pridjevi mogu biti u kratkom (jednostavnom/neodređenom) obliku te se u tom slučaju sklanjaju jednako kao imenica glavne promjene odgovarajućeg roda i broja. Pridjev može biti i u dugom (složenom/određenom) obliku te se tada sklanja prema posebnoj, zamjениčko-pridjevskoj deklinaciji. To je stoga što se dugi oblik pridjeva tvori od kratkoga oblika i anaforičke zamjenice *jb*, *ja*, *je*³³⁸ te se svaki dio takvoga pridjeva zasebno sklanja i stapa u zajednički oblik. Kratki oblik pridjeva kazuje nam kakvo je što, a dugi oblik kazuje 'koji se odnosi na što'.³³⁹

U *Grškovićevu* smo *zborniku* pronašli potvrde kratkog oblika pridjeva:

M. r.: Ako **mudar'** budeš to sebi iskarnim, ako li **manen'** to sam sebi (f 188)

Ž. r.: ne bude **slavna** ni **prugasta** ni **črna** (f 12)

³³⁶ v. Sofija Gadžijeva et al.: *Hrvatski crkvenoslavenski jezik*, Hrvatska sveučilišna naklada, Staroslavenski institut, Zagreb, 2014., str. 151.

³³⁷ v. Sofija Gadžijeva et al.: *Hrvatski crkvenoslavenski jezik*, Hrvatska sveučilišna naklada, Staroslavenski institut, Zagreb, 2014., str. 151.

³³⁸ usp. Stjepan Damjanović: *Staroslavenski jezik*, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb, 2005., str. 107.

³³⁹ v. Sofija Gadžijeva et al.: *Hrvatski crkvenoslavenski jezik*, Hrvatska sveučilišna naklada, Staroslavenski institut, Zagreb, 2014., str. 151.

Oprimjerili smo i oblike dugoga pridjeva:

M. r.: pogine s(ve)t **slnačni** i ne bude s(ve)ta **slnačnago** (f 14^v)

Ž. r.: raduise **visokaē** do prestola božija i reče **presvetaē** bogordica (f 18)

U potvrdama dugoga oblika pridjeva nismo pronašli novije oblike, niti stegnute oblike dugoga pridjeva. Oblici dugoga pridjeva čuvaju starinu.

7.6.3. Komparacija pridjeva

Neki pridjevi također imaju i komparaciju te posebne oblike u komparativu i superlativu. Komparacija ili stupnjevanje morfosintaktička je značajka opisnih pridjeva u hrvatskom crkvenoslavenskom jeziku³⁴⁰. Pridjev neobilježen po stupnju nazivamo pozitivom (*drag*); pridjev koji po stupnju ima neko svojstvo više nego pozitiv, nazivamo komparativom (*draži*), a pridjev koji po stupnju iskazuje da ima svojstava u najvišem stupnju nazivamo superlativom (*najdraži*).

7.6.3.1. Komparativ

Komparativ se pridjeva, kao i superlativ, u crkvenoslavenskome tvorio od opisnih i gradivnih pridjeva uz pomoć dvije skupine nastavaka od kojih većina potječe još iz starocrkvenoslavenskoga jezika.

Sljedeći se nastavci mogu pronaći u hrvatskom crkvenoslavenskom u nominativu u trima rodovima:

U muškome rodu: -i, -ěj, -ši, -ši, -ějši

U ženskome rodu: -ši, -ša, -ějši, -ějša

U srednjemu rodu: -e, -ėje, -še, -še, -ějše³⁴¹

U *Grškovićevu* smo *zborniku* pronašli potvrde sljedećih komparativa:

³⁴⁰ v. Sofija Gadžijeva et al.: *Hrvatski crkvenoslavenski jezik*, Hrvatska sveučilišna naklada, Staroslavenski institut, Zagreb, 2014., str. 151.

³⁴¹ v. Sofija Gadžijeva et al.: *Hrvatski crkvenoslavenski jezik*, Hrvatska sveučilišna naklada, Staroslavenski institut, Zagreb, 2014., str. 159.

Mir' **boli** e nego niedno boga(ta)istvo sega s(vi)ta (f 57^v)

Boli e ubog' veran' (f 188^v)

Zavidlivomu e drago škodu prieti li da bi drugi **vekšu** priël (f 56^v)

Ni **vekša** žalost' na sviti (f 57)

Pojava formanta -ši, -ša, -še u tvorbi komparativa često se pripisuje kajkavštini, no takav je komparativ čest i u nekim čakavskim tekstovima. Primjerice, u *Greblovu Tlmačeniju* iz 1493. g. većina se komparativa tvori tim formantom³⁴². Riječ je o tekstu koji je, prema jezičnim značajkama, vjerojatno nastao u Roču.

7.6.3.2. Superlativ

Superlativ se mogao tvoriti uz pomoć dvaju predmetaka, *nai-* i *prě-*. Superlativ tvoren uz pomoć predmetka *prě-* naziva se *apsolutnim* jer kazuje da nešto ili netko posjeduje neku osobinu u apsolutnoj mjeri³⁴³. Apsolutni je superlativ dosta čest u starocrkvenoslavenskim tekstovima, dok se superlativ s predmetkom *nai-* češće nalazi u crkvenoslavenskim tekstovima neliturgijskoga tipa, u kojima je veći utjecaj narodnoga jezika. U *Grškovićevu smo zborniku* pronašli oba oblika superlativa:

a zalim bude **navekše** teško v mukah (f 17^v)

vidi da **naigoremu** hlapcu (f 57^v – 58)

i **prevelikim** strahom stali ne imijuć kamo obilati (f 13^v)

reče **presvetaě** bogordica (f 18)

I reče mihovil' sliši **presveta** (f 20^v)

U potonja dva primjera zabilježen je isti pridjev u izvornome i u kraćemu obliku, sa sažimanjem zadnja dva sloga u dugi ā. Duži je oblik naslijeđen iz starocrkvenoslavenskoga.

³⁴² V. Sanja Zubčić: „Jezične značajke Greblova *Tlmačenja od muki gospoda našega Isuhrsta*“, *Zbornik radova Riječki filološki dani*, Filozofski fakultet, Rijeka, 2010. 631-647.

³⁴³ usp. Stjepan Damjanović: *Staroslavenski jezik*, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb, 2005., str. 107.

7.7. Brojevi

U starocrkvenoslavenskome su jeziku brojevi bili sklonjiva vrsta riječi, što se nastavilo i u crkvenoslavenskome. Sklanjali su se većinom prema zamjeničko-pridjevskoj deklinaciji. Brojevi su se, kao i u hrvatskome jeziku, dijelili na glavne i redne. U *Grškovićevu su zborniku* brojevi često zabilježeni slovnim zapisom broja te iz takvih zapisa nismo mogli dobiti informaciju o morfološkim značajkama brojeva, no dio zabilježenih je primjera ipak zabilježen riječima u svom punom obliku.

7.7.1. Glavni brojevi

Prva četiri glavna, a i redna broja (*jedan, dva, tri, četiri*), zapravo su brojevni pridjevi te razlikuju kategoriju roda. Brojevi (*j)edinъ, dъva* i *oba* sklanjaju se prema zamjeničkoj deklinaciji³⁴⁴: „U paradigmi broja *edin'* dolazi do izražaja utjecaj (pojednostavljene) pridjevne sklonidbe³⁴⁵...“. U *Grškovićevu smo zborniku* pronašli više potvrda glavnoga broja *jedan* koji se sklanja prema zamjeničko-pridjevskoj deklinaciji, od kojih je u muškome rodu najbrojniji instrumental jednine:

N jd. m. r.: na vse bude **edin** pastir (f 15)

G jd. m. r.: aneli nesihu dušu **ednoga** pravdna čl(ově)ka v nebo (f 28)

D jd. m. r.: I paki zapovida e vzeti i dati e **ednomu** fratra da služi s(ve)te mise za dušu

nega (f 178^v)

A jd. m. r.: da ašče č(lově)къ imat strah kada uzrit **ednoga** vraga (f 24)

I tude kako **ednoga** osla učini te huda (f 131^v)

I jd. m. r.: a grišnici vzapiše vsi **edinim** glasom' (f 21^v)

vzapiv eže aneli **edinim** glasom (f 21^v)

i vzapiše grišnici **edinim** glasom govoreći dobra este (f 21^v)

³⁴⁴ Usp. Stjepan Damjanović: *Staroslavenski jezik*, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb 2005., str. 114.

³⁴⁵ Jasna Vince: „Brojevi 1, 2, 11 i 12 u hrvatskom crkvenoslavenskom jeziku“, *Glagoljica i hrvatski glagolizam*, zbornik radova s Međunarodnoga znanstvenog skupa povodom 100. obljetnice Staroslavenske akademije i 50. obljetnice Staroslavenskog instituta (Zagreb – Krk, 2. – 6. listopada 2002.), Zagreb – Krk, 2004., str. 596.

I vzapiše **edinim** glasom govoreči blagoslavlamo te G(ospo)dine

Is(u)h(rst)e (f 28)

vzapiše vsi **edinim** glasom govoreči (f 23)

Imi rat s **ednim'** knezem' imenem' Latig' (f 57^v)

U srednjemu rodu zabilježili smo samo nekolicinu potvrda:

N jd. s. r.: i bude **edno** stado i ed(i)n pastir (f 15)

A jd. s. r.: tada reče gospoja **edino** prošenie (f 22)

U *Grškovićevo* smo *zborniku* zabilježili i veći broj potvrda broja *jedan* u ženskome rodu, od čega su najbrojnije potvrde u akuzativu jednine:

N jd. ž.r.: sliši pravdi Ivane kako pčeli **edna** i drugie ni razlučna razve su ednim obrazom

(f 12)

stene kamenne sasiklu se ičesti **edna** ob druge (f 17 - 17^v)

G jd. ž. r.: zač ima biti roen o djavla i ot **edne** koludrice (f 16)

D jd. ž. r.: Ni riči ka bi protivna mogla biti Aleksandru a on protivan' ne more biti **ednoi**

semrti (f 57^v)

A jd. ž. r.: Vstav se **ednu** noč i poide ka onomu kaštelu Latigovu (f 58)

Da bih' imel' **ednu** nogu v ěmi oče bih se učil' mudrosti (f 59^v)

da ne budet moči imiti **ednu** kaplicu vodice (f 24)

edinu kaplicû vodi ne možete imiti (f 24)

L jd. ž. r.:ima se roditi od koludrice v **ednoi** zemli korakaim (f 11)

Instrumental jednine nije zabilježen.

Osim broja jedan u sva tri roda, pronašli smo i njegove zanijekane potvrde u obliku brojevnog pridjeva *nijedan*, najviše u srednjem, a zatim i u ženskome rodu:

N jd. s. r.: Mir' boli e nego **niedno** boga(ta)istvo sega s(vi)ta (f 57^v)

I **niedno** blago ni proti tomu (f 132)

G jd. s. r.: ne stvoriste **niednoga** dobra čim ste se mučili za me (f 27)

I ne budi ti tribi zemle crikvene ni blaga ee **niednoga** (f 130)

ne imii **niednoga** ufanê (f 131)

G jd. ž. r.: i ne imii v sebi **niedne** nevere i ne hodi v tovernu ni v burdel (f 130^v)

A jd. ž. r.: I ne zaigrai blaga tvoego **niednu** igru (f 130^v)

U genitivu jednine ženskoga roda, umjesto očekivanog akuzativa, potvrđen je oblik **niedne** u genitivu koji stoji uz negirani prijelazni glagol u funkciji bližeg objekta. Riječ je o slavenskome genitivu koji je kao pojava poznat još u starocrkvenoslavenskome jeziku: „Ta je pojava poznata još u staroslavenskom jeziku te se pretpostavlja da je postojala u praslavenskom; sačuvala se, u većoj ili manjoj mjeri, u većini slavenskih jezika do današnjega dana. No paralelno s genitivom upotrebljavao se i u staroslavenskom, a i u drugim slavenskim jezicima, opet u većoj ili manjoj mjeri, i akuzativ, pa u suvremenom stadiju ta dva padeža u spomenutoj funkciji imaju u različitim jezicima različitu raspodjelu.“³⁴⁶

U *Grškovićevu* smo *zborniku* pronašli nekoliko potvrda broja *dva*. Dio potvrda zabilježen je u dvojinskom, a dio u množinskom obliku, što nije neočekivano za tekstove 16. stoljeća: „Do 16. st. deklinacija brojeva *dva* i *oba* pokazuje dobro čuvanje oblika dvojine (GL *dveju*, *dviju/obiju*; DI *dvima/obima*), a množinski nastavci u deklinaciji broja *dva* prodiru u G tijekom 14. st. i u D tijekom 15. st. prema pridjevskoj deklinaciji (GL *dvih*; D *dvim*)...“³⁴⁷

Pronašli smo nekoliko potvrda broja *dva* u dvojinskom obliku, koji se u rečenici uvijek slaže s ostalim oblicima u rodu, broju i padežu:

N dv. ž. r.: I ti **dvi** lubvi esta pravi istini (f 56)

³⁴⁶ Antica Menac: „Slavenski genitiv u suvremenom hrvatskom književnom jeziku“, *Jezik – časopis za kulturu hrvatskoga književnog jezika*, Hrvatsko filološko društvo, Zagreb, 1979., str. 65.

³⁴⁷ Povijest hrvatskoga jezika, knj. 1.: Srednji vijek, Croatica, Zagreb, 2009., str. 429.

G dv. ž. r.: nožna mu (j)e stopa **dviû** pednu (f 11)

A dv. m. r.: pošlu **dva** anela i vazmeta roga ovna (f 11^v)

A dv. ž. r.: Lûbav ima **dvi** zapovedi (f 187)

L dv. m. r.: I budući nemoćn' posla po **dviû** sinu rekući (f 58^v)

To potvrđuje da broj *dva* još uvijek čuva vezanu dvojину: „Vezana dvojina u svezi imenica i brojeva *dva* i *oba(dva)* u svim je padežima vrlo dobro sačuvana sve do kraja 15. st., npr. *dva dela...*“³⁴⁸

U rijetkim je primjerima broj *dva* zabilježen u zamjeničko-pridjevskoj paradigmi u jednini jer se slaže s imenicom u broju:

G jd. m. r.: Ča est' **dvoego** zakona zavidoč' (f 56)

Ostale su potvrde zabilježene u množinskim oblicima, što je novija pojava, vjerojatno pod utjecajem hrvatskoga jezika:

G mn. ž. r.: vzriv očima moima na n(e)bo i ruki **dvih** ka g(ospod)u pomolih se (f 10)

N mn. m. r.: Piše Mudri: **dvoi** su ludi na sviti ki nimaû pokoš razvi kada umre (f 58)

A mn. m. r.: Da ako bi kadi dragi sinu videl' **dva** ili tri vkup' govoreći (f 130)

Nismo pronašli potvrdu oblika *oba* niti u jednom rodu.

U *Grškoviće*vu smo *zborniku* pronašli potvrde i za broj *tri*. Broj *tri* se još u u starocrkvenoslavenskome sklanjao prema i-deklinaciji u množini³⁴⁹, što se nastavilo i u crkvenoslavenskome: „U svezi imenica i brojeva *tri* i *četiri* pretežito se čuva vezana množina, npr. *tri rebra...*“³⁵⁰

Potvrde za broj *tri* u većem su dijelu zbornika u nominativu množine, no pronašli smo i jednu potvrdu u instrumentalu jednine:

³⁴⁸ Povijest hrvatskoga jezika, knj. 1.: Srednji vijek, Croatica, Zagreb, 2009., str. 429.

³⁴⁹ Usp. Stjepan Damjanović: *Staroslavenski jezik*, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb 2005., str. 114.

³⁵⁰ Povijest hrvatskoga jezika, knj. 1.: Srednji vijek, Croatica, Zagreb, 2009., str. 429.

N mn.: toga bude **tri** leta i učinju **tri** leta kako **tri** misece a **tri** misece kako **tri** nedile a **tri** nedile kako **tri** dni a **tri** dni koliko **tri** časi (f 11)

I ot lûbve i ot priêtel pisano e da se more reči **troim** zakonim' (f 56)

Oblik u instrumentalu jednine ima značenje 'trostruk' te se slaže s imenicom uz koju stoji u rodu, broju i padežu. Isto je zabilježeno i kod broja dva u značenju 'dvostruk':

ne idi k nemu z **dvoim'** srcem' (f 185^v)

Pronašli smo i potvrdu brojevnice broja **tri** u akuzativu:

Presvetaja si sut neverovali v svetu **troicu** (f 19)

I potvrde koje smo u *Grškovićevu zborniku* pronašli za broj **četiri** zabilježene su u množinskom obliku, što pokazuje starije stanje: „Do 16. st. deklinacija brojeva **tri** i **četiri** pokazuje dobro čuvanje oblika množine, tj. utjecaj dvojinke paradigme na deklinaciju brojeva **tri** i **četiri** u tom razdoblju još nije izvršen...“³⁵¹:

N mn. ž. r.: ot' tisuće žen' ne naidu se **četire** prez' zalih šeg' (f 132)

G mn. ž. r.: zažgala se bi hiža s **četirih'** stran (f 20)

Tijekom 15. st. pojavljuje se tendencija prema indeklinabilnosti brojeva **tri** i **četiri**: „Tendencija prema indeklinabilnosti jača tijekom 15. st. čiji se smjer utjecaja širio od izostajanja deklinabilnih oblika u kosim padežima brojeva **tri** i **četiri** prema broju **dva**.“³⁵². Zbog malog broja zabilježenih oblika brojeva **tri** i **četiri**, mi u *Grškovićevu zborniku* nismo pronašli takve potvrde.

Ostali neizvedeni glavni brojevi (5 - 9 i dekadski brojevi) u starocrkvenoslavenskome su bili brojevnice te su potvrde za to pronađene i u hrvatskoglagoljskim tekstovima³⁵³. Mi smo u *Grškovićevu zborniku* pronašli zbirnu imenicu broja **sedam**:

³⁵¹ Povijest hrvatskoga jezika, knj. 1.: Srednji vijek, Croatica, Zagreb, 2009., str. 429.

³⁵² Povijest hrvatskoga jezika, knj. 1.: Srednji vijek, Croatica, Zagreb, 2009., str. 429.

³⁵³ Usp. Jasna Vince: „*Sto i deset' lět'*: Glavni brojevi u hrvatskoglagoljskim tekstovima“, *Hrvatsko glagoljaštvo u europskom okruženju*, zbornik radova s Međunarodnoga znanstvenog skupa povodom 110. obljetnice Staroslavenske akademije i 60. obljetnice Staroslavenskog instituta (Krk, 5. – 6. listopada 2012.), Zagreb, 2015., str. 600.

da nevidet s(ve)ta dokle pride sin tvoi bl(aže)ni svateći se **sedmericeju** veće s(u)nca (f 18^v)

Brojevi *deset* i *sto* pripadaju skupini jednostavnih (neizvedenih, osnovnih) brojeva te se još u starocrkvenoslavenskome jeziku razlikuju sklonidbeno i sintaktički³⁵⁴. Broj *deset* je brojeva imenica te se stoga može pronaći u sva tri broja³⁵⁵. U *Grškovićevu* smo *zborniku* pronašli samo potvrde broja *trideset* u genitivu množine:

A on' frat' ta ih' služi ĵ (= 30) do **trideset** dni na vsaki dan misu (f 178^v)

I zneše ga van' živa a biše stal' v nei dan' **trideset'** (f 179)

Broj *sto* mijenja se kao imenica srednjega roda o-deklinacije³⁵⁶ još u starocrkvenoslavenskome, a isto je stanje zabilježeno i u crkvenoslavenskome: „Broj 500 u deklinaciji čuva oblik *pet* i brojnu imenicu *sto* koja se deklinira kao imenica sr. roda *o-osnova, npr. *za pet sat dukatov...*“³⁵⁷. U *Grškovićevu* smo *zborniku* pronašli samo potvrde za broj četiristo i šesto, no u indeklinabilnom obliku:

I(sus) i **četiřesta** anel i celovaše presvetu gospoju (f 18)

raduise arhistratiže mihovile **šesto** križnimi hvalenie (f 18)

³⁵⁴ Usp. Jasna Vince: „*Sto i deset' lět'*: Glavni brojevi u hrvatskoglagoljskim tekstovima“, *Hrvatsko glagoljaštvo u europskom okruđu*, zbornik radova s Međunarodnoga znanstvenog skupa povodom 110. obljetnice Staroslavenske akademije i 60. obljetnice Staroslavenskog instituta (Krk, 5. – 6. listopada 2012.), Zagreb, 2015., str. 596.

³⁵⁵ Usp. Stjepan Damjanović: *Staroslavenski jezik*, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb 2005., str. 115.

³⁵⁶ Usp. Stjepan Damjanović: *Staroslavenski jezik*, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb 2005., str. 116.

³⁵⁷ Povijest hrvatskoga jezika, knj. 1.: Srednji vijek, Croatica, Zagreb, 2009., str. 429.

7.7.2. Redni brojevi

Iako se redni brojevi sklanjaju načelno kao dulji pridjevi³⁵⁸, mi nismo pronašli mnoge potvrde takvih oblika jer je većina potvrda u nominativu srednjega roda, što ne čudi jer su se redni brojevi još u starocrkvenoslavenskome u tekstovima pojavljivali u funkciji atributa³⁵⁹:

Prvo kada č(lově)k' lûbi drugoga misleči iže kaûçi dobro niko ot nega (f 56)

Prvo počtui ga pred lûdi (f 56)

Prvo žalostiti se ot' dobra ko bi družu imeli (f 56)

Prvo kada se čl(ově)k' žalosti veče nere mu e potriba (f 57)

Drugo hvali ga kadi ga ni (f 56)

drugo e ako lavu usta ego lakt široka zubi pedan dlgi a prsti su mu kako sarpi (f 11)

I reče Mihovil': si sut ne **drugo** radnici klevetnici (f 20)

Drugo e misleči i želiûçi da Žid priětel' niko dobro bi imel' (f 56)

Drugo sinu imii znane v sebi i imii um' (f 130^v)

drugo est' lûbiti iskrnega kako sam' sebe (f 187)

Treto odilit' i dobro koie tebi g(ospo)din B(og)' dal s priětelom' tvoim' (f 56)

Treto pomozi mu kada mu e nevola (f 56)

Jedini primjer sklonidbe prema zamjeničko-pridjevskoj paradigmi pronašli smo u akuzativu muškoga roda jednine, dok je u akuzativu ženskoga roda stegnuti oblik broja *tri* iz kojega nije vidljiv tip sklonidbe:

A jd. m.r.: hote ga vzeti i pogrebu ga i budu čekali do **treći** dan ako vskrsnet (f 16^v)

A jd. ž. r.: Tri v glavi i na očiju B(2) a **retu** na ustih' (f 20^v – 21)

³⁵⁸ Milan Mihaljević, Jasna Vince: Jezik hrvatskoglagoljskih Pazinskih fragmenata, Hrvatska sveučilišna naklada, Državni arhiv u Pazinu, Staroslavenski institut, Zagreb, 2012., str. 50.

³⁵⁹ Usp. Stjepan Damjanović: *Staroslavenski jezik*, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb 2005., str. 117.

7.8. Nepromjenjive vrste riječi

7.8.1. Prijedlozi

Prijedlozi uređuju odnose među riječima, povezujući ih u međusobno³⁶⁰. Prijedlozi u staroslavenskim gramatikama većinom nisu opširno obrađeni. Kod Damjanovića nalazimo podatak da je veći dio staroslavenskih prijedloga potekao iz praindoeuropskoga, a tek manji dio iz praslavenskoga razdoblja³⁶¹. Prema Damjanoviću, prijedlozi su u početku većim dijelom označavali odnos između riječi u prostornome smislu jer su bili morfemi s priložnim, tj. adverbijalnim značenjem. Takvi su prijedlozi *prvotni*, tj. *nemotivirani* i njima više ne razaznajemo etimologiju³⁶² te ih smatramo „pravim“ prijedlozima. „Nepravi“, tj. motivirani su oni prijedlozi koji su nastali stapanjem prijedloga i imenice, ili od imenice same³⁶³ (usp. *vrhu*, prijedlog nastao od besprijedložnog lokativa). Oni su nastali u kasnijem razdoblju, u vrijeme formiranja staroslavenskoga jezika te ih nazivamo i *drugotnim* prijedlozima. Smatra se da su nastali u kasnijoj fazi razvoja jezika, u staroslavenskoj fazi, često od priložnih izraza, od komparativa itd.³⁶⁴

Pranjković prijedloge dijeli kao i priloge, prema *mjerljivosti*. *Mjerljive* (dimenzionalne) dijeli još na *prostorne*, tj. *lokalne* i *vremenske*, tj. *temporalne*³⁶⁵. *Nemjerljive* naziva još i *nedimenzionalnima*. Isto načelo primjenjuje se u diobi priloga koji se, jednako kao i prijedložni izrazi, često nalaze u ulozi priložnih oznaka. Prijedlozima je značenje uglavnom mjesno, dok su se drugotna značenja naknadno razvila.³⁶⁶

³⁶⁰ Usp. Stjepan Damjanović, *Staroslavenski jezik*, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb, 2005, str. 152.

³⁶¹ V. Stjepan Damjanović, *Staroslavenski jezik*, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb, 2005, str. 152.

³⁶² V. Silić/Pranjković 2005: 242

³⁶³ Usp. Vince 2010: 791 - 793

³⁶⁴ Ibidem.

³⁶⁵ v. Ivo Pranjković: *Hrvatska skladnja: Rasprave iz sintakse hrvatskoga standardnog jezika*, Hrvatska sveučilišna naklada, 2002., str. 22.

³⁶⁶ Usp. Rikard Simeon: *Enciklopedijski rječnik lingvističkih naziva*, Matica hrvatska, Zagreb, 1969., str. 175.

7.8.1.1. Prijedlozi uz genitiv

Prijedlog *bez* je u staroslavenskome jeziku bio isključivo vezan za genitiv, a po postanju ga smatramo prvotnim prijedlogom. Kao i ostali prvotni prijedlozi, nastao je od morfema s adverbijalnim značenjem, najčešće u funkciji označavanja prostornih odnosa, da bi se kasnije ta značenja promijenila³⁶⁷. U *Grškovićevu je zborniku* zabilježen u nekoliko inačica:

zač **bes** konca muče se (f 22)

I paki ondi bude lakost velič **bes** sitosti (f 24)

zli lûdi teku onamo tere **bes** pravdi rubaju po onoi zemli (f 131^v)

Zavidlivi ni nigdar' **prez** žalosti a ipokrita **bez** pečali (f 56^v)

piše mudri bogati ne dobude blaga **bez'** muke ni ga ud(r)ži **be(s)** straha a do konca ne pusti ga **prez** velike žalosti (f 58)

U navedenom su primjeru u samo jednoj rečenici sadržane sve tri inačice prijedloga *bez*. To je jasan pokazatelj da su te tri inačice vjerojatno bile u funkciji kontaktne sinonimike. U tom bi slučaju ti oblici pripadali različitim jezicima, staroslavenskome korpusu *bez'*, a *prez*, primjerice, kajkavskome ili čakavskome korpusu. U hrvatskoglagoljskim tekstovima često se prijedlozi *bez* i *prez* križaju te nastaju različite inačice (*be*, *bež*, *bezo*, *bes*, *brez*, *bres*, *b'z'*, *prež*, *prez*, *pres* itd.)³⁶⁸ s istim značenjem. Inačica se *be(s)* razlikuje od svoje staroslavenske istovrijednice samo po fonološkim promjenama jednačenja po zvučnosti i redukcije suglasnika.

Jedan od prijedloga koji pripada drugotnim prijedlozima jest i prijedlog *blizъ*, koji je nastao od izraza *blizъ do*³⁶⁹. Priložni su se izrazi razvili u priloge u razdoblju staroslavenskoga jezika. Potvrdu tog prijedloga nalazimo i u *Zborniku*:

umrvši **bliz** končine (f 12^v)

³⁶⁷ Usp. Stjepan Damjanović, *Staroslavenski jezik*, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb, 2005, str. 152.

³⁶⁸ v. Sofija Gadžijeva et al.: *Hrvatski crkvenoslavenski jezik*, Hrvatska sveučilišna naklada, Staroslavenski institut, Zagreb, 2014., str. 280.

³⁶⁹ Usp. Stjepan Damjanović, *Staroslavenski jezik*, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb, 2005, str. 152.

Ovaj se prijedlog nalazi između genitivne i dativne rekcije, što proizlazi iz toga da je *bliz* isprva bio pridjev s dativnom rekcijom³⁷⁰. U *Grškovićevu* ga *zborniku* imamo zabilježena samo uz genitiv.

Prijedlog *radi* je po poziciji u rečenici posljelog, odnosno postpozicija. Najčešće označava uzrok, ali može označavati i svrhu³⁷¹. U *Grškovićevu* je *zborniku* zabilježen u većem broju potvrda.

U sljedećim primjerima prijedlog *radi* označava uzrok:

a č(love)ci držećega klenu se nim nepomneće togo **radi** tako muče se (f 19^v)

i reče mihovil te su mnogih duše oskvrnile i togo **radi** tako muče se (f 19^v)

i na zemli patrijarhi vzivahu se a zapovedi božie ne činahu i togo **radi** muče se tako (f 21)

I reče mihovil' to sut popovice ke gredu za muž' po smrti popovi i togo **radi** muče se tako (f 21)

vidi b(ogo)r(odi)ca anele umilene i dresale grišnih **radi** i proslzi se (f 21^v)

Kaēn' ubi brata svoega i to bi prva krv' na sviti zavidoče **radi** (f 56^v)

Manji je broj primjera u kojima prijedlog *radi* označava svrhu:

vzapiše grišnici edinim glasom govoreći dobra este prišli nas **radi** grišnih budući v mukah ot vika (f 21^v)

Prijedlog *ot/od* također je jedan od prijedloga koji je mogao stajati samo uz genitiv. Smatramo ga također jednim od prvotnih prijedloga jer je nastao u praindoeuropskom (ili praslavenskome) razdoblju. U *Grškovićevu* se *zborniku* pojavljuje u većem broju i u nekoliko različitih fonoloških inačica. Značenje mu može biti mjesno, vremensko i figurativno.

U *Grškovićevu* je *zborniku* prijedlog zabilježen u mjesnome značenju:

ognene rike potekut po zemli **ot** istoka slnca i do zapada (f 17)

i tada rasiplu se nebesa **ot** stoka slnca i do zapada (f 14)

obili se zemla **ot** konca i do konca razviju grihi **od** zemle (f 13)

³⁷⁰ v. Sofija Gadžijeva et al.: *Hrvatski crkvenoslavenski jezik*, Hrvatska sveučilišna naklada, Staroslavenski institut, Zagreb, 2014., str. 279.

³⁷¹ v. Sofija Gadžijeva et al.: *Hrvatski crkvenoslavenski jezik*, Hrvatska sveučilišna naklada, Staroslavenski institut, Zagreb, 2014., str. 283.

Sljedeće potvrde zabilježene su u vremenskome značenju:

ot skončanê sveta (f 15^v)

ki imaši zbuditi spećee **ot** vika (f 18)

sinu boži zač ne vidsmo s(ve)ta **ot** vika ni neže b(ogo)r(odi)cu (f 21^v)

Ta bist on' ki bi g(ospo)din' nada vsim' s(ve)tom' **ot** ishoda sanca do zapada (f 57^v)

U najvećem je broju potvrda prijedlog zabilježen u figurativnome značenju:

ta muka e nam zaprićena **ot** nevidimago oca (f 18^v)

i reh G(ospod)i čto hoćeš stvoriti **ot** mira onogo (f 15)

Antikrst pride djavli **ot** kih ima biti ro(j)en zač ima biti ro(j)en **o** djavla i **ot** (j)edne koludrice (f 16)

i **o** toga glasa potrese se vsa zemla (f 12)

ima se roditi **od** koludrice v ednoi zemli korakaim (f 11)

ot slave sviklitle ku imihomo **od** nega (f 13^v)

i dasta svedočstvo **od** krsta kako(j)e bil prtil i kako (j)e jure bil umrl za spasenie č(lovečan)ska i kako (j)e uskrsnul **od** mrtvih (f 16^v)

i na križ se vzložih sloboditi hote **od** prvie kletvi (f 23^v)

b(og) hoće razlučiti **ot** ognia svitlost **ot** sebe (f 17^v)

Primjećujemo da je oblik *ot* najčešći, dok se uz njega pojavljuju i oblici *od* i *o*. Oblik *od* pojavljuje se u nešto manjem broju nego *ot*, novijeg je postanja i ne ovisi o glasu kojim započinje sljedeća riječ. Obje se inačice prijedloga mogu naći u istim rečenicama, ispred istih imenica, što nam ukazuje da, iako je *od* noviji oblik, nije još u potpunosti prevagnuo jer je *ot* još uvijek brojniji u tekstovima. Oblik *o* pojavljuje se isključivo kao reducirana inačica tog prijedloga, a zabilježen je ispred riječi koje započinju glasom *d*. Dva su se *d* očito stopila te ih ni pisar nije više bilježio.

Kao i prijedlog *od*, i prijedlog *do* čest je u *Grškovićeve* zborniku. Značenje mu je često mjesno, osobito u sprezi s prijedlogom *ot*, s kojim imenuje dvije krajnje točke prostiranja.³⁷²

³⁷² v. Sofija Gadžijeva et al.: *Hrvatski crkvenoslavenski jezik*, Hrvatska sveučilišna naklada, Staroslavenski institut, Zagreb, 2014., str. 280.

do nebes zvisi se **do** ada (f 11)

niki **do** pasa niki **do** prsi druži **do** grla niki **do** vrha i vidivši presvetaja i vzdhnu i vprosi mihovila gdo sut si ki **do** pasa esu v ogni (f 19)

do grla va ogni (f 19^v)

do prsi v ogni (f 19^v)

do prestola božija (f 18)

dari **do** neba (f 17)

Prijedlogu **do**, kao i prijedlogu **ot** značenje može biti i vremensko:

ot toga časa **do** vika vsaku nedilju ot devete godine soboti **do** prve godine ponedilka (f 27^v)

uslišit se od konca i **do** konca vselenie (f 11^v)

Ta bist on' ki bi g(ospo)din' nada vsim' s(ve)tom' **ot** ishoda sanca do zapada (f 57^v)

i budu čekali **do** tretu dan ako vskrsnet (f 16^v)

uči se mudrosti i **do** sidih' vlasi (f 59^v)

e(stb) posramlen' **do** nega života (f 130)

I **do** semrti svoe nače služiti b(la)ženoi s(ve)toi divi Marii (f 179)

Prijedlog *od* se u *Zborniku* pojavljuje u oba značenja u podjednakom broju.

Prijedlozi *vrh*, *vrhu*, *svrh*, *svrhu* izvedeni su od padežnih i prijedložnih izraza imenice *vrh* u akuzativnom i lokativnom značenju.³⁷³ Osnovno im je značenje mjesno, bilo u pravom ili prenesenom značenju.³⁷⁴ U *Grškovićevo* smo *zborniku* pronašli nekoliko inačica tih prijedloga:

po semrti Antikrsta spasena budem ljudija to e Židove ki tada budu živi **vrhu** zemle (f 17)

Boga se vazda boēti imamo **zvrhu** vsega i zapovedi nega obslužiti (f 185)

ki boit se **svrhu** Go(spo)da ašče č(lově)kь imat strah kada uzrit ednoga vruga koliko veči strah budet kada ih vidi veliko množstvo (f 24)

zač su oči gospodni **zvrhu** onih' ki se nega boe i na onih' ki ufaû v nega milosrdie (f 185^v)

³⁷³ usp. Sofija Gadžijeva et al.: *Hrvatski crkvenoslavenski jezik*, Hrvatska sveučilišna naklada, Staroslavenski institut, Zagreb, 2014., str. 284.

³⁷⁴ usp. Sofija Gadžijeva et al.: *Hrvatski crkvenoslavenski jezik*, Hrvatska sveučilišna naklada, Staroslavenski institut, Zagreb, 2014., str. 284.

Još je jedan od prvotnih prijedloga i prijedlog *iz*, koji uglavnom ima prostorno i vremensko značenje.³⁷⁵ U *Grškovićevu zborniku* nalazimo brojne potvrde:

izidut vsi ludi *iz* jam v ke se budu skrili (f 17^v)

i tada izide vsaki duh nečisti *iz* bezdan ili *iz* zemle (f 13)

I všad v pakl vraga po prah i *iz* svoe zemle vkrsoh (f 23^v)

I tagda vzapiše k nemu *iz* muk govoreći (f 27)

I saka voda ishaē *iz* mora i potom va ne vhodi (f 55^v)

I primiti se more skupost' k žabi krastavoi kada izlize *iz* zemle (f 58)

Kako *iz* (s)pužve vodi imiti ne moreš' razvi kada ū sažmeš' tako ot skupoga imiti ne moreš' razvi prez hval' (f 58^v)

I prijedlog *s/sa* može stajati s genitivom, iako se nešto češće pojavljuje uz instrumental. U *Zborniku* smo pronašli potvrde:

pride arhistratig mihovil *s* nebes (f 18)

I pride glas *s* nebese govoreći (f 22^v)

i snidi vladika *s* prestola (f 23)

I se potrese se nebo i sin boži shoēše *s* neba (f 27)

nače služiti b(la)ženoi s(ve)toi divi Marii i toliku pokoru *s* sebe učini (f 179)

zvezda shodećiē *s* jutra (f 11^v)

slišah glas *s* nebese (f 10)

ispadu zvezdi *s* nebese kako listie (f 15)

pride arhistratig mihovil *s* nebes (f 18)

zažgala se bi hiža *s* četirih stran (f 20)

Prijedlog *posrede* ('posred'), nastao od korijena *sa* značenjem 'sredina', u hrvatskologoljskim se tekstovima mogao naći u nekoliko varijanata (*srēde*, *v-srēdě*, *ot-srēdi*, *po-srēdě*)³⁷⁶, dok su u *Grškovićevu zborniku* zabilježene samo dvije varijante i to u manjem broju potvrda:

I vidi gospoja oblak prostrt i ***posrede*** nega postile ognene (f 20)

i ***posredi*** mlnie ognene ishojahu i narod mnog' biše v nem (f 21)

³⁷⁵ v. Sofija Gadžijeva et al.: *Hrvatski crkvenoslavenski jezik*, Hrvatska sveučilišna naklada, Staroslavenski institut, Zagreb, 2014., str. 279.

³⁷⁶ v. Sofija Gadžijeva et al.: *Hrvatski crkvenoslavenski jezik*, Hrvatska sveučilišna naklada, Staroslavenski institut, Zagreb, 2014., str. 283.

Još jedan od rjeđih prijedloga, koji se ujedno češće pojavljuje kao posljeloga, jest i *ciĉ/ciĉa*³⁷⁷, koji je u Grškovićevu zborniku rijetko zabilježen:

Pomisli Polit' kako e zla riĉ nemir' i vidi da naigoremu hlapcu e ugaĉti rati **ciĉ** (f 57^v – 58)

Prijedlog *nad/nada* pojavljuje se u *Zborniku* u samo nekoliko potvrda:

i pride anel* ki **nad** tu muku biše i razriši ezik ego (f 20^v)

I tagda dĉvl pakleni istegnu glavu svoju nad pakal (f 28)

Ta bist on' ki bi g(ospo)din' **nada** vsim' s(ve)tom' ot ishoda sanca do zapada (f 57^v)

Oblik s naveskom zabilježen je zbog složene suglasniĉke skupine u rijeĉi koja mu slijedi, što je i uobiĉajeno.

Leksem *prvo* moŹe biti vremenski prilog i prijedlog. U sĉljedećem je primjeru prijedlog:

mi imamo lûbiti onih' **prvo** ki su s nami stisnuti lûbavl'û (f 187)

7.4.1.2. Prijedlozi uz dativ

Prijedlog koji uvijek stoji samo uz dativ jest *k/ka*. On je od dativnih prijedloga ujedno i najbrojniji, s podjednakom raspodjelom oblika *k* i *ka*, neovisno o glasu kojim zapoĉinje sljedeća rijeĉ:

priliplajuć se **k** svoemu knezu antikrstu (f 12^v)

hoće uĉeniki svo(j)e po vsem s(ve)tu poslati i eziki da budu **k** n(j)emu obraćati i tada se **k** nemu iditi obrate (f 15^v)

i Ź nih pomoćju hote priti **k** nega rukam (f 16)

svitlosti **k** strani b(la)Ź(e)nih da veće veselie budu imeli (f 17^v)

zaĉ nebozi ne otgovorite **k** presvetoi (f 19)

I paki riŹe **k** nei muĉi mi gospoe divo Marie sin tvoi bl(aŹe)ni ne pride **k** nam ni Abram braded naŹ (f 19)

I tagda vzapiŹe **k** nemu iz muk (f 27)

³⁷⁷ v. Sofija GadŹijeva et al.: *Hrvatski crkvenoslavenski jezik*, Hrvatska sveučilišna naklada, Staroslavenski institut, Zagreb, 2014., str. 281.

i reče presvetaja bogordica **ka** arhistratigu Mihovilu (f 18)
pomoli se **ka** g(ospod)u is(u)h(rst)u (f 18)
i reče presvetaja bogordica **ka** arhistratigu mihovilu (f 18)
krstivši se i obratiše se slovom **ka** krstu (f 22)
A š noi pred stoeći vzved oči svoi i pomoli se **ka** G(ospod)u govoreći (f 22^v)
b(la)ženi P(a)vle pristupite za nas **ka** g(ospod)u (f 27^v)
I priminuti se more žalost **ka** kavranu (f 57)
I voleju božiju i b(la)žene divi Marie prigodaše se ljudi priti **ka** onoi ěmi (f 179)

Zabilježen je i prijedlog *suprotiv*:

iskozi veliku moć ku bude činil **suproti** onim ki mu budu **suprotiv** govorili i skozi v(e)liko bogatstvo ko bude daval (f 16^v)

7.7.1.3. Prijedlozi uz akuzativ

Jedan je od najbrojnijih prijedloga uz akuzativ prijedlog *v*, koji može stajati uz akuzativ kao vremenska ili lokativ kao mjesna odrednica.

potom ne pozna mesta svoego i všd **v** zemlu (f 13)
vlizu **v** B(o)g(a) (f 14)
skrovišća ka su srivena **v** zemlju (f 16)
vskrsnu **v** život vični (f 12^v)
vskrsnu **v** muku vičnu (f 12^v)
iz jam **v** ke se budu skrili (f 17^v)
obratit **v** muke zlotvorce da se gore budu mučili (f 17^v)
čto hoćet biti **va** vrimena ta (f 10)
ki e vavržen **va** tmu (f 11)
osude se **va** ogn vični (f 13)

Uz crkvenoslavenski oblik *v* s redukcijom nekadašnjeg poluglasa, u *Zborniku* smo pronašli i oblik *va*, s jakom čakavskom vokalizacijom poluglasa, koji je svojstven čakavskome narodnom jeziku.

Prijedlog za brojan je u *Grškovičevu zborniku* uz akuzativ:

da niki poidu za nim **za** veliu lakomost ere vsim ki poidu za nim hoće im davati velike dari (f 16)

moli se **za** vas mir i **za** vsu tvar (f 21^v)

zač poidu **za** strah mučeniě (f 15^v)

jure bil umrl **za** spasenie č(lovečan)sko (f 16^v)

I na nem visiše množstvo muži i žen **za** ezike (f 20)

da niki poidu za nim **za** veliu lakomost (f 16)

I i kako e jure bil umrl **za** spasenie č(lovečan)sko (f 16^v)

Presvetaě molitvo tvoraše **za** grišniki (f 18^v)

ne viste li da vsaka tvar **za** ime moe mučit se (f 19)

I paki vidi presvetaě žene viseće **za** uši (f 19^v)

I vidi presvetaě popa viseća **za** I (20) nohat (f 20^v)

na svoû volû ona ga drži **za** ništar' (f 132)

da služi s(ve)te mise **za** dušu nega (f 178^v)

slipih prosv(j)ěcal bude gubavih očišćal bolećih c(j)elil i **za** toga ězici (f 16)

A ti ne izgubi svoga puti skozi nega riči **za** malo krsmanie (f 130^v)

Još jedan od prijedloga koji akuzativ i lokativ dijele jest i prijedlog *na*:

I reče gospoja poimo **na** zapad (f 20)

I paki padie ona e t(a)ma **na** nih (f 22)

na vstok ili **o** desnuju raja (f 21^v)

Oprimjeren je i prijedlozi *pod*, *pred* i *nad*:

hoće se pasti **pod** zemlju (f 17)

postavlena **pod** oblast djavlu (f 16)

ki brat brata ili ot(a)c čedo **pred** cesare ili kneze pela **na** smrt (f 19^v)

ki **nad** tu muku biše (f 20^v)

Starocrkvenoslavenski prijedlog *iskozi* ('skroz, naskroz') zabilježen je u *Zborniku* u nekoliko potvrda:

iskozi veliku moć ku bude činil (f 16^v)

š njih pomočju hote priti k nega rukam i toliko **skozi** veliko bogataistva ko bude daval hoće mnogih po sebi obrnuti (f 16)

7.7.1.4. Prijedlozi uz lokativ

Jedan od najbrojnijih prijedloga zabilježenih uz lokativ jest prijedlog *v/va*, koji uz lokativ ima uvijek mjesno značenje. U *Zborniku* smo pronašli potvrde obje inačice, crkvenoslavenske *vi* i čakavske *va*:

ne bude **v** nem (f 13)

počne prodikovati **v** erusolimi (f 15^v)

vskrsnut **v** plti svoei (f 17^v)

zalim bude navekše teško **v** mukah (f 17^v)

i **v** molitvi reče g(ospod) (f 18)

i gdo su ki muče se **v** nii (f 18^v)

i **v** nei ležaše mnoštvo muži i žen (f 18^v)

i **va** vsai misli č(lovêčan)skoi (f 11)

e li **va** onom mestu poznati drug (f 12^v)

po vsih stranah s(vi)ta (f 16)

po semrti antikrista (f 17)

ognene rike potekut **po** zemli ot istoka slnca i do zapada (f 17)

Drugi po zastupljenosti prijedloga uz lokativ jest prijedlog *na*:

I **na** nem visiše mnoštvo muži i žen za ezike (f 20)

i **na** njih ležaše mnogi narod (f 20)

i **na** zemli patrijarhi vzivahu se (f 21)

i **na** onih' ki ufaû **v** nega milosrdie (f 185^v)

Oprimjeren je i prijedlog *o*:

Čtenie svete marie **o** mukah (f 18)

tere mi skažet **o** zemlskih i tako e prvo **o** nebeskih (f 18)

Ja **o** crikvi muču se **o** crikvi živiti hoću (f 20)

7.7.1.5. Prijedlozi uz instrumental

Prijedlog *s/sa* pojavljuje se u nekoliko inačica uz instrumental. Uz uobičajene *s* i *sa*, od kojih se potonja upotrebljuje kad imenica ili zamjenica uz koju stoji započinje glasom *s*, pojavljuju se i dva oblika *s* provedenim jednačenjima. Oblik *š* *s* provedenim jednačenjem po mjestu tvorbe koji se pojavljuje ispred palatala te oblik *z*, *s* provedenim jednačenjem po zvučnosti, koji se pojavljuje ispred riječi koja započinje nekim od zvučnih glasova:

z botrami i **sa** sestrami i **s** hćerami (f 22)

vzda **z** Gospodem slaviti se bdem (f 13)

i pridu na zemlu **s** množstvom anel besčislnih (f 14^v)

pride arhistratig mihovil s nebes i **š** nim l(sus) i četiresta anel (f 18)

i **š** nih pomoćju hote priti k nega (f 16)

i **š** nim osude se va ogn vični (f 18)

sa siloju i **sa** slavu mnogu (f 14)

nepravdni delateli **sa** slugami svoimi (f 14)

Prijedlog *za*, koji može stajati uz akuzativ i instrumental, češće je zabilježen uz akuzativ te je u *Grškovićevo* zborniku potvrđen u instrumentalnome značenju u samo nekoliko potvrda:

niki poidu **za** nim (f 16)

da niki poidu **za** nim za veliu lakomost ere vsim ki poidu **za** nim hoće im davati velike dari (f 16)

to sut popovice ke gredu **za** muž' po smrti popovi (f 21)

i mnogi poidu **za** nim zač poidu za strah mučenija (f 15^v)

U *Zborniku* smo pronašli i potvrde prijedloga *pod* i *pred* uz instrumental:

kako pisano e **pod** glasom ptičim (f 12)

esm **pred** toboju G(ospod)i (f 13^v)

(ne) prosipli bisera **pred** svinami (f 15^v)

Ot znamení ka hoće storiti **pred** skončan(j)em sega s(ve)ta (f 17)
kada **pred** svetim oltarom stojahu i lamahu telo krstovo (f 20^v)
ka imaju biti di (= 50) dni **pred** sudnim dnem (f 17)

7.8.2. Prilozi

Prilozi su nepromjenljive vrste riječi koje se dodaju, odnosno prilažu glagolima, pridjevima te drugim priložima kako bi jasnije definirali njihovo značenje³⁷⁸. Sam naziv riječi „prilog“ definira tu vrstu riječi kao dodatak koji se prilaže ostalim riječima. Suvremene gramatike priloge tumače uglavnom u odnosu na glagole te ih prema službi tada razvrstavaju u mjesne, vremenske, uzročne, namjerne, načinske i količinske.³⁷⁹

Po postanku prilozi mogu biti neizvedeni (prvotni) i izvedeni. Ovi se potonji izvode iz imenica ili zamjenica, dok su ovi prvotni nejasna porijekla³⁸⁰. Kako im ne možemo odrediti porijeklo jer im je etimologija nerazlučiva, smatra se da potječu još iz praslavenskoga ili praindoeuropskoga jezika.

U staroslavenskome jeziku priloge možemo razvrstati prema značenju, koje se uobičajeno iskazuje priložnim oznakama mjesta, vremena, količine i stupnja, načina i uzroka, a u prenošenju tog značenja pomažu i padeži i prijedložni izrazi koji su se preobrazili u izvedene priloge.³⁸¹ Na taj način razlikujemo, primjerice, priloge lokativnog (*vnutř*), akuzativnog (*vnutřь*) i ablativnog postanja (*otvsudu*), koji u značenju potpuno poprimaju uloge tih padeža³⁸².

Valja, međutim, razlikovati semantičke vrste priloga od njihove sintaktičke službe jer prilog koji je po značenju jedno, može u rečenici vršiti sasvim drugu funkciju, što govori u prilog polisemiji priloga.³⁸³

Navest ćemo neke skupine izvedenih priloga. Izvedeni se prilozi uobičajeno izvode iz imenica ili zamjenica. U staroslavenskim su tekstovima najčešći oni zamjenički, koji se od zamjenica tvore sufiksacijom³⁸⁴. Primjeri takvih sufikasa su: *-de*, *-amo*, *-du/dě*, *-gda*, *-ako/ače*, *-ь / -li / -lě / -ьта / -ьти*.

³⁷⁸ v. Stjepan Damjanović: *Staroslavenski jezik*, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb, 2005, str. 149.

³⁷⁹ v. Stjepko Težak, Stjepan Babić: *Gramatika hrvatskoga jezika. Priručnik za osnovno jezično obrazovanje*, Školska knjiga, Zagreb, 2000., str. 158.

³⁸⁰ v. Stjepan Damjanović: *Staroslavenski jezik*, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb, 2005, str. 149.

³⁸¹ v. Milan Mihaljević, Jasna Vince: *Jezik hrvatskoglagoljskih Pazinskih fragmenata*, Hrvatska sveučilišna naklada – Državni arhiv u Pazinu – Staroslavenski institut, Zagreb, 2012., str. 66.

³⁸² v. Milan Mihaljević, Jasna Vince: *Jezik hrvatskoglagoljskih Pazinskih fragmenata*, Hrvatska sveučilišna naklada – Državni arhiv u Pazinu – Staroslavenski institut, Zagreb, 2012., str. 66.

³⁸³ v. Sofija Gadžijeva et al.: *Hrvatski crkvenoslavenski jezik*, Hrvatska sveučilišna naklada, Staroslavenski institut, Zagreb, 2014., str. 261.

³⁸⁴ v. Stjepan Damjanović: *Staroslavenski jezik*, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb, 2005, str. 149.

U *Grškoviće*vu smo *zborniku* pronašli sljedeće primjere zamjeničkih priloga, koji se gdjegdje nazivaju i priložnim zamjenicama.

Prilozi koji se tvore uz pomoć sufiksa -*dě*/du imaju značenje polazišta, odnosno mjesta odakle se kreće:

i tada izide vsaki duh nečisti iz bezdan ili iz zemle i **otvsudu** vstoka slnačna (f 12^v)

i vzdeta **vnudu** do nebese (f 12)

Navedeni su primjeri staroslavenizama među mjesnim priložima.

i nesoše gospoju na poludne **odkudi** ishojaše rika ognena (f 19)

i **ondi** grišnici vskrsnu v muku vičnu (f 12^v)

i reče gospoja koliko e muk **kadi** mučit se rod č(lovičan)ski (f 18^v)

Prilozi koji se tvore sufiksom -*dě* te označavaju mjesto, u *Grškoviće*vu se *zborniku* često pojavljuju u narodnome obliku gdje je *jat* zamijenjen svojim (najčešće) ikavskim odrazom.

Među takvim priložima nalazimo i čest čakavizam *kadi*. O tom je primjeru prisutna jaka čakavska vokalizacija poluglasa, a *jat* je dao ikavski refleks.

Sufiksom -*amo* tvorili su se sljedeći prilozi, koji su značili smjer kretanja:

prevelikim strahom stali ne imijuć **kamo** obilati (f 14)

I reče k nei arhistrag mihovil **kamo** hoćeši da izidemo (f 19)

Prilozi sa sufiksima -*lb* / -*li* / -*lě* / -*lbma* / -*lbmi* označavali su mjesto ili mjeru:

i padahu krupice kako i zvezde **doli** (f 20^v)

iznese se oblak **doli** (f 15^v)

Go(spo)din ti velik tebi bo **doli** gredet (f 14^v)

Među mjesnim je priložima veći broj narodnih oblika.

Sufiksima -*ako*/*ače* tvorili su se načinski prilozi:

i **kako** (j)e jure bil umrl za spasenie č(lovečan)sko i **kako** (j)e uskrsnul od mrtvih (f 16^v)

kako reče Pavl apustol **kupno** š nim (f 12^v)

slava veličastviju B(ož)e tvoemu **kupno** sa o(t)cem i sinom i duhom s(ve)tim (f 23^v)

Tagda reče marija **kako** si e zaslužil* **tako** i trpi (f 20^v)

Među takvom su skupinom priloških izvedenica najčešći prilozi *kako* i *tako*.

ka bude viditi da čini **kako** vas svit (f 16^v)

i padahu krupice **kako** i zvezde doli (f 20^v)

tako budu i na uskrišenie ludi (f 12^v)

zač **tako** proreče prorok Isaija (f 17)

zato **tako** muče se (f 18^v)

Prilozi koji su nastali sufiksacijom od sufiksa -gda vremenskog su značenja.

U *Grškovićevu zborniku* staroslavenski oblik *tagda* (i *vsagda*) supostoji s narodnim oblikom *tada* (i *otada*):

Tagda reče marija kako si e zaslužil* tako i trpi (f 20^v)

zač bes konca muče se **tagda** (f 22)

Tagda reče gospoja k mihovilu (f 19)

radui se arhistratiže mihovile svate se **vsagda** a ne ugasae (f 18)

Imenički se prilozi tvore od imeničkih riječi na dva načina. U jednu skupinu spadaju imeničke riječi (imenice i pridjevi) kojima se afiksacijom značenje mijenja u priložno. U drugoj su skupini popriložene imenske riječi koje su uporabom izgubile deklinabilnost u tim kontekstualnim oblicima te se time okamenile kao prilozi.³⁸⁵

Velik broj mjesnih priloga nastao je od lokativa imenica (*gorě, dolě, kromě, nizu, meždu...*)³⁸⁶:

³⁸⁵ usp. Stjepan Damjanović; *Staroslavenski jezik*, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb, 2005, str. 150.

³⁸⁶ Stjepan Damjanović; *Staroslavenski jezik*, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb, 2005, str. 152.

i **gori** ležaše na nih smola vruća (146, D. (f 19)

potom oblak svitl vshiti me ot **gori** i postavi me pred licem nebeskim (f 10)

I neki su vremenski prilozi nastali od lokativa imenica (*zimě, utrě, polu dьne, polu noći...*):

Sad kad smo objasnili vrste priloga s obzirom na njihovu izvornost i izvedenost, nabrojat ćemo skupine priloga s obzirom na njihovu rečeničnu funkciju. To je ujedno i najčešći način diobe priloga s obzirom na okolnosti vršenja glagolske radnje koje pobliže opisuju. Tako priloge tradicionalno dijelimo na mjesne, vremenske, načinske i količinske.

7.8.2.1. Mjesni prilozi

U mjesne priloge ubrajamo priloge koji opisuju mjesto i smjer glagoljske radnje. Kako smo ranije i napomenuli, prilozi odgovaraju na određena pitanja priloških oznaka. Prilozi smjera stoga odgovaraju na pitanje *kamo?* te stoje uz glagol kretanja, dok prilozi mjesta odgovaraju na pitanja *gdje?, kuda?, odakle?, otkud?*³⁸⁷ I prilozi mjesta stoje uz glagol kretanja, osim priloga *gdje?*, koji stoji uz statične glagole, odnosno glagole stanja, radnje i zbivanja.³⁸⁸

U *Grškovićevu* smo *zborniku* pronašli sljedeće priloge smjera:

i **odatle** vzda z Gospodem slaviti se bdem (f 13)

U ovom je primjeru vjerojatno riječ o pogrešci pisara (odatle, odatale).

pošlu dva anela i vazmeta roga ovna na oblaku ležeć i vzideta **vnudu** du nebese i vstrubita v roga ta Mihail i Gabriel (f 11^v)

hoće se dvignuti more **više** vsih gor (f 17^v)

iznese se oblak **doli** i postavi me na gori tovrscii (f 15^v)

i padahu krupice kako i zvezde **doli** (f 20^v)

³⁸⁷ Usp. Tanja Kuštović: *Prilozi u hrvatskoglagoljskim tekstovima*, Matica hrvatska, Zagreb, 2014., str. 76-77.

³⁸⁸ Usp. Tanja Kuštović: *Prilozi u hrvatskoglagoljskim tekstovima*, Matica hrvatska, Zagreb, 2014., str. 76-77.

Go(spo)din ti velik tebi bo **doli** gredet (f 14^v)
 i prevelikim strahom stali ne imijuć **kamo** obilati i vsplačut se (f 13^v)
 I reče k nei arhistrag Mihovil **kamo** hoćeši da izidemo (f 19)
 I reče mihovil **kamo** hoćeši da izidemo i reče gospoja poimo na zapad (f 20)
 Ne idi **onamo** nezvan' (f 130)
 zli lûdi teku **onamo** (f 131^v)
 I pristupiše herofim' i šerafin' I(20) U(400) anel i nesoše gospoju na polu dne **odkudi**
 ishojaše rika ognena (f 19)
 zli lûdi teku onamo tere bes pravdi rubaju po onoi zemli **kudi** e nemire (f 131^v)
 i vskrščut zubi svoimi govoreće antikrstu **zadi** e nine slav toê (f 13^v)
 Izneše ga **van'** živa a biše stal' v nei dan' tri deset' (f 179)
 idi **nalivo** (f 21^v)

Jedan od staroslavenskih priloga jest i **otvsudu**, koji je nastao sljublivanjem ablativa imenice i prijedloga te ga stoga smatramo imenskim prilogom ablativnoga postanja: iz bezdan ili iz zemle i **otvsudu** vstoka slnačna ki gdi e priliplajuć se k svoemu knezu antikrstu (f 12^v)

Prilog *iznutru*, koji je također nastao od imenice, vjerojatno je akuzativnoga postanja: pozrih na nebo i vih otvoreno ishaêše **iznutru** du nebes (f 10)

Veći je broj priloga mjesta pronađen u *Zborniku*:

kako čl(ovê)k' ima **gda** se vidi lip' i tlst' i pln' (f 132)
 do poslidnih bezdan **itgda** podvignut se sili anelskie (f 14)
 Poidi gospoe da ti pokažu ezero ogneno i **di** že mučit se rod krstjanski (f 22)
 ot vsudu vstoka slnačna ki **gdi** e priliplajuć se k svoemu knezu antikrstu oni i š nim osude se va ogn vični (f 12^v)
 I **gdi** e divica pogubila svoû čast' tada sinu dragi pogubi vsu moč' i dobrotu svoju (f 131)
 I **gdi** ona vidi da močna (!) na mane gre (f 131^v)
 i budet rai vsa zemla i budu nebesa **dolu** na zemli (f 15)
 I načeše ga pitati kako si živel' **tamo** (f 179)
 vshiti me ot **gori** i postavi me **pred** licem nebeskim (f 10)
 I bihu **tu** muži i žene i klokotaše kako vetr po muru (f 21^v)

Zavidoč kadi e **tu** ne more mir' biti (f 56^v)

Prilog *tudě* ('tuda, tim, time') također je pronađen u *Zborniku*, u različitim inačicama ovisno o odrazu *jata*:

i **tudie** zavezaše se usta emu (f 20^v)

I rekši sie presvetaja **tudie** sopet pade tma na nih ka biše i prvo bila (f 19)

I **tude** kako ednoga osla učini te huda (f 131^v)

I gre kriuč' se **kuda** se more (f 130)

Prilog *ondi*, s ikavskim odrazom *jata*, pronađen je u brojnim potvrdama u *Grškovićevo zborniku*:

i **ondi** grišnici vskrsnu v muku vičnu (f 12)

A ča bude ot onih ki budu va onom pržuni p(a)klenom i va ogni goručem i **ondi** bude biti ne li za 20 (i) let ili za 100 (r) da bez konca i vaviki vik (f 24^v)

Bud(e)t že **ondi** muke različne i razčislne bude **ondi** muka ot črvi ki nikoli ne umiraju (f 23^v- 24)

I bude **ondi** muka smrada nepostoina ko e sumporna (f 24)

I bude **ondi** muka studena neizrekomie (f 24)

I paki **ondi** bude lakost veliē bes sitosti (f 24)

I paki **ondi** bude muka žae goruče (f 24)

zane opet' on' gre v dubravu tare **ondi** stoe z dive (f 132)

Da kadi straha ni **ondi** e pogibel' duši (f 186)

kadi e(st) B(og) **ondi** gospodue velika i neizmerna lûbav (f 187^v)

Zabilježen je i prilog *odkudi*, također s ikavskim odrazom *jata*:

i nesoše gospoju na poludne **odkudi** ishojaše rika ognena (146, D. (3. f. 19, or. 24))

Čakavski prilog *kadi* s jakom vokalizacijom poluglasa i ikavskim odrazom *jata*, vrlo je čest u *Zborniku*:

i pridut na sud na ono mesto **kadi** e osop (f 17^v)

poidi presvetaja pokažu ti **kadi** muče se (f 21)

i reče gospoja koliko e muk **kadi** mučit se rod č(lovičan)ski (f 18^v)

blažen (j)e dom ta **kadi kadi** leže knjige sie (f 15^v)

I obračši se Mariě reče **kadi** e pr(o)r(o)častvo Moisievo **kadi** su proroci ki nisu sagrišili nikoli **kadi** e Pavl vzlubljenik b(o)ž(i)i **kadi** e s(ve)ta nedila Krstova krstěnska **kadi** e sila križa tvoego (f 22^v)

I reče gospoě **kadi** e Gabril anel ki mi radost vzvesti (f 23)

i meču va tmu kromišnuju **kadi** e plač iskaržat zubom i ridanie mnogo (f 27)

Drugo hvali ga **kadi** ga ni (f 56)

Pinezi nisu onoga kie e skupil' da onoga su ki e umi spanžati **kadi** e potreba (f 58^v)

to moe savkuplenie prostranno e spanžite **kadi** se podoba (f 58^v)

Zavidoč **kadi** e **tu** ne more mir' biti (f 56^v)

Da **kadi** straha ni **ondi** e pogibel' duši, **kadi** ni straha **tu** e rasprostranstvo života i **ondi** e obilie griha (f 186)

kadi e(st) B(og) **ondi** gospodue velika i neizmerna lûbav (f 187^v)

Srce mudrih' **kadi** skrb' ih' est', srce že norih' **kadi** est veselie (f 188^v)

Prilozi *iznutru* i *okol'* oprimjereni su jednom potvrdom:

pozrih na nebo i vih otvoreno ishaêše **iznutru** (f 10)

čl(ově)k' biše ki kopaše **okol'** edne ěmi (f 178^v)

Prilog **indi** ('drugdje') javlja se uglavnom u neliturgijskim tekstovima³⁸⁹ pa je tako zabilježen i u *Grškovićevu zborniku*:

tako budu i na uskrišenje ludi **indi** ne bude slavna ni prugasta ni črna ni bude različna (f 12)

sa siloju i sa slavu mnogu **indi** uzet me nepravdni delateli (f 13^v)

Više je potvrda i priloga *gori* i *doli*, oba s ikavskim odrazom jata u nastavačnom morfemu:

padahu krupice kako i zvezde **doli** (f 20^v)

Go(spo)din ti velik tebi bo **doli** gredet (f 14)

iznese se oblak **doli** i postavi me na gori tovrscii (f 15^v)

vshiti me **ot gori** i postavi me pred licem nebeskim (f 10)

ot vika nismo videli s(ve)ta i ne moremo pozriti i **gori** ležaše na nih smola vruća (f 19)

³⁸⁹ Usp. Tanja Kušević: „Prilozi mjesta i smjera u staroslavenskom jeziku i hrvatskoglagoljskim tekstovima 14. i 15. stoljeća“, *SLOVO 56-57 (2006 - `07)*, Zagreb, 2008., str. 280.

7.8.2.2. Načinski prilozi

Načinski prilozi odgovaraju na pitanje *kako?* i imenskog su postanja. Najčešće se tvore od pridjeva, a manjim dijelom od zamjenica. S obzirom na to da su pridjevi jedna od najbrojnijih vrsta riječi, i načinski su prilozi sukladno tome među najbrojnijim vrstama priloga³⁹⁰. U tekstovima je moguće priloge razlučiti od pridjeva samo uz pomoć konteksta, s obzirom na to da su pridjevni načinski prilozi nastali od okamenjenog oblika srednjega roda pridjeva.

U *Grškovićevo* smo zborniku pronašli sljedeće načinske priloge:

i obratit v muke zlo tvorce da se **gore** budu mučili a svitlosti k strani b(la)ž(e)nih da veče veselie budu imeli (f 17^v)

I reče gospoja o **gore** grišnim zač' bes konca muče se (f 22)

da ju aneli bož(i)i nesihu v rai govoreči ju **gore** nam ubozim ki nismo niednoga dobra učinili (f 27)

U navedenom je primjeru vidljivo da se načinski prilozi mogu tvoriti i od komparativa, odnosno superlativa pridjeva, što znači da se oblik komparativa/superlativa morao okameniti u obliku srednjega roda.

Zavidoč vsagda čini viditi č(lově)ka da v susedovi poli **bole** e živiti nego v negovi (f 56^v)

Bole se e predati na semrt' nego žalosti (f 57)

Mnogo **bole** est ne obečavši dati neže obečavši tr ne dati (f 188^v)

Prilozi *dobro* i *zlo* među brojnijima su u *Zborniku*:

dobro

a on ogn bude za očišćenie onim ki su **dobro** činili (f 17^v)

I proslzi se gospoja i reče **dobro** bi se č(love)ku i ne roditi (f 19^v)

Da kada e kurba **dobro** plačena da bi cesar' bil (f 131)

³⁹⁰ Usp. Tanja Kuštović: *Prilozi u hrvatskologoljskim tekstovima*, Matica hrvatska, Zagreb, 2014., str. 100.

Malo se nahodi ki **dobro** zna ke nature su kurbe (f 131^v)
I umii se **dobro** nesti proti im' i hoč' čast' imiti (f 131^v)
Ki se B(og)a boite veruite v nega i **dobro** tvorite da ne bude tača vaša plača (f 185^v)
lûbite nepriêтели vaše i **dobro** činite onim' ki vas' nenavide (f 187^v)
Ki se B(og)a boi **dobro** bude imel na konci v životi (f 186)
Bratiê, **dobro** est nam' B(og)a boêti se ere strah' gospod(a)n otgana grih' (f 186)

zlo

i nadu telo nega smradno i črvivo i tada hote poznati da su **zlo** verovali (f 16^v)
hotiûči kaštigati onoga ki **zlo** čini (f 56)
Reče G(ospod) sliši gospoe Marie ako nisu zla za **zlo** vzdali tako êkože govoriši
vsakomu protivu delom nega (f 22^v – 23)
Prvi est plteni, a to est kada se boimo pogibeli ili inoga zla ali zgubiti niko blago i **zlo**
pregrišujemo (f 186)

Prilog *kako* brojan je u *Grškovičevu zborniku*, dok je njegova zanijekana inačica
rjeđa:

kako pisano e pod glasom ptičim (f 12)
kako reče Pavl apustol kupno š nim (f 12^v)
i **kako** li vas oču pomilovati **nine** že v milosrdie o(t)ca bespltnih **sada** daju vam ot
srišeniê moego dopeti kost da slavite o(t)ca i s(i)na i duha s(ve)ta (f 23^v)
kako prie reče David prorok (f 11^v)
i **kako** i prie recoh vskrsnu v život vični (f 12^v)
kako prie reče G(ospod)Ľ lube mene i slovo moe (f 15^v)
Izvii prvo ako on' umi sebi dobr' s(ve)t' dati i **kako** se nosi po svoem s(ve)tu čl(ovê)ku
dobru i mudru (f 59^v)
kako ni bilo ni ima biti dokle pridu vrimenta ta tada (f 11)
i budu pravdnici na lici vsee zemle **êkože** reče David (f 15)

Kao i prilog *kako*, jednako je u *Grškovičevu zborniku* brojan i prilog *tako*, ponekad
upravo u kombinaciji s prilogom *kako*, u izrazima tipa „kako-tako“:
razve su ednim obrazom **tako** budu i na uskrišenie ludi indi (f 12)
zač **tako** proreče prorok Isaija (f 17)
i **tako** vsaki dan bude (f 17)

zato **tako** muče se (f 18^v)

Zač hoti B(og)ь **tako** da bi videl (f 24^v)

tako se iškuša čl(ově)k' v nevoli (f 57)

I **tako** ei stvori tri dni (f 179)

I **tako** e drži milosrdie vazda se boi nega pravde (f 186)

Tako kako e ki zaslužil (f 23^v)

verueši li Pavle i poznaváš da **kako** č(lově)k' učini **tako** prime (f 27)

I ot' toga piše mudri **kako** se habe svite od molev' **tako** i život zavidlivih' vsaki hip (f 56^v)

I **kako** budeš miril **tako** e i tebi mirilo bude (f 189)

Prilog *kupno* ('zajedno, sveukupno') potvrđen je u nekoliko primjera:

slava veličastviju B(ož)e tvoemu **kupno** sa o(t)cem i sinom i duhom s(ve)tim (f 23^v)

kako reče Pavl apustol **kupno** š nim (f 12^v)

Još je rjeđa inačica *vkup*, ali ipak smo pronašli primjer:

Da ako bi kadi dragi sinu videl' dva ili tri **vkup'** govoreći (f 130)

i družu umrvši bliz končine **naedno** li v prsun (f 12)

Prilog *otai* ('tajno') također je zabilježen u *Grškovićevo* zborniku:

to su žene i divice ke **otai** dicu dobivajuće tre e davlahu (f 19^v)

Piše mudri ožion ki lûbo priětela svoga hoče pokarati pokarai ga **otai** a ne pred ludi (f 59)

Zabilježeni su i prilozi *edno* i *ednako*:

počivai vnoi postili **edno** 10 (i) let bila bi mu teška muka (f 24^v)

I vsa zemla bude **ednako** ravna (f 17^v)

i reče mihovil **ednako** Presvetaja nisi videla velih muk (f 19^v)

Prilog *skoro*, koji može biti i vremenski prilog, u nekim je primjerima zabilježen kao načinski prilog ('brzo'):

a ti ne viš' sinu kako **skoro** zgubiš' čto im' daš' (f 131^v)

I glasi gredu **skoro** kadi e nemir'e a zli lûdi tekú onamo tere bes pravdi rubaju po onoi zemli kudi e nemire (f 131^v)

U *Grškovićevo* su *zborniku* zabilježeni još i sljedeći načinski prilozii, svaki u malom broju potvrda:

pravo

ere bogataistvo te nauči **pravo** razumiti stvari ča e bole (f 57^v)

I ako te pitaû sveta reci im' **pravo** da te ne bude niedan' človik' karal' (f 130)

Oni imaû v sebi svršenu lûbav' ki **pravo** živut' i zato nima se boêti on' ki **pravo** živet' (f 186^v)

ednako

i reče mihovil **ednako** (f 19^v)

halmi uravnajut se i vsa zemla bude **ednako** ravna (f 17^v)

suprotiv

suproti onim ki mu budu **suprotiv** govorili (f 16^v)

dostoino

i reče presvetaja eli **dostoino** meso č(lovečan)sko jasti (f 19^v)

istinno

ot lûbve Božie budi tvoe srce probodeno tako da **istinno** moreš' reći ranen esam' (f 188)

očito

Ako li û vazmeš' **očito** od' dobrih' lûdi si za niče držan' (f 130)

almužno ('milostivo')

I to razumiite bratiě draga da **almužno** ne tako mrtvim' prudi na i živim' veliko (f 178^v)

mudro

Kada ča počneš' učinie **mudro** i vazda razmisli konac' (f 188^v)

hudo

I reče mihovil ti su svojim botrom **hudo** govoreli (f 15^v)

želno

I ondi va onoi ěmi stoeĉi on' **želno** molaše se prizivae b(la)ž(e)nu gospoju (f 179)

otvoreno

pozrih na nebo i vih **otvoreno** ishaêše iznutru (f 10)

nezmožno

i reĉe mihovil **nezmožno** e tebi presvetaja viditi muki sie (f 18^v)

skvrno

a on' to slišav' ter se ne krsti ta e **skvrno** jadac' i poganin (f 20^v)

vridno

Oĉe e veĉe **vridno** hvaliti ĉl(ově)ka prez pinez (f 58)

crikveno

Ako ti shraniš' **crikveno** (f 130)

naglo

Manen ĉl(ovê)k' **naglo** pustit' gniv, mudar že rasmotriv (f 188^v)

nikakor'

A ki ĉl(ovê)k' ima tr' ne da **nikakor'** ne more ĉasti imiti (f 130^v)

7.8.2.3. Vremenski prilozi

Vremenski su prilozi vezani uz prilošku oznaku vremena te odgovaraju na pitanje *kada?*. Sam prilog *kada* (*kagda*) može u rečenici imati i funkciju veznika, kad ne odgovara na pitanje *kada?*.

Staroslavenski prilozi *abie* ('odmah, brzo'), *nikoliže* ('nikada'), *nine* ('sada'), *paki* ('opet, ponovno, zatim, onda, pak, također'), *prisno* ('uvijek') također se javljaju u *Grškovićevu zborniku*:

i ne mogoh žiti padoh nih na zemlu i **abie** vzriv očima moima na n(e)bo (f 10)

Črv ih **nikoliže** ne umiraet i ogn nih **nikoliže** ne ugasaet (f 24)

I reče im b(la)ž(e)ni Mihovil **nine** se plačite i ě se hoću s vami plakati (f 27^v)

I **paki** slišah glas govoreć sliši pravdni Ivane (f 10)

s(ve)ta **prisno** diva b(ogo)r(odi)ca m(a)rija vshoti pohoditi mesta mučimih' (f 18)

U navedenome primjeru prilog *prisno* nalazi se uz pridjev, iako ima prilošku funkciju. Glagol *biti* u ovome je slučaju izostavljen pa bismo izraz mogli prevesti: vazda/vječno (je) sveta djeva Bogorodica Marija.

U *Grškovićevu* su *zborniku* još neki staroslavenski i hrvatski prilozi:

i družu umrvši **bliz** končine (f 12)

Ovo se ima viditi da kada bude **blizu** skončanie s(vi)ta (f 15^v)

U prvome je primjeru riječ o staroslavenskome prilogu, dok je u drugome zabilježen narodni oblik.

U *Grškovićevu* smo *zborniku* pronašli i prilog *vinu*, koji ima isto značenje kao i *vsagda/vazda*:

Da on' ki ženu zgubi tim' zakonom' **vinu** e(stь) posramlen' do nega života (f 130)

a on' te hoće **vinu** za huda čl(ovê)ka štirati (f 130^v)

svate se **vsagda** a ne ugasaet (f 18)

Zavidoč **vsagda** čini viditi čl(ovê)ka da v susedovi poli bole e živiti nego v negovi (f 56^v)

v zemlskih deli **vsagda** prebiste, a ne v duhovnih (f 27^v)

i ne podobaet nam prêti se nad krotkim i trplivim' biti **vsagda** to (f 188)

I **vazda** prebivahota v rati (f 57^v)

Boga se **vazda** boêti imamo (f 185)

strah' Boži čini mudra čl(ovê)ka i na dobro **vazda** želi (f 186)

I zato, draga bratiê, strah' i ufanie budi **vazda** v srci vašem' (f 186)

I tako e drži milosrdie **vazda** se boi nega pravde (f 186)

Kada ča počneš' učinie mudro i **vazda** razmisli konac.' (f 188^v)

i odatatle **v(a)zda** z Gospodem slaviti se bdem (f 12^v)

Oblici *vsagda* i *vinu* staroslavenskog su podrijetla, a oblik *vazda* je iz hrvatskog, narodnog jezika. Stariji i noviji oblici se podjednako izmjenjuju u *Grškovićevu zborniku*, uz nešto veću prevagu novijeg oblika.

Prilozi *vazda* i *vsagda* su sinonimi, što dokazuju primjeri u drugim tekstovima, npr. u *Akademijinu korizmenjaku*.³⁹¹ Isto vrijedi i za priloge *tada* i *tagda*, s time da je *tagda* u hrvatskoglagojskim tekstovima uglavnom manje brojan.³⁹² Oblici *tada* i *vazda* pripadaju narodnome jeziku, dok su *tagda* i *vsagda* stariji, staroslavenski oblici. U jednakom su odnosu i prilozi *kada* i *k(a)gda* u hrvatskoglagojskim tekstovima, iako staroslavenski oblik nije zabilježen u *Zborniku*. Pronašli smo samo potvrde hrvatskoga priloga *kada*, koji je u *Grškovićevu zborniku* vrlo brojan:

reh G(ospod)i **kada** hote biti časi ti i vrimena ta (f 10^v)

stari i mladi **kada** vskrsnu kakovi budu (f 12)

i **kada** duha ne bude v nem (f 12^v)

i **kada** e razgrnu (f 14^v)

i **kada** otimu B (drugi) peč(a)t sruši se luna i ne die i **kada** otimu V (treći) pečat pogine s(ve)t slnačni i ne bude s(ve)ta slnačnago po vsei zemli (f 14^v)

Ovo se ima viditi da **kada** bude blizu skončanie s(vi)ta (f 15^v)

Da **kada** se vidi kurba sita i oblčena i obuvena ona strže v noći (f 131^v)

I **kada** ga poče ispovidati (f 178)

Kada človik počne verovati dan sudni počne se ga boêti (f 186^v)

Prilog *kъgda* (*kada*) ima značenje priloga samo kad sadrži značenje pitanja. U ostalim je slučajevima veznik.³⁹³

Staroslavenski prilog *tagda* i starohrvatski *tada* izmjenično se pojavljuju u *Grškovićevu zborniku*, iako je noviji oblik brojniji:

tagda zapovida anelom otkriti ad i otkriše ad (f 18^v)

Tagda reče gospoja k mihovilu kto sut si i kaci im grisi sut (f 19)

Tagda reče Marija kako si e zaslužil' tako i trpi (f 20^v)

bes konca muče se **tagda** reče mihovil (f 22)

³⁹¹ v. Tanja Kušćović: *Prilozi u hrvatskoglagojskim tekstovima*, Matica hrvatska, Zagreb, 2014., str. 60.

³⁹² usp. Tanja Kušćović: *Prilozi u hrvatskoglagojskim tekstovima*, Matica hrvatska, Zagreb, 2014., str. 62.

³⁹³ v. Tanja Kušćović: *Prilozi u hrvatskoglagojskim tekstovima*, Matica hrvatska, Zagreb, 2014., str. 56.

Tagda Mihovil i vsi aneli bož(i)j vznesoš glas (f 22^v)

Tagda reče G(ospod) ako su po zakonu Moisievu hodili i Pavla poslušali da i(m) se sudi (f 22^v)

I **tagda** odgovori im Isu(kr)s(t) zač ste v mukah (f 27)

I **tagda** đevl pakleni istegnu glavu svoju nad pakal (f 28)

dokle pridu vrimena ta **tada** klas pšeničn postit kvartu pšenice (f 10^v)

uslišah glas govoreć mi: sliši pravdni Ivane **tada** pridet ki e vavržen va tmu imenem antikrst (f 10^v)

i **tada** pošlu Iliju i Enoga i naide ta laža suća i prelastnika (f 11^v)

sliši pravdni Ivane **tada** skonča se vsaka plt č(lovi)č(as)ka (f 11^v)

i **tada** izide vsaki duh nečisti iz bezdan (f 12^v)

tada pošlu aneli moe na zemlu (f 12^v)

tada gore velike zgore i obale se istaru se (f 13)

sliši pravdni Ivane **tada** se zemla očisti se ot griha i naplni se blagoohaniê (f 13^v)

i **tada** rasiplu se nebesa ot stoka slnca i do zapada (f 14)

sliši pravdni Ivane **tada** otkriet se rai i budet rai vsa zemla (f 15)

i nadu telo nega smradno i črivo i **tada** hote poznati da su zlo verovali (f 16^v)

sliši pravdni Ivane **tada** pridet ki e vavržen va tmu (f 11)

I **tada** riše mučeći se ot vika nismo videli s(ve)ta (f 19)

I **gdi** e divica pogubila svoû čast' **tada** sinu dragi pogubi vsu moć' i dobrotu svoju (f 131)

Dragi sinu nemir'e ima velik' vlaz' i prostran' a **kada** čl(ovê)k' oče izlisti **tada** su vrata zatvorena (f 131^v)

A beseda ima biti **prie** mišlena **tada** ûre rečena (f 131^v)

Tada bratiê lûbimo B(og)a v sem životi da nas' pomilûe otac' nebeski (f 188)

U *Zborniku* je zabilježen i prilog *otada*:

reh G(ospod)i umrši **otada** (f 12^v)

Prilog *koli* (kada) u *Grškovićevu* je *zborniku* zabilježen u potvrdnom i u zanijekanom obliku:

kadi su proroci ki nisu sagrišili **nikoli** (f 22^v)

črvi ki **nikoli** ne umiraju (f 24)

kuplaše veliko blago ožuru i vsakim' zakonom' ko **koli** mogaše i nigdare se nasititi ne mogaše blaga (f 58^v)

zač' prez lûbve ča **koli** činimo ništar nam prudno ni (f 187^v)

ki **koli** verue k božastvu nigdar' priti ne more na mane (f 187^v)

I **nikoli** ne moreš' meû dobrimi časti imiti (f 130)

I ne vložī se **nikoli** lûbiti hčere gospodina tvoga (f 131)

A ki čl(ovê)k' ne more trpiti zla i dobra **nikoli** ne more imiti (f 132)

U nekim je zabilježenim primjerima zanijekani oblik stopljen s česticom **že**:

I reče mihovil sliši presvetaja ako gdo vložīt se va tmu siju ne imat pomenuti se **nikoliže** (f 22)

Črv ih **nikoliže** ne umiraet i ogn nih **nikoliže** ne ugasaet (f 24)

Zabilježeni su i prilozī *otprīe* i *naipriē*:

kadi e sila križa tvoego ki Adama i Eugu **otprīe** kletvi izbavi (f 22^v)

Da one bi hotele **naipriē** da bi človik zgubil' život' (f 132)

Čest je i stari prilog *nigdar*:

Mudri piše: Zavidlivi ni **nigdar'** prez žalosti (f 56^v)

zač' mudr' čl(ovê)k' ne prebiva **nigdar'** v žalosti (f 57^v)

Ki zna ča e mir' **nigdar'** ne pomišla ča e rat' (f 57^v)

ožuru i vsakim' zakonom' ko koli mogaše i **nigdare** se nasititi ne mogaše blaga (f 58^v)

Nigdar se onim' ne diči čim se očeš' sramovati (f 188^v)

Zlobivi lûdi **nikadar'** mira nimaû (f 57^v)

ki koli verue k božastvu **nigdar'** priti ne more na mane (f 187^v)

Staroslavenski prilog *nigdar/nigdare* nešto je brojniji u *Grškovičevu zborniku* od njegove hrvatske inačice *nikadar*.

Prilog po značenju oprečan prilozima *nigdar* i *nikadar*, prilog *vъvêki*, zabilježen je u *Grškovičevu zborniku* u nekoliko potvrda, s vokalizacijom poluglasa te s različitim odrazima jata:

hvala i čast i poklonenie O(t)cu i S(i)nu i Duhu S(ve)tu **vaveki** (f 15^v)

slava veličastviju B(ož)e tvoemu kupno sa o(t)cem i sinom i duhom s(ve)tim **vaveki** vek (f 23^v)

A ča bude ot onih ki budu va onom pržuni p(a)klenom i va ogni goručem i ondi bude biti ne li za 20 (i) let ili za 100 (r) da bez konca i **vaviki** vik (f 24^v)

I prilozi *sada* i *nine*, kao dva sinonima koji pripadaju, prvi novijemu hrvatskoglagojskom opusu, a drugi starijemu starocrkvenoslavenskome, supostoje u *Grškovićevu zborniku* kao dva jednakovrijedna elementa:³⁹⁴

svoimi govoreće antikrstu zadie **nine** slav toê (f 14)

I reče im b(la)ž(e)ni Mihovil **nine** se plačite i ě se hoću s vami plakati (f 27^v)

lube mene i slovo moe hrane i skladaju **nine** B(og)u našem(u) l(su)s(u) H(rst)u (f 15^v)

i kako li vas oću pomilovati **nine** že v milosrdie o(t)ca bespltnih **sada** daju vam ot srišeniē moego dopeti kost da slavite o(t)ca i s(i)na i duha s(ve)ta (f 23^v)

I reče im Isus **nine** skozi b(la)ž(e)nago P(a)vla i skozi Mihovila i vse moe anele (f 27^v)

Ta bist on' ki bi g(ospo)din' nada vsim' s(ve)tom' ot ishoda sanca do zapada a **sada** mu e dovole B(og) sežna zemle (f 57^v)

Da povii mi v kakovi sada esi (f 178^v)

Bil sam' dosele v zalih' mukah' a **sada** iž nih' izašal' esam' skozi s(ve)te mise (f 178^v)

Sada vas svetuû, draga bratiê da se lubvu svežete sa onim koga nenavidite (f 187^v)

U *Grškovićevu je zborniku* čest i starocrkvenoslavenski prilog *paki*:

I **paki** slišah glas govoreć sliši pravdni Ivane (f 10)

paki reh G(ospod)i potom čto hoćeš storiti (f 11^v)

I **paki** riže k nei muči mi gospoe divo marie (f 19)

I **paki** reče im Isus kai ste dobra učinili (f 27^v)

I **paki** ča e zlo i slatkosti ne more znati takmo požlhkosti (f 57^v)

i **paki** rih G(ospod)i *potom* čto hoćeši storiti (f 14)

i **paki** reh G(ospod)i čto hoćet biti (f 15)

I **paki** vidi presvetaja žene viseće za uši (f 19^v)

I **paki** padie ona e t(a)ma na nih (f 22)

U tekstovima *Zbornika* se pojavljuje veći broj novijih vremenskih sinonimnih priloga *prie* i *prvo*:

kako **prie** reče David prorok (f 11^v)

³⁹⁴ v. Tanja Kušćović: *Prilozi u hrvatskoglagojskim tekstovima*, Matica hrvatska, Zagreb, 2014., str. 64.

i kako i **prie** rekoh vskrsnu v život vični (f 12^v)

kako **prie** reče G(ospod)ǃ lube mene i slovo moe (f 15^v)

prvo oče biti da oče učiniti svoja velija znamenja (f 17)

tere mi skažet o zemlskih i tako e **prvo** o nebeskih (f 18)

opet pade tma na nih ka biše i **prvo** bila (f 19)

Izvii **prvo** ako on' umi sebi dobr' s(ve)t' dati i kako se nosi po svoem s(ve)tu čl(ově)ku dobru i mudru (f 59^v)

U navedenim primjerima *prie* ima značenje priloga 'prije', a ne prijedloga. Ovdje je riječ o prilogu iz narodnoga jezika, koji je u brojnim slučajevima zamijenjen prilogom *prvo*.³⁹⁵ I prilog *naiprie* često je zamijenjen prilogom *prvo* i *naiprvo*, što je često u hrvatskoglagoljskim zbornicima.³⁹⁶ Prilozi *prvo* i *naiprvo*, kao i *prie* i *naiprie*, u tekstovima su često sinonimi jer im je značenje isto. Nešto što je vremenski bilo *prvo* ne može biti „prvije“ isticanjem predmetka *naj-*. I jedan i drugi prilog imaju isto značenje, a isto vrijedi i za priloge *prie* i *naiprie*.³⁹⁷

U *Grškovićevu zborniku* riječ *prie* mogla se naći i u prijedložnom značenju:

razarajući post **prie** vrimena (f 21^v)

Prilog *skoro* ('ubrzo') pojavljuje se u vremenskome značenju u manjem broju primjera u *Grškovićevu zborniku*:

I reče P(a)v(a)l anelu veruju G(ospod)i' i potom **skoro** aneli nesihu dušu ednoga pravdna čl(ově)ka v nebo (f 27)

Da vele sabranie **skoro** pom(a)nka piše mudri bogati ne dobude blaga bez' muke (f 58)

I dal ti bi glas ot tvoega nepriětela **skoro** ti slaže da bi mu nič' dal' (f 130)

a ti rečeš' ê bih' otel' **skoro** preiti a ne ideš' li tebi bude škoda (f 130^v)

Zabilježena je i potvrda priloga *ǃkmo*, s vokalizacijom poluglasa u *a*:

I paki ča e zlo i slatkosti ne more znati **takmo** požlhkosti (f 57^v)

Prilog *sjutra* ima značenje 'ujutro', a ne 'sutra', što potvrđuju i sljedeći primjeri:

³⁹⁵ Tanja Kušević: *Prilozi u hrvatskoglagoljskim tekstovima*, Matica hrvatska, Zagreb, 2014., str. 64.

³⁹⁶ Primjerice u *Kolunićevu zborniku*. Usp. Tanja Kušević: *Prilozi u hrvatskoglagoljskim tekstovima*, Matica hrvatska, Zagreb, 2014., str. 65.

³⁹⁷ Usp. Tanja Kušević: *Prilozi u hrvatskoglagoljskim tekstovima*, Matica hrvatska, Zagreb, 2014., str. 65.

kako zvezda shodećiê **sjutra** (f 11^v)

kako cvet **sjutra** ocvate a k **večeru** us̃hne (f 13)

Ovi leksemi mogu biti prilozi ili priložni izrazi, ako ih gledamo kao dvije riječi.

Zanimljivo je da priložni izraz *k večeru* ima značenje 'večeras', a ne 'jučer', kako je zabilježeno kod priloga *večera* u *Hrvojevu misalu*.³⁹⁸

Prilog *bliz*, odnosno *blizu* može imati vremensko, ali i mjesno značenje. U sljedećim primjerima ima značenje vremenskoga priloga:

i družu umrvši **bliz** končine (f 12)

Ovo se ima viditi da kada bude **blizu** skončanie s(vi)ta (f 15^v)

Nismo pronašli primjere u kojima je **blizu** mjesni prilog.

Vremenski je prilog *potom* zabilježen u više potvrda:

reče a **potom** čto hoćet biti uslišah glas govoreć mi sliši pravdni Ivane **tada** pridet ki e vavržen va tmu (f 11)

i reh̃ G(ospod)i **potom** čto hoćet biti i reče mi sliši pravdni Ivane **potom** pošlu aneli (f 13)

potom ne pozna mesta svoego i ṽsd v zemlu (f 13)

potom oblak svitl vshiti me ot gori i postavi me pred licem nebeskim (f 10)

paki reh G(ospod)i **potom** čto hoćeš storiti (f 11^v)

i paki rih G(ospod)i **potom** čto hoćeši storiti (f 14)

I reče P(a)v(a)l anelu veruju G(ospod)i' i **potom** skoro aneli nesihu dušu ednoga pravdna čl(ově)ka v nebo (f 27)

I saka voda ishaě iz mora i **potom** va ne vhodi oće pl' č(lověča)ska ot zemle e i paki li v zemlju idet (f 55^v)

s(ve)ti Ivan G(ospod)i dnu reče a **potom** čto hoćet biti (f 11)

i **potom** skoro aneli nesihu dušu ednoga pravdna čl(ově)ka vnebo (f 27)

I saka voda ishaě iz mora i **potom** va ne vhodi oće pl' č(lověča)ska ot zemle e (f 55^v)

³⁹⁸ Usp. Tanja Kuštović: *Prilozi u hrvatskoglagojskim tekstovima*, Matica hrvatska, Zagreb, 2014., str. 70.

Prilog *jure* (< *uže*, 'već, čak, upravo') može, ovisno o kontekstu, biti i česticom, no u *Grškovićevu zborniku* ima i potvrda njegove priloške funkcije:

koi se di Korakaim kada bude **ûre** na dobi N (70) let počne prodikovati v erusolimi (f 15^v)

svedočstvo od krsta kako(j)e bil prtíl i kako (j)e **ûre** bil umrl za spasenie č(lovečan)ska (f 16^v)

I reče ei: ě grem' slišav' misu i **ûre** e ot'služena a ona se vrati opet' na stan' (f 178^v-179)

da **ûre** tri dni esu pokli lačan' esam' velmi (f 179)

Kako smo prije napomenuli, neki su prilozi nastali okamenjivanjem imenice u određenom padežu. Prilog *zmlada* ('od mladosti' = 'oduvijek') nastao je od genitivnoga oblika:

Malo krat se naide čl(ově)k' zločudn' ki se **zmlada** kara od starięga (f 59)

7.8.2.4. Količinski prilozi

Prilozi količine označavaju brojnost određene glagolske radnje i odgovaraju na pitanja *koliko?* i *koliko puta?*. Neki od neodređenih priloga poput *mnogo*, *puno*, *malo*, *često* mogu stajati uz imenicu umjesto glagola, iako se ne slažu s njome u rodu, broju i padežu. Takvi oblici imaju okamenjen oblik srednjeg roda pridjeva, ali im je, za razliku od ostalih priloga, značenje uz imenicu uvijek pridjevno, a funkcija atributna. U takvoj funkciji to tada i nisu prilozi, već okamenjeni pridjevi.³⁹⁹

U *Grškovićevu su zborniku* zabilježeni sljedeći količinski prilozi:

oče

reče David okropiši me G(ospod)i osopom očešču se i pročê **oče** reče pror(o)k (f 13^v)

I saka voda ishaě iz mora i potom va ne vhodi **oče** plt' č(lověča)ska ot zemle e i **paki** li v zemlju idet (f 55^v)

³⁹⁹ Usp. Tanja Kuštović: *Prilozi u hrvatskoglagoljskim tekstovima*, Matica hrvatska, Zagreb, 2014., str. 202.

Oče piše: **veče** se e varovati bližik' i prietel ki ti zavide nere ot' neprietel' (f 56^v)

Oče piše: Zavidlivomu e drago škodu prieti li da bi drugi vekšu priel' (f 56^v)

oče ni ptice ka se **veče** za mladiče žalosti (f 57)

Oče kako se iskusi zlato i srebro va ogni tako se iškuša čl(ově)k' v nevoli (f 57)

Oče piše: Mir' boli e nego niedno boga(ta)jstvo sega s(vi)ta (f 57^v)

Oče piše: Da vele sabranie skoro pom(a)nka (f 58)

Oče e **veče** vridno hvaliti čl(ově)ka prez pinez nego pinezi prez č(lově)ka (f 58)

Oče piše ne karai prietela tvoga pred ludi kada e srdit' (f 59)

Da bih' imel' ednu nogu v ěmi **oče** bih se učil' mudrosti (f 59^v)

I **oče** Solomun piše (f 185^v)

I **oče** imamo lûbiti bližike naše ako su dobri i ako B(og)u služe i **veče** imamo lûbiti strannoga ki e svezan' s nami lûbvu duhovnu (f 187)

i **oče** reh G(ospod)i e li va onom mesti poznati drug druga ili bratu brata ili ocu čedo ili bude li pomišlenie na dom (f 12^v)

veče/ naiveče

i obratit v muke zlo tvorce da se gore budu mučili a svitlosti k strani b(la)ž(e)nih da **veče** veselie budu imeli (f 17^v)

Prvo kada se čl(ově)k' žalosti **veče** nere mu e potreba (f 57)

dokle pride sin tvoi bl(aže)ni... **veče** s(u)nca (f 18^v)

imamo nih lûbiti i pomoći a inih koliko **naiveče** moremo (f 188)

malo

i v tom vele ih **malo** budet kih ne prelastit (f 16^v)

Zač' ni **malo** lûdi ot' žalosti umrlo a v tom' ni niedan' prud' (f 57)

Malo se nahodi ki dobro zna ke nature su kurbe (f 131^v)

Prilozi u značenju 'puta'

Malo krat se naide čl(ově)k' zločudn' ki se zmlada kara od stariega (f 59)

Ne ijii **vele krat'** va dne da v beteg' ne vpadeš' (f 189)

svateći se **sedmericeju** veče s(u)nca (f 18^v)

Prilog *koliko* relativno je brojan u *Grškovičevu zborniku*, a često se javlja i prilog *toliko*:

i reče gospoja **koliko** e muk kadi mučit se rod č(lovičan)ski (f 18^v)
ki boit se svrhu Go(spo)da ašče č(lově)кь imat strah kada uzrit ednoga vruga **koliko**
veći strah budet kada ih vidi veliko množstvo (f 24)
imamo nih lûbiti i pomoći a inih **koliko** naiveće moremo (f 187)
Dragi sinu govori ti Vičerd' **koliko** ti e biti mudru brumnu i počtenu (f 130^v)
idoč' kanûšini ka ima toliko zavidoč' kada vidi svoe mladiče da su siti **toliko** ih' bie
dokle vidi da vse omadleû (f 56^v)
š nih pomoćju hote priti k nega rukam i **toliko** skozi veliko bogataistva ko bude daval
hoće mnozih po sebi obrnuti (f 16)

Prilozi *koliko* i *toliko* česti su i u izrazima tipa *koliko-toliko*:
i reče sliši pravdni lvane **kolko** čislo (j)je anel **toliko** i č(lovi)кЪ (f 15^v)

Prilozi u značenju 'mного' i 'malo'
i v tom **vele** ih **malo** budet (f 16^v)

Malo se nahodi ki dobro zna ke nature su kurbe (f 131)

Ta strah e dob(a)r ako i ni zadovolan na spasenie i svršen po kom' v nas' raste **malo**
dobra činenê (f 186^v)

imamo nih lûbiti i pomoći a inih koliko **naiveće** moremo (f 187)

Ne pii vina **mnogo** da te ne povrati v norost' (f 189)

da jure tri dni esu pokli lačan' esam' **velmi** (f 179)

lubvu svežete sa onim koga nenavidite i da greš želiûçi Is(u)h(гъst)a niedne riči sega
s(ve)ta **više** nega (f 187^v)

budu se mučiti va ogni paklenom ki ogan stužæet niki **veće** niki **mane** tako kako e ki
zaslužil (f 23^v)

ona strže v noči lê mošne i gdi ona vidi da močna (!) na **mane** gre (f 131^v)

ki koli verue k božastvu nigdar' priti ne more na **mane** (f 187^v)

Prilog *pače* ('više, štoviše, više nego, upravo, radije'), kao velik dio drugih priloga,
može biti popridjevljen ukoliko se odnosi na imenicu⁴⁰⁰:
mnogo vidih svitlosti **pače** slнца svitliê (f 10)

⁴⁰⁰ Usp. Tanja Kuštović: *Prilozi u hrvatskoglagojskim tekstovima*, Matica hrvatska, Zagreb, 2014., str. 211.

Zabilježen je i stari prilog *liha*:

ne bude slavna ni prugasta ni črna ni bude različna **liha** razvi ednakim obrazom vskrsne i ednakim zrastom po vsom vseleni (f 12)

Prilozi *jako, jegda, jeli, jelьma, koli, přžde, ljubo* često u tekstovima imaju funkciju konektora.⁴⁰¹

Reče G(ospod) sliši gospoe Marie ako nisu zla za zlo vzdali tako **ěkože** govoriši vsakomu protivu delom nega (f 22^v – 23)

i reče presvetaja **eli** dostoino meso č(lovečan)sko jasti (f 19^v)

Píše mudri ožion ki **lúbo** priětela svoga hoče pokarati pokarai ga otai a ne pred ludi (f 59)

⁴⁰¹ Stjepan Damjanović; Staroslavenski jezik, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb, 2005, str. 154.

7.8.3. Veznici

Veznicima nazivamo riječi koje povezuju riječi, sintagme i surečenice⁴⁰², a ovisno o odnosu dijelova koje povezuju, razlikujemo parataksičke, odnosno usporedne (koordinativne)⁴⁰³ i hipotaksičke, odnosno zavisne (subordinativne)⁴⁰⁴. Prema vrsti rečenica koje povezuju, Silić i Pranjković ih dijele na konjunktore (povezuju sastavne, suprotne, i rastavne rečenice) i subjunktore (povezuju predikatne, subjektne, objektne, priložne i atributne rečenice)⁴⁰⁵. Veznici poput *da* i *jako* mogu biti i koordinativni i subordinativni, kao i veznik *a*⁴⁰⁶.

Veznici su dio veznih sredstava u koja još ubrajamo i konektore. Konektori su riječi ili skupovi riječi koji povezuju rečenice unutar teksta.⁴⁰⁷ Za razliku od njih, veznici povezuju dijelove rečeničnog ustrojstva.

Velik se dio veznika u hrvatskim crkvenoslavenskim tekstovima pojavljuje i u priložnoj ili čestičnoj funkciji, ponekad čak i češće nego kao veznik⁴⁰⁸. Funkciju konektora u rečenici veznici često vrše uz pomoć drugih veznika, prijedloga, čestica ili prijedložnih skupina, a da pritom ne moraju biti s njima u neposrednoj blizini⁴⁰⁹:

zač ne vidsmo s(ve)ta ot vika **ni neže** b(ogo)r(odi)cu (f 21^v)

čto e na nebesih **i êže** v bezdnah (f 11)

⁴⁰² Sofija Gadžijeva et al.: Hrvatski crkvenoslavenski jezik, Hrvatska sveučilišna naklada, Staroslavenski institut, Zagreb, 2014., str. 303.

⁴⁰³ Sofija Gadžijeva et al.: Hrvatski crkvenoslavenski jezik, Hrvatska sveučilišna naklada, Staroslavenski institut, Zagreb, 2014., str. 303.

⁴⁰⁴ Sofija Gadžijeva et al.: Hrvatski crkvenoslavenski jezik, Hrvatska sveučilišna naklada, Staroslavenski institut, Zagreb, 2014., str. 303.

⁴⁰⁵ Josip Silić, Ivo Pranjković: Gramatika hrvatskoga jezika za gimnazije i visoka učilišta, Školska knjiga, Zagreb, 2007., str. 251.

⁴⁰⁶ Sofija Gadžijeva et al.: Hrvatski crkvenoslavenski jezik, Hrvatska sveučilišna naklada, Staroslavenski institut, Zagreb, 2014., str. 303.

⁴⁰⁷ Josip Silić, Ivo Pranjković: Gramatika hrvatskoga jezika za gimnazije i visoka učilišta, Školska knjiga, Zagreb, 2007., str. 251.

⁴⁰⁸ Sofija Gadžijeva et al.: Hrvatski crkvenoslavenski jezik, Hrvatska sveučilišna naklada, Staroslavenski institut, Zagreb, 2014., str. 303.

⁴⁰⁹ Sofija Gadžijeva et al.: Hrvatski crkvenoslavenski jezik, Hrvatska sveučilišna naklada, Staroslavenski institut, Zagreb, 2014., str. 303.

Česti su primjeri u kojima takve sastavnice postaju sraslicama⁴¹⁰:

tada se zemla očisti se ot griha i naplni se blago ohaniê **poneže** hoću priti na nu (f 14)

i bude zemla kako rai i budu pravdnici na lici vsee zemle **ěkože** reče David duhom s(ve)tim pravdnici nasledet zemlu (f 15^v)

i padimo pred B(og)a i ne vstanimo **dondiže** uprosit se nam B(og) i prizri na grišnike (f 23)

7.8.3.1. Usporedni (parataktički) veznici u hrvatskome crkvenoslavenskom jeziku

Usporedni veznici su *a, ali, voía, i, ibo, ili, li, íubo, nego, negoli, neže, neželi, ni, na, obače, tere, ti, toli, ubo*⁴¹¹.

Pronašli smo potvrde u *Grškovićevo* zborniku:

s(ve)ti Ivan G(ospodi)dnu reče **a** potom čto hoćet biti (f 11)

i učinju tri leta kako tri misece **a** tri misece kako tri nedile (f 11^v)

i tada pošlu Iliju **i** enoga **i** naide ta laža suća (f 12)

drug druga **ili** bratu brata **ili** ocu čedo (f 12^v)

vskrsnu v život vični **neže** neće se **ni** (f 12^v)

ni prugasta **ni** črna **ni** bude različna (f 12^v)

i ne bi glasa **ni** slišanja ot muči mi riše aneli ki nih stržahu zač nebozi ne odgovorite k presvetoi (f 19)

⁴¹⁰ Sofija Gadžijeva et al.: Hrvatski crkvenoslavenski jezik, Hrvatska sveučilišna naklada, Staroslavenski institut, Zagreb, 2014., str. 303.

⁴¹¹ Sofija Gadžijeva et al.: Hrvatski crkvenoslavenski jezik, Hrvatska sveučilišna naklada, Staroslavenski institut, Zagreb, 2014., str. 303.

sin tvoi bl(aže)ni ne pride k nam **ni** abram braded naš **ni** ivan h(rs)tit(e)l **ni** pavl
ap(osto)l ne javi se nam a ti presvetaja kako pitaeši nas (f 19)

7.8.3.2. Zavisni (hipotaktički) veznici

Neki od veznika koji se pojavljuju u *Grškovićevo zborniku* vuku podrijetlo još iz starocrkvenoslavenskih tekstova, dok su drugi ušli u hrvatske crkvenoslavenske tekstove iz narodnoga (govornoga) jezika, kao npr. *ako, ar, are, jere, zaku, zač, ter(e)*⁴¹²...

i za to govori b(la)ž(e)ni lov(an) ki boit se svrhu Go(spo)da **ašće** č(lově)kь imat strah
(f 24)

Veznik *dokle* zabilježen je u nekoliko potvrda:

da nevidet s(ve)ta **dokle** pride sin tvoi bl(aže)ni (f 18^v)

dokle pride sin tvoi bl(aže)ni svateći se sedmericeju veče s(u)nca (f 18^v)

kako ni bilo ni ima biti **dokle** pridu vrimena ta **tada** (f 11)

i mnozi poidu za nim **zač** poidu za strah mučenija (f 15^v)

kada Antikrst pride djavli ot kih ima biti ro(j)en **zač** ima biti ro(j)en o djavla i ot (j)edne
koludrice (f 16)

i spasni budu **zač** tako proreče prorok Isaija (f 17)

⁴¹² Sofija Gadžijeva et al.: Hrvatski crkvenoslavenski jezik, Hrvatska sveučilišna naklada, Staroslavenski institut, Zagreb, 2014., str. 304.

7.8.4. Čestice

Čestice je u starocrkvenoslavenskome ponekad teško razlučiti od veznika, osobito zato što ponekad značenje pojedine riječi ovisi o kontekstu. Tako veznici *a* i *i* mogu imati i drukčije značenje osim onog vezničkog, primjerice, *i* može imati značenje „također“, a *a* u svezi s *li* može imati značenje „ta zar“.⁴¹³

Funkcija čestice ima pojačavajući ili ističući učinak, odnosno, daje osobnu notu iskazu, izražavajući, npr. nukanje, nevjericu, čuđenje itd.⁴¹⁴

Čestica *že* najčešće se pojavljuje u *Grškovićevo zborniku*, bilo samostalno, bilo u svezi s drugim riječima u svrhu pojačanja njihova značenja. Česta je sprega čestice *že* s ostalim konektorima, priložima i zamjenicama u rečenici, osobito kad je riječ o zanimljivim oblicima⁴¹⁵:

i reče mihovil nezmožno e tebi presvetaja viditi muki sie aneli **že** ki stržahu muki sie (146, L (3. f. 18v, or. 23v))

Čestica *bo* upotrebljuje se u uzročnim i posljedičnim rečenicama:

čineć hoće **bo** javiti velika čudesa (f 16)

Go(spo)din ti velik tebi **bo** doli gredet (f 14)

vim **bo** kako me uslišiš raba tvog (f 10)

kega budu vid(j)eli čineć hoće **bo** javiti velika čudesa (f 16)

Čestica *ne* vrlo je česta u *Zborniku*:

i **ne** bi glasa ni slišanja ot muči mi riše aneli ki nih stržahu zač nebozi **ne** otgovorite k presvetoi (f 19)

ne moremo pozriti (f 19)

⁴¹³ Stjepan Damjanović; Staroslavenski jezik, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb, 2005, str. 153.

⁴¹⁴ Milan Mihaljević, Jasna Vince: *Jezik hrvatskoglagoljskih Pazinskih fragmenata*, Hrvatska sveučilišna naklada – Državni arhiv u Pazinu – Staroslavenski institut, Zagreb, 2012., str. 69.

⁴¹⁵ Stjepan Damjanović; Staroslavenski jezik, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb, 2005, str. 153.

sin tvoi bl(aže)ni **ne** pride k nam ni abram braded naš ni Ivan h(rs)tit(e)l ni pavl
ap(osto)l **ne** javi se nam a ti presvetaja kako pitaeši nas (f 19)
do nebes zvisi se do ada **n** izidet (f 11^v)

U *Grškovičevu* su zborniku zabilježene i čestice *pače* ('čak') i *ûre* ('čim'):
pače slнца svitliê (f 10)

I reče ei: ě grem' slišav' misu i **ûre** e ot'služena a ona se vrati opet' na stan' (f 178^v-
179)

Čestica *li* često je zabilježena:

i ošće reh G(ospod)i e **li** va onom mesti poznati drug druga ili bratu brata ili
ocu čedo ili bude **li** pomišlenie na dom (f 12^v)

Veznik *da* često ima funkciju čestice, najčešće u značenju „neka“, ali ponekad ima i
druga značenja:

da ne bude rosi na zemlju i vetr ne zvie po zemli (f 11^v)

Ovo se ima viditi **da** kada bude blizu skončanie s(vi)ta hoće se Antikrst roditi (f 15^v)

Priložna čestica *opet* nekoliko se puta pojavila u *Grškovičevu zborniku*:

I **opet** slišah govoreći mi sliši pravdni Ivane (f 11)

i **opet** reh G(ospod)i mužski pol i ženski stari i mladi kada vskrsnu kakovi budu (f 12)

I rekši sie presvetaja tudie **sopet** pade tma na nih ka biše i prvo bila (f 19)

zane **opet'** on' gre v dubravu tare ondi stoe z dive (f 132)

jure e ot'služena a ona se vrati **opet'** na stan' (f 178^v – 179)

Da beseda kada e *ûre* rečena ne more se vratiti **vaspet'** (f 131^v)

niste prieli duha rabote i **opet** v strahu priêli ste duh sini Božih (f 186^v)

7.8.5. Uzvici

U Grškovićevo je zborniku zabilježeno tek nekoliko uzvika. Najčešći su uzvici o i amen, on kojih se potonji pojavljuje na kraju poglavlja.

i reče mihovil o gospoe presvetaja (f 18^v)

I reče o gore grišnim i bližnim nim (f 21^v)

I reče gospoja o gore grišnim zač bes konca muče (f 22)

da veče veselie budu imeli v ko veselie privedi nas go(spo)din naš is(u)h(rst) **amen** (f 17^v)

hvala i čast i poklonenie O(t)cu i S(i)nu i Duhu S(ve)tu va veki **amenъ** (f 15^v)

8. NEKOLIKO NAPOMENA O SINTAKSI I LEKSIKU GRŠKOVIĆEVA ZBORNIKA

8.1. Nekoliko napomena o sintaksi

Dotaći ćemo se samo onih napomena o sintaksi koje bismo mogli vezati uz neku od jezičnih interferencija u *Grškovićevu zborniku*.

U hrvatskoglagoljskim tekstovima 16. st. pojava supina često se vezuje uz kajkavštinu: „Dakako, tvrdnja da supin nije ulazio u gradbu jezika čakavske knjige u 15. stoljeću ne mora značiti da ga nije bilo u čakavskim govorima. Što se tiče supina u *Petrisovu zborniku*, E. Hercigonja je naveo bitnu odrednicu koja sugerira da se radi o kajkavskoj, a ne o crkvenoslavenskoj komponenti: to su konteksti u kojima se supin javlja.“⁴¹⁶ Naravno, kajkavske je elemente ponekad teško razlučiti od čakavskih ili crkvenoslavenskih te se oslanjamo na odredbu Eduarda Hercigonje u kojoj on supin smatra kajkavskom osobitošću ako se nalazi u onim dijelovima zbornika u kojima je više kajkavskih nego crkvenoslavenskih karakteristika⁴¹⁷. Analizom tekstova u *Grškovićevu zborniku* nismo pronašli primjere apokopiranog infinitiva niti pojavu supina uz glagol kretanja, odnosno, infinitiv je uvijek u punom obliku:

I **držati** dosti lûdi kada ti e **poiti** v tuû zemlû (f 130^v)

a ti rečeš' ê bih' otel' skoro **preiti** (f 130^v)

Ini riči ka se k nei more **priminiti** (f 59)

se gredet **suditi** nam (f 13^v)

Druga sintaktička značajka koju se ponekad vezuje uz kajkavštinu jest izražavanje futura uz pomoć prezenta. Navedenu je značajku prvi kao mogući kajkavizam naveo

⁴¹⁶ Stjepan Damjanović: *Tragom jezika hrvatskih glagoljaša*, Znanstvena biblioteka Hrvatskog filološkog društva, Sveučilišna naklada Liber, Zagreb, 1984., str. 170.

⁴¹⁷ v. Eduard Hercigonja: „Kajkavski elementi u jeziku glagoljaške književnosti 15. i 16. stoljeća (Prilog istraživanju kontinuiteta hrvatskog književnog jezika)“, *Croatica : časopis za hrvatski jezik, književnost i kulturu*, Vol. 5 No. 5, 1973., str. 219.

Vatroslav Jagić, ali su ga Stjepan Damjanović i neki drugi⁴¹⁸ jezikoslovci opovrgnuli, navevši činjenicu da je ista značajka odlika i čakavskoga sustava⁴¹⁹. U *Grškovićevo* se *zborniku* budućnost izražava i uz pomoć futura i prezentom:

Ki se boite g(ospod)a lûbite nega i **prosvatet** se srca vasa (f 185^v)

bude zemla kako rai i budu pravdnici na lici vsee zemle jakože reče David duhom s(ve)tim pravdnici **nasledet** zemlu (f 15)

stvari ubiti ki ga ne **budu hoteli** nasledovat (f 16)

po semrti Antikrsta **spasena budem** ijudijě to e Židove ki tada **budu živi** vrhu zemle (f 17)

Stjepan Damjanović uporabu prezenta u funkciji futura smatra općeslavenskim dobrom koje, uz ostale sustave, pripada i kajkavštini⁴²⁰. Mi se s time moramo složiti jer se prezent u funkciji futura pojavljuje i u tekstovima *Grškovićevo zbornika* koji nemaju drugih kajkavskih elemenata.

⁴¹⁸ Stjepan Damjanović navodi rad Luke Zima: *Njekoje, većinom sintaktičke razlike između čakavštine, kajkavštine i štokavštine*, Zagreb 1887. (v. Stjepan Damjanović: *Tragom jezika hrvatskih glagoljaša*, Znanstvena biblioteka Hrvatskog filološkog društva, Sveučilišna naklada Liber, Zagreb, 1984., str. 168.

⁴¹⁹ Usp. Stjepan Damjanović: *Tragom jezika hrvatskih glagoljaša*, Znanstvena biblioteka Hrvatskog filološkog društva, Sveučilišna naklada Liber, Zagreb, 1984., str. 168.

⁴²⁰ Usp. Stjepan Damjanović: *Tragom jezika hrvatskih glagoljaša*, Znanstvena biblioteka Hrvatskog filološkog društva, Sveučilišna naklada Liber, Zagreb, 1984., str. 169.

8.2. Napomene o leksiku

Osvrnut ćemo se samo na neke leksičke značajke u *Grškovićeve* zborniku. Vitacizme i betacizme već smo spominjali u poglavlju o konsonantizmu te se njima ovdje nećemo pozabaviti.

Skupina riječi kojom ćemo se pozabaviti su moravizmi. U moravizme ubrajamo lekseme koji su u starocrkvenoslavenski jezik ušli na području nekadašnje Moravske, no ne slažu se svi istraživači o kojem je broju (i o kojim leksemima) uvijek riječ; većina se ipak slaže da u moravizme valja ubrojiti sljedeće riječi: *bratrъ, buky, vъniti, godina, gradъcъ, grobište, grozъnъ, drevlje, drъkolъ, životъ, zaklěpati, znamenati, iskazati, kokotъ, kokošъ, ladii, ladiica, misa, mъziti, myto, nalęcati, napastъ, neprijaznъ, nebesъskъ, oтъпустiti, otrokъ, pastyrъ, prositi, pěnežъ, propęti, rěsnota, spyti, studenъcъ, sъnъmъ, šjui, umęti, hrъbbъtъ, cęsarъstvie, človęčъskъ, jędro...*⁴²¹ U *Grškovićeve* zborniku pronašli sljedeće potvrde:

vsaku nedilju ot devete **godine** soboti do prve **godine** ponedilka (f 27^v)

i prie recoh vskrsnu v **život** vični (f 12)

A on' fratr' ta ih' služi j̆ (30) do trideset dni na vsaki dan **misu** (f 178^v)

Ako ča obečal' esi g(ospod)u vzdai, ne kasni i neugodan' est nemu neverni i bezumno obečanie **mrzit'** nemu načto obečaš i vzdaš (f 188^v)

Ki se B(og)a boi ta zla ne naide i **napasti** se izbavla (f 185^v – 186)

Tada bratiē lûbimo B(og)a v sem životi da nas' pomilûe otac' **nebeski** v cesarastvom' **nebeskom'** (f 188)

i vsi aneli bož(i)i i blaženi Pav(a)l da vas pomilue i da vam **otpusti** B(og) i bude vam milostiv (f 27^v)

na vse bude edin **pastir** (f 15)

I tagda otgovori im Isu(kr)s(t) zač ste v mukah zač **prositi** od mane pomilovaniē (f 27)

⁴²¹ Usp. Sofija Gadžijeva et al.: *Hrvatski crkvenoslavenski jezik*, Hrvatska sveučilišna naklada, Staroslavenski institut, Zagreb, 2014. str. 367.

Oče e veče vridno hvaliti čl(ově)ka prez **pinez** nego **pinezi** prez č(lově)ka (f 58 - 58^v)

Propet sam bil za vas kopem proboden čavli prigvožen i umrl sam bil za vas (f 27)

i dlgoe nih misal **človičaska** (f 10^v)

Među istraživačima postoje različita mišljenja o statusu određenih leksema kao moravizama. Primjerice, leksem *pinez* smatra se moravizmom, no etimološki mu porijeklo vezujemo za stvnjem. *Pfenning* koji znači 'novčić'.

Leksem *račiti* ('imati volju, dostojati, priželjkivati') V. Jagić je ubrajao u moravizme, dok su istraživači poput J. Hamma smatrali da je riječ o jezičnoj značajki koja postoji i u čakavskim govorima⁴²². Isto tako se i leksem *varovati*, za koji je Jagić držao da je moravizam, može pronaći u južnoslavenskim govorima⁴²³. Oba smo leksema potvrdili i u *Grškovićevu zborniku*:

I vzapiše edinim glasom govoreči blagoslavlamo te G(ospo)dine Is(u)h(rst)e da si nam **račil** dati ohlaenie (f 28)

I **varui** da im se ne emle nih' blago I ako i im' e ot' družih' vzeto a ot' tebe budi im' vračeno (f 131)

Leksem *velmi*, koji je sinonim leksemu *zělo*, također se smatra moravizmom jer se pretežno pojavljuje u tekstovima moravsko-češkog područja⁴²⁴. U *Grškovićevu* smo *zborniku* pronašli potvrdu tog leksema, kao i potvrdu riječi *zělo* (f 5):

da jure tri dni esu pokli lačan' esam' **velmi** (f 179)

⁴²² Leksem *račiti* se, između ostalih, pojavljuje i u suvremenim bugarskim govorima, v. Sofija Gadžijeva et al.: *Hrvatski crkvenoslavenski jezik*, Hrvatska sveučilišna naklada, Staroslavenski institut, Zagreb, 2014. str. 367.

⁴²³ v. Sofija Gadžijeva et al.: *Hrvatski crkvenoslavenski jezik*, Hrvatska sveučilišna naklada, Staroslavenski institut, Zagreb, 2014. str. 367.

⁴²⁴ v. Marinka Šimić, „Moravizmi u hrvatskoglagoljskim tekstovima“, *Glagoljica i hrvatski glagolizam*, zbornik radova s Međunarodnoga znanstvenog skupa povodom 100. obljetnice Staroslavenske akademije i 50. obljetnice Staroslavenskog instituta (Zagreb – Krk, 2. – 6. listopada 2002.), Zagreb – Krk, 2004., str. 578 - 579.

Osim moravizama, u hrvatskoglagoljskim su tekstovima bili česti i grecizmi. Neke smo od njih pronašli i *Grškovićevu zborniku*:

Zavidlivi ni nigdar' prez žalosti a **ipokrita** bez pečali (f 56^v)

po semrti Antikrsta spasena budem **ijudijě** to e Židove ki tada budu živi vrhu zemle (f 17)

Isto smo tako pronašli potvrde i za latinizme:

i reče mihovil si sut ki časni **križ** držeće i govorahu tako mi sila **križa** egože (f 19^v)

Vodi prosih a vi mi daste **octa** i žlči (f 23^v)

U poglavlju o konsonantizmu spomenuli smo neke grecizme i latinizme te se nećemo ovdje previše njima baviti.

Za istarsko i dalmatinsko područje pretpostavljamo i brojne romanizme, što smo potvrdili i u *Grškovićevu zborniku*:

Naviča s(ve)ti Grgur' da edan' nega **koludar'** imenem' Justin' vpade v nemoć' (f 178)

ima se roditi od **koludrice** v ednoi zemli korakaim (f 11)

Ili **šegare** špotnike pripravi im' pinez' (f 130^v)

U potonjem je primjeru zabilježen i germanizam **špotnik**.

Romanizme i germanizme smo također obradili u prethodnim poglavljima pa se ovdje nećemo više njima baviti.

Jedan od leksema koji ima značajniju važnost za lokalizaciju *Grškovićeve zbornika* jest i leksem *ublija*. Leksem *ublija* nalazi se u kombinaciji dvaju mirakula u *Grškovićevu zborniku*. Dio jednog mirakula (onog u kojem je spomenuti leksem) nalazi se i u *Žgombićevu zborniku*, no nema zabilježenog leksema *oblija/ublija*, već je mjesto njega leksem *hlebb*⁴²⁵ (stara praslavenska posuđenica iz germanskoga). Leksem *ublija*, prema Reinhartu, dolazi od (sjeverno)talijanskoga refleksa latinske

⁴²⁵ v. Johannes Reinhart, „Kombinacija dvaju mirakula u hrvatskoglagoljskom rukopisu (*Grškovićeve zbornik*, HAZU VII 32)“ *Slovo*, sv. 60, Zagreb 2010., str. 673.

riječi *oblāta*⁴²⁶ u značenju `kolač, pogača` te je, prema Reinhartu, poslastica tipična za Vrbnik na otoku Krku. Houtzagers navodi da se u Orlecu na otoku Cresu tradicionalno priprema na Sve svete⁴²⁷, a leksem spominje i Jurišić⁴²⁸ kao naziv sesvetskoga kruha s jajetom u ljusci (slično istarskoj *jajarici*, op. a.). Pronašli smo podatak da se slična (ili ista) slastica priprema na blagdan Svih svetih na Korčuli (samo na Blatu i Veloj Luci, op. a.), no tamo se naziva *lumblija* (što neki povezuju s pričom o francuskom vojniku i porukom „N'oubliez pas“, iako je vjerojatnije da je riječ o stopljenici člana i imenice u talijanskome *l'oblia*⁴²⁹), a sličan kolač imaju i Komižani na otoku Visu (*lumlija*) te Murterani (*bublija*).

Vinja smatra da je leksem došao u Dalmaciju iz katalonskog *oblia*: „O etimologiji našeg *lumblija*, *ublija* i var. Skok je pisao u dva navrata u *Zeitschrift f. rom. Philol.* 54, 455 i 473. Na oba mjesta on ne iskazuje nikakva dvoumljenja o postanju: riječ potječe iz lat. OBLATA, (...) U francuskom su još od 11. stoljeća potvrđeni oblici *oblee*, *obleie*, *oublee*, i to kao oznaka za „sitno pecivo“. (...) Put iz franc. u iberoromanske jezike je očit i jasan, a između ovih potonjih, i to u prvom redu iz katalanskoga, do naše obale lako je zamisliv s obzirom na intenzitet naših veza s tim dijelom zapadnoga Sredozemlja. (...) A, što je za kronologiju najvažnije, čini se da su i moliški Hrvati riječ sačuvali, jer u Kruču (Acquaviva Collecroce) *bùmblice* (f. pl.) označuju one sitne darove (kolačiće, suhe smokve...) što ih djeca dobivaju obilazeći kuće o Svim Svetima. Kako se iz svega vidi, i *brandaj* i *lumblija* ispunjaju sve uvjete da ih označimo kao istočne iberoromanizme, tj. katalanizme, pa ćemo ih takvima i smatrati sve dok se ne otkrije neki drugi izvor iz kojega su mogli doprijeti do čakavskih Hrvata.“⁴³⁰

Prema Reinhartu, značaj pomena leksema *oblja* u *Grškovićevu zborniku* leži u mogućem datiranju i lokalizaciji nastanka zbornika, zbog čega je vjerojatniji njegov nastanak na nekom od kvarnerskih otoka (ili u Vinodolu). Reinhart također navodi da

⁴²⁶ Nav. dj., str. 680.

⁴²⁷ Usp. Houtzagers, H. P.: *The Čakavian Dialect of Orlec on the Island of Cres*, Amsterdam, Rodopi, 1985., str. 309.

⁴²⁸ Usp. Jurišić, B.: *Rječnik otoka Vrgade. II Dio: Rječnik*, Zagreb, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1973., str. 222.

⁴²⁹ Usp. Vinja, Vojmir: *Ima li katalanizama u jadranskom hrvatskom?*, 1996, HAZU, Zagreb, str. 625.

⁴³⁰ Usp. Vinja, Vojmir: *Ima li katalanizama u jadranskom hrvatskom?*, 1996, HAZU, Zagreb, str. 625 – 628.; i Vinja, Vojmir: *Jadranske etimologije. Jadranske dopune Skokovu etimologijskom rječniku. Knjiga IV*, Djela Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, Školska knjiga, Zagreb, 2016., str. 303.

se leksem pojavljuje i u *Pariškom (Berislavovićevu) zborniku*⁴³¹, za koji se smatra da je nastao u Modrušu. Leksem *obljia/ublija* nismo pronašli niti u jednom od rječnika istarskih govora, što donekle potvrđuje Reinhartovu tezu.

⁴³¹ v. Johannes Reinhart, „Kombinacija dvaju mirakula u hrvatskoglagoljskom rukopisu (*Grškovičev zbornik, HAZU VII 32*)“ *Slovo*, sv. 60, Zagreb 2010., str. 681.

9. ZAKLJUČAK

Grškovićeve zbornik nastao je u 16. stoljeću, no njegova je građa prepisivana iz starijih i različitih predložaka. To donekle otežava svaku jezičnu analizu jer ne znamo iz kojih je predložaka pisar prepisivao tekstove u zbornik. Sama različitost predložaka utječe i na raznolikost tekstova u *Grškovićeve zborniku*, koji su raznoliki i po samome uzusu mješanja jezičnih elemenata 15. i 16. stoljeća.

Različiti zbornici toga vremena prikazuju nam stoga različitu jezičnu *koinè* koja, u različitim *omjerima*, obuhvaća elemente crkvenoslavenskoga i hrvatskoga govornog jezika. Jezik *Grškovićeve zbornika* u većem je dijelu ikavsko-ekavski, s različitim omjerima tih elemenata. U liturgijskim je tekstovima baza crkvenoslavenska, no u zbornicima može biti drugačije, posebice od teksta do teksta. Dio građe *Grškovićeve zbornika* pisan je crkvenoslavenskim jezikom, s elementima hrvatskoga govornog jezika (*Čtenie s(ve)tago Ivana zlatousta, Čtenie svete Marie o mukah*), dok je dijelu tekstova baza čakavski narodni jezik (*Ot' muk kako e kazal' s(ve)ti Mihovil svetomu Pavlu muke i prkatorie kapitul' 3*). Kajkavske se interferencije nalaze i u tekstovima s crkvenoslavenskom bazom i u onima s čakavskom bazom.

Velik dio elemenata koje neki istraživači smatraju kajkavskima mogli bismo pripisati ekavskim čakavskim govorima, tako da je teško procijeniti koje bi bilo mjesto nastanka *Grškovićeve zbornika*, oslanjamo li se samo na interferencije u jeziku zbornika. Ne treba zaboraviti niti da je književni uzus 16. stoljeća podrazumijevao unošenje elemenata drugih narječja u neliturgijske tekstove. Neke smo moguće kajkavizme, koji se u tekstovima *Grškovićeve zbornika* nalaze kao očiti kontaktni sinonimi i služe u stilske svrhe, odlučili svrstati u književni uzus 16. stoljeća. Oni nas ne mogu upućivati na mjesto nastanka zbornika. Drugi su mogući kajkavizmi, koji se nalaze u tekstovima s crkvenoslavenskom bazom, mogli nastati na području miješanja čakavštine i kajkavštine, npr. u Istri. No takve „kajkavizme“ trebamo uzimati u obzir s oprezom jer se velik dio leksema koji se tradicionalno smatra kajkavskima, može pronaći i u dijelu čakavskih govora. Tekstovi poput *Čtenie svetago Ivana zlatousta*, koji ima više crkvenoslavenskih značajki i zamjenicu *kai* ili tekst čitanja na „nedilu cvitnu“, koji ima miješani ikavsko-ekavski odraz i obje zamjenice *ča* i *kai*, zbog svojih različitosti u omjerima elemenata, ne mogu nam pružiti jasne dokaze da se kajkavski elementi u njima nalaze organski ili da su uneseni namjerno. Ipak, uzevši u

obzir sve kajkavske elemente u tekstovima *Grškovićeva zbornika*, smatramo da je većina „kajkavskih“ elemenata u tekstovima unesena namjerno, radi raznolikosti, ili je pak dio zajedničke čakavsko-kajkavske jezične baštine. Jasno je da je riječ o interferenciji, no ostaje pitanje je li riječ o interferenciji kajkavštine u čakavski tekst ili čakavštine u crkvenoslavenski tekst.

Fonološke i morfološke značajke u tekstovima, zbog toga što čakavština dijeli jezične značajke i s crkvenoslavenskim jezikom i s kajkavskim narječjem, nisu dostatne da bi se moglo odrediti mjesto nastanka zbornika. Sustavni prodor -a iz 2. i 3. lica u 1. lice dvojine glagola (*obonueva, utišiva, esva*) kao oznaka dvojine, moglo bi biti pokazateljem da je *Grškovićev zbornik* ipak nastao u Istri jer istu pojavu nalazimo i u slovenskom jeziku. I tvorba komparativa pridjeva može nas usmjeriti na Istru jer su isti formanti česti u tekstovima nastalima u sjeverozapadnoj Istri. No, uzmemo li u obzir posebne lekseme koji se pojavljuju u *Grškovićevu zborniku*, mogli bismo doći do drugačijeg zaključka.

Leksem *ublija*, koji se u *Grškovićevu zborniku* pojavljuje u značenju 'kruh', a za koji Reinhart navodi da je riječ o poslastici tipičnoj za Vrbnik na otoku Krku, mogao bi ukazati na moguće mjesto nastanka zbornika negdje na kvarnerske otoke. Osobito uzmemo li u obzir da je ista poslastica (*ublija/obljia*) zabilježena i na drugim kvarnerskim otocima (Cres, Korčula), no ne i drugdje.

Zbog svega navedenog, smatramo da je vrlo moguće da je *Grškovićev zbornik* ili nastao negdje na kvarnerskim otocima, ili da su predlošci iz kojih je prepisivan potjecali s toga područja. Tome u prilog idu i odrazi slogotvornih sonanata, čija raznolikost upućuje na kvarnerske govore.

Nadamo se da smo ovim radom uspjeli barem malo rasvijetliti jezično stanje u hrvatskoglagoljskim neliturgijskim tekstovima 16. stoljeća.

10. POPIS LITERATURE

- ANIĆ, VLADIMIR. 1998. Rječnik hrvatskoga jezika, Novi liber, Zagreb.
- ANIĆ, VLADIMIR. 2007. Rječnik stranih riječi. Goldstein, Ivo. Novi liber, Zagreb.
- Badurina, Anđelko: Iluminacije istarskih glagoljskih rukopisa, Istra 3-4, 1980., Pula, str. 33-34.
- BUDAK, NEVEN. 2006. Hrvatska povijest srednjeg vijeka. Raukar, Tomislav. Školska knjiga, Zagreb.
- DAMJANOVIĆ, S. 1995. Glagolitica kajkaviana. S. Damjanović. Jazik otačkaski. Zagreb: Matica hrvatska, 63-81 (= Istra 5-6, 1981:16-45).
- DAMJANOVIĆ, STJEPAN 1984. Tragom jezika hrvatskih glagoljaša. Zagreb: Hrvatsko filološko društvo.
- DAMJANOVIĆ, STJEPAN 1995. Jazik otačkaski. Zagreb: Matica hrvatska.
- Damjanović, Stjepan, *Staroslavenski jezik*, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb, 2005., str. 118—119.
- Damjanović, Stjepan, *Staroslavenski jezik*, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb, 2005., str. 119—120.
- Damjanović, Stjepan: „Slogotvorni r i l u korizmenjaku Kolunićeva zbornika“, Radovi Zavoda za slavensku filologiju 15, Zagreb, 1977, str. 43-50.
- Damjanović, Stjepan: Jezik hrvatskih glagoljaša, Matica hrvatska, Zagreb 2008.
- Damjanović, Stjepan: Tragom jezika hrvatskih glagoljaša, Znanstvena biblioteka Hrvatskog filološkog društva Sveučilišna naklada Liber, Zagreb 1984.;
- Damjanović, Stjepan. 1984. Tragom jezika hrvatskih glagoljaša. Hrvatsko filološko društvo. Zagreb.
- Damjanović, Stjepan. 2008. Jezik hrvatskih glagoljaša. Matica hrvatska. Zagreb.
- Damjanović, Stjepan. 2011. Jezik hrvatskih glagoljčnih tekstova. Povijest hrvatskoga jezika: 16. stoljeće, knj. 2. Gl. ur. Bičanić, Ante. Ur. Katičić, Radoslav; Lisac, Josip. Croatica. Zagreb. 275–321.
- Damjanović, Stjepan. 2014. Novi filološki prinosi. Matica hrvatska. Zagreb.
- Darovec, D., Pregled istarske povijesti, Pula 1996.
- Derossi, Julije. 1975. Korizmenjak Broza Kolunića i Misal 1483. Marulić 8/1. 26–34.
- DÜRRIGL, M.-A. 2000. O nekim stilskim i genološkim osobinama teksta Ot 'ispovidi srama mirakul. Umjetnost riječi 44/4: 205-216.

- DÜRRIGL, M.-A. 2002. O hrvatskoglagoljskim srednjovjekovnim egzemplima. *Umjetnost riječi* 46/3: 121-137.
- DÜRRIGL, M.-A. 2007. Čti razumno i lipo. Ogledi o hrvatskoglagoljskoj srednjovjekovnoj književnosti. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.
- FANCEV, FRANJO 1939. Muka Spasitelja našega i Uskrsnuće Isukrstovo: dva hrvatska prikazanja 15. vijeka. Građa JAZU, XIV, Zagreb: JAZU.
- FILIPOVIĆ, R. 1971. Kontakti jezika u teoriji i praksi, Školska knjiga, Zagreb.
- GAČIĆ, JASNA 1979. Romanski elementi u splitskom čakavskom govoru. *Čakavska rič*, 1, Split, 3 –155.
- Gadžijeva, Sofija - Ana Kovačević - Milan Mihaljević - Sandra Požar - Johannes Reinhart - Marinka Šimić - Jasna Vince: *Hrvatski crkvenoslavenski jezik*, Hrvatska sveučilišna naklada, Staroslavenski institut, Zagreb, 2014., str. 229.
- Gadžijeva, Sofija i dr. 2014. Hrvatski crkvenoslavenski jezik. Prir. Mihaljević, Milan. Hrvatska sveučilišna naklada – Staroslavenski institut. Zagreb.
- GRABAR, BISERKA 1967. Apokrifna Djela apostolska u hrvatskoglagoljskoj literaturi. *Radovi Staroslavenskog instituta*, 6, Zagreb.
- Gruber, D., *Povijest Istre*, Zagreb 1924
- Gurevič, Aron. 1987. Problemi narodne kulture u srednjem veku. Grafos. Beograd.
- HAMM, J. 1978. Dijalozi Grgura Velikoga u prijevodu iz godine 1513. Za tisak priredio, predgovor i uvodnu raspravu napisao Josip Hamm. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti (Stari pisci hrvatski, knjiga XXXVIII. Hrvatska proza Marulićeva vremena I).
- Hamm, Josip, Mate Hraste, Petar Guberina: „Govor otoka Suska“, Hrvatski dijalektološki zbornik, knj. 1, Zagreb, 1956., str. 22.
- HERCIGONJA, E. 1983. Kajkavski elementi u jeziku glagoljaške književnosti. E. Hercigonja. *Nad iskonom hrvatske knjige. Rasprave o hrvatskoglagoljskom srednjovjekovlju*. Zagreb: Liber, 303-385 (= *Croatica* 5, 1974: 169-245).
- Hercigonja, Eduard, „Prinosi studiju ortografije srednjovjekovnih hrvatskoglagoljskih tekstova“, *Radovi Zavoda za slavensku filologiju* 15, Zagreb, 1977, str. 75–76.
- HERCIGONJA, EDUARD, 1971. Napomene uz transliteraciju odabranih tekstova Misala. *Misal po zakonu rimskoga dvora. Pretisak*. Zagreb: Liber, XV– XXIX.
- Hercigonja, Eduard: „Kajkavski elementi u jeziku glagoljaške književnosti 15. i 16. stoljeća (Prilog istraživanju kontinuiteta hrvatskog književnog jezika)“, *Croatica* V – 5, Zagreb 1973.

- Hercigonja, Eduard: Kajkavski elementi u jeziku glagoljaške književnosti 15. i 16. stoljeća (Prilog istraživanju kontinuiteta hrvatskog književnog jezika), *Croatica* : časopis za hrvatski jezik, književnost i kulturu, Vol. 5 No. 5, 1973., str. 169- 245.)
- Hercigonja, Eduard. 1975. *Povijest hrvatske književnosti: srednjovjekovna književnost: knj. 2. Liber – Mladost. Zagreb.*
- Holjevac, Sanja, Mirjana Crnić: Prilog proučavanju jezika hrvatskih misala iz 16. i 17. stoljeća, *Zbornik radova o Rafaelu Levakoviću*, str. 151–165.
- Houtzagers, H. P.: *The Čakavian Dialect of Orlec on the Island of Cres*, Amsterdam, Rodopi, 1985., str. 309.
- JAGIĆ, VATROSLAV 1914. Zur Visio Tundali. *Archiv für slavische Philologie*, 35, Berlin: Weidmannische Buchhandlung, 501–513.
- JUNKOVIĆ, ZVONIMIR 1972. Jezik Antuna Vramca i podrijetlo kajkavskoga dijalekta. *Rad JAZU*, 363, Zagreb.
- Jurišić, B.: Rječnik otoka Vrgade. II Dio: Rječnik, Zagreb, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1973., str. 222.
- JURIŠIĆ, BLAŽ 1962. Glagoljski spomenici otoka Vrgade. *Rad JAZU*, 327, Zagreb, 85–184.
- Kapetanović, Amir: „Dijatopijske varijacije starohrvatske književne čakavštine“, *Hrvatski dijalektološki zbornik*, knj. 18, 2013, str. 163–174.
- Kapetanović, Amir: „Lucidarij iz Petrisova zbornika“, *Građa za povijest književnosti hrvatske*, knjiga 37, Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, Zagreb, 2009., str. 3 - 33.
- Katičić, Radoslav: „Uz pitanje o postanku i starosti glagoljice“, *Hercigonjin zbornik*, *Croatica* 42–44, Zagreb 1996, str. 185–198.
- Kovačec, August: Sklonidba imenica u govoru Jesenja, *Hrvatski dijalektološki zbornik*, 23 (2019), str.1–32.
- Kovačević, Ana, Milan Mihaljević, Sandra Sudec: „Hrvatski crkvenoslavenski prijevod tekstova sv. Tome Akvinskoga“, *Slovo*, sv. 60, Zagreb 2010., str. 359-476.
- Kovačević, Ana. 2014. Prilozi. *Hrvatski crkvenoslavenski jezik*. Prir. Mihaljević, Milan. Hrvatska sveučilišna naklada – Staroslavenski institut. Zagreb. 261–268.
- Kuzmić, Boris; Mario Šimudvarac: „Vezana dvojina u čakavskim pravnim tekstovima od 13. do 18. stoljeća“, *Croatica et Slavica Iadertina*, Zadar, 2015., str. 37 – 56.
- LIPLJIN, TOMISLAV 2002. Rječnik varaždinskog kajkavskog govora. Varaždin: Garestin d.o.o. Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika. 1880.–1976. I–XXIII. Zagreb:

- JAZU. (= AR) Rječnik crkvenoslavenskoga jezika hrvatske redakcije. 2000. I. svezak. Glavni urednici: B. Grabar, Z. Hauptova, F. V. Mareš. Zagreb: Staroslavenski institut.
- Lisac, Josip: „Glasovi srednjočakavskoga dijalekta“, Čakavska rič, XXX (2002), br. 1-2, Split, str. 79-90.
- Lisac, Josip: *Hrvatska dijalektologija 2. Čakavsko narječje*, Golden marketing – Tehnička knjiga, Zagreb, 2009.
- Lončarić, Mijo. 1996. *Kajkavsko narječje*. Školska knjiga. Zagreb.
- Lončarić, Mijo. 2005. *Kajkaviana & alia. Ogladi o kajkavskim i drugim hrvatskim govorima*. Zrinski d. d. – Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje. Čakovec – Zagreb.
- Lukežić, Iva: *Zajednička povijest hrvatskih narječja*, 1. Fonologija, Hrvatska sveučilišna naklada, Filozofski fakultet u Rijeci, Katedra Čakavskoga sabora Grobnišćine, 2012.
- MALIĆ, DRAGICA 1972. *Jezik najstarije hrvatske pjesmarice*. Zagreb: HFD.
- Malić, Dragica, *Jezik najstarije hrvatske pjesmarice*, Hrvatsko filološko društvo, Zagreb, 1972.
- MARESIĆ, JELA 2006. O slavonsko-kajkavskoj leksičkoj isprepletenosti. *Riječ*, 12, Rijeka, 31 –36.
- Matasović, Ranko: *Poredbenopovijesna gramatika hrvatskoga jezika*, Matica hrvatska, Zagreb, 2008.
- MENAC-MIHALIĆ, MIRA 1989. Glagolski oblici u čakavskom narječju i u hrvatskom književnom jeziku. *Filologija*, 17, Zagreb, 81–109.
- MIHALJEVIĆ, MILAN 1991. *Generativna fonologija hrvatske redakcije crkvenoslavenskog jezika*. Zagreb: Filozofski fakultet, Odsjek za opću lingvistiku i orijentalne studije.
- Mihaljević, Milan, Marinka Šimić: „Preslavizmi u hrvatskoglagoljskim tekstovima“, *A tko to ide? = A hto tam idze?*, *hrvatski prilozi XV. međunarodnom slavističkom kongresu*, (Minsk, 20. - 27. kolovoza 2013.), priredile Marija Turk, Maja Opašić, Zagreb, Hrvatsko filološko društvo, Hrvatska sveučilišna naklada, 2013., str. str. 11.-23.
- Mihaljević, Milan: „Hrvatski crkvenoslavenski jezik“; u: J. Bratulić i dr.: *Povijest hrvatskoga jezika*. 1. knjiga : srednji vijek, *Croatica*, Zagreb, 2009., str. 283 - 349.
- Mihaljević, Milan: „Šrke i fraške glagoljaške“, *Croatica* 42/43/44, Staroslavenski zavod, Zagreb, 1995, str. 270 – 280.

Mihaljević, Milan: Deklinacija imenica u najstarijim hrvatskoglagoljskim fragmentima, M. Dürigl, M. Mihaljević i F. Velčić (ur.), *Glagoljica i hrvatski glagolizam*, Zagreb – Krk, Staroslavenski institut i Krčka biskupija, 2004., str. 625 – 636.

MILČETIĆ, IVAN 1911. Hrvatska glagoljska bibliografija. Dio 1. *Starine*, 33, JAZU: Zagreb.

MOGUŠ, MILAN 1977. Čakavsko narječje. Zagreb: Školska knjiga.

NAZOR, A. 1978. Zagreb riznica glagoljice. Katalog izložbe. Zagreb: Nacionalna i sveučilišna biblioteka.

NAZOR, A.; B. FUČIĆ (ur.). 1981. Korizmenjak. Senj 1508, Pretisak. Senj: Senjsko muzejsko društvo.

NAZOR, ANICA 1996. Još jedan glagoljski tekst Legende o 12 petaka. Hercigonjin zbornik, Zagreb, 289–302.

Nazor, Anica, “Jezični kriteriji pri određivanju donje granice crkvenoslavenskog jezika u hrvatskoglagoljskim tekstovima”, *Slovo* 13, str. 68—86.

PETROVIĆ, I. 1972. Bogorodičina čudesa u Ivančičevu zborniku, hrvatskoglagoljskom spomeniku 14./15. st. *Radovi Staro slavenskog instituta* 7: 123-210.

PETROVIĆ, I. 1977. Marijini mirakuli u hrvatskim glagoljskim zbirkama i njihovi evropski izvori. *Radovi Staroslavenskog instituta* 8. Zagreb: Staroslavenski institut »Svetozar Ritig«. RHSJ VIII: Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika, Dio VIII (Nepomičan – Ondinac), Zagreb 1917-1922: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti. RHSJ XIX: Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika, Dio XIX (Tustota – Ustaheće), Zagreb 1967-1971: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.

Petrović, Ivanka. 1977. Marijini mirakuli u hrvatskim glagoljskim zbirkama i njihovi evropski izvori. *Radovi Staroslavenskog instituta*, knj. 8. Staroslavenski institut. Zagreb.

Petrović, Ivanka. 1989. Brozović, Ivan Selčanin. Hrvatski biografski leksikon, sv. 2. Gl. ur. Stipčević, Aleksandar. Leksikografski zavod „Miroslav Krleža”. Zagreb. 375–376.

PLIŠKO, LINA / Samanta Milotić Bančić. „Jezik Stankovićeve *Kratkoga nauka karstianskoga*“. *Barbanski zapisi sv. 1, Zbornik radova znanstvenoga skupa "Barban i Barbanština od prapovijesti do danas", 2. Memorijal Petra Stankovića "Barban u srcu"*, 1 (2013), 237-270.

POŽAR, SANDRA. 2014. Pridjevi. Hrvatski crkvenoslavenski jezik. Prir. Mihaljević, Milan. Hrvatska sveučilišna naklada – Staroslavenski institut. Zagreb. 151–188.

POŽAR, SANDRA. 2012. „Pridjev kao zamjena za adnominalni genitiv u hrvatskom crkvenoslavenskom jeziku“, Hrvatsko glagoljaštvo u europskom okružju: Zbornik radova sa znanstvenog skupa u povodu 110. obljetnice Staroslavenske akademije i 60. obljetnice Staroslavenskog instituta. Ur. Badurina Stipčević, Vesna; Požar, Sandra; Velčić, Franjo. Staroslavenski institut. Zagreb. 615–630.

POŽAR, SANDRA. *Glagoljica u Brseču, Mošćenicama i Mošćeničkoj Dragi*. Brseč: Udruga Jenio Sisolski, Katedra Čakavskog sabora Općine Mošćenička Draga, 2017. Radošević, Andrea: Kajkavizmi u hrvatskome prijevodu Disipula Johannes Herolta († 1468.) *Rasprave* 42/1 (2016.), str. 245–266

Radošević, Andrea. 2015. O nekim signalima usmenosti u glagoljskim propovijedima iz 15. i 16. st. Hrvatsko glagoljaštvo u europskom okružju: Zbornik radova sa znanstvenog skupa u povodu 110. obljetnice Staroslavenske akademije i 60. obljetnice Staroslavenskog instituta. Ur. Badurina Stipčević, Vesna; Požar, Sandra; Velčić, Franjo. Staroslavenski institut. Zagreb. 483–496.

REINHART, J., Kombinacija dvaju mirakula u hrvatskoglagoljskom ... *SLOVO* 60 (2010) 669-686.

REINHART, JOHANNES 2004. Tkonski zbornik: hrvatskoglagoljski tekstovi iz 16. stoljeća. Transliterirao i popratne tekstove napisao: Slavomir Sambunjak. *Wiener slavistisches Jahrbuch*, 50, Wien, 303–307.

REINHART, JOHANNES 1990. Altkroatisch tanac "Tanz". *Wiener slavistisches Jahrbuch*, VIII, Wien, 201–203.

Reinhart, Johannes, „Kombinacija dvaju mirakula u hrvatskoglagoljskom rukopisu (Grškovićev zbornik, HAZU VII 32)“ *Slovo*, sv. 60, 669-686, Zagreb 2010.

Reinhart, Johannes: *Kombinacija dvaju mirakula u hrvatskoglagoljskom rukopisu*, *Slovo*, sv. 60, Zagreb 2010., str. 669-686.

Reinhart, Johannes: *Nauk sinu Vičerdovu u hrvatskoglagoljskoj književnosti*, *Slovo*, sv. 62, Zagreb 2012., str. 211- 232.

RHSJ XX: Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika, Dio XX (Ustarađe – Visokorođe), Zagreb 1971-1972: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.

SAMBUNJAK, SLAVOMIR, 2001. Tkonski zbornik: hrvatskoglagoljski tekstovi iz 16. stoljeća. Tkon: Općina Tkon.

SKOK, PETAR 1971.–1973. Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika. I., II., III., Zagreb: JAZU. Staroslavjanskij slovarъ (po rukopisjam X–XI vekov). R. M. Cejtlin, R. Večerka, E. Blahovoj, Russkij jazyk, Moskva, 1994.

Skok, Petar. 1971. – 1974. Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika I–IV. JAZU. Zagreb.

STROHAL, R. 1911. Glagolska notarska knjiga vrbničkoga notara Ivana Stašića. U Zagrebu: Staroslavenska akademija na Krku.

STROHAL, R. 1916. Cvět vsake mudrosti. Najstarije hrvatsko umjetno sačuvano književno djelo iz 14. vijeka. U Zagrebu: Trošak izdavatelja, a tisak C. Albrechta.

SUDEC, SANDRA. „Naknadni zapisi u Žgombićevu zborniku i mjesto njegova nastanka“, *Slovo : časopis Staroslavenskoga instituta u Zagrebu*, **62** (2012), 233–244.

SUDEC, SANDRA. „Upotreba kratkih i dugih pridjevskih oblika u hrvatskom crkvenoslavenskom jeziku“. *Peti hrvatski slavistički kongres: Zbornik radova s Međunarodnoga znanstvenog skupa održanoga u Rijeci od 7. do 10. rujna 2010. /* Turk, Marija, Srdoč-Konestra, Ines (ur.). Rijeka: Filozofski fakultet Sveučilišta u Rijeci, 2012. str. 61–68.

SZOSTEK, T. 1997. Exemplum w polskim średniowieczu. Warszawa: Instytut badań literackich Polskiej akademii nauk.

ŠIMIĆ, MARINKA 2002. Kajkavizmi u creskoj Muci Franića Vodarića. *Fluminensia*, 2, god. 14, Rijeka, 73–84.

ŠIMIĆ, MARINKA 2005. Leksik Traktata o sedam smrtnih grijeha u Ivančićevu i Kolunićevu zborniku. *Drugi Hercigonjin zbornik*, Zagreb, 397–410.

Šimić, Marinka: „Kajkavizmi u Tkonskom zborniku“, *Rasprave Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje*, knj. 33 (2007), str. 343–370

Šimić, Marinka: „Moravizmi u *Drugom beramskom (ljubljskom) brevijaru*“, *SLOVO*, sv. 70 (2020), 285–301, Zagreb 2020

Šimić, Marinka: Kajkavizmi u Tkonskom zborniku, *Raspr. Inst. hrvat. jez. jezikosl.*, knj. 33 (2007), str. 343–370.

Šimić, Marinka. 2005. Leksik Traktata o sedam smrtnih grijeha u Ivančićevu i Kolunićevu zborniku. *Drugi Hercigonjin zbornik*. Ur. Damjanović, Stjepan. Hrvatska sveučilišna naklada. Zagreb. 397–410.

Šimić, Marinka. 2011. Kajkavski utjecaj u 2. novljanskom brevijaru. Az grišni diak Branko pridivkom Fučić: *Radovi međunarodnoga znanstvenog skupa o životu i djelu*

akademika Branka Fučića (1920. – 1999.). Prir. Galović, Tomislav. HAZU – Institut za povijest umjetnosti – Katolički bogoslovni fakultet Sveučilišta u Zagrebu – Staroslavenski institut – Sveučilišna knjižnica Rijeka – Općina Malinska-Dubašnica. Malinska – Rijeka – Zagreb. 501–520.

Šojat, Antun. 2009. Kratki navuk jezičnice horvatske. Jezik stare kajkavske književnosti. Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje. Zagreb.

Štebih Golub, Barbara. 2010. Germanizmi u kajkavskome književnom jeziku. Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje. Zagreb.

ŠTEFANIĆ, V. 1969-1970. Glagoljski rukopisi Jugoslavenske akademije. 1-2. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.

ŠTEFANIĆ, VJEKOSLAV 1970. Glagoljski rukopisi Jugoslavenske akademije. II dio. Zbornici različitog sadržaja, regule i statuti, registri, varia, indeksi, album slika, Zagreb: JAZU.

ŠTEFANIĆ, VJEKOSLAV 1960. Glagoljski rukopisi otoka Krka. Djela JAZU, 51, Zagreb: JAZU.

ŠTEFANIĆ, VJEKOSLAV 1970. Hrvatska književnost srednjega vijeka. Pet stoljeća hrvatske književnosti, knj. 1, Zagreb.

Štefanić, Vjekoslav, "Glagoljica u Rijeci", *Zbornik "Rijeka"*, Matica hrvatska, Zagreb 1953.

Štefanić, Vjekoslav. 1960. Glagoljski rukopisi otoka Krka. Djela JAZU, knj. 51. JAZU. Zagreb.

Štefanić, Vjekoslav. 1969. Glagoljski rukopisi Jugoslavenske akademije, I dio. JAZU. Zagreb.

TOMIĆ, MARIJANA. 2014. Hrvatskoglagoljski brevijari. Na razmeđu rukopisne i pisane tradicije. Naklada Ljevak. Zagreb.

VALJAVAC, M. (izd.) 1892. Kolunićev zbornik. Hrvatski glagolski rukopis od godine 1486. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti (Djela JAZU, knj. 12).

VELČIĆ, F. 2002. GRŠKOVIĆ, Ivan, kulturni povjesničar (Vrbnik, 2. XII. 1883 – Krk, 16. VII. 1967). Hrvatski biografski leksikon 5 (Gn – H). Zagreb: Leksikografski zavod »Miroslav Krleža«, 244.

VINCE, JASNA 1981. Fonemi |, ŋ, j i njihova grafija u hrvatskoglagoljskim rukopisima. Slovo, 31, Zagreb, 15–21.

VINCE, JASNA. „Brojevi 1, 2, 11 i 12 u hrvatskom crkvenoslavenskom jeziku“, *Glagoljica i hrvatski glagolizam*, zbornik radova s Međunarodnoga znanstvenog

skupa povodom 100. obljetnice Staroslavenske akademije i 50. obljetnice Staroslavenskog instituta (Zagreb – Krk, 2. – 6. listopada 2002.), Zagreb – Krk, 2004., str. 596.

VINCE, JASNA. „*Sto i deset̑ l̑t̑b*: Glavni brojevi u hrvatskoglagoljskim tekstovima“, *Hrvatsko glagoljaštvo u europskom okruŕju*, zbornik radova s Međunarodnoga znanstvenog skupa povodom 110. obljetnice Staroslavenske akademije i 60. obljetnice Staroslavenskog instituta (Krk, 5. – 6. listopada 2012.), Zagreb, 2015., str. 600.

Vinja, Vojmir: Ima li katalanizama u jadranskom hrvatskom?, 1996, HAZU, Zagreb.

Vinja, Vojmir: Jadranske etimologije. Jadranske dopune Skokovu etimologijskom rječniku. Knjiga IV, Djela Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, Školska knjiga, Zagreb, 2016.

VODARIĆ, FRANIĆ, 1993. Muka. Mali Lošinj: Katedra Čakavskog sabora Cres – Lošinj.

VONČINA, JOSIP 1977. O istraživanju jezika starije hrvatske knjiŕevnosti, u knjizi *Analize starih hrvatskih pisaca*, Čakavski sabor, Split. str. 7-15.

VONČINA, JOSIP 1988. Jezična baština. Split: Knjiŕevni krug. Rječnici.

VRANIĆ, SILVANA. Proučavanje čakavskih govora u 20. st. (Studying Čakavian Dialects during the 20th Century). *Hrvatski jezik u XX. st. / Samardŕija*, Marko, Pranjković, Ivo (ur.). - Zagreb : Matica hrvatska , 2006. 185-208.

VRANIĆ, SILVANA. „Usporedba temporala i sanktorala Drugoga beramskoga (ljubl̑janskoga) brevijara kroz prizmu povijesne dijalektologije“. *Zbornik 7. slavističkoga kongresa / Petrović, Bernardina* (ur.). Zagreb: Filozofski fakultet u Zagrebu, 2020. 15 – 18.

VRANIĆ, SILVANA. „Jezične značajke temporala Drugoga beramskoga (ljubl̑janskoga) brevijara s gledišta povijesne dijalektologije“. *Slovo : časopis Staroslavenskoga instituta u Zagrebu*, 70 (2019), 265-284.

ZARADIJA KIŠ, A. 2008. Egzempli u Senjskom korizmenjaku iz 1508. Senjski zbornik 35: 55-90.

ZUBČIĆ, SANJA. 2010. „Jezične značajke Greblova *Timačenja od muki gospoda našega Isuhrsta*“, *Zbornik radova Riječki filološki dani*, Filozofski fakultet, Rijeka, 631-647.

ZUBČIĆ, SANJA / MATEA KOVAČIĆ. „Morfologija jednostavnih glagolskih oblika u Koŕičićevim Knjiŕicama od ŕitija rimskih arhijerejev i cesarov (1531.)“. *Kroz prostor i*

vrijeme. Zbornik u čast Miri Menac-Mihalić / Frančić, Anđela ; Kuzmić, Boris ; Malnar Jurišić, Marija (ur.). Zagreb: FF press, 2021. str. 315-336.

ZUBČIĆ, SANJA. „Morfologija glagola u Drugome beramskom brevijaru“. *Studije o Drugome beramskom brevijaru / Mihaljević, Milan ; Radošević, Andrea (ur.). Zagreb: Staroslavenski institut, 2021. str. 297-309.*

ZUBČIĆ, SANJA. „Jednostavni glagolski oblici u temporalu Drugoga beramskoga brevijara“. *Slovo : časopis Staroslavenskoga instituta u Zagrebu*, **71** (2021), 169-188.